

સિદ્ધહેમગત

અપભ્રંશ વ્યાકરણ

વિસ્તૃત ભૂમિકા, શબ્દાર્થ, છાયા, ભાષાંતર,
ટિપ્પણ અને શબ્દસૂચી સહિત

સંપાદક

હરિવલ્લભ ભાયાણી

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય નવમ જન્મશતાબ્દી
સ્મૃતિ સંસ્કાર શિક્ષણનિધિ
અમદાવાદ

૧૯૯૩

સિદ્ધહેમગત
અપભ્રંશ વ્યાકરણ

વિસ્તૃત ભૂમિકા, શબ્દાર્થ, છાયા, ભાષાંતર,
ટિપ્પણ અને શબ્દસૂચી સહિત

સંપાદક
હરિવલ્લભ ભાયાણી

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય નવમ જન્મશતાબ્દી
સ્મૃતિ સંસ્કાર શિક્ષણનિધિ
અમદાવાદ

૧૯૯૩

APABHRAṂŚA VYĀKARAṆ

(Apabhrāmśa Grammar)

Text and Gujarati Translation of the Apabhrāmśa Section
from Hemacandrācārya's Siddhahema-Śabdānuśāsana
by H. C. Bhayani

C/o. H. C. Bhayani

શોધિતવર્ધિત ત્રીજી આવૃત્તિ ૧૯૯૩

કિંમત : રૂ. ૫૦-૦૦

પ્રકાશક : કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય
નવમ જન્મશતાબ્દી સ્મૃતિ સંસ્કાર શિક્ષણનિધિ, અમદાવાદ
C/o. પંકજ સુધાકર શેઠ
૨૭૮, માણેકબાગ સોસાયટી, માણેકબાગ હોલ પાસે, આંબાવાડી,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

પ્રાપ્તિસ્થાન : સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર
૧૧૫, હાથીખાના, રતનપોળ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

મુદ્રક : હરજીભાઈ એન. પટેલ
ક્રિશ્ના પ્રિન્ટરી
૯૬૬, નારણપુરા જૂના ગામ, અમદાવાદ-૧૩ * ફોન : ૪૮૪૩૯૩

ઉપક્રમ

શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યે^૧ રચેલ પ્રાકૃત વ્યાકરણ ('સિદ્ધહેમચન્દ્ર-શબ્દાનુશાસન'નો આઠમો અધ્યાય) ગત 'અપભ્રંશ વ્યાકરણ' તે ગુજરાતી વગેરના ઐતિહાસિક અધ્યયન અને વિકાસની દૃષ્ટિએ તથા અપભ્રંશ કાવ્યો વગેરે રૂપ સાહિત્યના અધ્યયનમાં ઘણું ઉપયોગી છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની સરખામણીમાં અપભ્રંશનું અધ્યયન કરનારો વર્ગ ઘણો વિરલ છે, અને અપભ્રંશ કિલ્લટ તથા ન સમગ્ર્ય તેવું-આવી ધારણા સામાન્ય અભ્યાસી વર્ગમાં ઘણી વાર જોવા મળે છે. આ સ્થિતિમાં, આ ધારણા ખ્રાન્ત છે અને અસ્થાને છે તેવું પુરવાર કરે તેવા એક મળ્લનો ગ્રંથ પ્રકાશિત કરતાં અમને ઘણો આનંદ થાય છે. આ ગ્રંથની પ્રથમ આવૃત્તિ ઈ. ૧૯૬૦માં ફાર્ગસ ગુજરાતી સભા-મુંબઈ તરફથી પ્રગટ થઈ, ત્યારે 'પ્રાકૃકથન'માં તે સભાના માનાર્હ મંત્રી શ્રી જ્યોતીન્દ્ર હ. દવેએ નોંધેલી વાતનું પુનરાવર્તન અહીં ઉચિત ગણાશે :

‘પ્રાચીન સાહિત્ય ને ભાષાશાસ્ત્રના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન શ્રી ભાયાણીએ ખૂબ પરિશ્રમ લઈ વિદ્યાર્થીઓને તેમજ ઇતર અભ્યાસીઓને ઉપયોગી અને એ દૃષ્ટિએ આ પુસ્તક તૈયાર કરી આપ્યું છે. ખાસ કરીને ભૂમિકામાં આપેલી અપભ્રંશ સાહિત્ય અને ભાષા વિશેની મૂલ્યવાન સામગ્રી આટલા વ્યવસ્થિત રૂપમાં ગુજરાતીમાં પહેલી જ વાર અપાઈ છે.’

ઘણા સમયથી સાવ અપ્રાપ્ય બનેલા આ અભ્યાસગ્રંથનું આ સંવર્ધિત ત્રીજું સંસ્કરણ છે. આનું સુદ્રણ કરવાની સંમતિ આપવા બદલ ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીના અમે અત્યંત આભારી છીએ. આ ગ્રંથના સુદ્રણની જવાબદારી, ડૉ. ભાયાણીની દૃષ્ટિ હેઠળ શ્રી હરજીભાઈ પટેલ (કિશ્ના પ્રિન્ટરી) સંભાળી છે, તે બદલ તેમના પણ અમે આભારી છીએ.

આ ગ્રંથનો લાભ અભ્યાસીઓ વધુ ને વધુ લે તેવી શુભેચ્છા, તેમ જ આવાં ઉત્તમ પ્રકાશનો કરવાનો લાભ અમારી સંસ્થાને વારંવાર મળતો રહે તેવી ભાવના.

લિ.

તા. ૨૮-૯-૯૩

અમદાવાદ

કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય^૧ નવમ
જન્મશતાબ્દી સ્મૃતિ સંસ્કાર શિક્ષણ નિધિનો
ટ્રસ્ટીગણ

પ્રાસ્તાવિક

૧૯૧૮ સુધી અપભ્રંશ સાહિત્ય ખાસ પ્રકાશમાં આવ્યું ન હોવાથી ત્યાં સુધી માત્ર વ્યાકરણવિષયક અને ભાષાદષ્ટિએ માહિતી આપવા પૂરતા જ પ્રયત્નો થયા હતા. એ પછી હસ્તપ્રતની યાદીઓનું અને મહત્વની કૃતિઓનું સંપાદન વધતી ઝડપે થવા લાગ્યું, અને ભાષા તથા સાહિત્યની દષ્ટિએ પણ અધ્યયન વિસ્તૃત અને સૂક્ષ્મ બનતું ગયું. અપભ્રંશસંબંધી પ્રાચીન વ્યાકરણોના સંપાદન વગેરેના વિષયમાં હોર્નલે, પિશેલ, પંડિત, ગ્રિઅર્સન, ત્રિવેદી, ગુલેરી, દેસાઈ, વૈદ્ય, નીતી-દોહરી, ઘોષ વગેરેએ; વ્યાકરણના વિષયમાં પિશેલ, યાકોબી, આલ્સ્ટોર્ફ, એનર્ટન, ગ્રે, તગારે, નીતી-દોહરી, સેન, ભાયાણી, શ્વાર્ત્સશીલ્ટ, વ્યાસ વગેરેએ; ભાષાસ્વરૂપની દષ્ટિએ હોર્નલે, ભાંડારકર, ખીમ્સ, ગ્રિઅર્સન, બ્લેખ, ટર્નર, તેસ્લિતોરી, ચેટ્લર્, ટર્નર, નરસિંહરાવ, દોશી વગેરેએ; શબ્દકોશના વિષયમાં પિશેલ, બ્યુલર, બેનર્, રામનુજસ્વામી, શેઠ, એનર્ટન, આલ્સ્ટોર્ફ, યાકોબી, ભાયાણી વગેરેએ; સાહિત્યકૃતિઓના સંપાદનના વિષયમાં પંડિત, યાકોબી, શક્તિદુલા, મોદી, ગાંધી, શાસ્ત્રી, આલ્સ્ટોર્ફ, ઘોષ, વેલ્ચકર, જૈન, વૈદ્ય, ઉપાધ્યે, જિનવિજયજી, સાંકૃત્યાયન, ભાયાણી, શાહ વગેરેએ; સાહિત્યને લગતી મહિતી, ઇતિહાસ અને ઇતર ચર્ચાના વિષયમાં દલાલ, યાકોબી, ગાંધી, ગ્રેમી, ગુણે, આલ્સ્ટોર્ફ, જૈન, દેસાઈ, જિનવિજયજી, શાસ્ત્રી, ભાયાણી, કોછક, ઘોષાલ, કાત્રે, દ પ્રીસ વગેરેએ કામ કર્યું છે.

અપભ્રંશના પ્રાચીન વ્યાકરણસાહિત્યમાંથી જે છૂટકતૂટક આપણી પાસે જળવાઈ રહ્યું છે, તેમાં હેમચંદ્રાચાર્યના 'સિદ્ધહેમ' વ્યાકરણનો અપભ્રંશ વિભાગ સૌથી વધુ વિસ્તૃત અને મહત્વનો છે. ગુજરાતી, હિન્દી વગેરેના ઉદ્ભવમની દષ્ટિએ જેમ તેનું ધણું મૂલ્ય છે, તેમ તેમાં આપવામાં આવેલાં ઉદાહરણપદોની સાહિત્યિક ગુણવત્તા પણ નેવી તેવી નથી.

હેમચંદ્રાચાર્યના વ્યાકરણના અપભ્રંશવિભાગ (કે ખાલી ઉદાહરણો)નું, અલગ સ્વરૂપે કે પ્રાકૃતવિભાગ સાથે, ઉદયસૌભાગ્યગણિએ સંસ્કૃતમાં, પિશેલે જર્મનમાં, વૈદ્યે અંગ્રેજીમાં, ગુલેરીએ હિન્દીમાં અને મો. દ. દેસાઈ, ડી. ર. કાપડિયા, કે. કા. શાસ્ત્રી તથા જ. પટેલ અને હ. બૂચે ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરેલું છે. કેટલાક પદોનો અર્થ ચર્ચાતા કે ઘટાવતા છૂટક પ્રયાસો પણ આલ્સ્ટોર્ફ, બેચરફાસ, દ

ગ્રીસ વગેરેએ કર્યા છે. વ્યાસે હસ્તપ્રતો વગેરેને આધારે પાઠશુદ્ધિ અને ઉદાહરણોની અર્થચર્યા કરી છે. પ્રસ્તુત પ્રયાસ પણ એ જ દિશામાં છે. સૂત્ર, વૃત્તિ, ઉદાહરણ, સંસ્કૃત શબ્દાર્થ તથા છાયા, ગુજરાતી ભાષાંતર, ટિપ્પણ; અપભ્રંશ ભાષા, સાહિત્ય અને હેમચંદ્રીય અપભ્રંશને લગતી ભૂમિકા, ઉદ્ધૃત પદ્યોનાં સમાન્તર પદ્યો અને શબ્દસૂચી : એટલી સામગ્રી આપી છે.

પહેલી બે આવૃત્તિઓનું પ્રકાશન કરનાર ફાર્બસ ગુજરાતી સભાનો અને આ ત્રીજી આવૃત્તિના પ્રકાશન માટે કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય નવમ જન્મ શતાબ્દી સ્મૃતિ સંસ્કાર શિક્ષણ નિધિનો તથા તેના પ્રેરક મુનિશ્રી શીલચંદ્રવિજયજીનો હું ઋણી છું.

ગાંધીજીની

૧૯૯૩

હરિવલ્લભ ભાયાણી

અનુક્રમ

પૃષ્ઠ

ઉપક્રમ	...	...	...	...	૩
પ્રાસ્તાવિક	...	...	...	...	૪-૫
અનુક્રમ	...	...	...	...	૬
શુદ્ધિપત્રક	...	...	...	...	૭
ભૂમિકા	...	...	...	...	૧-૫૩
૧. અપભ્રંશ સાહિત્ય	...	...	...	...	૧-૧૯
આરંભ અને મુખ્ય સાહિત્યસ્વરૂપો. સંધિબંધ. સ્વયંભૂદેવ. પદ્મચરિય. રિદ્ધિભિચરિય. પુષ્પદન્ત. મહાપુરાણ. ચરિતકાવ્ય. પુષ્પદન્ત પદ્ધતિનાં ચરિતકાવ્ય. ચરિતકાવ્યોની યાદી. કથાકોશો. રાસાબંધ. સગંગ મહાકાવ્ય. ધાર્મિક તથા આધ્યાત્મિક કૃતિઓ. પ્રકીર્ણ કૃતિઓ અને ઉત્તરકાલીન વલણો. સંધિ. ... ૧-૧૫					
સંદેશરાસક. પ્રાસ્તાવિક. કર્તા. વસ્તુ. સ્વરૂપ ... ૧૬-૧૯					
૨. અપભ્રંશ ભાષા	...	...	...	...	૨૦-૨૯
અપભ્રંશના સ્વરૂપવિષયક પ્રાચીન ઉદ્દેશો. અપભ્રંશના સ્વરૂપની વિચારણા ... ૨૪-૨૯					
પરિશિષ્ટ ... ૨૯-૩૧					
૩. હેમચંદ્રીય અપભ્રંશ	...	...	...	...	૩૧-૫૩
ધ્વનિવિકાસ. અપભ્રંશનાં કેટલાંક લાક્ષણિક ધ્વનિવલણો. જંદોમૂલક પરિવર્તન. આખ્યાતિક અંગ. સંયોજક સ્વર. નિર્દેશાર્થ વર્તમાન. નિર્દેશાર્થ ભવિષ્ય. આચાર્ય વર્તમાન. આચાર્ય ભવિષ્ય. કૃદન્તો. શબ્દસિદ્ધિ. કૃતપ્રત્યયો. તદ્ધિત પ્રત્યયો. નામિક રૂપતંત્ર. અકારાંત પુલ્લિંગ. નપુલ્લિંગ. છકારાંત-ઉકારાંત. સ્ત્રીલિંગ. સાવર્નામિક રૂપો. અનુગો. પ્રયોગો. ઉપસંહાર					
સૂત્રો, વૃત્તિ, શબ્દાર્થ, જાયા, ભાષાંતર	...	...	...	...	૧-૧૩૧
ટિપ્પણ	...	...	...	...	૧૩૨-૧૭૧
પરિશિષ્ટ	...	...	...	...	૧૭૨-૧૮૮
શબ્દસૂચી	...	...	...	...	૧૮૯-૨૧૩

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	શુદ્ધિ
૨૦	૨	અક્ષણહૈં
૨૦	૧૦	અક્ષણહૈં
૫૩	૧૧	૪તિ પક્ષે (૪) -
૫૩	૧૨	સુમરિને
૫૭	૧૫	છોલ્લિજ્જંતુ
૫૭	૧૬	લહંતુ
૫૯	૨૧	મુહડી
૫૯	૨૪	મુંહડી
૮૮	૪	હુંગર (દે.)

૧૬૪

૩૬૫/૧ પછી ઉમેરો :

૩૬૬/૧ : સરખાવો : ત્રદૂઃપટાકૃત્ય

(મુનિસુંદરસૂરિકૃત ' ઉપદેશ-રત્નાકર' માં;

રચનાસમય વિક્રમની ૧૫મી શતાબ્દી)

૧૮૩

૪ ઉમેરો :

૪૪૩. સરખાવો :

વાઉ વાયણઉ, જન બોલણઉ, મુણહ ભસણઉ, સસઉ નાસણઉ,
રાણઉ લેણઉ, સ્ત્રીસ્વભાવ ભાડણઉ, સાંડ ત્રાડણઉ, ક્રમિત ફાડણઉ,
જિહાં ગરુડિયા તિહાં ગાજણ, જિહાં કુલીન તિહાં ખાંપણ...

(' વર્ણકસમુચ્ચય', પૃ. ૧૦૯)

આ પ્રકાશનમાં સંપૂર્ણ

ઉદાર આર્થિક સહાય

શ્રીમહાવીર જૈન શ્રવે. મૂ. પૂ. સંઘ,

શેઠ કે. મૂ. જૈન ઉપાશ્રય

નવા વિકાસગૃહ રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૭

તરફથી મળેલ છે, તે બદલ

તેમનો આભાર માનીએ છીએ.

ભૂમિકા

૧. અપભ્રંશ સાહિત્ય

અપભ્રંશ સાહિત્યની એક તરત જ ઊડીને આંખે વળગે તેવી વિશિષ્ટતા તેને સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્યથી નોખું તારવી આપે છે. ઉપલબ્ધ અપભ્રંશ સાહિત્ય એટલે જૈનોનું જ સાહિત્ય એમ કહીએ તો પણ ચાલે, કેમ કે તેમનું એમાં જે સમગ્ર અને વિવિધતાવાળું નિર્માણ છે, તેની તુલનામાં બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણીય (એ તો હજી શોધવાનું રહ્યું—મળે છે તે છૂટાછવાયા ઉલ્લેખો ને થોડાંક ટાંચણો જ માત્ર) પરંપરાનું પ્રદાન અપવાદરૂપ, અને તેનું મૂલ્ય પણ મર્યાદિત. અત્યારે તો એમ જ કહેવાય કે અપભ્રંશ સાહિત્ય એટલે જૈનોનું આગવું ક્ષેત્ર—જે કે આપણને મળી છે તેટલી જ અપભ્રંશ કૃતિઓ હોય, તો જ ઉપરનું વિધાન સ્થિર સ્વરૂપનું ગણાય. પણ અપભ્રંશ સાહિત્યની ખોજની ઇતિશ્રી નથી થઈ ગઈ—એ દિશામાં હજી ધણું કરવાનું બાકી છે. એટલે ભવિષ્યમાં મહત્ત્વની કે ગણનાપાત્ર સંખ્યામાં જૈનેતર કૃતિઓ હોવાનું જાણવામાં આવે એ ધણું શક્ય છે.

પ્રધાનપણે જૈન અને ધર્મપ્રાણિત હોવા ઉપરાંત અપભ્રંશ સાહિત્યની ખીજ એક આગળ પડતી લાક્ષણિકતા તે તેનું ઐકાન્તિક પદ્યસ્વરૂપ. અપભ્રંશ ગદ્ય નગણ્ય છે. તેનો સમગ્ર સાહિત્યપ્રવાહ છંદમાં જ વહે છે. પણ ભામહ, દંડી, વગેરે સ્પષ્ટપણે અપભ્રંશ ગદ્યકથાનો ઉલ્લેખ કરે છે, એ ઉપરથી ગદ્યસાહિત્ય પણ હોવાનું અનુમાન થાય છે. છતાં એ જોવાનું રહે છે કે અપભ્રંશમાં સાહિત્યિક ગદ્યની કોઈ બલિષ્ઠ પ્રણાલી વિકસેલી ખરી ?

કઈ જાતની પરિસ્થિતિ વચ્ચે અપભ્રંશ ભાષા અને સાહિત્યનો ઉદ્ભવ થયો ? આ બાબત હજી સુધી તો ધણુંખરું અંધકારમાં દટાયેલી છે. આરંભનું સાહિત્ય સાવ હુપ્ત થયું છે. અપભ્રંશ સાહિત્યવિકાસના પ્રથમ સોપાન ક્યાં તે જાણવાની કશી સાધનસામગ્રી ઉપલબ્ધ નથી. અપભ્રંશના આગવા ને આકર્ષક સાહિત્યપ્રકારો તથા છંદોનો ઉદ્ભવ ક્યાંથી થયો તે કોઈપણ રીતે સ્પષ્ટપણે સમજાવી શકવાની અત્યારે આપણી સ્થિતિ નથી.

આરંભ અને મુખ્ય સાહિત્યસ્વરૂપો

સાહિત્યમાં તથા ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાં મળતા ઉલ્લેખો પરથી સમજાય છે કે

ઈસવી છઠી શતાબ્દીમાં તો અપભ્રંશે એક સ્વતંત્ર સાહિત્યભાષાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની સાથેસાથ તે પણ એક સાહિત્યભાષા તરીકે ઉલ્લેખાદ્ય ગણાતી. આમ છતાં આપણને મળતી પ્રાચીનતમ અપભ્રંશ કૃતિ ઈસવી નવમી શતાબ્દીથી બહુ વહેલી નથી. એનો અર્થ એ થયો કે તે પહેલાંનું બધું સાહિત્ય લુપ્ત થયું છે. નવમી શતાબ્દી પૂર્વે પણ અપભ્રંશ સાહિત્ય સારી રીતે ખેડાતું રહ્યું હોવાના પુષ્કળ પુરાવા મળે છે. નવમી શતાબ્દી પૂર્વેના ચતુર્મુખાદિ નવદસ કવિઓનાં નામ અને થોડાંક ઉદ્ધરણો આપણી પાસે છે, જેમાં જૈન તેમ જ બ્રાહ્મણીય પરંપરાની કૃતિઓનાં સૂચન મળે છે. અને ઉપલબ્ધ પ્રાચીનતમ નમૂનાઓમાં પણ સાહિત્યસ્વરૂપ, શૈલી અને ભાષાની જે સુવિકસિત કક્ષા જોવા મળે છે તે ઉપરથી એ વાત સમર્થિત થાય છે. નવમી શતાબ્દી પૂર્વેના એ પિંગલકારોના પ્રતિપાદન પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે પૂર્વકાલીન સાહિત્યમાં અગ્રણ્ય એવાં ઓછામાં ઓછાં એ નવાં સાહિત્યસ્વરૂપો—સંધિયંધ અને રાસાયંધ—તથા સંખ્યાયંધ પ્રાસંગિક નવતર માત્રાવૃત્તો અપભ્રંશકાળમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યાં હતાં.

સંધિયંધ

આમાં સંધિયંધ સૌથી વધુ પ્રચલિત રચનાપ્રકાર હતો. એનો ઉપયોગ જ્ઞાતભાતની કથાવસ્તુ માટે થયેલો છે. પૌરાણિક મહાકાવ્ય, ચરિતકાવ્ય, ધર્મકથા—પછી તે એક જ હોય કે આખું કથાયક હોય—આ બધા વિષયો માટે ઔચિત્યપૂર્વક સંધિયંધ યોગ્ય છે. ઉપલબ્ધમાં પ્રાચીનતમ સંધિયંધ નવમી શતાબ્દી લગભગનો છે. પણ તેની પૂર્વે લાખી પરંપરા રહેલી હોવાનું સહેજે જોઈ શકાય છે સ્વયંભૂતી પહેલાં ભદ્ર (કે દન્તિભદ્ર), ગોવિન્દ અને ચતુર્મુખે રામાયણ અને કૃષ્ણકથાના વિષય પર રચનાઓ કરી હોવાનું સાહિત્યિક ઉલ્લેખો પરથી અનુમાન થઈ શકે છે. આમાંથી ચતુર્મુખનો નિર્દેશ પછીની અનેક શતાબ્દીઓ સુધી માનપૂર્વક થતો રહ્યો છે. ઉક્ત વિષયોનું સંધિયંધમાં નિરૂપણ કરનાર એ અગ્રણી અને કદાચ વૈદિક પરંપરાનો કવિ હતો. તેના અદિષ્ઠમથન નામક સંધિયંધ કાવ્યનો ભોજો અને હેમચંદ્રે ઉલ્લેખ કર્યો છે. દેવાસુરે કરેલું સમુદ્રમંથન એનો વિષય હશે એવી અટકળથી વિશેષ કશું તેની વિશે કહી શકાય તેમ નથી.

૧. 'ત્રણ' નથી કહ્યા કેમ કે જનાશ્રયની 'છદોવિચિતિ' વાળો ઉલ્લેખ પ્રાકૃતપરક છે કે અપભ્રંશપરક તેનો નિર્ણય થતો નથી.

સ્વયંભૂદેવ

ઉપયુક્ત પ્રાચીન કવિઓમાંથી કોઈની કૃતિ ઉપલબ્ધ ન હોવાથી કવિરાજ સ્વયંભૂદેવ (ઈસવી નવમી શતાબ્દી)નાં મહાકાવ્યો એ સંધિઅંધ વિશેની માહિતી માટે આપણે પ્રાચીનતમ આધાર છે. ચતુર્મુખ, સ્વયંભૂ અને પુષ્પદંત ત્રણે અપભ્રંશના પ્રથમ પંક્તિના કવિઓ છે, અને તેમાંથી પહેલું સ્થાન સ્વયંભૂને આપવા પણ કોઈ પ્રેરાય. કાવ્યપ્રવૃત્તિ સ્વયંભૂની કુળપરંપરામાં જ હતી. તેણે નાસિક અને ખાનદેશની સમીપના પ્રદેશમાં જુદાજુદા જૈન શ્રેણીઓના આશ્રયે રહી કાવ્યરચના કરી હોવાનું જણાય છે. સ્વયંભૂ યાપનીયનામક જૈન પંથનો હોય એ ધણું સંભવિત છે. એ પંથનો તેના સમય આસપાસ ઉક્ત પ્રદેશમાં ધણો પ્રચાર હતો. સ્વયંભૂની માત્ર ત્રણ કૃતિઓ જળવાઈ રહી છે : પડમચરિય અને રિટ્ટળેમિચરિય નામે બે પૌરાણિક મહાકાવ્ય અને સ્વયમ્ભૂચ્છન્દર નામનો પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ છંદોને લગતો ગ્રંથ.

પડમચરિય

પડમચરિય (સં. પદ્મચરિત) એ રામાયણપુરાણ એવા બીજા નામે પણ જાણીતું છે. એમાં પદ્મ એટલે રામના ચરિત પર મહાકાવ્ય રચવાની સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત સાહિત્યની પરંપરાને સ્વયંભૂ અનુસરે છે. પડમચરિય માં રજૂ થયેલું રામકથાનું જૈન સ્વરૂપ વાલ્મીકિરામાયણમાં મળતા આલ્મણપરંપરા પ્રમાણેના સ્વરૂપથી પ્રેરિત હોવા છતાં તે તેનાથી અનેક અગત્યની બાબતમાં જુદું પડે છે. સ્વયંભૂરામાયણનો વિસ્તાર પુરાણની સ્પર્ધા કરે તેટલો છે. તે વિજ્ઞાહર (સં. વિજ્યાહર), ઉજ્જ્ઞા (સં. બયોધ્યા), સુંદર, જુજ્ઞ (સં. યુજ્ઞ) અને ઉત્તર એમ પાંચ કાંડમાં વિભક્ત છે. આ દરેક કાંડ મર્યાદિત સંખ્યાના 'સંધિ' નામના ખંડોમાં વહેંચાયેલો છે. પાંચે કાંડના બધા મળીને નેવું સંધિ છે. આ દરેક સંધિ પણ આરથી વીશ જેટલા 'કડવક' નામનાં નાનાં સુગ્રંથિત એકમોનો બનેલો છે. આ કડવક (=પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનું 'કડવું') નામ ધરાવતો પદ્યપરિચ્છેદ અપભ્રંશની અને અર્વાચીન ભારતીય-આર્યાના પૂર્વકાલીન સાહિત્યની વિશિષ્ટતા છે.

૨. માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય છંદો માટે એક પ્રાચીન અને પ્રમાણભૂત સાધન લેખની તેની અગત્ય ઉપરાંત સ્વયમ્ભૂચ્છન્દનું મેટું મહત્ત્વ તેમાં અપાયેલાં પૂર્વકાલીન પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાહિત્યનાં ટાંચણોને અંગે છે. આથી આપણને એ સાહિત્યની લુપ્ત સમૃદ્ધિનો સરો ખ્યાલ આવે છે.

કથાપ્રધાન વસ્તુ ગૂંથવા માટે તે ધણું જ અનુકૂળ છે. કડવકદેહ કોઈ માત્રાછંદમાં રચેલા સામાન્યતઃ આઠ પ્રાસબદ્ધ ચરણયુગ્મનો બનેલો હોય છે. કડવકના આ મુખ્ય ક્લેવરમાં વર્ણ્ય વિષયનો વિસ્તાર થાય છે, જ્યારે જરા દ્વંકા છંદમાં બાંધેલો ચાર ચરણનો અંતિમ ટુકડો વર્ણ્યવિષયનો ઉપસંહાર કરે છે કે વધારેમાં પછીના વિષયનું સૂચન કરે છે.^૩ આવા વિશિષ્ટ બંધારણને લીધે, તથા પ્રવાહી ચરણોને મોકળાશ આપતા માત્રાછંદોને લીધે અપભ્રંશ સંધિ, સ્વયંપર્યાપ્ત શ્લોકોનાં એકમથી બંધાતા સંસ્કૃત મહાકાવ્યના સર્ગ કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં કથાપ્રધાન વિષયના નિર્વાહણ માટે અનુકૂલ હતો. ઉપરાંત અપભ્રંશ સંધિ શ્રોતાઓ સમક્ષ લયબદ્ધ રીતે પઠન કરાવાની કે ગીત રૂપે ગવાવાની પણ ધણી ક્ષમતા ધરાવતો.

પઠમચરિયના નેવુ સંધિમાંથી છેલ્લા આઠ સ્વયંભૂના જરા વધારે પડતા આમભાનવાળા પુત્ર ત્રિભુવનની રચના છે. કેમ કે કોઈ અસાત કારણે સ્વયંભૂએ એ મહાકાવ્ય અધૂરું મૂકેલું. આ જ પ્રમાણે પોતાના પિતાનું બીજું મહાકાવ્ય રિદ્ધિમેચિચરિય પૂરું કરવાનો યશ પણ ત્રિભુવનને ફાળે જાય છે. અને તેણે પંચમચરિય (સં. પદ્મચીચરિત) નામે એક સ્વતંત્ર કાવ્ય રચ્યું હોવાનો પણ ઉલ્લેખ છે.

સ્વયંભૂએ પોતાના પુરોગામીઓના ઋણનો સ્પષ્ટ શુદ્ધિમાં સ્વીકાર કર્યો છે. મહાકાવ્યના સંધિબંધ માટે તે ચતુર્મુખથી અનુગૃહીત હોવાનું જણાવે છે, જ્યારે વસ્તુ અને તેના કાવ્યાત્મક નિરુપણ માટે તે અચાચર રવિષેણનો આભાર માને છે. પઠમચરિયના કથાનક પૂરતો તે રવિષેણના સંસ્કૃત પદ્મચરિત કે પદ્મપુરાણ (ઈ. સ. ૬૭૭-૭૮) ને પગલે પગલે ચાલે છે તે એટલે સુધી કે પઠમચરિયને પદ્મચરિતનો મુક્ત અને સંક્ષિપ્ત અપભ્રંશ અવતાર કહેવો હોય તો કહી શકાય.^૪ ને છતાં એ સ્વયંભૂની મૌલિકતા અને ઉચ્ચ પ્રતિની કવિત્વશક્તિનાં પ્રમાણ પઠમચરિયમાં ઓછાં નથી. એક નિયમ નરીકે તે રવિષેણે આપેલા કથાનકના દોરને વળગી રહે છે—અને આમેય એ કથાનક તેની નાનીમોટી વિગતો સાથે પરંપરાથી રૂઢ થયેલું હોવાથી કથાવસ્તુ પૂરતો તો મૌલિક કદપના માટે કે સંવિધાનની દૃષ્ટિએ પરિવર્તન

૩. અપભ્રંશ કડવકનું સ્વરૂપ પ્રચીન અવધી સાહિત્યનાં સુકી પ્રેમાખ્યાનક કાવ્યોમાં અને તુલસીદાસકૃત રામચરિતમાનસ જેવી કૃતિઓમાં ઊતરી આવ્યું છે.

૪. રવિષેણનું પદ્મચરિત પોતે પણ જૈનમહારાષ્ટ્રીમાં રચાયેલા વિમલસૂનિકૃત પઠમચરિય (સંભવતઃ ઈસવી ચોથી-પાંચમી શતાબ્દી)ના પદલલિત સંસ્કૃત જાયાનુવાદથી બાળ્યે જ વિશેષ છે.

કે રૂપાંતર માટે લાગ્યે જ કશો અવકાશ રહેતો. પણ શૈલીની દૃષ્ટિએ, કથાવસ્તુને શૃંગારવાની બાબતમાં, વળુને ને રસનિરૂપણની બાબતમાં, તેમ જ મનગમતા પ્રસંગ-ને બહેલાવવાની બાબતમાં, કવિને જોઈએ તેટલી છૂટ મળતી. આવી મર્યાદાથી બંધાયેલી હોવા છતાં સ્વયંભૂતી સૂક્ષ્મ કલાદૃષ્ટિએ પ્રશસ્ય સિદ્ધિ મેળવી છે. પોતાની ઔચિત્યબુદ્ધિને અનુસરીને આધારભૂત સામગ્રીમાં તે કાપકૃપ કરે છે, તેને નવો ઘાટ આપે છે કે કદીક નિરાજો જ માર્ગ ગ્રહણ કરે છે.

પટવચ્ચરિયા ચૌદમા સંધિનું વસંતનાં દર્શ્યોની મોહક પૃષ્ઠભૂમિ પર આલે-આપેલું તાદૃશ, ગતિમાન, ધંદ્રિયસંતપક જલક્રીડાવળું એક ઉત્કૃષ્ટ સળંગ તરીકે પહેલેથી જ પંકાતું આવ્યું છે જુદાંજુદાં યુદ્ધદર્શ્યો, અંગનાના ઉપાખ્યાન (સંધિ ૧૭-૧૮, મના કેટલાક લાવોદ્રેકવાળા પ્રસંગો, રાવણના અગ્નિદાહના ચિત્તહારી પ્રસંગમાંથી નીતરતો વેષક વિષાદ (૭૭મો સંધિ)—આવા આવા હૃદયંગમ ખંડોમાં સ્વયંભૂતી કવિપ્રતિભાના પ્રખળ ઉન્મેષનાં આપણે દર્શન કરી શકીએ.

રિદ્ધતેમિચરિય

સ્વયંભૂતી બીજું મહાકાવ્ય મહાકાવ્ય રિદ્ધતેમિચરિત (સં. અરિષ્ટનેમિચરિત) અથવા હરિવંશપુરાણ (સં. હરિવંશપુરાણ) પણ પ્રસિદ્ધ વિષયને લગતું છે. તેમાં આવાશમા તીર્થ કર અરિષ્ટનેમિનું જીવનચરિત તથા કૃષ્ણ અને પાંડવોની, જૈન પરંપરા પ્રમાણેની કથા અપાયેલી છે. તેના માત્ર પહેલા બે કાંડ પ્રકાશિત થયા છે. તેના એક સો બાર સંધિઓ(જેના બધાં મળીને ૧૬૩૭ કડવક અને ૧૮૦૦૦ ખત્રીશ-અક્ષરી એકમો—‘અંથાઅ’—છે)નો ચાર કાંડમાં સમાવેશ થાય છે : જાયવ (સં. યાદવ), કુરુ, જુગ્મ્મ (સં. યુદ્ધ) અને ઉત્તર આ વિષયમાં પણ સ્વયંભૂતી પાસે કેટલીક આદર્શભૂત પૂર્વકૃતિઓ હતી. નવમી શતાબ્દી પહેલાં વિદ્યે પ્રાકૃતમાં, જિનસેને (ઈ. સ. ૭૮૩-૮૪) સંસ્કૃતમાં અને ભદ્રે (કે દન્તિભદ્રે ? ભદ્રાશ્વે ?), ગોવિન્દે તથા ચતુર્મુખે અપભ્રંશમાં હરિવંશના વિષય પર મહાકાવ્યો લખ્યાં હોવાનું જણાય છે. રિદ્ધતેમિચરિયનો નવ્વાણુમા સંધિ પછીનો અંશ સ્વયંભૂતના પુત્ર ત્રિભુવનનો રચેલો છે, અને પાછળથી ૧૧મી શતાબ્દીમાં તેમાં ગોપાયત્ત(=ગ્વાલીઅર)ના એક અપભ્રંશ કવિ યશઃકીર્તિ ભદ્રારકે કેટલાક ઉમેરા કરેલા છે.

રામ અને કૃષ્ણના ચરિત પર સ્વયંભૂ પછી રચાયેલાં અપભ્રંશ સંધિબદ્ધ કાવ્યોમાંથી કેટલાંકનો ઉલ્લેખ અહીં જ કરી લઈએ—આ બધી કૃતિઓ હજી અપ્રસિદ્ધ

છે : ધવલે (ધર્મી અગીઆરમી શતાબ્દી પહેલાં) ૧૨૨ સંધિમાં હરિવંશપુરાણ રચ્યું. ઉપયુક્ત યશઃકીર્તિ બદ્ધારકે ૩૪ સંધિમાં પાંડુપુરાણ (સં. પાંડુપુરાણ) (ઈ. સ. ૧૫૨૩) તથા તેના સમકાલીન પાંડિત રઘુ અપરનામ સિંહસેને ૧૧ સંધિમાં રામાયણ-વિષયક બ્રહ્મદ્વપુરાણ (સં. બ્રહ્મદ્વપુરાણ) તેમજ નેમિનાથચરિત્ર (સં. નેમિનાથચરિત્ર) રચ્યાં. એ જ સમય લગભગ શ્રુતકીર્તિએ ૪૦ સંધિમાં) હરિવંસપુરાણ (સં. હરિવંશ-પુરાણ) (ઈ. સ. ૧૫૫૧) પુરું કર્યું. આ કૃતિઓ સ્વયંભૂ પછી સાત સો જેટલાં વરસે પછી રામાયણ અને હરિવંશના વિષયોની જીવંત જોડાણ અને લોકપ્રિયતાના પુરાવારૂપ છે.

પુષ્પદંત

પુષ્પદંત (અપ. પુષ્પવંત) અપરનામ મમ્મય (ઈ. સ. ૬૫૭-૬૭૨માં વિદ્યમાન)ની કૃતિઓમાંથી આપણને સંધિઅંધમાં ગૂંથાતા બીજા એ પ્રકારની જાણ થાય છે. પુષ્પદંતનાં માતાપિતા બ્રાહ્મણ હતાં. તેમણે પાછળથી દિગંબર જૈન ધર્મ સ્વીકારેલો. પુષ્પદંતનાં ત્રણેય અપભ્રંશ કાવ્યોની રચના માન્યખેટ (= હાલના આંધ્રપ્રદેશમાં આવેલું માલખેડ)માં રાજ્ય કરતા રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ કૃષ્ણ ત્રીજા (ઈ. સ. ૬૩૬-૬૬૮) અને ખેડિગદેવ (ઈ. સ. ૬૬૮-૬૭૨)ના પ્રધાનો અનુક્રમે ભરત અને તેના પુત્ર નન્નના આશ્રય નીચે થઈ હતી. સ્વયંભૂ અને તેના પુરોગામીઓએ રામ અને કૃષ્ણપાંડવનાં કથાનકનો ફીકીક કસ કાઢ્યો હતો. પુષ્પદંતની કવિપ્રતિભાએ જૈન પુરાણકથાના જુદા—અને વિશાળતર—પ્રદેશોમાં વિહરવાનું પસંદ કર્યું. જૈન પૌરાણિક માન્યતા પ્રમાણે પૂર્વના સમયમાં ત્રેસઠ મહાપુરુષો (કે શલાકાપુરુષો) થઈ ગયા. તેમાં ચોવીશ તીર્થંકર, આર ચક્રવર્તી, નવ વાસુદેવ (=અર્ધચક્રવર્તી) નવ બલદેવ (તે તે વાસુદેવના ભાઈ) અને નવ પ્રતિવાસુદેવ (એટલે કે તે તે વાસુદેવના વિરોધી)નો સમાવેશ થાય છે. લક્ષ્મણ, પદ્મ (= રામ) અને ગવણ એ આઠમા બલદેવ, વાસુદેવ ને પ્રતિવાસુદેવ, તથા કૃષ્ણ, બલભદ્ર અને અને જરાસંધ એ નવમા ગણાય છે. આ ત્રેસઠ મહાપુરુષોનો જીવનવૃત્તાંત આપતી રચનાઓ ‘મહાપુરાણ’ અથવા ‘ત્રિપિઠિમહાપુરુષાકે-શલાકાપુરુષ-’ચરિત’ને નામે ઓળખાય છે. આમાં પહેલા તીર્થંકર ઋષભ અને પહેલા ચક્રવર્તી ભરતનાં ચરિતને વર્ણવતો આરંભનો અંશ ‘આદિપુરાણ’, અને બાકીના મહાપુરુષોનાં ચરિતવાળો અંશ ‘ઉત્તરપુરાણ’ કહેવાય છે.

મહાપુરાણ

પુષ્પદંત પહેલાં પણ આ વિષય પર સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં કેટલીક પદ્ય-

કૃતિઓ રચાયેલી પણ અપભ્રંશમાં પહેલપહેલાં એ વિષયનું મહાકાવ્ય બનાવનાર પુષ્પદન્ત હોવાનું જણાય છે. મહાપુરાણ કે તિસદ્ધિમહાપુરિસગુણલંકાર (સં. ત્રિષ્ટિ-મહાપુરુષગુણલક્ષ્મી) નામ ધરાવતી તેની એ મહાકૃતિમાં ૧૦૨ સંધિ છે, જેમાંથી પહેલા સાડત્રીસ સંધિ આદિપુરાણને અને બાકીના ઉત્તરપુરાણને ફાળે જાય છે.

પુષ્પદન્તે કથાનક પૂરતો જિનસેન-ગુણલદ્ધૃત સંસ્કૃત ત્રિષ્ટિમહાપુરુષગુણ-લક્ષ્મીસંગ્રહ (ઈ સ. ૮૬૮ માં સમાપ્ત)નો અને કવિ પરમેષ્ઠીની લુપ્ત કૃતિનો આધાર લીધો જણાય છે આ વિષયમાં પણ પ્રસંગો અને વિગતો સહિત કથાનકોનું સમગ્ર ક્લેવર પરંપરાથી રૂઢ થયેલું હતું, એટલે નિરૂપણમાં નાવિન્ય અને ચાતુતા લાવતા કવિને માત્ર પોતાની વર્ણનની અને શૈલીસજ્જવટની શક્તિઓ પર જ આધાર રાખવાનો રહેતો વિષયો કથાનાત્મક સ્વરૂપના ને પૌરાણિક હોવા છતાં જૈન અપભ્રંશ કવિઓ તેમના નિરૂપણમાં પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતના અલંકારિક મહાકાવ્યની પરંપરા અપનાવે છે અને આછાપતંગા કથાનકકલેવરને, અલંકાર, છંદ અને પાંડિત્યના કંઠેરાથી ચઢાવેઝઢાવે છે તેનું એક કારણ આ પણ છે. રિઠ્ઠણેમિચરિયમાં સ્વયંભૂ આપણને સ્પષ્ટ કહે છે કે કાવ્યરચના કરવા માટે તેને વ્યાકરણ ધ્રેં દીધું, રસ ભરતે, વિસ્તાર વ્યાસે, છંદ પિંગલે, અલંકાર ભામહ અને દંડીએ, અક્ષરડાંર આણે, નિપુણત્વ શ્રીહર્ષે અને છઠ્ઠી દ્વિપદી ને દ્રુવકથી મંડિત પદ્ધતિકા ચતુર્મુખે આપ્યાં. પુષ્પદન્ત પણ પરોક્ષ રીતે આવું કહે છે, વિદ્યાનાં બીજાં કેટલાંક ક્ષેત્રમાં પ્રતિષ્ઠિત એવાં થોડાંક નામો ઉમેરે છે અને એવી ઘોષણા કરે છે કે પોતાના મહાપુરાણમાં પ્રાકૃતજ્ઞાણો, સકલ નીતિ, છંદોભંગી, અલંકારો, વિવિધ રસો તથા તત્ત્વાર્થનો નિર્ણય મળશે સંસ્કૃત મહાકાવ્યોનો આદર્શ સામે રાખી તેની પ્રેરણાથી રચાયેલાં અપભ્રંશ મહાકાવ્યોનું સાચું બળ વસ્તુના વૈચિત્ર્ય કે સંવિધાન કરતાં વિશેષ તો તેના વર્ણન કે નિરૂપણમાં રહેલું છે.

સ્વયંભૂની તુલનામાં પુષ્પદન્ત અલંકારની સમૃદ્ધિ, છંદોવૈવિધ્ય અને વ્યુત્પત્તિ ઉપર વિશેષ આધાર રાખે છે. છંદોભેદની વિપુલતા તથા સંધિ અને કડવકની દીર્ઘતા પુષ્પદન્તના સમય સુધીમાં સંધિરાંમંધનું સ્વરૂપ કાંઈક વધુ સંકુલ થયું હોવાની સૂચક છે. મહાપુરાણના ચોથા, બારમા, સત્તરમા, છેતાળીશમા, બાવનમા પ્રત્યાદિ સંધિઓના કેટલાક અંશો પુષ્પદન્તની અસામાન્ય કવિત્વશક્તિનાં ઉત્તમ ઉદાહરણો તરીકે ટાંકી શકાય. મહાપુરાણના ૬૬થી ૭૬ સંધિમાં રામાયણનો કથાનો સંક્ષેપ અપાયો છે, ૮૧થી ૯૨ સંધિ જૈન હરિવંશ આપે છે, બ્યારે અંતિમ અંશમાં ગેવીશમાં તથા ચોવીશમા તીથંકર પાથં અને મહાવીરનાં ચરિત છે.

ચરિતકાવ્ય

પુષ્પદન્તનાં બીજાં એ કાવ્ય, નાયકુમારચરિય (સં. નાગકુમારચરિત) અને જસહરચરિય (સં. યશોધરચરિત) પરથી જોઈ શકાય છે કે વિશાળ પૌરાણિક વિષયો ઉપરાંત જૈન પુરાણ, અનુશ્રુતિ કે પરંપરાગત ઇતિહાસની પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓનાં બોધક જીવનચરિત આપવા માટે પણ સંધિબંધ વપરાતો. વિસ્તાર અને નિરૂપણની દૃષ્ટિએ આ ચરિતકાવ્યો કે કથાકાવ્યો સંસ્કૃત મહાકાવ્યોની પ્રતિકૃતિ જેવાં ગણાય. આમાં પણ પુષ્પદન્ત પાસે કેટલાંક પૂર્વદૃષ્ટાંત હોવાં જોઈએ. અછડતા ઉદ્દેશ્ય પરથી આપણે પુષ્પદન્તની પહેલાંનાં ઓછામાં ઓછાં એ ચરિતકાવ્યોનાં નામ જાણીએ છીએ : એક તે સ્વયંભૂકૃત સુદ્યચરિય અને બીજું તેના પુત્ર ત્રિભુવનકૃત પંચમીચરિય. નાયકુમારચરિય નવ સંધિમાં તેના નાયક નાગકુમાર(= જૈન પુરાણ-કથા પ્રમાણે ચોવીશ કામદેવમાંનો એક)નાં પરાક્રમે વળુંવે છે અને સાથે તે કાગળ શુદ્ધિ પાંચમને દિવસે શ્રીપંચમીનું વ્રત કરવાથી થતી ફળપ્રાપ્તિનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

પુષ્પદન્તનું ત્રીજું કાવ્ય જસહરચરિય ચાર સંધિમાં ઉજ્જયિનીના રાજ યશોધરની કથા આપે છે અને તે દ્વારા પ્રાણિવધના પાપનાં કડવાં ફળો ઉદાહૃત કરે છે. પુષ્પદન્તની પહેલાં અને પછી આ જ કથાનકને ગૂંથતી પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, અપભ્રંશ અને અર્વાચીન ભાષાઓમાં મળતી અનેક રચનાઓ એ વિષય જૈનોમાં અતિશય લોકપ્રિય હોવાની સૂચક છે.

પુષ્પદન્તનું પ્રશિષ્ટ કાવ્યરીતિ પરનું પ્રભુત્વ, અપભ્રંશ ભાષામાં અનન્ય પારંગતતા, તેમ જ મહુમુખી પાંડિત્ય તેને ભારતના કવિઓમાં માનવંતું સ્થાન અપાવે છે. એક સ્થળે કાવ્યના પોતાના આદર્શનો આછો ખ્યાલ આપતાં તે કહે છે કે ઉત્તમ કાવ્ય શબ્દ અને અર્થના અલંકારથી તથા લીલાયુક્ત પદાવલિથી મંડિત, રસભાવનિરંતર, અર્થની ચાતુતાવાળું, સર્વ વિદ્યાકલાથી સમૃદ્ધ, વ્યાકરણ અને છંદથી પુષ્ટ અને આગમથી પ્રેરિત હોવું જોઈએ. ઉચ્ચ કોટિનું અપભ્રંશ સાહિત્ય આ આદર્શનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં પ્રયત્નશીલ રહ્યું છે, પણ તેમાં સૌથી વધુ સફળતા પુષ્પદન્તને મળી છે એમ કહેવામાં કશી અત્યુક્તિ નથી.

પુષ્પદન્ત પછીનાં ચરિતકાવ્ય

પુષ્પદન્ત પછી આપણને સંધિબદ્ધ ચરિતકાવ્યો કે કથાકાવ્યોના પુષ્કળ નમૂના મળે છે. પણ તેમાંનાં ઘણાંખરા હજી માત્ર હસ્તપ્રતરૂપે જ રહ્યાં છે. જે કાંઈ થોડાં પ્રકાશિત થયાં છે, તેમાં સૌથી મહત્વની ધનપાલકૃત મહિસદત્તકહ

(મવિષ્ણદત્તકથા) છે. ધનપાલ દિગંબર ધર્મટ વણિક હતો અને સંભવતઃ ઈસવી આશીશતાબ્દી પહેલાં થઈ ગયો. બાવીશ સંધિના વિસ્તારવાળું તેનું કાવ્ય પ્રમાણમાં સરળ શૈલીમાં ભવિષ્યદત્તની કૌતુકરંગી કથા કહે છે અને સાથે સાથે કાર્તિક શુદ્ધ પાંચમને દિવસે આવતું શ્રુતપંચમીનું વ્રત કરવાથી મળતા ફળનું ઉદાહરણ આપવાનો ઉદ્દેશ પણ પાર પાડે છે તેનું કથાનક એવું છે કે એક વેપારી નિષ્કારણ અણગમે આવતાં પુત્ર ભવિષ્યદત્ત સહિત પોતાની પત્નીનો ત્યાગ કરે છે અને બીજી પત્ની કરે છે ભવિષ્યદત્ત મોટો થતાં કોઈ પ્રસંગે પરદેશ ખેડવા જાય છે ત્યારે તેનો ઓરમાન નાનો ભાઈ એ વાર કપટ કરી તેને એક નિર્જન દ્વીપ પર એકલો-અટલો છોડી જાય છે. પણ માતાએ કરેલા શ્રુતપંચમીના વ્રતને પરિણામે છેવટે તેની બધી મુશ્કેલીઓનો અંત આવે છે, તેનો ઘણો ઉદય થાય છે અને શત્રુનો પરાજય કરવામાં રાજાને સાહાય્ય કરવા બદલ તે રાજ્યાધીને અધિકારી બને છે. મરણ પછી એથા ભરમાં શ્રુતપંચમીનું વ્રત કરવાથી તેને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ધનપાલ પહેલાં આ જ વિષય પર અપભ્રંશમાં ત્રિભુવનનું પંચમિચરિય તથા પ્રાકૃતમાં મહેષરત્રી નાગચંદ્રીકથાઓ (સં. જ્ઞાનપદ્મીકથાઃ) મળે છે. ધનપાલની સમીપના સમયમાં શ્રીધરે ચાર સંધિમાં અપભ્રંશ મવિષ્ણદત્તચરિય (સં. મવિષ્ણદત્તચરિત) ઈ. સ. ૧૧૭૪માં રચેલું છે, જે હજી અપ્રસિદ્ધ છે.

કનકામરનું કરકંડચરિય (સં. કરકંડચરિત) દસ સંધિમાં એક પ્રત્યેકબુદ્ધ (એટલે કે સ્વયંપ્રબુદ્ધ સંત)નો જીવનવૃત્તાંત આપે છે. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પણ કરકંડુની વાત આવે છે.

ધાહિલકૃત પદમસિરિચરિય (સં. પદ્યશ્રીચરિત) (ઈસવી અગિયારમી શતાબ્દી લગભગ) કપટભાવયુક્ત આચરણનાં માઠાં ફળ ઉદાહરત કરવા ચાર સંધિમાં પદ્યશ્રીનો ત્રણ ભવનો વૃત્તાંત આપે છે. વસ્તુ હરિભદ્રની પ્રસિદ્ધ પ્રાકૃત કથા સમરાઈચક્રહાની એક અવાંતરકથા ઉપરથી લીધેલું છે.

પણ પહેલાં કહ્યું તેમ સંધિબુદ્ધ ચરિતકાવ્યોના ઘણા મોટા ભાગને હજી મુદ્રણનું સદ્ભાગ્ય નથી સાંપડ્યું. અહીં આપણે તેવાં કાવ્યોની એક યાદી—અને તે પણ સંપૂર્ણ નહીં—આપીને જ સંતોષ માનશું. સામાન્ય રીતે આ કાવ્યો અમુક જૈન સિદ્ધાંત કે ધાર્મિક-નૈતિક માન્યતાના દૃષ્ટાંત લેખે કોઈક તીર્થંકરનું કે જૈન પુરાણકથા, અનુશ્રુતિ કે ઇતિહાસના કોઈક યશસ્વી પાત્રનું ચરિત વર્ણવે છે

ચરિતકાવ્યોની યાદી

નામ	કવિ	સંધિ સંખ્યા, ઇસવીસનમાં	રચનાસમય
પાસપુરાણ	(સં. પાર્શ્વપુરાણ)	૫૬ મહોર્તિ	૧૮ ૨૬૩
જમ્બૂસામિચરિય	(સં. જમ્બૂસ્વામિચરિત)	સાગરદત્ત	૧૧ ૧૦૨૦
જમ્બૂસામિચરિય	(સં. જમ્બૂસ્વામિચરિત)	વીર	૧૧ ૧૦૨૦
સુદંતણચરિય	(સં. સુદંતનચરિત)	નયનંદી	૧૧ ૧૦૪૦
વિલાસવદ્કહા	(સં. વિલાસવતીકથા)	સાધારણ કે સિદ્ધસેન	૧૧ ૧૦૬૮
પાસચરિય	(સં. પાશ્વચરિત)	શ્રીધર	૧૨ ૧૧૩૩
સુકુમાલચરિય	(સં. સુકુમાલચરિત)	શ્રીધર	૬ ૧૧૫૨
સુકુમાલસામિચરિય	(સં. સુકુમાલસ્વામિચરિત)	પૂર્ણભદ્ર	૬ ...
પદ્મજુગ્મકહા	(સં. પ્રદ્યુમ્નકથા)	સિંહ કે સિદ્ધ	૧૫ ૧૨ મી શતાબ્દી
જિણદત્તચરિય	(સં. જિનદત્તચરિત)	લક્ષ્મણ	૧૧ ૧૨૧૬
વયરસામિચરિય	(સં. વજ્રસ્વામિચરિત)	વરદત્ત	૨ ...
વાહુવલિદેવચરિય	(સં. વાહુવલિદેવચરિત)	ધનપાલ	૧૮ ૧૩૬૮
સેણિયચરિય	(સં. શ્રેણિકચરિત)	જયમિત્ર હલ્લ	૧૧ ૧૫ મી શતાબ્દી
ચન્દ્રપ્પહચરિય	(સં. ચન્દ્રપ્રભચરિત)	યશઃકીર્તિ	૧૧ ,
સમ્મદ્જિણચરિય	(સં. સમ્મતિજિનચરિત)	રઘૂ	૧૦ ,
મેહેસરચરિય	(સં. મેવેશ્વરચરિત)	,,	૧૩ ,
ધનકુમારચરિય	(સં. ધનકુમારચરિત)	,,	૪ ,
વદ્ધમાણકવ	(સં. વર્ધમાનકાવ્ય)	જયમિત્ર હલ્લ	૧૧ ,
અમરસેનચરિય	(સં. અમરસેનચરિત)	માણિક્યરાજ	૬ ,
નાયકુમારચરિય	(સં. નાગકુમારચરિત)	,,	,,
સુલોચનાચરિય	(સં. સુલોચનાચરિત)	દેવસેન	૨૮ ...

કથાકોશ

અહીં સુધીમાં ગણાવ્યા તે ઉપરાંત ખીજો એક વિષયપ્રકાર પણ સંધિય ધર્મો મળે છે. તે છે કોઈ વિશિષ્ટ જૈન ગ્રંથમાં પ્રતિપાદિત થયેલા અમુક ધાર્મિક-વા નૈતિક વિષયને ઉદાહરત કરતી કથાવલી. ‘કથાકોશ’ નામે જાણીતા આ સાહિત્યની સંખ્યા બે ટૂંકીઓ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં મળે છે. અપભ્રંશમાં ૫૬.

તથા ૫૮ સંધિના એ ભાગમાં રચાયેલું નયનંદીકૃત સચલવિહિવિહાણકવ્વ (સં. સકલ-વિધિવિધાનકાવ્ય) (ઈ. સ. ૧૦૪૪) તથા ૫૩ સંધિમાં નિબદ્ધ શ્રીચંદ્રકૃત કહકોસ (સં. કથાકોશ) (ઈસવી અગિયારમી સદી) એ બે, શ્રમણુવનને લગતા અને જૈન શૌરસેનીમાં રચાયેલા આગમકલ્પ પ્રસિદ્ધ દ્વિગંબર ગ્રંથ ભગવતી-આરાધનાની સાથે સંકળાયેલી કથાઓ વર્ણવે છે. નયનંદી અને શ્રીચંદ્ર પોતાની કૃતિઓ પુરોગામી સરૂત અને પ્રાકૃત આરાધનાકથાકોશોને આધારે રચી હોવાનું જણાયું છે.

૨૧ સંધિનો શ્રીચંદ્રકૃત દંસણકહરયણકરંડ (સં. દર્શનકથારત્નકરણ) (ઈ. સ. ૧૦૬૪), ૧૨ સંધિની હરિષેણુકૃત ધમ્મપરિક્લ (સં. ધર્મપરીક્ષા) (ઈ. સ. ૯૮૮), ૧૪ સંધિનું અમરકીતિકૃત છકમ્મુવણ (સં. ષટ્કર્મોપદેશ) અને સલવતઃ ૭ સંધિનું શ્રુતકીતિકૃત પરમિદ્ધિપયાસાર (સં. પરમેન્દ્રિપ્રકાશસાર) (ઈ. સ. ૧૪૯૭) વગેરેનો પણ આ જ પ્રકારમાં સમાવેશ થાય છે. આમાંની બે કૃતિઓ જ ૬૭ સુધીમાં પ્રકાશિત થઈ છે.

આમાં હરિષેણુની ધમ્મપરિક્લ તેના વસ્તુની વિશિષ્ટતાને કાંબો ખાસ રસપ્રદ છે. તેમાં મુખ્યત્વે, બ્રાહ્મણપુરાણો કેટલાં વિસંગત અને અર્થહીન છે તે સચોટ યુક્તિથી પુનઃવાર કરીને મનોવેગ પોતાના મિત્ર પવનવેગ પાસે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કરાવે છે તેની વાત છે મનોવેગ પવનવેગની હાજરીમાં એક બ્રાહ્મણસલા સમક્ષ પોતાને વિશે સાવ અસંભવિત અને ઉટપટાંગ જોડી કાઢેલી વ.તો કહે છે. અને જ્યારે પેલા બ્રાહ્મણો તેને માનવાની ના પાડે છે, ત્યારે તે રમાયણ, મહાભારત અને પુરાણોમાંથી એવા જ અસંભવિત પ્રસંગો ને બતાવે સમર્થનમાં ટાંકી પોતાના શબ્દોને પ્રમાણભૂત કરાવે છે. હરિષેણુની આ કૃતિનો આધાર કોઈક પ્રાકૃત રચના હતી. ધમ્મપરિક્લને અનુસારીને પછીથી સંસ્કૃત તેમ જ બીજી ભાષાઓમાં કેટલાંક કાવ્યો રચાયાં છે. હરિષ્કૃત પ્રાકૃત ધૃતાર્ણ્યન (ઈસવી આઠમી શતાબ્દી)માં આ જ કથાયુક્તિ અને પ્રયોજન છે. આ વિષયની સર્વપ્રથમ કૃતિ એનાથી પણ આગળની છે.

આ સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત પરથી અપભ્રંશ સહિત્યમાં સંધિમંધનું કેટલું મહત્ત્વ છે તેનો ઘટનો ખ્યાલ મળી રહેશે.

સાસાખંધ

સંધિમંધની જેમ અપભ્રંશે સ્વતંત્રપણે વિકસાવેલું અને ઠીકઠીક પ્રચલિત

ખીજી' સાહિત્યસ્વરૂપ તે રાસાખંધ. તે ભૂમિપ્રધાન કાવ્યના પ્રકારની, મધ્યમ માપની (એ રીતે સંસ્કૃત ખંડકાવ્યનું સ્થાન મળી કરાવતી) રચના હોવાની અટકળ થઈ શકે છે. તેમાં કાવ્યના કહેવર માટે સામાન્ય રીતે અમુક એક પરંપરાગત માત્રાછંદ પ્રયોજાતો, જ્યારે વૈવિધ્ય માટે વચ્ચે વચ્ચે ભાતભાતના સ્થિર છંદો વપરાતા. રાસાખંધનો પ્રચાર અને લોકપ્રિયતા આપણને ઉપલબ્ધ પ્રાચીનતમ પ્રાકૃત-અપભ્રંશના પિંગલકારોએ આપેલી રાસકની વ્યાખ્યાથી સમર્થિત થતાં હોવા છતાં (સ્વયંભૂ તો તેને પડિતગોષ્ઠીઓમાં રસાયણરૂપ કહીને વખાણે છે), એક પણ પ્રાચીન રાસાનો નમૂનો તો હીક, નામે ય નથી જળવાઈ રહ્યું એ આશ્ચર્યની વાત છે. અને પાછળના સમયમાં પણ આ મહત્ત્વના અપભ્રંશ કાવ્યપ્રકાર વિશેનું આપણું અજ્ઞાન ઘટાડે તેવી સામગ્રી સ્વલ્પ છે. સતત અને ધરમૂળનું પરિવર્તન પામીને રાસા અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય સાહિત્યમાં ઓગણી-શમી શતાબ્દીના અંત સુધી ચાલુ રહ્યા છે. પ્રાચીન રાજસ્થાની સાહિત્યમાં ધણું ખરું જૈન લેખકોના રચેલા રાસાઓ સેકડોની સંખ્યામાં મળે છે. પણ અપભ્રંશમાં ઠેક તેરમી શતાબ્દી લગભગના સંદેશરાસક અને આરમી શતાબ્દી લગભગના સાહિત્યદષ્ટિએ મૂલ્યહીન એક ઉપદેશાત્મક જૈન રાસ સિવાય ખીજી કશું મળતું નથી. આમાં પાછલી કૃતિ ઉપદેશરાસાયનરાસ એ શી પદોમાં સદ્ગુરુ અને સદ્ધર્મની પ્રશંસા અને કુગુરુ અને કુધર્મની નિંદા કરે છે. એ રાસકકાવ્ય એક પ્રતિનિધિરૂપ કૃતિ નહીં, પણ લોકપ્રિય સાહિત્યપ્રકારનો ધર્મપ્રચાર અર્થે ઉપયોગ થવાનું ઉત્તરકાલીન ઉદાહરણ માત્ર છે. કોઈ અજ્ઞાદેવચરાસયનો ઉલ્લેખ અગિયારમી શતાબ્દીની અને માણિક્ય-પ્રસ્તારિકા-પ્રતિબદ્ધ-રાસનો આરમી શતાબ્દીની કૃતિમાં મળે છે.

સંદેશરાસકના વિશિષ્ટ મહત્ત્વને કારણે તેને લગતી માહિતી સહેજ વિસ્તારથી પરિશિષ્ટમાં આપી છે.

વસ તોતસવ સાથે સંકળાયેલી ચર્યરીનામક ગેય રચનાઓ પણ અપભ્રંશમાં રચાયેલી જણાય છે. પણ અગિયારમી શતાબ્દીની શાન્તિનાચર્ચરીના ઉલ્લેખ સિવાય અને તેરમી શતાબ્દીની એક બોધાત્મક જૈન રચના સિવાય કશું જળવાયું નથી.

સળંગ મહાકાવ્ય

વિશિષ્ટ અધવાળા સંધિકાવ્ય ઉપરાંત અપભ્રંશમાં સળંગ છંદોપદ્ધ મહાકાવ્યો પણ રચાયાં છે. અપભ્રંશ મહાકાવ્ય માટે સંધિખંધ જ નિયત હતો એવું નથી. કેમ કે આરંભથી અંત સુધી નિરપવાદપણે એક જ છંદ યોજાયો હોય અને

અંધારણુ કે વિષયાદિને અવલંબીને કોઈ પણ જાતના વિભાગ કે ખંડ પાડવામાં ન આવ્યા હોય તેવા કથાકાવ્યોનાં આપણને એકમે નમૂના મળે છે. ઈ. સ. ૧૧૫૦માં સમાપ્ત થયેલા હરિભદ્રના નેમિનાથચરિત (સં. નેમિનાથચરિત) નું પ્રમાણ ૮૦૧૨ શ્લોક જેટલું છે, અને તે સળંગ રડા નામના એક મિશ્ર છંદમાં રચાયું છે, હરિભદ્ર પહેલાં આઠામાં આઠી ત્રણ શતાબ્દી પૂર્વે થયેલાં ગોવિંદ નામે અપભ્રંશ કવિએ પણ રડાછંદના વિવિધ પ્રકારોમાં એક કૃષ્ણકાવ્ય રચ્યું હોવાનું આપણે સ્વયમ્બૂદ્ધમાં આપેલાં ટાંચણો પરથી અનુમાન કરી શકાએ છીએ. ગરુડવહો જેવી પ્રાકૃતરચનાઓ પણ આ ધાટીની છે.

ધાર્મિક તથા આધ્યાત્મિક કૃતિઓ

અપભ્રંશમાં કથાકાવ્યોની (અને સંભવતઃ ઊર્મિપ્રધાન કાવ્યોની) વિપુલતા હતી, એનો અર્થ એવો નથી કે તે બીજા કાવ્યપ્રકારોથી સાવ અજ્ઞાત હતા. ધાર્મિક-બોધક વિષયની કેટલીક નાની નાની રચનાઓ ઉપરાંત થોડીક આધ્યાત્મિક કે યોગવિષયક રચનાઓ પણ મળે છે.

આમાં યોગીન્દુદેવ (અપ. જોડુંદુ) નો પરમવ્વયાસ (સં. પરમાત્મપ્રકાશ) અને યોગસાર સૌથી વિશેષ મહત્વના છે. પરમવ્વયાસના એ અધિકારમાંથી પહેલામાં ૧૨૩ દોહા છે, જેમાં બાહ્યાત્મા, અંતરાત્મા અને અને પરમાત્માનું મુક્ત, રસવતી શૈલીમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે. ૨૧૪ પદ્યો (ધણ્યાખરા દોહા) નો બીજો અધિકાર મોક્ષતત્ત્વ અને મોક્ષસાધન ઉપર છે. યોગીન્દુ સાધક યોગીને આત્મ-સાક્ષાત્કારનું સર્વોચ્ચ મહત્ત્વ સમજાવે છે, અને તે મારેના માર્ગ તરીકે વિષયોપભોગ તજવાનો, ધર્મના માત્ર બાહ્યાચારને નહીં, પણ આંતરિક તત્ત્વને વળગી રહેવાનો, આંતરિક શુદ્ધિનો અને આત્માના સાચા સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરવાનો ઉપદેશ આપે છે. યોગસારમાં ૧૦૮ પદ્યો (ધણ્યાખરા દોહા) માં સંસારબ્રમણ્યો ત્રિરક્ત મુમુક્ષુને પ્રયુક્ત કરવા માટે ઉપદેશ આપાયેલો છે. સ્વરૂપ, શૈલી અને સામગ્રીની દૃષ્ટિએ તેનું પરમવ્વયાસ સાથે ઘણું સામ્ય છે.

આ જ શબ્દો રામસિંહકૃત દોહાપાહુડ (સં. દોહાપ્રામૃત) ને લાગુ પડે છે. તેનાં ૨૧૨ દોહાબહુલ પદ્યોમાં એ જ અધ્યાત્મિક-નૈતિક દૃષ્ટિ પર બાર મુકયો છે. તેમાં શરીર અને આત્માનો તાર્ત્વિક ભેદ નિરૂપી, પરમાત્માની સાથે આત્માની અભેદાનુભૂતિને સાધક યોગીનું સર્વોચ્ચ સાધ્ય ગણ્યું છે. વિચારમાં તેમ જ પરિભાષામાં આ ત્રણે કૃતિઓ બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધપરંપરાની અધ્યાત્મવિષયક

કેટલીક કૃતિઓ સાથે ગણનાપાત્ર સામ્ય ધરાવે છે. તેમની ભાષા અને શૈલી સરળ, સચોટ, લોકગમ્ય અને અલંકારના તથા પાંડિત્યના ભારથી મુક્ત છે. તેમને ભારતીય અધ્યાત્મરહસ્યવાદી સાહિત્યમાં જૈન પરંપરાના મૂલ્યવાન પ્રદાન તરીકે ગણાવી શકાય.

જૈનોની જેમ બૌદ્ધોનું અધ્યાત્મરહસ્યવાદી સાહિત્ય પણ કેટલુંક અપભ્રંશમાં રચાયું છે. એના રચનારોએ મહાયાન સંપ્રદાયની વજ્રયાન ને સહજયાન એ તાંત્રિક શાખાઓના સિદ્ધો હતા. તેમાંથી સરહ અને કાન્હના દોહાકોષો (આશરે ૧૦મી શતાબ્દી) વ્યવસ્થિત રૂપમાં મળે છે. કર્મકાંડનો ને ખાણાચારનો વિરોધ, યુરુતું મહત્ત્વ, ચિત્તશુદ્ધિ, શૂન્યતાપ્રાપ્તિ વગેરે વિષય પર સીધા, વેધક તળપદા જેમવાળી વાણીમાં થયેલી આ રચનાઓમાં પાછળના સંતસાહિત્યની રીતિ, ભાષા ને ભાવનાઓના મૂળસ્રોત જણાશે. બૌદ્ધ અપભ્રંશ સાહિત્યની વિરલ ઉપલબ્ધ કૃતિઓ લેખે પણ તેમનું મૂલ્ય ઘણું છે.

નાની ધાર્મિક કૃતિઓમાં લક્ષ્મીચંદ્રકૃત સાવયધમ્મદોહા (સં. શ્રાવકધર્મદોહા) અપરનામ નવકારશ્રાવકાચાર (૧૬મી શતાબ્દી પહેલાં) ઉલ્લેખાદ્ય છે. તેમાં નામ પ્રમાણે શ્રાવકોનું કર્તવ્ય લોકભોગ્ય શૈલીમાં જણાવ્યું છે. એ ઉપરાંત ૨૫ દોહાના મહાપરકૃત સંયમવિષયક સંજમમંજરી (સંભવતઃ ૧૧મી શતાબ્દી લગભગ) - નો, ગિનદત્ત (ઈ. સ. ૧૭૦૬-૧૭૫૨)કૃત ચર્ચરી અને કાલસ્વરૂપકુલકનો, અને ધનપાલકૃત સત્યપુરમળ્લનમહાવિરોત્સાહ (ઈસવી ૧૧મી શતાબ્દી), અભયદેવકૃત જયતિહુઅળ આદિ સ્તવનો વગેરેનો ઉલ્લેખ કરી શકાય.

પ્રકીર્ણ કૃતિઓ અને ઉત્તરકાલીન વલણો

સ્વતંત્ર કૃતિઓ ઉપરાંત જૈન પ્રાકૃત તથા સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં અને ટીકાસાહિત્યમાં નાનામોટા સંખ્યાબંધ અપભ્રંશ ખંડો મળે છે. ઉદાહરણ લેખે થોડાંક જ નામ ગણાવીએ: વધમાનકૃત કૃષ્ણમચરિત (ઈ. સ. ૧૧૦૪), દેવચંદ્રકૃત શાન્તિનાથચરિત્ર (ઈ. સ. ૧૧૦૪), હેમચંદ્રકૃત સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ તથા કુમારપાલચરિત અપરનામ દ્વયાશ્રય (ઈસવી ૧૨મી શતાબ્દી), ત્વત્પ્રભકૃત ઉપદેશમાલાદોષટ્ટીવૃત્તિ (ઈ. સ. ૧૧૮૨), સોમપ્રભકૃત કુમારપાલપ્રતિબોધ (ઈ. સ. ૧૧૮૫), હેમહંસ-શિષ્યકૃત સંજમમંજરીવૃત્તિ (ઈસવી ૧૫મી શતાબ્દી પહેલાં) વગેરે આ ઉપરાંત અલંકારસાહિત્યમાં ઉદ્ધૃત પદ્યોમાં જે જૈનનેર અપભ્રંશ રચનાઓનાં સૂચક છે તેમનું વિશેષ મૂલ્ય છે. આમાંથી સિદ્ધહેમનાં ઉદાહરણો ખાસ ઉલ્લેખ માગી શકે છે. એ પૌણ્ય ગમ્મો જેટલાં (મુખ્યત્વે દોહાબંધ) પદ્યોમંથી ઘણાંખરાં

હેમચંદ્રે ઉપલબ્ધ અપભ્રંશ સાહિત્યમાંથી કે પૂર્વેનાં વ્યાકરણોમાંથી એકઠાં ક્યાં જણાય છે. કૃત્રિમ કે ઘડી કાઢેલાં હોય તેવાંની સંખ્યા નજીવી છે. ઉદાહરણોની ભાષા વિવિધ સમય ને સ્થળની છાયા ધરાવે છે. વિષયની વિવિધતા, અનાયાસ-સિદ્ધ લાગતા અલંકારો, ભાવોની તીક્ષ્ણતા અને તેમની સરલ પણ સઘોવેષક અભિવ્યક્તિ અને અનુભૂતિનો ખરો રણકાર—આવા ગુણોને કારણે હેમચંદ્રીય ઉદાહરણો એક તાજગી ને ઉખાથી ધમકતા સાહિત્ય તરફ આંગળી આંધે છે.

સંધિ

તેરમી શતાબ્દી આસપાસ દ્રુકાં અપભ્રંશ કાવ્યો માટે ‘સંધિ’ નામે (આગલા ‘સંધિમંધ’થી આ ભિન્ન છે) એક નવો રચનાપ્રકાર વિકસે છે તેમાં કોઈક ધાર્મિક, ઉપદેશાત્મક કે કથાપ્રધાન વિષયનું થોડાંક કડવાંમાં નિરૂપણ કરેલું હોય છે, અને તેમનો મૂળ આધાર બ્રહ્મી વાર આગમિક કે ભાષાસાહિત્યમાંનો—અથવા તો પૂર્વકાલીન ધર્મકથાસાહિત્યમાંનો—કોઈક પ્રસંગ કે ઉપદેશવચનો હોય છે. રત્નપ્રભકૃત ઐતરંગસંધિ (ઈસવી ૧૩મી શતાબ્દી), જયદેવકૃત માવનાસંધિ જિનપ્રભ (ઈસવી ૧૩મી શતાબ્દી) કૃત ચરંગસંધિ, મયણેરહાસંધિ (ઈ. સ. ૧૨૪૨) તથા અન્ય સંધિઓ, વગેરે.

તેરમી શતાબ્દીમાં અને તે પછી રચાયેલી કૃતિઓના ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશમાં તત્કાલીન બોલીઓનો વધતો જતો પ્રભાવ હતો થાય છે. આ બોલીઓમાં પણ ક્યારેનીયે સાહિત્યરચના થવા લાગી હતી—જે કે પ્રારંભમાં આ અપભ્રંશ સાહિત્યકારો ને સાહિત્યવલણોના વિસ્તારરૂપ હતું. બોલચાલની ભાષામાં આ પ્રભાવ આછારૂપમાં તો ઠેક હેમચંદ્રીય અપભ્રંશ ઉદાહરણોમાં પણ છે. બિલટપક્ષે સાહિત્યમાં અપભ્રંશપરંપરા ઠેક પંદરમી શતાબ્દી સુધી લંબાય છે અને ફવચિત પછી પણ ચાલુ રહેલો જોયા મળે છે.

વસ્તુનિર્માણની અને ક્ષેત્રની મર્યાદા છતાં નૂતન સાહિત્યસ્વરૂપો અને છંદ-સ્વરૂપોનું સર્જન, પરંપરાપુનિત કાવ્યરીતિનું પ્રભુત્વ, વર્ણનનિપુણતા અને રસ-નિષ્પત્તિની શક્તિ—આ બધાં દ્વારા અપભ્રંશ સાહિત્યનાં જે સામર્થ્ય અને સિદ્ધિ પ્રગટ થાય છે તેથી ભારતીય સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સહેજે તેને જીવ્યું ને ગૌરવવંતું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે પ્રાચીન ગુજરાતી, વ્રજ, અવધી, મરાઠી વગેરેનાં સાહિત્ય છંદો, કાવ્યરીતિ અને સાહિત્યસ્વરૂપો પરત્વે અપભ્રંશની જ પરંપરા ચાલુ રાખે છે, અથવા તો તેમાંથી નવતર વિકાસ સાધે છે, તે દૃષ્ટિએ પણ અપભ્રંશ સાહિત્યનાં સ્થાન ને મહત્ત્વ નિરાળાં છે.

સંદેશરાસક

અત્યાર લગીમાં જણમાં આવેલી ખીજી અપભ્રંશ સાહિત્યકૃતિઓથી 'સંદેશરાસક' કેટલીક તેની અપૂર્વ વિશિષ્ટતાઓને લઈને ઠીકઠીક જુદું પડી આવે છે. કાવ્ય તો સવા બસોએક પદોમાં જ પૂરું થાય છે, છતાં એની વિશિષ્ટતાઓને કારણે તે ઘણું અગત્યનું બની રહે છે. પ્રથમ તો શુદ્ધ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ 'સંદેશરાસક' એક સારી રીતે મૂલ્યવાન કૃતિ ગણાય. પ્રસિદ્ધ થયેલી પ્રશ્નિટ અપભ્રંશની કૃતિઓમાં એકે એવી નથી કે જેને માવ શુદ્ધ સાહિત્યની કૃતિ કહી શકીએ. ધર્મકથાઓ, ચરિતો, પુરાણો વગેરે બોધલક્ષી કે ધાર્મિક રચનાઓ જ અપભ્રંશમાં અત્યાર સુધીમાં મળી છે. પણ સ્વયંભૂ, હેમચંદ્ર વગેરેએ આપેલાં અપભ્રંશ ટાંચણો પરથી જે અનુમાન કરવાનું હોય તો એ વાત પણ નિઃશંક છે કે શૃંગારિક ને વીરરસના સાહિત્યના તેમ જ સુભાષિતોના ખેડાણની પરંપરા પ્રાકૃત પછી અપભ્રંશે પણ ચાલુ રાખેલી. પણ આવાં હાલ તો કુટકળ કહેવવાને લાયક પદોને બાજુ પર રાખતાં શૃંગારરસની કે ઇતર પ્રકારની શુદ્ધ લલિત વાદ્યમયની કહી શકાય એવી એકે અપભ્રંશ કૃતિ હાથ લાગી ન હતી 'સંદેશરાસક' આ પ્રકારની પહેલી કૃતિ છે. રસાનંદ જ તેની રચનાનું પ્રમુખ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત : સીધું ઉદ્દેશોધન નહીં, કાંતાસંમિત ઉપદેશ પણ નહીં, પણ વાંચનાર કે સાંભળનારને સઘ ને પર એવી નિવૃત્તિને લાલ થાય એ જ સંદેશરાસકની રચનાનું પ્રયોજન. પોતાનું આ કાવ્ય રસિકોને રસસંજીવનીરૂપ ને અનુરાગીને પથદીપરૂપ હોવાનાં વેણ કવિએ પ્રસ્તાવનામાં જ ઉચ્ચાર્યાં છે.

કર્તા

'સંદેશરાસક'ની ખીજી વિશિષ્ટતા એ કે તેનો રચનાર કવિ મુસ્લિમ હતો. એનું નામ અદ્દહમાણ કે અબ્દલ રહમાન. 'પશ્ચિમદેશમાં આવેલા પ્રખ્યાત મલેચ્છદેશ'ના રહીશ મીરસેન નામે કોઈક વ્યક્તિને તે પુત્ર હતો. પોતે પ્રાકૃત કાવ્યો ને ગીતો રચવામાં પ્રસિદ્ધિ મેળવેલી એમ પણ તે કહે છે. અને આખા કાવ્યમાં ક્યાંયે તે એક પરદેશી—આચેતર કવિને હાથે રચાયું હોવાની ગંધ સરખી યે લાગ્યે જ મળે, એ વસ્તુ દેખાડી આપે છે કે સંદેશરાસકકારે અત્યંત કાવ્યરીતિ અને સંસ્કૃતિ કેટલા પ્રમાણમાં આત્મસાત્ કરી હતી. એ ખડું કે કાવ્યનું આદિમંગળ

તેમ જ સમાપન અમુક વિશિષ્ટતા ધરાવે છે. કાવ્ય શરૂ કરતાં કવિએ કરેલું ધષ્ટદેવનું સ્તવન જુઓ : ‘સમુદ્ર, પૃથ્વી, ગિરિઓ, વૃક્ષો, નક્ષત્રો વગેરે જેણે સરજ્યાં તે તમને કહ્યાણું’ દાન કરો; મનુષ્ય, દેવ, વિદ્યાધર તેમ જ સૂર્યચંદ્ર જેને નમે છે તે કિરતારને, હે નાગરિકો, તમે નમન કરો.’ તેમ જ કાવ્યની અંતિમ પંક્તિમાં ‘જેને આદિ કે અંત નથી’ તેવા પરમેશ્વરની જય બોલાવી છે. પણ કાવ્યના આ પ્રકારના આદિ અને અંત, પહેલેથી જાણ હોય કે આ એકે મુરલિમના હાથની કૃતિ છે, તો જ ખાસ સૂચક લાગે. કાવ્યવિષયનું જે રીતે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, અનેક સ્થળે જે હલ અને સુભગ અલંકારો પ્રયોજવા છે, વિરહિણીની કરુણ અવસ્થાનું હૃદયદ્રાવક ચિત્ર જે રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે, તથા સમગ્ર કાવ્યમાં ભાષા અને છંદ પરનો જે સાહજિક કાપૂ વ્યક્ત થાય છે તે સૌ પણ એવી ઊંડી છાપ મૂકી જાય છે કે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત તેમ જ અપભ્રંશના ખાસ કરીને શૃંગારિક સાહિત્યનું કવિએ આકંઠ પાન કરેલું હોવું જોઈએ. અને ‘ગાથાસંત-શતી’, ‘વજ્રમલગ્ગ’, ‘લીલાવર્ષ’ જેવા પ્રાકૃત ગાથાસંગ્રહો કે કાવ્યોની કેટલીક ગાથાઓના અપભ્રંશ અનુવાદ કે પ્રતિધ્વનિ ‘સંદેશરાસક’માં મળે છે, તેથી આ વાત સમર્પિત થાય છે.

વસ્તુ

‘સંદેશરાસક’ની ત્રીજી વિશિષ્ટતા તેના સ્વરૂપમાં રહેલી છે. કઈ જાતની એ વિશિષ્ટતા છે તે તપાસવા માટે પહેલાં કાવ્યના વસ્તુ પર એક નજર નાખી લઈએ. કૃતિના નામ ઉપરથી જ એ એક વિપ્રલંભપ્રાણિત સંદેશકાવ્ય હોવાનું સમજાય છે. પણ ‘મેઘદૂત’ની રચના પછી તેના અનુકળમાં જે અનેક સામાન્ય કે ઊતરતી કોટિનાં દૂતશબ્દો ફૂટી નીકળ્યાં તેમની અને ‘સંદેશરાસક’ની વચ્ચે જોજનોતું અંતર લાગે. કાવ્યના આરંભે કવિએ આત્મપરિચય આપ્યો છે, અને સાચું ધ્રુવપદ પામેલા અનેક ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય પૂર્વસૂરિઓનાં રચેલાં વિદ્યમાન હોવા છતાં પોતાના જેવા પામર જનના આવા નમ્ર પ્રયત્નને પણ રસિક હૃદયોને રીઝવવાનો થોડોક અધિકાર અને અવકાશ છે એ વાત પૂર્વપરિચિત પણ રોચક નિદર્શનોની એક આખી માળા દ્વારા પ્રકટ કરી છે. કાવ્યના આ પ્રાવેશિક ખંડ પછી ખરું કાવ્યવસ્તુ આરંભાય છે.

રાજપૂતાનામાં કોઈ સ્થળે આવેલા વિજયનગરમાં રહેતી કોઈ પ્રેમિતલતુંકા કોઈક પ્રવાસીને માગે પર થઈને જતો જોઈ જરા પૂછપરછ કરે છે. પથિક મૂલતાનથી નીકળી કોઈના સંદેશવાહક તરીકે ખંભાત જઈ રહ્યો હતો. એ પ્રસંગે

અપ-૨

પથિક મૂલતાનની સમૃદ્ધિનું ધણું હૃદયગમ વણું કરે છે. અહીં તેમ જ બીજાં વણું નસ્થળોએ ક્યાંયે કષ્ટસાધ્યતા નહીં લાગે લાખા, છંદ, અલંકારો અને વક્તવ્યની અનેકવિધ લાલિતલગ્નીઓની કવિને સહજ ફાવટ હોવાની જ પ્રતીતિ થશે. વિરહિણીને પતિ પણ કેટલાય વખતથી વેપારવાણિજ્યને અર્થે ખંભાત ગયેલો. એટલે તે પથિકને વીનવે છે કે મારો થોડોક સંદેશો તેને પહોંચાડ. પથિકનો સમભાવ જાણી વિરહિણી સંદેશો કહે છે. તેમાં સ્થૂળ સામગ્રી તરીકે તો વિરહને લીધે થયેલી પોતાની કડુણ, દુઃખી, દયનીય અવસ્થાનું વણું, આટલો સમય વ્યતીત થઈ ગયા છતાં પરદેશથી પાછા ન ફરવા માટે ઉપાલંબ, વિરહના તીવ્ર દાહનો અને મિલનની આશાના અમીનો વારાફરતી અનુભવ લેતા પોતાના હૃદયની ત્રિશંકુવત્ સ્થિતિ અને એ સૌને લઈને અસહ્ય જેવું બની ગયેલું પોતાનું જીવિત—આટલું છે. પણ અપૂર્વતા અભિવ્યક્તિની રીતમાં જ વિશેષ છે. જુદા જુદા ભાવાનુકૂળ છંદોનો આશ્રય લઈ, પહેલાં બેચાર વેણુ કહે, વળી કહેતાં કહેતાં હૈયું લાંગી પડે. વળી બેચાર વેણુ કહે, એટલામાં પથિકનું હૃદય સમભાવથી ભીનું થતાં, જે કહેવું હોય તે નિઃસંકોચ કહેવા તે આગ્રહ કરે : આમ ઉપરની અભિશિષ્ટ સામગ્રી અનેક રમ્ય લગ્નીઓના રંગબેરંગી પટકૂળ પહેરી કાવ્યરસનું વાહન બને છે. પછી પથિક મોડું થવાનો ભય આગળ ધરી રજા માગે છે. એટલે સુદરી છેવટના બેચાર શબ્દો સાંભળી લેવાનું કહે છે. આમ કાવ્ય અરધે સુધી આવે છે. દરમિયાન પથિકના હૃદયમાં સમભાવપ્રેયું કુતૂહલ થાય છે અને તે વિરહિણીને પૂછે છે કે કેટલા વખતથી તું આવી આતં દશા ભોગવી રહી છે ? એટલે આમ લાંબા સમયથી હૃદયમાં લંડારી રાખેલાં દુઃખમય સંવેદનોને એક સોહાદૈભરી વ્યક્તિ આગળ વાચાબદ્ધ કરવાની સગવડ મળતાં, રમણી પોતાની કથની માંડે છે. અહીં કાવ્યનો બીજો ખંડ પૂરો થાય છે. આરંભનો ભાગ બાદ કરતાં, આ ખંડ સ્વતંત્ર રીતે જ વિભોગણના આર્ત, કડુણાધેરા સૂરો વહાવતાં વિલાપગીતોની એક માળા જેવો બની રહે છે.

ત્રીજા ખંડમાં ષડ્ઋતુઓનું મનોરમ અને તાદૃશ વણું છે. પતિ પરદેશ સિધાવ્યો ત્યારે કેવો ગ્રીષ્મ તપતો હતો ત્યાંથી માંડીને એક પછી એક ઋતુ અને તે વેળાની પોતાની દશા—એ પ્રકારે વણું આગળ ચલાવી છેવટમાં વસંતને વણુંવી વિરહિણી અટકે છે. અને અંતે પથિકને વિદાય કરી પોતે હજી તો પાછી ફરે છે, ત્યાં જ દક્ષિણ દિશામાં નજર પડતાં, તે દૂર રસ્તા પર પોતાના પતિને પરદેશથી પાછો આવતો જુએ છે, અને તે સાથે જ કવિ ‘જેમ તે વિરહિણીનું કાર્ય’ ઓચિંતું જ સીધું તેમ શ્રીતા અને પાઠકનું પણ સિદ્ધ થાઓ’ એવી પ્રાર્થના ઉચ્ચારી અનાદિ—અનંતનો જય બોલાવી કાવ્યની સમાપ્તિ કરે છે.

સ્વરૂપ

આ કાવ્યસામગ્રીને જે કલેવરમાં ગોઠવવામાં આવી છે તે હવે જોઈએ. પ્રથમ તો એ કે કૃતિનું નામ કાવ્યનો પ્રકાર જણાવી દે છે. જૂની ગુજરાતીમાં અને હિંદીમાં સંખ્યાબંધ રાસાકાવ્યો જાણીતાં છે. અપભ્રંશમાં એવા જ ઉપદેશ-રસાયણરાસ આ પહેલાં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. પણ સ્વરૂપ અને સંવિધાનની દૃષ્ટિએ સૌથી નોખો પડી આવતો આ પહેલો જ અપભ્રંશ રાસો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો છે. કવિએ કાવ્યને વિષયાનુકૂળ એવા ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચી નાંખ્યું છે. એ દરેકને પ્રક્રમ એવું પામ આપ્યું છે. વળી પહેલા પ્રક્રમમાં પ્રાસ્તાવિક વાતો આપવામાં આવી છે. આથી તેનો ભાષા પણ પ્રાકૃત છે, અપભ્રંશ નહીં. કાવ્યમાં વચ્ચેવચ્ચે જ્યાં જ્યાં ગાથા આવે છે તે દરેક સ્થળે પ્રાકૃતનો જ ઉપયોગ કરાયો છે અને જે ભેયાર વર્ણવતો વાપરવામાં આવ્યા છે તેમની ભાષા પણ પ્રાકૃતપ્રચુર છે. વિરહાંકના ‘વૃત્તગતિ-સમુચ્ચય’ કે સ્વયંભૂના ‘સ્વયંભૂચંદ’ જેવા છંદોત્રંથોએ રાસાતું એવું લક્ષણ બાંધ્યું છે કે જેની અડિદલા, રાસા, ચઉપઈ, દોહા વગેરે છંદોમાં રચના કરવામાં આવે તે રાસો. એ બ્યાખ્યા ‘સંદેશરાસક’ને ખરોખર લાગુ પડે છે. અને ‘સંદેશરાસક’માં પણ બહુ રૂપકોમાં (=છંદોમાં) નિબદ્ધ એવા રાસક’ એવું રાસકતું લક્ષણ આપાયું છે.

કાવ્યની ભાષા અપભ્રંશ છે ખરી પણ તે લૌકિક બોલીઓના ઠીકઠીક સંપર્કમાં આવેલી ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ છે. આમાં હેમચંદ્રના શિષ્ટમાન્ય અપભ્રંશનાં કેટલાંક લક્ષણો તો છે જ, પણ એથી આગળ ચાલતાં કેટલીક એવી વિશિષ્ટતાઓ આપણે જોઈએ છીએ કે જે કોઈ એક પ્રાંતની ભાષાની આગવી નહીં, પણ બધાં ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશભેદો વચ્ચે સામાન છે, અને આ સૌ ઉપરાંત પણ ‘સંદેશરાસક’ની ભાષામાં કેટલાંક શબ્દો અને રૂપો એવાં છે—જેમ કે ‘સનેહય’, ‘નિવેહિય’ જેવામાં સૂનો હ, ‘સનેહય’માં ન્દ નો ન્ત ‘ચંખાચ’માં મ્પનો મ્પ, ‘કાલંગુલિ’ (સરખાવો હિન્દી ‘કાની ઉગલી’) જેવા શબ્દો—જે પંજાબી બોલી માટે લાક્ષણિક છે. આથી તેને પંજાબી અને પ્રાચીન ગૌર્જરની છાંટવાળી ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ કહી શકાય.

૨. અપભ્રંશ ભાષા

અપભ્રંશના સ્વરૂપવિષયક પ્રાચીન ઉલ્લેખો.

(અલંકાર, વ્યાકરણ વગેરે વિષયના પ્રાચીન ગ્રંથો વગેરેમાંથી અપભ્રંશને લગતા ઉલ્લેખોનું ભાષાંતર અહીં આપ્યું છે. મૂળ ઉલ્લેખો આ વિભાગના પારશિષ્ટમાં મૂક્યા છે.)

૧. ‘અપભ્રંશના’ અર્થો

૧. ઇષ્ટ કે માન્ય સ્થાનથી—ધોરણથી ચ્યુત થયું, નીચા પડ્યું તે.^૧ આ પતન એટલે લાક્ષણિક અર્થમાં ‘સ્ખલન’, ‘ભ્રષ્ટતા’ કે ‘વિકૃતિ’ (આચાર વિચારના પ્રદેશમાં) :

(૧) ‘મોટાઓ માટે પણ બહુ ચડવાનું પરિણામ અપભ્રંશમાં આવે છે.’ (કલિદાસ).

(૨) ‘દ્વારની આણી પાસની સાંકળ ઉઘાડવી એના હાથમાં હતી. પેલી પાસની સાંકળ કૃષ્ણકલિકાએ ઉઘાડી હતી—વાસી ન હતી; આ તેનું સખીકૃત્ય કુમુદસુંદરીના અપભ્રંશને અતિ અનુકૂળ...લાગ્યું’.

‘આ સેવકભાવ નવીનચંદ્રને પવિત્ર ચિત્તનો અપભ્રંશકર લાગ્યો.’

‘આ અપભ્રંશ અને પાતકતાના હેતુ ઉભય ભાવના સ્વભાવભૂત—પ્રકૃતિસ્થ લાગ્યા.’ (ગોવર્ધનરામ).

૨. ભાષાનો ‘ભ્રષ્ટતા’ કે ‘વિકૃતિ’. ‘ભ્રષ્ટ’, ‘વિકૃત’, ‘અ-શિષ્ટ’ રૂપ કે શબ્દ પ્રયોગ (સરખાવો, ‘અપભાષા’, ‘અપશબ્દ’, ‘અપપ્રયોગ’ વગેરે)^૨ :

(૩) ‘(દરેક) અપભ્રંશની પ્રકૃતિ સાધુ (= વ્યાકરણશુદ્ધ) શબ્દ હોય છે’ (વ્યાડિ).

૧. ભરત ‘સમાન શબ્દ’, ‘વિભ્રષ્ટ’ અને ‘દેશીગત’ એમ ત્રિવિધ પ્રાકૃત ગણાવે છે, અને ‘જે અનાદ્ય વર્ણો, સંયોગ, સ્વર કે વર્ણનું પરિવર્તન કે લોપ પામે તેમને વિભ્રષ્ટ કહે છે,’ એવી વ્યાખ્યા આપે છે (‘નાટ્યશાસ્ત્ર’, ૧૭-૩, ૫, ૬).

૨. ‘અપશબ્દ’ માટે પણ આવું જ કહેવાયું છે : ત એવ જાતિવૈકલ્યપ્રમાદાલ-સતાદિમિ અન્યથોચ્ચારિતાઃ શબ્દા અપશબ્દા इतीरिताः ॥ (ભટ્ટહરિ). ‘અશક્તિ, પ્રમાદ, આળસ વગેરે કારણે જુદી રીતે ઉચ્ચારેલા શબ્દો તે જ અપશબ્દો કહેવાય છે.’

(૪) ‘અપશબ્દો (જ) ધણા હોય છે, (જ્યારે) શબ્દો (તો) થોડા હોય છે. કેમ કે એકએક શબ્દના અનેક અપભ્રંશ હોય છે. જેમ કે ગૌ એ શબ્દના ગાવો, ગોળી, ગોતા, ગોપોતલિકા વગેરે અનેક અપભ્રંશ છે.’ (પતંજલિ).

(૫) ‘(શુદ્ધ શબ્દ) જેની પ્રકૃતિ ન હોય એવો કોઈ સ્વતંત્ર અપભ્રંશ (અપભ્રષ્ટ શબ્દ) નથી. બધા અપભ્રંશની સાધુ શબ્દ જ પ્રકૃતિ હોય છે. પણ પ્રસિદ્ધિને લઈને ૩૬ બની જતા કેટલાક અપભ્રંશો સ્વતંત્ર પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી ગૌ: એમ પ્રયોગ કરવાનો હોય ત્યાં અશક્તિ કે પ્રમાદ વગેરેને કારણે તેના ગાવો વગેરે અપભ્રંશો પ્રયોજ્ય છે.’ (ભટ્ટહરિ).

૩. બ્રષ્ટ, (વિકૃત બોલી કે ભાષા—તે તે સમયની દેશભાષા (આ અર્થમાં ‘અપભ્રષ્ટ’—‘અવહટ્ઠ’ પણ વપરાયો છે) :

(૭) ‘શાસ્ત્રોમાં, સંસ્કૃતથી જુદું હોય તેને અપભ્રંશ કહ્યું છે.’ (દંડી).

(૮) “ભાષા” એટલે સંસ્કૃતનો અપભ્રંશ; “ભાષા”નો અપભ્રંશ તે “વિભાષા”. એ તે તે દેશમાં ગહવરવાસીઓની અને પ્રાકૃત જનોની..... (અભિનવગુપ્ત). “પણ અપભ્રંશોનો શો નિયમ છે?” એના ઉત્તરમાં કહે છે કે’... (પ્રાકૃત પાઠ્યનું વિવરણ કરતાં અભિનવગુપ્ત).

(૯) ‘અને ત્રીજું તે અપભ્રષ્ટ. હે રાજા, દેશભાષાના ભેદો અનુસાર તે અનંત છે.’ (‘વિષ્ણુધર્મોત્તર’).

(૧૦) ‘તે તે દેશોમાં જે શુદ્ધ બોલાતું હોય તે અપભ્રંશ’ (વાગ્ભટ, ૧૧મી શતાબ્દી). ‘જે તે તે દેશોમાં, એટલે કે કર્ણાટ, પાંચાલ વગેરેમાં શુદ્ધ, એટલે કે બીજી ભાષાઓના મિશ્રણ વિના બોલાતું હોય તે અપભ્રંશ છે, એમ અર્થ છે’. (સિંહદેવગણિ).

(૧૧) ‘દેશી વચનો સૌ લોકોને મીઠાં લાગે છે, તેથી તે અવહટ્ઠ હું કહું છું. (મેથિલ કવિ વિદ્યાપતિ, ૧૪મી શતાબ્દીનો અંતભાગ).

(૧૨) ‘કથામાત્ર એ નંદપદરાની અપભ્રંશ એ દાખી’ (ભાલણ, સોળમી શતાબ્દીનો આરંભ).^૧

૧. સાથે પદ્મનાભ (ઈ.સ. ૧૪૫૬) ભાલણ, અખો, પ્રેમાનંદ, શામળ વગેરે ‘પ્રાકૃત’, ‘ગુજરભાષા’, ‘ગુજરાતી ભાષા’ એવી સંજ્ઞાઓ પણ ગુજરાતી માટે યોજે છે. ‘સરસ બંધ-પ્રાકૃત કવ’ (કાન્હડદે-પ્રબંધ, ૧-૧); ‘પ્રાકૃતબંધ કવિતમતિ કરી’ (કા. પ્ર., ૪/૩૫૨); ‘ગુજરભાષાએ નગરાજના ગુણ મનોહર

(૧૩) ‘અપભ્રંશશબ્દપ્રકાશ’ (= ૧૮૮૦ માં પ્રકાશિત, પ્રભાકર રામચંદ્ર પંડિતકૃત ગુજરાતીના વ્યુત્પત્તિદર્શક કોશનું નામ).

(૧૪) ‘આમાં છટો તે દેશવિશેષ પ્રમાણે અનેક ભેદ ધરાવતો અપભ્રંશ (૩૬૮, ૯મી શતાબ્દી).

(૧૫) ‘આ તથા દેશબોલી પ્રાયઃ અપભ્રંશ નીચે આવે છે.’ (રામચંદ્ર ૧૨મી શતાબ્દી).

(૧૬) ‘ગીત દ્વિવિધ કહેવાય છે; સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત. હે નરપતિ, ત્રીજું અપભ્રંશ છે, તે અનંત છે. દેશભાષાના ભેદ અનુસાર તેનો અહીં અંત નથી.’ (વિશ્ણુધર્મોત્તર).

૪. એ નામનો સાહિત્યભાષા :

(૧૭) ‘(કાવ્યના) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને ઉપરાંત અપભ્રંશ—એમ ત્રણ પ્રકાર છે.’ (ભામહ, આ. છટી શતાબ્દી).

(૧૮) એ પ્રમાણે આર્યોએ આ વિશાળ વાક્યમય સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને મિશ્ર-એમ ચતુર્વિધ હોવાનું કહ્યું છે.

આભીર વગેરેની ભાષાઓને કાવ્યમાં અપભ્રંશ કહેવાની રીત છે, પણ શાસ્ત્રમાં સંસ્કૃતથી જુદું હોય તે અપભ્રંશ કહેવાય છે (દંડી, આ. સાતમી શતાબ્દી).

(૧૯) ‘સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ને અપભ્રંશ એ ત્રણ ભાષામાં નિબદ્ધ એવા પ્રાચીન રચનામાં જેનું અંતઃકરણ નિપુણતર હતું.’ (વલ્લભીના ધરસેન દ્વિતીયનું ખતાવટી દાનપત્ર, આ. સાતમી શતાબ્દી).

(૨૦) (સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશના ઉલ્લેખ પછી)—‘અરે, એક યોથી ભાષા પૈશાચી પણ છે. તો આ એ જ હશે’. (ઉદ્યોતનસૂરિ, ઈ.સ. ૭૭૮).

(૨૧) ‘(હે કાવ્યપુરુષ,) શબ્દાર્થ તારું શરીર છે, સંસ્કૃત મુખ, પ્રાકૃત બાહુ, અપભ્રંશ જઘન, પૈશાચ ચરણ, મિશ્ર વક્ત્રસ્થળ’ (રાજશેખર, નવમી શતાબ્દી).

ગાઉ’ (‘નલાખ્યાન’, ૧-૧); ‘સંસ્કૃત મોહ્યે શું થયું, કાંઈ પ્રાકૃતમાંથી નાશી ગયું?’ (‘અખ્યાના છપ્પા’, ૨૪૭); ‘આધું નાગદમણ ગુજરાતીભાષા’ (‘દશમસ્કંધ’, ૧૬-૫૪); ‘સંવાદ શુકપરિક્ષિતરાગ્નનો, કહું પ્રાકૃત પદ્યબંધ’ (‘દશમસ્કંધ’, ૧-૭); ‘મોહનજીસુત રખીદાસ કહે: પ્રાકૃતમાં એ પુરાણી કરો’ (‘સિંહાસનજત્રીશી’, ‘વહાણની વાર્તા’, ૮).

(૨૨) ‘મહાકાવ્ય, પદાત્મક અને ધણુંખરું સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને આમ્ય ભાષાનિબંધ... (હેમચંદ્ર, બારમી શતાબ્દી).

(૨૩) ‘અવહટ્થ (=અપભ્રંશ), સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને પૈશાચિક ભાષામાં જેમણે લક્ષણ અને છંદોનાં આભરણ વડે સુકવિત્વને ભૂષિત કર્યું’ (અબ્દલ રહમાન, આ. ૧૩મી શતાબ્દી).

(૨૪) ‘સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને ભૂતભાષા એ ચારેય ભાષાઓ કાવ્ય-શરીર તરીકે પ્રયોજન્ય છે.’ (વાગ્ભટ, ૧૨ મી શતાબ્દી).

(૨૫) ‘ભાષાભેદ અનુસાર (કાવ્ય)ના છ ભેદ સંભવે છે. પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, માગધ, પિશાયભાષા, અને શૌરસેની, તથા છઠો દેશવિશેષ અનુસાર અનેક ભેદ-વાળો અપભ્રંશ’ (રુદ્રટ, નવમી શતાબ્દી).

(૨૬) ‘અમુક અર્થ’ સંસ્કૃત દ્વારા રચવો શક્ય છે, બીજા પ્રાકૃત દ્વારા તેો કોઈ અપભ્રંશ દ્વારા; તેમ કોઈ પૈશાચી, શૌરસેની કે માગધીમાં ગૂંથી શકાય છે. (આ રાજશેખરને અનુસરીને આપેલું છે.) (ભોજ, દસમી શતાબ્દી).

(૨૭) ‘જગતના સકળ પ્રાણીઓનો વ્યાકરણ વગેરે સંસ્કારથી રહિત એવો સહજ વાણીવ્યાપાર તે પ્રકૃતિ. તેમાંથી ઉદ્ભવ પામેલું કે તે જ, પ્રાકૃત. તે જ દેશવિશેષ પ્રમાણે, અને સંસ્કરણથી વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત કરીને સંસ્કૃત વગેરે પછીનાં સ્વરૂપભેદોને પામે છે...વળી પ્રાકૃત તે જ અપભ્રંશ છે તેને બીજાઓએ ઉપનામ, આભીર અને આમ્ય એમ ત્રિવિધ કહ્યો છે, તેના નિરસન માટે (સૂત્રકારે) ‘ભૂરિભેદઃ’ એમ કહ્યું છે. કઈ રીતે ? ‘દેશવિશેષને કારણે’. તેનાં લક્ષણોનો યોગ્ય નિર્ણય લોકો પાસેથી કરવો.’ (નમિસાધુ, અગિયારમી શતાબ્દી).

(૨૮) ‘સંસ્કૃત વગેરે છ ભાષા’—‘સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, માગધી, શૌરસેની, પૈશાચી અને અપભ્રંશ એ પ્રકારની ભાષા કહેવાય છે.’ (હેમચંદ્ર, બારમી શતાબ્દી).

(૨૯) ‘ગૌડ વગેરે સંસ્કૃતસ્થિત છે, લાટદેશના કવિઓ પ્રાકૃતમાં દૃઢ રુચિવાળા છે, સકળ મરુભૂમિ, ટક્ક અને ભાદાનકના કવિઓ અપભ્રંશવાળા પ્રયોગ કરે છે, અવન્તી, પારિયાત્ર અને દશપુરના કવિઓ પૈશાચીનો આશ્રય લે છે, જ્યારે મધ્યદેશવાસી કવિ સર્વભાષાસેવી છે’ (રાજશેખર, ઇ.સ. ૯૦૦ આસપાસ).

(૩૦) ‘(રાજસનતી) પશ્ચિમે અપભ્રંશ કવિઓ’ (રાજશેખર).^૧

૧. રાજશેખરમાં બીજા પાંચ આ પ્રકારના ત્રણયાર ઉદ્દેષો ‘કાવ્યમીમાંસા’માં અને એક ‘બાલરામાયણ’માં છે.

(૩૧) ‘સંસ્કૃતદ્વેષી લાટવાસીઓ મનોઘા પ્રાકૃતને સાંભળવાતું પસંદ કરે છે. ગુજરાત અન્યના નહીં પણ પોતાના જ અપભ્રંશથી સંતુષ્ટ થાય છે’ (ભોજ, દસમી શતાબ્દી).

(૩૨) ‘અપભ્રંશ ભાષામાં ગૂંથાયેલ સંઘિષ્ઠવાળાં મહાકાવ્ય તે અધિષ્ઠમથન’ વગેરે—ગ્રામ્ય અપભ્રંશ ભાષામાં ગૂંથાયેલ અવસ્કન્ધકળધવાળાં મહાકાવ્ય તે ‘ભીમકાવ્ય’ વગેરે’ (હેમચંદ્ર).

અપભ્રંશના સ્વરૂપની વિચારણા

જ્યારે કોઈ સંજ્ઞા શતાબ્દીઓ સુધી વપરાતી રહે, ત્યારે તેના અર્થવર્તુળમાં સમયે સમયે પરિવર્તન પણ થતું રહે એ સ્વાભાવિક છે. ‘પ્રાકૃત’ એટલે (૧) સાહિત્ય અને શિષ્ટ વ્યવહારની સંસ્કૃત ભાષાથી જુદી તરી આવતી જનસાધારણની ભાષા, (૨) માહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત, (૩) માહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની અને માગધી, એ ભાષાઓ, (૪) માહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, માગધી, અર્ધમાગધી, પૈશાચી ને અપભ્રંશ એ ભાષાઓ (૫) એક તરફ સંસ્કૃત અને બીજી તરફ ગુજરાતી, હિંદી વગેરે ઉત્તરભારતીય ભાષાઓની વચ્ચેની ભાષાઓ, (૬) લોકભાષા ગુજરાતી, અવધી, બ્રજ, વગેરે. આ ઉપરાંત પણ બેત્રણ અર્થ નોંધી શકાય. ‘અપભ્રંશ’ એ સંજ્ઞાતું પણ એવું જ છે.

ઈસુ પહેલાની બીજીથી માંડીને ઈસુની વીશમી શતાબ્દી સુધી એકના એક અર્થમાં ‘અપભ્રંશ’ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે એમ માની એસનાર પોતાને માટે પાર વગરનો મૂંચવાડો ઊભો કરવાનો. હકીકતમાં એવો ઠીકઠીક ગૂંચવાડો ઊભો થયેલો જ છે; અપભ્રંશને લગતાં પ્રાચીનોનાં સમયે સમયે અને અલગ અલગ સંદર્ભમાં કરાયેલાં કથનો એ શબ્દના અમુક એક નિયત અર્થને અનુલક્ષીને છે, એમ પહેલેથી સ્વીકારી લઈને કેટલાક અર્વાચીન વિદ્વાનોએ અપભ્રંશ વિશે જિમભરેલા મતો બાંધ્યા છે, અને એથી એમને કેટલીક આધારભૂત સામગ્રીને એ મતોના ચોક્કામાં મારીમચડીને એસાડવી પડી છે.

‘અપભ્રંશ’ના અર્થો વિશે ઉપર ટાંકેલાં પ્રમાણો ઉપરથી જોઈ શકાશે કે ‘અપભ્રંશ’નો સાધારણ યોગિક અર્થ છે, ‘છૂટ કે સાન્ય સ્થાનથી—ધોરણથી ઘુત થવું’ નીચા પડવું તે.’ લાક્ષણિક અર્થમાં આ પતન એટલે ‘સ્ખલન’, ‘જાળતા’, ‘વિકૃતિ’ : પછી એ આચારવિચારના પ્રદેશમાં હોય કે ભાષાવ્યવહારના પ્રદેશમાં. કેંડ આપણા સમય સુધી આ અર્થમાં ‘અપભ્રંશ’ સંજ્ઞા વપરાતી રહી છે.

શબ્દો અને અપશબ્દો—એટલે કે સાધુ અથવા વ્યાકરણશુદ્ધ શિષ્ટ શબ્દો અને અસાધુ અથવા અશુદ્ધ, અ-શિષ્ટ શબ્દો વિશેની ચર્ચામાં, પતંજલિ (આ. ઈ.પૂ. ૧૫૦)ની પણ પહેલાંથી શિષ્ટ, સંસ્કારી વર્ગના ‘સંસ્કૃત’ના વિરોધમાં જનસમૂહની સંસ્કારહીન ભાષા તે ‘પ્રાકૃત’ અને તેના ‘બ્રજ’, ‘આમ્ય’ પ્રયોગો તે ‘અપભ્રંશ’ કહેવાતા. અને પછીથી સમયે મમયે લોકભાષાનું સ્વરૂપ પલટાતું રહ્યું તે અનુસાર ‘અપભ્રંશ’ એ એક સામાન્ય સંજ્ઞા તરીકે જુદીજુદી ભોલીઓને લાગી છે. પ્રાકૃતો, પ્રાકૃતનું શિષ્ટ રૂપ કે રૂપવિશેષો, મધ્યકાલીન દેશભાષાઓ અને અર્વાચીન મૈથિલી, ગુજરાતી આદિ ભાષાઓ, સમયભેદે કે સદ્ભાવેદે ‘ભાષા’, ‘પ્રાકૃત’ ‘અપભ્રંશ’ અને ‘અપભ્રંજ’ એવા નામનિર્દેશ પામી છે. તેમ જ ‘દેશી’ અને ‘સામાન્ય ભાષા’ એવી સંજ્ઞાઓ પણ દશમી શતાબ્દી પહેલાં લોકભોલીઓ માટે વપરાતી.

શરૂઆતમાં સંસ્કૃતના વિરોધમાં આમ્ય, અ-શિષ્ટ ગણાતી પ્રાકૃત ભોલીઓ માટે ‘અપભ્રંશ’ શબ્દનો વ્યવહાર થતો, પણ પછીથી સાહિત્યિક પ્રાકૃતો વધુ ને વધુ રૂઢ સ્વરૂપ પામીને વ્યવહારની ભોલીઓથી દૂર થવા લાગી, તે અરસામાં ‘અપભ્રંશ’ સામાન્ય નામમાંથી વિશેષ નામ બન્યું. કોઈપણ આમ્ય, ‘વિકૃત’ ભાષા માટે નહીં, પણ ભાષાવિશેષ માટે ‘અપભ્રંશ’ શબ્દ વપરાવા લાગ્યો. ભામહ (ઈ. છઠી શતાબ્દી) તથા દંડી (આ. ઈ. સાતમી શતાબ્દી) સાહિત્યની ત્રણ ભાષાઓ તરીકે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશનાં નામ આપે છે. આશરે સાતમી શતાબ્દીના એક તામ્રપત્રમાં, વલ્લીરાજ ગુહસેન સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ એ ત્રણ ભાષાઓમાં ગૂંથાયેલા સાહિત્યપ્રખંધ રચવામાં નિપુણ હતો એવો ધરસેન (ખીજા)ને નામે ઉલ્લેખ છે. આ ઉલ્લેખોમાં અપભ્રંશ એ અમુક એક વિશિષ્ટ સાહિત્યભાષા તરીકે નિર્દિષ્ટ થયેલી છે. આગળ જતાં ઉદ્દ્યોતન (આઠમી શ.), સ્વયંભૂ (નવમી શ.), પુષ્પંત (દસમી શ.) વગેરે અનેક અપભ્રંશ કવિઓ, રત્નશેખર (નવમી શ.) હેમચંદ્ર અને ખીજા ધણા અપભ્રંશને એક સાહિત્યભાષા તરીકે ઓળખતા હોવાનું તેમના ઉલ્લેખ, વ્યવહાર, નિરૂપણ આદિ દ્વારા આપણે જાણીએ છીએ. પણ ખીજે પક્ષે રુદ્રટ (નવમી શ.) નમિસાધુ (અગિયારમી શ.) તથા પુરુષોત્તમ (૧૧-૧૨મી શ.) ! રામશર્માને માકડેય જેવા પ્રાકૃત વ્યાકરણકારો અપભ્રંશ એક નહીં, પણ અનેક હોવાનું જણાવે છે. તો અપભ્રંશની એકતા અને અનેકતાને લગતા નિર્દેશો અને પ્રમાણોની આ વિસંગતિને ખુલાસો શો ?

આમાં એક વસ્તુ તો સ્પષ્ટ છે કે સાહિત્યશાસ્ત્રીઓ અને વેયાકરણોને અપભ્રંશની વાત કરવાનું એટલા માટે પ્રાપ્ત થાય છે કે તે સાહિત્યમાં વપરાય છે.

જનસાધારણમાં કેવળ બોલચાલના વ્યવહારમાં જ વપરાતી બોલીઓ સાથે એમને કશી નિરમત ન હતી. પ્રાચીન સમયમાં સંસ્કૃતનું જ્ઞાન ધરાવતો શિષ્ટજન રાજસભામાં કે વિદ્યધોષીમાં કવિયશ મેળવવા જે કાવ્યરચના કરતો તેના ઉપયોગ માટે—તેના શિક્ષણ માટે કાવ્યશાસ્ત્ર અને વ્યાકરણ રચાતાં. નાટકના વિષયમાં એવી પ્રથા પડી ગયેલી કે તેમાં ઉચ્ચ પાત્રોની ભાષા સંસ્કૃત હોય, ખીન્નની પ્રાકૃત. રંગભૂમિ ઉપર રજૂ થતાં, સમાજના સંસ્કારવંચિત વર્ગોમાંથી અને લિન્ન લિન પ્રાદેશિક વિસ્તારોમાંથી લીધેલાં પાત્રોને સહેજ વાસ્તવિકતાને પુટ આપવા તેમની ઉક્તિઓમાં, લોકદષ્ટિએ ચડેલી ઉચ્ચારણોની તથા પ્રયોગોની બેચાર લાક્ષણિકતાઓનો છંટકાવ થતો. આમાં વાસ્તવિક જીવનમાં જેવી બોલીઓ વપરાતી, તેવે જ રૂપે તે પાત્રોક્તિઓમાં મૂકવાનો કોઈ પ્રશ્ન નહોતો—વાસ્તવિકતામાં રાચતાં અર્વાચીન યુગમાં પણ એટલે સુધી કોઈ નથી જતું—જવું શક્ય પણ નથી પ્રાકૃતમાં સંસ્કૃતથી લિન્ન એવાં થોડાંક વ્યાપક લક્ષણો તારવી તેમાં બોલી વિશેષ પ્રમાણે સહેજસાજ ફેરફાર કરી લેવાતો. ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં આવી પ્રાકૃત બોલીઓમાં માગધી, આવંતી, શૌરસેની વગેરે સાત ‘ભાષાઓ’ અને શાખરી, આભરીરી વગેરે અનેક ‘વિભાષાઓ’ ગણાવેલી છે, તથા અમુક પ્રદેશની ઉકારવાળી બોલી, અમુક પ્રદેશની તકારવાળી—એમ પ્રાદેશિક વિશિષ્ટતાની યાદી આપી છે. કયા પાત્રની ભાષા કેવી બનાવવી તે અંગેના, નાટકકારને ધ્યાનમાં રાખવાના નિયમો લેખે એ માહિતીને સ્થાન મળ્યું છે, અને આવા જ હેતુથી સંસ્કૃતમાં ઉચ્ચારણાદિમાં કેવા કેવા ફેરફાર કરવા, જેથી નટોનું સંસ્કૃત પ્રેક્ષક જનતાને પ્રાકૃત બોલીઓ જેવું લાગે, તે માટેના નિયમો તત્ત્કાલીન પ્રાકૃત વ્યાકરણો આપતાં.

ભરતની પરંપરાને અનુસારનારા પુરુષોત્તમ, રામશર્મા, માર્કંડેય વગેરે પ્રાચ્ય વૈયાકરણો વિસ્તારપૂર્વક ‘ભાષાઓ’ અને ‘વિભાષાઓ’નાં લક્ષણો આપે છે. ‘ભાષાઓ’નાં નામ મુખ્યત્વે પ્રદેશમૂલક તથા ‘વિભાષાઓ’નાં જાતિમૂલક છે તે ઉપરથી કેટલાક અભ્યાસીઓએ એમ માની લીધું કે વૈયાકરણોએ તે લે પ્રદેશ અને જાતિની વાસ્તવિક બોલીનું નિરૂપણ કર્યું છે. પણ ઉપરની ચર્ચાથી સ્પષ્ટ થશે કે વસ્તુતઃ તો તેમણે તે તે બોલીના લોકદષ્ટિએ જાણીને આખે વળગે તેવાં થોડાંક સ્થૂળ, કામચલાઉ લક્ષણો જ રંગભૂમિ આદિના ઉપયોગ અર્થે નોંધ્યાં છે. એટલું જ નહીં, સમય જતાં એ લક્ષણો રૂઢ અને પરંપરાગત બનતાં ગયાં, એટલે પછી તો ઘણી આબતમાં તેમને તત્કાલીન વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ સાથે કશીયે લેવાદેવા ન રહી. પાત્ર-પ્રકારોની યાદી બદલાતી ગઈ તેમ તેમ બોલીઓનાં નામોમાં અને લક્ષણોમાં વધઘટ અને ફેરફાર થતાં રહ્યાં, પણ પ્રયોજન અને નિરૂપણની દૃષ્ટિ એનાં એ જ રહ્યાં.

પણ આ બોલીઓનો નાટક ઉપરાંત સાહિત્યમાં અન્યત્ર પણ ઉપયોગ થતો. ભરતે જમને 'વિભાષા'ઓ અને દેશભાષાઓ કહી અને અભિનવગુપ્તે જે વિભાષાઓની 'ભાષાનો અપભ્રંશ તે વિભાષા' એવી વ્યાખ્યા આપી, તેમાંથી જમનો નાટક બહાર પ્રયોગ થતો તેમને ત્યારે 'અપભ્રંશ' નામ આપવાની પ્રથા પ્રાચ્ય વ્યાકરણકારોમાં સ્થપાઈ. છઠ્ઠી-સાતમી શતાબ્દીથી અપભ્રંશ કથાઓ—ગદ્યમય તેમ જ પદ્યમય—ના અને પ્રયુધાના ઉદભવો મળે છે. અને કાવ્યશરીર તરીકે વપરાતી એક ભાષા તરીકે અપભ્રંશના વિશિષ્ટ અંગો ને જાહેરી વાત સાહિત્યશાસ્ત્રીઓ કરે છે. આ પ્રકારની સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની એક સમકક્ષ સાહિત્યભાષા લેખે વ્યાકરણકારો તેનું નિરૂપણ કરે છે, અને અપભ્રંશમાં રચના કરવા ઇચ્છનાર વિદ્યાર્થી માટે સંસ્કૃતમાંથી અપભ્રંશ કેમ બનાવવું તેના નિયમો આપે છે. પણ મહાકાવ્ય, કથા, આખ્યાયિકા, સંઘાત વગેરે જેવા વિશિષ્ટ પ્રયુધા ઉપરાંત સાહિત્ય-વિનોદ અર્થે અપભ્રંશ અન્યત્ર પણ વપરાતું. પ્રાંતપ્રાંતના લોકોની ભાષા અને વેશભૂષાને લગતી કોતુહલ રચનાઓ કરવાની રૂઢિ સાતમી શતાબ્દીથી ચાલુ થયેલી. કીડા, ગોળી વગેરેમાં વિનોદ માટે થતી ભાષાચિત્ર રચનાઓમાં પણ ભાષાઓનું મિશ્રણ વપરાતું. ભોજના 'સરસ્વતીકંઠાભરણ' વગેરે જેવા ગ્રંથોમાં આનું વિગતે નિરૂપણ થયું છે. આવી રચનાઓમાં જ્યારે પ્રાદેશિક બોલીઓની જાહેરાતો ભાષા વપરાતી, ત્યારે તે પણ કેટલીક વાર અપભ્રંશ કે અપભ્રંષ્ટ કહેવાતી. આ દૃષ્ટિએ અપભ્રંશના અનેક ભેદો ગણાતા. 'વિષ્ણુધર્મોત્તર' અને વાગ્ભટની 'અપભ્રંશ'ની વ્યાખ્યા આ જ રીતે ઘટાવી શકાય. તેમ જ ઉપનાગર, આભીર અને પ્રાચ્ય એવા નમિસાધુએ નેધેલા ભેદો કે નાગર, વ્રાજ્ય અને ઉપનાગર (તથા પાંચાલ, માગધ, વૈદર્ભ વગેરે બીજા વીશ) એ પ્રાચ્ય વૈયાકરણોએ આપેલા ભેદો, અથવા તો ઉદ્રટ્ટે કહેલા દેશવિશેષ પ્રમાણેના ભૂરિભેદો ઉક્ત પ્રકારની રચનાઓને અનુલક્ષીને હોય એ ધણું સભવિત છે.

પણ આ પ્રકારે સમયે સમયે જુદાજુદા અર્થોમાં 'અપભ્રંશ' એ સંજ્ઞા પ્રચલિત બનવાને કારણે અપભ્રંશના સ્વરૂપ વિશે સારો એવો ગૂંચવાડો ઊભો થતો રહ્યો છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને પૈશાચિક એ પ્રકારનું વર્ગીકરણ દંડી, ઉદ્ધોત્તનસૂરિ, રાજશેખર અને પ્રાચ્ય વૈયાકરણોમાં સ્વીકારાયું છે, તો બીજે પક્ષે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, માગધી, શૌરસેની, પૈશાચી અને અપભ્રંશ એ જાતની ભાષાવ્યવસ્થા પણ રુદ્રટ, ભોજ, હેમચંદ્ર, અમરચંદ્ર વગેરેમાં મળે છે.

દંડી અપભ્રંશને આભીર વગેરેની ભાષા તરીકે ઓળખાવે છે. અને પછીથી પણ વિરહાંક વગેરે આભીરી ભાષા કે આભારાંકિત તરીકે જે નમૂના આપે છે તે

અપભ્રંશના જ હેય છે. આલીરી સાથે અપભ્રંશનો ગાઢ સંબંધ હોવાના બીજા પણ્ય અનેક પ્રમાણો છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં બીજી શતાબ્દમાં સૌરાષ્ટ્રમાં આલીરરાજ ઈશ્વરસેનનું શાસન હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. પુરાણોમાં ઉત્તરના, વલ્લ્ખ્ય કે પશ્ચિમના પ્રદેશો સાથે આલીરોનો સંબંધ બતાવ્યો છે. ‘મહાભારત’ (સભાપર્વ) અને ‘બ્રહ્માંડપુરાણ’ આલીરોને સિંધુપ્રદેશમાં મૂકે છે. આલીરોના વસાહતો કમે કરીને દક્ષિણ તરફ ખસી હોવાના પણ્ય પુરાવા મળે છે. ‘બૃહત્-સંહિતા’માં આલીરો આનંત અને સૌરાષ્ટ્રમાં હોવાનું તેમ જ કોંકણમાં હોવાનું કહ્યું છે. આમ સિંધ, રાજસ્થાન, વ્રજભૂમિ, માળવા, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, ખાનદેશ અને વરાહ સુધીનો પ્રદેશ સમયસમયે આલીરો સાથે સંકળાયેલો જણાય છે. અપભ્રંશના વિસ્તૃત મહાકાવ્યો વિદ્વલ આસપાસના દિગ્ગજર જૈન કવિઓનાં અને રાજસ્થાનનાં શ્વેતાંબર જૈન કવિઓનાં, અપભ્રંશ સાહિત્યરચનાનો શિલાલેખગત પ્રાચીન ઉલ્લેખ સૌરાષ્ટ્રના વલ્લભીનો, ઉપલબ્ધ સવિસ્તર નિરૂપણ ગુજરાતના હેમચંદ્રનું વગેરે હકીકતો જોતાં તેમ જ અર્વાચીન હિંદી, રાજસ્થાની અને ગુજરાતીનો અપભ્રંશ સાથેનો ધનિષ્ઠ સંબંધ જોતાં ઉપયુક્ત કથન સમર્થિત થાય છે.

ભાષાવિકાસની દૃષ્ટિએ અપભ્રંશનું સ્થાન પ્રાકૃત પછી અને અર્વાચીન ઉત્તર ભારતીય ભાષાઓની પહેલાં છે. ભારતીય ભાષાઓનો—ભારતીય—આર્ય ભાષાનો વેદથી લઈને આજ સુધીનો ઇતિહાસ અભ્યાસની સગવડ ખાતર ત્રણ ભૂમિકામાં વહેંચી નખાયો છે. પ્રાચીન ભારતીય—આર્ય (વેદિક ભાષા, પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત), મધ્યમ ભારતીય—આર્ય (પાલિ, પ્રાકૃતો, અપભ્રંશ), નવ્ય ભારતીય—આર્ય (હિંદી, ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી વગેરે). આમાંથી મધ્યમ ભારતીય—આર્ય ભૂમિકાના પ્રાચીન (અશોકકાલીન ખેલીઓ, પાલિ વગેરે), મધ્યમ સાહિત્ય, નાટક વગેરેની પ્રાકૃતો અને અંતિમ (અપભ્રંશ) એવા પેટાવિભાગ પાડી શકાય. એ રીતે જોતાં અપભ્રંશ મધ્યમ અને અર્વાચીન ભૂમિકા વચ્ચેની સંક્રમણદશા રજૂ કરે છે. અપભ્રંશ અમુક અંશે પ્રાકૃત હોવા છતાં તેની પોતાની આગવી વિશિષ્ટતાઓ ધણી છે, જે આગળ જતાં અર્વાચીન ભૂમિકામાં ઊતરી આવે છે. અપભ્રંશનું ઉચ્ચારણ મુખ્ય વિગતોમાં પ્રાકૃત ભૂમિકાનું ચાલુ રહ્યું હોવાનું કહી શકાય. અંત્ય સ્વરોને હ્રસ્વ ઉચ્ચારવાનું પ્રચલન વલણ અનાદ્ય સ્થાને રહેલા ‘એ’-‘ઓ’નું પણ્ય હ્રસ્વ ઉચ્ચારણ, અનુનાસિક સ્વરોની અહુલતા, નાસિક્ય વકાર, બે સ્વર વચ્ચેના ‘સ’નો ‘હ’, ‘-વ્-’ > (પવંસ્વરદીર્ઘ) + ‘વ’-એવા પ્રક્રિયા, પ્રદેશભેદે અધોરેફ વળા સંયુક્ત વ્યંજનો જાળવી રાખવા અને કવચિત્ (આઘાક્ષરમાં) રકારનો પ્રભેદ-વગેરે વિગતોમાં અપભ્રંશ પ્રાકૃતથી જુદી પડે છે. રૂપાખ્યાનમાં સાર્વનામિક

અપભ્રંશ સાહિત્યની ઉપલબ્ધ કૃતિઓમાં જે ભાષા મળે છે, તે સ્થૂળ દષ્ટિએ એકરૂપ ગણી શકાય તેવી છે. પણ અર્વાચીન પૃથક્કરણની દષ્ટિએ જોતાં સમય અને પ્રદેશ અનુસાર તેમાં કેટલીક ભિન્નતા તરત જ તરી આવે છે. દિગંબરો અને શ્વેતાંબરોની અપભ્રંશ કૃતિઓની ભાષા—મૂળે તો પ્રાદેશિક ભેદને કારણે—કેટલીક પોતપોતાની વિશિષ્ટતા ધરાવે છે. તેમ સ્વયંભૂ, પુષ્પદંત, હરિભદ્ર વગેરેના શિષ્ટ, ઉચ્ચ, પાંડિત્યપ્રચુર અપભ્રંશની દુલતામાં હેમચંદ્રમાં ઉદ્દ્યુત થયેલા કેટલાક દોહાઓ કાંઈક આ તરફનો અને લૌકિક અપભ્રંશ જુદો પડે છે.

(१) अत्यारूढिर्भवति महतामप्यभ्रंशनिष्ठा । (शाकुन्तल, ४, ५). (२)

सप्तमतीयां १ (नवमी आवृत्ति, १८३४), ३०, २१६. (३) शब्दप्रकृतिरप-
संश इति संप्रहकारः । अतुङ्गिरकृत वाक्यपदीय, १, १४८ वार्त्तिङ् (४)
भूयांसोऽपशब्दा अल्पीयांसः शब्दा इति । एकैकस्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः ।
तथा गौरित्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गोपोतल्लिकेत्वादयो बहवोऽपभ्रंशाः
(महाभाष्य, १-१-१). (५) नाप्रकृतिरपभ्रंशः स्वतंत्रः कश्चिद्वाच्यते ।
सर्वस्यैव हि साधुरेवापभ्रंशस्य प्रकृतिः । प्रसिद्धेस्तु रूढितामापद्यमानाः
स्वातंत्र्यमेव केचिदपभ्रंशा लभन्ते । तत्र गौरिति प्रयोक्तव्ये अशक्त्या प्रमा-
दादिभिर्वा गाव्यादयस्तत्प्रकृतयोऽपभ्रंशा प्रयुज्यन्ते । (वाक्यपदीय, १, १४८,
वार्त्तिङ्). ६) शास्त्रे तु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतबोदितम् । (६९३, ३०५लक्ष्य,
१, ३६). (७) भाषा संस्कृतापभ्रंशः । भाषापभ्रंशस्तु विभाषा । सा तत्तद्देश
एव गृह्यत्वासिनां प्राकृतवासिनां च । (भारतनाट्यशास्त्र १७-४६, ५० उपरन्ती

अभिनवभारती). (८) अपभ्रष्टं तृतीयं च तदनन्तं नराधिप । देशभाषा-
विशेषेण ॥ (विष्णुधर्मोत्तर, ३, ३). (९) अपभ्रंशस्तु यच्छुद्धं तत्तद्देशेषु
भाषितम् । (वाग्भटाक्षर, २, ३); यत्तेषु तेषु कर्णाटपाञ्चालादेषु देशेषु शुद्ध-
मपरभाषाभिरमिश्रितं भाषितं सोऽपभ्रंशोः भवतीत्यर्थः । (उपरना श्लोकाध' परनी
सिंहदेवगणिनी टीका). (१०) देसिल वखना सब जन मिट्टा । तं तैसन जंपओ
अवहट्टा (शक्तिवता, १, १३). (११) नवाप्यान, १-११. (१२) षष्ठोऽत्र
भूरिभेदो देशविशेषादभ्रंशः ॥ (उद्दट, काव्याक्षर, २-१२). (१३) इयं च
देशगीश्च प्रायोऽभ्रंशे निपततीति । (रामय'द्र-शुष्य'द्र, नाट्यदृष्ट्य, १८५ अ).
(१४) संस्कृतं प्राकृतं चैव गीतं द्विविधमुच्यते ॥ अपभ्रष्टं तृतीयं च तदनन्तं
नराधिप । देशभाषाविशेषेण तस्यान्तो नेह विद्यते ॥ (विष्णुधर्मोत्तर ३, ३).
(१५) संस्कृतं प्राकृतं चाम्यदपभ्रंश इति त्रिधा (लोभ, काव्याक्षर १-१६).
(१६) तदेतद्वाङ्मयं भूयः संस्कृतं प्राकृतं तथा । अपभ्रंशश्च मिश्रं चेत्याहु-
रार्याश्चतुर्विधम् ॥ (दण्डी, काव्यलक्षणे (= काव्याक्षर') १-३२); आभीरादिगिरः
काव्येष्वभ्रंश इति स्मृताः । शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदभ्रंशतयोदितम् ॥ (काव्यलक्षणे
१-३६). (१७) संस्कृतप्राकृतापभ्रंशभाषात्रयप्रतिबद्ध-प्रबन्धरचनानिपुणतरान्तः-
करणः । (धरसेनना शक संवत् ४०० नापनावटी ताम्रपत्रभां शुद्धसेनतु विशेषण,
चन्द्रियन अन्तिकवरी. १०-२८४). (१८) कुवलयभाषा, पृ. ६६).
(१९) शब्दार्थौ ते शरीरं, संस्कृतं मुखं, प्राकृतं बाहुः, जघनमपभ्रंशः, पैशाचं
पादौ, उरो मिश्रम् । (राजशेखर, काव्यमीमांसा, पृ. ८). (२०) पद्यं प्रायः
संस्कृत-प्राकृतापभ्रंश-ग्राम्यभाषानिबद्ध... महाकाव्यम् । (हेमचन्द्र, काव्यानुशासन
८-३३०). (२१) अवहट्टयसकयपाइयंमि पेस?इयंमि भासाए । लक्खण - छंदा-
हरणे सुकइत्तं भूसियं जेहि ॥ (अप्पल २६मान, संदेशसंस्क १, ६). (२२)
संस्कृतं प्राकृतं तस्यापभ्रंशो भूतभाषितम् । इति भाषाचतस्रोऽपि यान्ति
काव्यस्य कायताम् । (वाग्भट, वाग्भटाक्षर, २-१) (२३) भाषाभेदनिमित्तः
षोढा भेदोऽस्य सम्भवति प्राकृतसंस्कृतमागधपिशाचभाषाश्च शूरसेनी च ।
षष्ठोऽत्र भूरिभेदो देशविशेषादपभ्रंशः ॥ (उद्दट, काव्याक्षर, २, ११-१२). (२४)
संस्कृतेनैव कोऽप्यर्थः प्राकृतेनैव चापरः शक्यो रचयितुं कश्चिदपभ्रंशेन वा
पुनः ॥ पैशाच्या शौरसेन्या च मागध्याऽन्यो निबध्यते । (लोभ, सरस्वती-
काव्यरत्न, २, १०-११). (२५) सकलजगज्जन्तूनां व्याकरणादिभिरनाहितसंस्कार-
सहजो वचनव्यापारः प्रकृतिः । तत्र भवं सैव वा प्राकृतम् ।.....तदेव च
देशविशेषात् संस्कारकरणाच्च समासादितविशेषं सत् संस्कृताद्युत्तरविभेदाना-
प्नोति.. तथा प्राकृतमेवापभ्रंशः । स चान्यैरूपनागराभीरग्राम्यत्वभेदेन त्रिधोक्तः

તન્નિરાસાર્થમુક્તં ભૂરિભેદ इति । कुतो देशविशेषात् कारणात् । तस्य च लक्षणं लोकादेव सम्यगयसेयम् । (નમિસાધુ, કાવ્યાલંકારવૃત્તિ, ૨-૧૨). (૨૬) ભાષા ષટ્ સંસ્કૃતાદિકાઃ । ભાષ્યન્તે ભાષાઃ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-માગધી-શૌરસેની પૈશાચ્યપદ્મશલક્ષણાઃ । (હેમચંદ્ર, અભિધાનચિન્તામણિ, ૨૧૬૯). (૨૭) ગૌડાઘાઃ સંસ્કૃતસ્યાઃ પરિચિતરૂચયઃ પ્રાકૃતે લાટદેશ્યઃ । સાપદ્મશપ્રયોગાઃ સકલમરુ-ભુવત્પૃષ્ઠભાદાનકાશ્ચ ॥ આવન્ત્યાઃ પરિયાત્રાઃ સહ દશપુરજૈર્ભૂતભાષાં ભજન્તે । યો મધ્યેમધ્યદેશં નિવસતિ સ કવિઃ સર્વભાષાનિષણ્ણઃ ॥ (રાજશેખર, કાવ્ય-ભીમાંસા, પૃ. ૫૧) (૨૮) પશ્ચિમેનાપદ્મશિનઃ કવયઃ । (કાવ્યભીમાંસા, પૃ. ૫૪-૫૫). (૨૯) શૃણ્વન્તિ લટમં લાટાઃ પ્રાકૃતં સંસ્કૃતદ્વિષઃ । અપદ્મશેન તુલ્યમિતિ સ્ત્રેન નાન્યેન ગુર્જરાઃ ॥ (ભોજ, સરસ્વતીકણ્ઠાભરણ, ૨-૧૩). (૩૦) અપદ્મશભાષા નિવદ્વસન્નિબન્ધમન્થિમથનાદિ । ગ્રામ્યાપદ્મશભાષાનિવદ્વાવસ્કન્ધકવન્ધં ભીમ-કાવ્યાદિ । (હેમચંદ્ર, કાવ્યાનુશાસન, ૮-૩૩૭).

૩. હેમચંદ્રીય અપદ્મશ

પુરુષોત્તમ, રામશર્મા, માર્ક ડેય, ત્રિવિક્રમ, લક્ષ્મીધર વગેરેના પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં અપદ્મશ વિશે વધતીઓછી માહિતી આપેલી છે, પણ કાં તો તેઓ હેમચંદ્ર કરતાં અર્વાચીન કે તેના ઉપજીવી છે, અથવા તો તેમની માહિતી ટૂંકી અને અવ્યવસ્થિત છે. પ્રાચીનતાની તેમજ વિસ્તાર અને વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ હેમચંદ્રનું અપદ્મશનું નિરૂપણ સૌમાં આગળ પડતું અને ઉદ્દ્યુત ઉદાહરણોને લીધે પ્રામાણિકતાની સ્પષ્ટ છાપવાળું છે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ હેમચંદ્રે અપદ્મશ એકરૂપ હોય તેવી રીતે તેનું પ્રતિ-પાદન કર્યું છે. તેમણે કયાંય અપદ્મશના વિવિધ ભેદોનો ઉલ્લેખ સરખોયે નથી કર્યો. તેઓ અપદ્મશને એક સાહિત્યભાષા ગણવાની પરંપરાને અનુસરે છે. જેમ શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી વગેરે પ્રાકૃત પ્રકારોની અને તેમનાં વ્યાવર્તક લક્ષણોની તેમણે સ્પષ્ટપણે નોંધ લીધી છે, તેવી રીતે અપદ્મશપ્રકારો વિશે કરશે ઈશારો નથી કર્યો. તેમના ‘કાવ્યાનુશાસન’માં એક સ્થળે ગ્રામ્ય અપદ્મશનો અને તેમાં રચાયેલા કાવ્યના નામનો નિર્દેશ (ભોજને અનુસરીને) છે ખરો, પણ તે તો શિષ્ટ સર્વસાધારણ સાહિત્યભાષાના સ્થાનિક અંશવાળા ભેળસેળિયા રૂપને ઉદ્દેશીને હોવાનું સમજાય છે. એટલે એ સ્પષ્ટ છે કે હેમચંદ્રને ‘અપદ્મશ’ નામ નીચે એક પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યભાષા જ અભિપ્રેત હતી.

પણ જુદાજુદા સમયનાં પૂર્વરચિત વ્યાકરણો અને સાહિત્યરચનાઓ પર આધારિત હોવાથી હેમચંદ્રનિરૂપિત અપભ્રંશમાં ભાષાકીય પૃથક્કરણની દૃષ્ટિએ ભિન્નભિન્ન દેશકાળની વિવિધ ભાષાસામગ્રીનો શંભુમેળો હોવો અનિવાર્ય છે.

પહેલાં આપણે હેમચંદ્રે આપેલાં ઉદાહરણો પરથી હેમચંદ્રથી સ્વતંત્ર રીતે વ્યાકરણની રૂપરેખા તારવીએ.

વ્યાકરણની રૂપરેખા

આ રૂપરેખા ધ્વનિવિકાસ, આખ્યાતિક રૂપતંત્ર, શબ્દસિદ્ધિ, નામિક રૂપતંત્ર અને પ્રયોગ એવા વિભાગોમાં વહેંચી છે.

૧. ધ્વનિવિકાસ :

મુખ્યત્વે પ્રાકૃતની પરિસ્થિતિ અપભ્રંશમાં ચાલુ રહી છે. પ્રાચીન ભારતીય-આર્યમાંથી મધ્યમ ભારતીય-આર્યમાં થયેલા ધ્વનિપરિવર્તનનો ટૂંક કાર (અપભ્રંશની રડીખડી વિશિષ્ટતાઓ સાથે) આ પ્રમાણે છે :

સ્વરો. ૧. મૂળના એકવડા સ્વરો સામાન્ય નિયમ તરીકે સર્વત્ર એમ ને એમ જળવાઈ રહે છે. અપવાદો : (૧) આદ્ય 'ઋ' > 'રિ'; અનાદ્ય 'ઋ' > 'અ', 'ઇ', (ઓષ્ઠ્ય સંદર્ભમાં) 'ઉ'. (૨) સંયુક્ત વ્યંજનનો, કે અનુસ્વારનો પૂર્વવર્તી (એટલે કે 'અ'ધ' અક્ષરમાં રહેલો) દીર્ઘ સ્વર હ્રસ્વ થાય છે. કવચિત નાસિક્ય વ્યંજન પૂર્વેના 'એ', 'ઓ' હ્રસ્વ થાય છે. (૩) 'સ્સ' ને 'ંવૂ' એકવડા બનતાં. પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે. (૪) કવચિત્ આદ્ય સ્વર (વાક્યસંધિના પરિણામે) લુપ્ત થાય છે.

૨. સંયુક્ત સ્વરોમાં 'એ' > 'એ' કે 'અઇ', અને 'ઔ' > 'ઓ' કે 'અઉ' એવી પ્રક્રિયા છે.

૩. અપભ્રંશમાં અંત્ય સ્વર હ્રસ્વ હોય છે, એટલે મૂળના અંત્ય દીર્ઘ સ્વર હ્રસ્વ બને છે, અને 'એ'નો હ્રસ્વ 'એ' કે 'ઇ'; 'ઓ'નો હ્રસ્વ 'ઓ' કે 'ઉ' થાય છે. કવચિત અંત્ય 'અ'નો 'ઉ' થાય છે.

વ્યંજનો. વ્યંજનોના પરિવર્તનનો આધાર તેમના શબ્દગત સ્થાન અને સંદર્ભ ઉપર છે.

૪. એકવડા આદ્ય વ્યંજન જળવાઈ રહે છે. અપવાદો : (૧) અપભ્રંશ હસ્તપ્રતોમાં આદ્ય 'ન' ને સ્થાને 'ણ' લખવાનું પ્રબળ વલણ, જુ(૨) 'યૂ' >

‘જૂ’. (૩) ‘શૂ’, ‘ષૂ’ > ‘સૂ’ (કવચિત ‘હૂ’). (૪) કવચિત અદ્યપ્રાણુનો મહાપ્રાણુ થાય છે.

૫. એકવડા અંત્ય વ્યંજન લુપ્ત થાય છે.

૬. એકવડા મધ્યવર્તી વ્યંજનોમાં નીચે પ્રમાણે પરિવર્તન થાય છે. (૧) ‘કૂ’, ‘ઝૂ’, ‘ચૂ’, ‘જૂ’, ‘તૂ’, ‘દૂ’, ‘ધૂ’ ધણુ ‘ખૂ’ લુપ્ત થાય છે. પાછળના (કે આગળના તેમ જ પાછળના) સ્વર ‘અ’ કે ‘આ’ હોય ત્યારે લુપ્ત વ્યંજનને સ્થાને યશ્રુતિ આવે છે. પૂર્વસ્વર ‘ઉ’, ‘ઝો’ હોય તો કવચિત વશ્રુતિ આવે છે. હસ્તપ્રતોમાં યશ્રુતિ અને વશ્રુતિ અગે ધણી અનવસ્થા છે. (૨) કવચિત ઉપયુક્ત વ્યંજનો લુપ્ત ન થતાં, તેમાંથી ઘોષ હોય તે એમ ને એમ જળવાઈ રહે છે, અઘોષ હોય તે ઘોષ બને છે. (૩) ‘ખૂ’, ‘ધૂ’, ‘શૂ’, ‘ઘૂ’, ‘ફૂ’, ‘બૂ’ નો ‘હૂ’ થાય છે. (૪) કવચિત (૩)માં ગણાવેલાનો ‘હૂ’ ન થતાં, તેમાંથી ઘોષ હોય તે જળવાઈ રહે છે, અઘોષ હોય તે ઘોષ બને છે. (૫) ‘ટૂ’ > ‘ડૂ’; ‘ડૂ’ > ‘દૂ’. (૬) ‘નૂ’ > ‘ણૂ’. (૭) ‘પૂ’ > ‘વૂ’; ‘ખૂ જળવાઈ રહે છે, પણ કવચિત તેનો ‘વૂ’ થાય છે. (૮) ‘મૂ’નો કવચિત ‘વૂ’ થાય છે. (૯) ‘અ’, ‘આ’ સિવાયના સ્વરોની પૂર્વે ‘વૂ’ કવચિત લુપ્ત થાય છે. (૧૦) ‘શૂ’, ‘ષૂ’ > ‘સૂ’. (૧૧) કવચિત ‘સૂ’ ‘શૂ’, ‘ષૂ’ > ‘હૂ’. આ વલણ અપભ્રંશમાં પ્રચળ બન્યું છે. ‘દિઅહ’ (દિવસ), ‘પાહાણુ’ (પાપાણુ), ‘સાહ’ (શાસ), ‘લૂહ’ (લૂધ) વગેરે તથા હકારવાળા વિભક્તિ-પ્રત્યયો તથા આખ્યાતિક પ્રત્યયો આનાં ઉદાહરણ છે. (૧૨) કવચિત (સકારના સાન્નિધ્યમાં વિશેષે) અદ્યપ્રાણુનો મહાપ્રાણુ થાય છે. (૧૩) કવચિત (‘રૂ’ ‘ઋ’ના સાન્નિધ્યમાં વિશેષે) દંત્યનો મૂર્ધન્ય થાય છે. (૧૪) કવચિત ‘ડૂ’, ‘રૂ’નો ‘લૂ’ થાય છે. (૧૫) કવચિત એકવડો વ્યંજન એવડો થાય છે.

૮. અપભ્રંશમાં કવચિત આઘ કે મધ્યવર્તી એકવડા ‘દૂ’ ‘વૂ’ વગેરેમાં રકાનો પ્રક્ષેપ કરવાનું વલણ છે.

પ્રાકૃતમાં ‘ન્હ’, ‘દ્હ’ અને કવચિત ઉત્તરવર્તી રકારવાળા સંયુક્ત વ્યંજનોને બાદ કરતાં, બીજા કોઈ સંયુક્ત વ્યંજન શબ્દારંભે નથી વપરાતા.

૯. સંયુક્ત મધ્યવર્તી વ્યંજનો કાં તો સારૂપ્ય પામે છે, કાં તો સ્વરાગમ થતાં વિશ્લેષ પામે છે.

૧૦. સારૂપ્યના નિયમો આ પ્રમાણે છે ;

(૧) સંયુક્ત રૂપે રહેલા વ્યંજનો અતુલ્યબળ હોય તો નિબંધ વ્યંજન

સમજાને મળતો થઈ જાય છે: વ્યંજનો તુલ્યબળ હોય તો આગલો પાછલાને મળતો થઈ જાય છે. (૨) બળની ઊતરતી માત્રામાં વ્યંજનો આ પ્રમાણે ગોઠવી શકાય: ૧. સ્પર્શી. ૨. નાસિક્ય વ્યંજનો. ૩. ક્રમશઃ ‘લૂ’, ‘ચૂ’ ‘વૂ’, ‘યૂ’, ‘રૂ’. આમાં આગલોઆગલો પાછલાપાછલા કરતાં સબળ છે. (૩) એ મહાપ્રાણને બદલે ‘અદ્યપ્રાણ + મહાપ્રાણ’ થાય છે. (૪) મૂળનો કે સાધિત એવડો ‘ન’ અને ‘ણ’ (‘ન્ન’, ‘ણ્ણ’) હસ્તપ્રતોમાં ‘ણ્ણ’ કે ‘ન્ન’ રૂપે મળે છે. (૫) ‘ઝ’ > ‘ન્ન’ કે ‘જજ્ઞ’. (૬) દંત્ય + ‘યૂ’ કે ‘વૂ’ > તાલબ્ય. (૭) ઉત્તરવર્તી રકારવાળા સંયુક્ત વ્યંજનોને કવચિત્ એમ ને એમ જાળવી રાખવાનું અપભ્રંશમાં પ્રાદેશિક વલણ હતું. (૮). દંત્ય + રકાર > મૂર્ધન્ય (કવચિત્). (૯) ‘સ્’ ‘સ’ > ‘સ્સ’. (૧૦) ‘ક્ષ’ > ‘કખ્ખ’, ‘સ્સ’ કે ‘જ્જ્ઞ’. (૧૧) ઊભવ્યંજન + સ્પર્શી > અદ્યપ્રાણ + મહાપ્રાણ, (૧૨) ઊભવ્યંજન + નાસિક્ય વ્યંજન > નાસિક્ય વ્યંજન + ‘હ’. (૧૩) ‘હ’ + નાસિક્ય વ્યંજન > નાસિક્ય વ્યંજન + ‘હ’, પણ કવચિત્ નાસિક્ય વ્યંજન + તેના વર્ગનો ઘોષ મહાપ્રાણ. (૧૪). ‘ચૂ’, ‘યૂ’ > ‘જજ્ઞ’. (૧૫) ‘ણ્ણ’ > ‘જ્જ્ઞ’; ‘હવ્’ > ‘ખ્ખ્’ (૧૬). ઉપરના નિયમ અનુસાર નિષ્પન્ન થતા સંયુક્ત વ્યંજનને સ્થાને—આસ કરીને મૂળના વ્યંજનોમાંનો એક રકાર કે ઊભ-વ્યંજન હોય ત્યારે < < અનુસ્વાર + એકવડો વ્યંજન > > બનવાનું વલણ.

૧૧. (૧) ઊભવ્યંજન + નાસિક્ય વ્યંજન, કે ‘યૂ’, ‘રૂ’, ‘લૂ’, ‘વૂ’; (૨) રકાર + ઊભવ્યંજન કે ‘ચૂ’, ‘વૂ’, ‘હ’; (૩) ‘વૂ’ + ‘યૂ’; (૪) સ્પર્શી + નાસિક્ય વ્યંજન, કે ‘રૂ’; (૫). દંત્ય+વકાર—એ સંયોગોનો સ્વરપ્રક્ષેપથી વિશ્લેષ થાય છે. પ્રક્ષિપ્ત સ્વર ‘ઇ’ કે ‘અ’ અથવા (ઓષ્ઠ સંદર્ભમાં) ‘ઉ’ હોય છે.

૧૨. એવડો ‘સ’ (=‘સ્સ’) ને ‘વૂ’ (=‘વૂવૂ’) કેટલીક વાર એકવડો બને છે, અને ત્યારે પૂર્વવર્તી હ્રસ્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

૧૩. વ્યંજનલોપને લીધે પાસે પાસે આવેલા સમાન સ્વર મળીને એક દીર્ઘ સ્વર બને છે.

૧૪. ‘અયૂ’ > ‘એ’, ‘અવૂ’ > ‘ઓ’. બીજે પણ પરવર્તી ‘યૂ’, ‘વૂ’ > ‘ઇ’, ‘ઉ’.

૧૫. સાદૃશ્યના ઉપયુક્ત નિયમો પ્રમાણે નિષ્પન્ન થતા સંયુક્ત વ્યંજનોમાંથી, શબ્દારંભે, માત્ર પાછનો વ્યંજન જ જળવાઈ રહે છે. આના અપવાદ ૮મા નિયમમાં આપ્યા છે.

અપભ્રંશનાં કેટલાંક લાક્ષણિક ધ્વનિવલણો

૧. 'એ' નો 'એ' કે 'ઇ' અને 'ઓ' નો 'ઓ' કે 'ઉ' (આ અંત્ય સ્વર અપભ્રંશમાં હ્રસ્વ ઉચ્ચારવાના વલણનો જ એક ફળગો છે.) ઉદાહરણો : અકારાંત પુ. ત. એકવ. ના 'એણ', 'ઇણ', 'ઇ' પ્રત્યયો તથા બહુવ. ના 'એહિ', 'ઇહિ' પ્રત્યયો; સપ્તમી એક વ. નો 'ઇ'; સ્ત્રીલિંગ ત. એક વ. નો 'ઇ' તથા સંબોધન એક વ. નો 'ઇ', સર્વનામના પુ. પ્રથમા બહુવ. નો 'એ' (જે, તે, અન્ને. કે 'અ' (એઇ, ઓઇ); આશ્ચર્ય બીજા પુ. એક વ. નો 'ઇ'; કિવ, જિવ, તિવ.

પુ. પ્ર. દ્વિ. એકવ. નો 'ઉ'; પછી એકવ. નો 'હુ'; સ્ત્રીલિંગ પ્ર. દ્વિ. બહુવ. નો 'ઓ', 'ઉ'.

૨. ઋકારની જાળવણી (ઉચ્ચારમાં 'ર'). ઉદાહરણો : કૃદંત, ગૃહ (ચાર વાર), ગૃહ, ઘૃણ, તૃણ (એ વાર), સુકૃદ.

સૂત્ર ૩૯૪ ખાસ 'ગૃહ'ને લગતું છે.

૩. રકારની જાળવણી. ઉદાહરણો : અંત્ર. દ્રમ્મ, દ્રવજ્ઞ, દ્રહ, દ્રેહિ, ધ્રુવ, પ્રંગણ, પ્રમાણિય, પ્રયાવદી, પ્રસ્સ, પ્રાઈવ, પ્રાઈમ્વ, પ્રાઉ, પ્રિય (છ વાર), જીવ, ઓ, બંતી, બંત્રિ, વત.

સૂત્ર ૩૯૨, ૩૯૩, ૩૯૮, ૪૧૪, ૪૧૮ રકાર જાળવી રાખતા શબ્દોને લગતાં છે. પ્રાકૃતમાં પણ 'ર' એ સંયોગ જાળવી રાખવાનું પ્રાદેશિક વલણ હતું.

૪. રકારનો પ્રક્ષેપ. ઉદાહરણો : તુષ્ટ્ર (એ વાર), ત્રં, ધ્રું (ં) (એ વાર), બંત્રિ, વાસ (સરખાવો કમદીશ્વરમાં 'બાસ' < 'બાખ્ય').

સૂત્ર ૩૯૯ રકારપ્રક્ષેપને લગતું છે. માત્ર 'વુર્' (૩૯૨)માં 'ર્' છે.

ઉપયુક્ત ૨. થી ૪. વલણો અપભ્રંશમાં પ્રાદેશિકતા તથા પ્રાચીનતાના દ્યોતક છે.

૫. 'ત' નો 'હ' (કે 'હ' ની જાળવણી) એ ધોષભાવના વલણનો જ એક ફળગો છે. ઉદાહરણો : ગદ, આગદ, કિદ, સુકૃદ, સુકિદ, કૃદંત, કધિદ, હિદ, વિહિદ, વિણિમ્મવિદ (બધામાં ભૂતકૃદંતનો 'ઇદ' < 'ઇત' પ્રત્યય), કીલદિ, જોએદિ, પ્રસ્સદિ (વર્તમાન ત્રી. પુ. એકવ. નો 'દિ' < 'તિ' પ્રત્યય), તિદસ, મદિ, રદિ.

સૂત્ર ૩૯૬ ધોષભાવને લગતું છે. આ વલણ પ્રાચીનતાનું દ્યોતક છે.

૬. 'મૂ' નો 'વૃ' (કે 'વૃ'). ઉદાહરણો: જાવૃ, તાવૃ (જાઉ, તાઉ), એવૃ (એવૃં, એવહિ), કેવૃ, જિવૃ, તિવૃ; પ્રાહૃવ, પગિગૃવ (લિખિત રૂપ 'પ્રાહમ્વ', 'પગિગમ્વ'); નવૃ, નાહૃ, ઠાહૃ, કવૃલ, ભવૃર, પવૃણ, સાવૃલ, નીસાવૃણ, રવૃણ,

સૂત્ર ૩૯૭ આ વલણને લગતું છે. અપભ્રંશમાં આ એક પ્રાદેશિક વલણ હતું.

૭. વકારનો લોપ. ઉદાહરણ : (અંગત) દિઅહ, નિઅત્ત, પહસ, પહટઠ, પયટ્ટ, પરિઅત્ત, પિઆસ, બહટ્ટઠ, રઅ, લાયણ, લોઅડી, સાહુ, સુહણ; (પ્રત્યય પૂર્વે) આહઅ, જહિ, તહિ, પહાહિ, જાહૃ, તાહૃ, નાહૃ, ઠાહૃ.

અપભ્રંશમાં આ વલણ પ્રાદેશિક હતું.

૮. 'સ' નો 'હ'. આનાં ઉદાહરણો ઉપર 'ધ્વનિવિકાસ'માં ૭ (૧૧)માં આપ્યાં છે.

૯. સંયુક્ત વ્યંજનોત્ત્વ એકત્વ.

પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ વિના : ઉપાંત્ય અક્ષર પછી—નવખી; (પ્રત્યયમાં) એવઠ, કેવઠ, જેવઠ, તેવઠ; એતુલ, કેતુલ, તેતુલ: બપીકી; કરત (છંદોમૂલક ?) આદિ અક્ષર પછી—અતુ, કટરિ, કટારય, કણિઆર, પઠાવ, લેખડય. અકારાંત પું. પછી એકવ. નો 'સ' પ્રત્યય, ભવિષ્યનો 'હહ' પ્રત્યય.

પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ સાથે: નીસાવણ; અકારાંત પું. પછી એકવચનનો 'આસુ' પ્રત્યય, ભવિષ્યનો 'ઈસ' પ્રત્યય; 'સાવ.'

અપભ્રંશમાં આ વલણ અર્વાચીનતાનું ઘોતક હતું.

છંદોમૂલક પરિવર્તન

અદ્વિત, વિત્રાસિઅ, ફલ, ઉદ્ધણઅ; કિ, કરૈત, તૈ: કંઈ ('કાઈ'ને બદલે) એ છંદ જાળવવા લીધેલી છૂટનાં ઉદાહરણ છે. ટિપ્પણમાં કેટલેક સ્થળે આ બાબત ધ્યાન ખેંચેલું છે.

આખ્યાતિક અંગ

અપભ્રંશમાં આખ્યાતિક રૂપ આખ્યાતિક અંગ અને પ્રત્યયોત્ત્વ બનેલું છે.

આખ્યાતિક અંગ (૧) આખ્યાતિક ધાતુમૂલક, (૨) યૌગિક કે (૩) નામમૂલક હોય છે.

યૌગિક—(ક). ઉપસર્ગ અને આખ્યાતિક ધાતુના સંયોગવાળાં : અણુહર, પવસ, પઠિપેકપ્, પરિહર, વિહસ, (તથા નિન્જિ, પખ્લસ, પસર, વિહોડ, વિણુડ, વિણિમ્ભવ, વિન્નાસ, સંપડ, સંપેસ, સંવલ, વગેરે).

(સ્વ). નામાદિ અને આખ્યાતિક ધાતુ ('કર્', 'હો')ના સંયોગવાળાં : ખલિકર્ (વસિકર્), ખસપ્સિહો, ચુણીહો, લહુઈહો.

નામમૂલક—એટલે કે મૂળે નામ, વિશેષણ વગેરે હોય તેવું : તિક્કખૂ, પલ્લવૂ, મઉલિઅ, ધણા.

આખ્યાતિક ધાતુમૂલક—ખાકીના : કર, આવૂ, મરૂ, લહ, મિલ, પિડ, જા, ખા, દે, હો, મુઅ વગેરે.

આ મૌલિક અંગો પરથી અંગસાધક પ્રત્યય વગેરે દ્વારા નીચે પ્રમાણે સાધિત અંગો થયાં છે :

પ્રેરક અંગ—પ્રત્યયસાધિત પ્રકાર :

'આવ' પ્રત્યયવાળાં : ઉકાવ, કરાવ, ધડાવ, નચ્યાવ, પકાવ, હરાવ.

'અવ' પ્રત્યયવાળાં : ઉદહવ, ઠવ, વિણિમ્ભવ.

(અને પ્રત્યય મૂળે સંસ્કૃત 'આપ્' પ્રત્યયમાંથી થયા છે)

—વિકારસાધિત પ્રકાર :

કેવળ સ્વરવિકારવાળાં : (અ>આ) પાડ, ખાલૂ, મારૂ, વાલૂ, વાહ, વિન્નાસ; (ઊ>ઓ) તોસૂ.

સ્વરના તથા વ્યંજનના વિકારવાળાં : ફેડ, (મૂળ 'ફિદદ'), વિહોડ (મૂળ 'વિહુદદ'), ફેડ (મૂળ 'કુદદ').

કર્મણિ અંગ—પ્રત્યયસાધિત પ્રકાર :

'ઇઅ' પ્રત્યયવાળાં : આણ, જાણ, પાવૂ, ખોલલ, માણ, વણણ, પકાવ.

'(ઇ)જ્ઞ' પ્રત્યયવાળાં : કપ્, ગિલ, ચંપ, હોલૂ, દંસૂ, કુકક, મિલ, લજ્ઞ, વિણુડ, સુમરૂ, જા, જો, કિ, છિ, દિ, પિ: ('જ્ઞ' પ્રત્યયવાળાં) ખા.

(અને પ્રત્યય મૂળે સંસ્કૃત કર્મણિના 'ય'માંથી થયા છે).

સિદ્ધ પ્રકાર : (સીધું સંસ્કૃત કર્મણિ અંગનું ધ્વનિપરિવર્તિત રૂપ) : ઘેપ્, ઠજ્ઞૂ, લજ્ઞૂ, સમરપ.

કર્મણિ અંગ મૌલિક અથવા પ્રેરક અંગ ઉપરથી સાધિત હોય છે.

ભવિષ્ય અંગ—‘ઈસ’ (‘એસ’, ‘ઇસ’), ‘સ’ (સ્વરાંત પછી) વાળાં : કરીસ’, પપ્પસીસ, પાવીસ, જુડીસ, કીસ; રુસેસ, સહેસ; કુદિસ, હોઈસ, એસ, હોસ.

‘ઇહ’ કે ‘હ’ (સ્વરાંત પછી) વાળાં : ગમિહ, હોહ.

(ભવિષ્યના અંગસાધક પ્રત્યયો સંસ્કૃત ‘(ઇ)ષ્ય’માંથી આવ્યા છે.)

ભવિષ્ય આજ્ઞાથ અંગ—‘એજન્જ’ (‘ઇજન્જ’) કે ‘જન્જ’ (સ્વરાંત પછી) વાળાં : રફેજન્જ, લજ્જેજન્જ; ચપજન્જ, દિજન્જ, ભમિજન્જ, હોજન્જ.

(અંગસાધક પ્રત્યયો વિષ્યથના ‘એય’માંથી આવ્યા છે.)

સંયોજક સ્વર

કેટલાંક રૂપોમાં અંગ અને રૂપસાધક પ્રત્યય લગોલગ છે, તો કેટલાંકમાં તેમની વચ્ચે સંયોજક સ્વર છે. (૧) સ્વરાંત અંગો પછી, (૨) આજ્ઞાથ બીજા પુરુષ એકવચનના સ્વરાદિ પ્રત્યયો પહેલાં, અને (૩) ભવિષ્યકાળના પહેલા પુરુષ એકવચનના પ્રત્યય પહેલાં સંયોજક સ્વર નથી, અન્યત્ર છે.

સંયોજક સ્વર ધણુખરું ‘અ’, તો કવચિત્ ‘આ’, ‘ઇ’, ‘એ’ કે ‘ઓ’ છે.

કાળ

નિર્દેશાથમાં (૧) વર્તમાનકાળ અને (૨) ભવિષ્ય; તથા આજ્ઞાથમાં (૩) વર્તમાન અને (૪) ભવિષ્ય—એટલાં રૂપ છે. આ રૂપો કર્તારિ તથા કર્મણિ પ્રયોગનાં મૌલિક તથા પ્રેરક અંગ ઉપરથી સધાયેલાં છે. ભવિષ્ય માટે ખાસ અંગ છે. હેમચંદ્રે આપેલાં ઉદાહરણો સ્વરૂપ અને પ્રમાણની દૃષ્ટિએ મુકાબલે મર્યાદિત હોવાથી તેમાં આમાંના અમુક જ રૂપપ્રકારના નમૂનાઓ છે.

આ સિવાયના કાળ વગેરેના ભાવ ઉક્ત કાળનાં રૂપો દ્વારા, કૃદ્ તો દ્વારા કે બીજી કોઈ રીતે વ્યક્ત થયા છે. તેમને માટે વિશિષ્ટ રૂપો નથી.

નિર્દેશાથ વર્તમાન

સંયોજક સ્વર : વ્યંજનાંત અંગ અને પ્રત્યય વચ્ચે સંયોજક ‘અ’ હોય છે. હંદવશ વપરાયેલાં આગલી ભૂમિકાનાં કેટલાંક રૂપોમાં સંયોજક ‘એ’ કે ‘આ’ છે. પ્રત્યયો અને રૂપો : લાક્ષણિક અપભ્રંશ રૂપો ઉપરાંત કવચિત્ આગલી ભૂમિકાનાં (ધણુખરું હંદ, પ્રાસ વગેરે ખાતર) તો કવચિત્ વધુ વિકસિત ભૂમિકાનાં રૂપો પણ પ્રયુક્ત થયેલાં છે. એવાં ‘કાઠે’નાં રૂપો અને પ્રત્યયો કૌંસમાં મૂકયાં છે.

૧ લો પુ. એકવ.	ઉ	કરઉ
„ „ બહુવ.	હું	લહહું, જહહું, (ચડાહું)
૨ જો „ એકવ.	હિ, (સિ)	મરહિ, રુઅહિ, જહિ, (રઅસિ)
„ જો „ બહુવ.	હુ, (હ)	પઅહુ, (પઅહ)
૩ જો „ એકવ.	ધ, (દિ)	કરધ, પિઅધ, જાધ, (કરેધ); (કીલદિ, જોએદિ)
„ „ બહુવ.	હિ, ('ન્તિ'=અનુ- કરહિ, સુઅહિ, લેહિ સ્વાર + 'તિ') ગણતિ, દેતિ, જતિ	

એ જ પ્રમાણે બીજાં રૂપો નીચે પ્રમાણેનાં અંગો પરથી સધાયેલાં છે :

૧લો પુ. એકવ. : કહ્, જાણ, જિજ્ઞાસેકમ્; (કમંણિ) કિજ્ઞા, જોષજ્ઞા
 „ „ બહુવ. : ('આ' સંયોજકવાળાં) મરા, વલા
 ૨જો „ એકવ. : આવ, ગજ્ઞા, નીસર, લહ, વિસર
 „ „ બહુવ. : ('હ' પ્રત્યયવાળાં) જાણ, પુઅહ.
 ૩જો „ એકવ. : આવ, ઉતર, ઉમ્મિદલ, કહ, ખંડ, ગણ, ગુણ, ગોવ, ધલ, તઠ્ઠક, દેકમ્, ધર, નિવહ, પડિપેકમ્, પરિહર, પયદર, પયાસ, કિદર, મિલ, રુઅય, રસ, લહ, વિસર; (સ્વરાંત અંગ) એઅ, પિઅ, ખા, જા, ઠા, ધા, મા, પડિહા, અણુણે, એ, દે, હો; (પ્રેરક અંગ) માર, વાલ, ફેડ; ઠવ, ઉલ્લવ, (કમંણિ અંગ) આણિઅ, જણિઅ, મોલિઅ, પાલિઅ, માણિઅ, વણિઅ, કપિજ્ઞા, ગિલિજ્ઞા, ચંપિજ્ઞા, જાષજ્ઞા, મિલિજ્ઞા, રસિજ્ઞા, વિણુડિજ્ઞા, સુમરિજ્ઞા, ખજ્ઞા, કિજ્ઞા, જિજ્ઞા, પિજ્ઞા, ઘેપ, ડજ્ઞા, લખલ; (પ્રેરક કમંણિ) પઠાવિઅ; ('એ' સંયોજકવાળાં) કરે, તફે, તિફે, થફે, ધરે, મારે, વજ્ઞે, સંમાણે, સિફે.

૩ જો પુ. બહુવ. : ('હિ' પ્રત્યયવાળાં). હર, ધર, નવ, પડ, પરાવ, લહ, સહ, સુક, મહિઅ, (કમંણિ) દિજ્ઞા, ('ન્તિ' પ્રત્યયવાળાં) ગુહ, જુજ્ઞા, મજ્ઞા, મહ, લહ. વસ, વિહસ; ખા, જા, થા, દે, હો; (પ્રેરક) ફોડ; (કમંણિ) ઘેપ.

'કરઉ' ઉપરથી 'કરું', અને હકાર લુપ્ત થતાં 'કરહિ' ઉપરથી 'કરે'; 'કરહુ' ઉપરથી 'કરો'; અને 'કરહિ' ઉપરથી 'કરે' : એમ અર્વાચીન રૂપ થયાં છે.

(નદૈશાસ્થ લાવિય

ભવિય-અંગ + (સંયોજક સ્વર) + પ્રત્યય=ભવિય રૂપ.

પહેલા પુ. એકવ. ના રૂપમાં સંયોજક સ્વર નથી. ત્રીજા પુ. એકવ. માં કવચિત્ 'ઇ' સંયોજક છે.

૧લો પુ. એકવ. 'ઉ' (અંગસાધક 'ઈસ') કરીસ, પછસીસ, પાવીસ, છુડીસ;

(કર્મણિ) બલિકીસ; (અંગસાધક 'એસ') રસેસ; (અંગસાધક 'ઇસ') કુદિસ.

૨જો પુ. એકવ. 'હિ' (અંગસાધક 'એસ') સહેસહિ.

૩જો પુ. એકવ. 'ઇ' (અંગસાધક 'ઇસ') ચુણીહોઇસઇ; (સંયોજક 'ઇ') એસી; (અંગસાધક 'ઇહ', સંયોજક 'ઇ') ગમિહી; (અંગસાધક 'હ', સંયોજક 'ઇ') હોહિઇ.

૪જો પુ. બહુવ. 'હિ' (અંગસાધક 'સ') હોસહિ.

ખીજાં રૂપોનાં ઉદાહરણો નથી. 'એસી' < 'એસિઇ'; 'ગમિહી' < 'ગમિહિઇ' એમાં 'ઇ+ઇ' = 'ઇ' એવી સંધિ છે.

હેમચંદ્ર 'કીસુ'ને કર્મણિ વર્તમાનતું રૂપ ગણે છે (સ્ક. ૨૮૯), પણ કર્મણિ અંગ 'કિ' ('કિન્નઉ', વગેરેમાં છે તે) + ભવિય અંગસાધક 'ઇસ' + પહેલો પુ. એક. વ. નો પ્રત્યય 'ઉ' એમ સ્પષ્ટ પૃથક્કરણ કરી શકાય છે.

આજ્ઞાસ્થ વર્તમાન

સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યયો સીધા જ અંગને લાગ્યા છે. વ્યંજનથી શરૂ થતા પ્રત્યયો અને વ્યંજનાંત અંગ વચ્ચે સંયોજક 'અ' હોય છે.

પ્રત્યય	રૂપ
૨ પુ. એકવ.	ઇ અચિ, ચરિ, જંપિ, જોઇ, કુદિ, મેલિ, ટુણઝુલિ, રોઇ, સંચિ, સુમરિ
એ	કરે
ઉ	કરુ, ગજુ, દેકુ, પેકુ, વિલાંલુ
અ	પેચ, લાલુ
હિ	આલુહિ, કરહિ, જડહિ, ધરહિ, સુમરહિ, ખાહિ

૨ નો પુ. બહુવ.	હ	કરહુ, નમહુ, પિઅહુ, મગહુ, દેહુ
	હ	પદલવહ, પુચ્છહ, જીવહ
૩ નો પુ. એકવ.	ઉ	અચ્છઉ, વિનડઉ, (કર્મણિ) સમપ્પઉ: જાઉ, હોઉ
૩ નો પુ. બહુવ.	ન્તુ	(=અનુસ્વાર + 'તુ') પીડંતુ

આમાં 'અ' (બીજો પુ. એકવ.), 'હિ' (બીજો પુ. એકવ.), 'હ' (બીજો પુ. બહુવ.) પ્રત્યયવાળાં ૩૫ પ્રાકૃતમાંથી લીધેલાં છે. 'એ' પ્રત્યય 'ઇ'ની પૂર્વભૂમિકા છે.

'ચરિ', 'જોઈ' ઉપરથી 'ચર', 'જો'; 'કરહુ' ઉપરથી 'કરો' અને 'કરઉ' (ત્રીજો પુ. એકવ.) જેવાં ઉપરથી 'કરો' ('ભગવાન તમારું ભણુ કરો', જેવા પ્રયોગોમાં) : એમ અર્વાચીન ૩૫ થયાં છે.

('ઇ', 'એ'—સંસ્કૃત વિધ્યથ' પરસ્મૈ. બીજા પુ. એકવચનના 'એ' પ્રત્યયમાંથી; 'ઉ' < 'અ'; 'હુ', 'હ' વર્તમાનના: 'ઉ' < 'તુ'.)

આજ્ઞાથ' લવિધ્ય

બીજો પુ. એકવ.	હિ	(અંગસાધક 'જ્ઞ') દિજ્ઞહિ
" " બહુવ.	હુ	(અંગસાધક 'એજ્ઞ') રકખેજ્ઞહુ

આ ઉપરાંત 'અ' પ્રત્યયવાળાં પ્રાકૃત ૩૫ પુરુષ અને વચનથી નિરપેક્ષ રીતે વપરાતાં. ઉદાહરણોમાં ('ઇજ્ઞ' અંગસાધકવાળાં) ચઇજ્ઞ, ભમિજ્ઞ, (બીજો પુ. એકવ.) અને 'જ્ઞ' અંગસાધકવાળું) 'હોજ્ઞ', (ત્રીજો પુ. એકવ.) આવાં ૩૫ છે. 'લજ્ઞેજ્ઞ' (પહેલો પુ. એકવ.) એ સંસ્કૃત 'લજ્ઞેયમ્' (વિધ્યથ' પહેલો પુ. એકવ.)નું જ રૂપાંતર છે.

'દિજ્ઞહિ' (કે 'દેજ્ઞહિ'), 'રકખેજ્ઞહુ' (કે 'રક્ષિજ્ઞહુ') જેવાં ૩૫ ઉપરથી અર્વાચીન 'દેજ્ઞે', 'રાખજ્ઞે' જેવાં ૩૫ થયાં છે.

કૃદંતો

વર્તમાન, કર્મણિ ભૂત, વિધ્યથ' અને સંજ્ઞક ભૂત (હૈવથ') એમ ચાર કૃદંત છે.

વર્તમાન કૃદંત. પ્રત્યય 'ન્ત' (=અનુસ્વાર + 'ન્ત'). બ્યંજનાંત અંગો ઘણી લાગ્યો હોય ત્યાં વચ્ચે સંયોજક 'અ' હોય છે. કેટલીક વાર સ્વાધિક 'અ'થી વિસ્તારિત બની 'ન્તય' (સંક્રયિત 'ન્તા') રૂપે પણ તે વપરાયો છે.

સ્ત્રીલિંગમાં એ જ, અને 'ન્તિ'નો વિસ્તારિત 'ન્તિઅ' છે. છંદવશ કવચિત્ અનુ-
સ્વારનો અનુનાસિક થયો છે. અર્વાચીન વર્તમાન કૃદંતમાં નાસિકચતા લુપ્ત થઇ,
માત્ર 'ત્' પ્રત્યય રહ્યો છે ('કરત્', 'કરતો', 'કરતી', 'કરતુ').

ઉદાહરણ—જુજુઝત, દારત, નિવસંત, પવસંત, મેલ્લત, લહંત, વલંત; એંત,
દેંત; હોલ્લિજ્જંત, હંસિજ્જંત, કુલ્લિજ્જંત; નાસંતય, રડંતય, જંતય, હોંતય,
ચિંતંતા, નવંતા.

(સ્ત્રીલિંગ) કરંત, નિઅંત; ગણુતિ, દિતિ, મેલ્લતિ, જોઅંતિ; ઉદ્ધા-
વંતિઅ, લહંતિઅ.

કર્મણિ ભૂત કૃદંત. પ્રત્યય 'ઇઅ' (કવચિત્ 'ઇદ'). કેટલીક વાર સ્વાર્થિક
'અ'થી વિસ્તારિત બની 'ઇઅય' (કે 'ઇઆ') રૂપે પણ તે વપરાયો છે. ત્રણે
લિંગમાં સરખે રૂપે પ્રત્યય છે. પ્રત્યયસાધિત પ્રકાર ઉપરાંત કર્મણિ ભૂત કૃદંતનો
બીજો પ્રકાર તે સિદ્ધ પ્રકાર—જેમાં સીધું સંસ્કૃત કર્મણિ 'અનિદ્' ભૂત કૃદંતનું
ધ્વનિપરિવર્તિત રૂપ હોય છે. એમાં અંગ અને પ્રત્યય જુદા નથી પડતાં. આમાં
પણ કેટલીક વાર સ્વાર્થિક 'અ' દ્વારા વિસ્તાર થયેલો છે. સ્ત્રીલિંગ કવચિત્ 'ઇ'
(કે 'ઈ'), 'ઇઅ' પ્રત્યયથી.

ઉદાહરણ—(પ્રત્યયસાધિત પ્રકાર) : 'ગલિઅ' અને તે જ પ્રમાણે ઉલ્લાલ, ચિંત,
હૂ, ડોહ, તોસ, નિજ્જ, પડ, પી, બાલ, લણ, મિલ, મુણ, લિહ, સંપડ,
સંપેસ, સંવલ—એ અંગો ઉપરથી; 'ધડિઅય' અને તે જ પ્રમાણે ઉદ્દ, ચડ,
નિવડ, પસર, બોદલ, વાહ—એ અંગો ઉપરથી; 'વારિઆ' અને તે જ પ્રમાણે
'વિન્નાસિઆ', 'મારિઆ'; ('ઇદ' પ્રત્યયવાળાં) કધિદ, વિણિમ્મવિદ, વિહિદ.

(સિદ્ધ પ્રકાર) : ગય, જાય, નિગય, મુઅ, સુઅ; કુદ, નિવદ; ઇદ, દિદ, પઇદ,
પખલદ; દદ; ઉંવાણ, છિણ, વિછણ; પત, સમત, તિંત; કિઅય, મુઅય,
દિદૃઅય, પછદૃઅય, અછદૃઅય, વિણદૃઅય; જુતય, વિઠતય, વુતય; વુન્નય; મુઆ,
હુઆ, ભગ્ગા, તુદા, પલુદા, દડદા, દિણા, ઉંવતા; આગદ, ગદ, કિદ.

(સ્ત્રીલિંગ) પછદિદ, દિદિદ, રુદિદ, દિણી, રુહી; ગઇઅ, મુઇઅ; રતિઅ.

(વિધ્યથૈ કૃદંત : પ્રત્યય 'એવય', 'એવા' કે 'એવ'. કેટલાંક રૂપોમાં સંયોજક

સ્વર 'ઇ' છે, કેટલાંકમાં સંયોજક સ્વર નથી.

ઉદાહરણ : સહેવય, કરિએવય, મરિએવય; જગેવા, સોએવા; દેવં.

હેમચંદ્ર 'દેવ' ને હેત્વથૈ કૃદંતનું રૂપ ગણે છે, પણ એ વિધ્યથૈ કૃદંત
જણાય છે.

સંબંધક ભૂત કૃદંત : પ્રત્યય 'વિ', 'પિપ', 'વિણ્', 'પિપણ્', 'ઇ', 'ઇઉ'.

વ્યંજનથી શરૂ થતા પ્રત્યયો પૂર્વે સંયોજક સ્વર 'ઇ', 'એ' કે 'અ'.

(સોપસર્ગ) ધાતુને સંસ્કૃતમાં લાગતા સંબંધક ભૂતકૃદંતના ચ પ્રત્યયમાંથી ઇ, અને વિશ્લેષ દ્વારા ઇઉ, અથવા તો પ્રા. તૂળં ઉપરથી (ઇ)ઉળ અને પછી ઇઉં>ઇઉ તથા વૈદિક પ્રત્યયો ત્વો ને ત્વીનમ્માંથી બાકીના ઊતરી આવ્યા છે).

ઉદાહરણ : 'વિ'—ચુખિવિ, દેકુખિવિ, ભુકિવિ, લગિગિવિ, ઝાપિવિ, લાપિવિ; કરેવિ, પાલેવિ, પિક્ષેવિ, લેવિ; ફિદ્વિ, મેલ્લવિ, મેલ્લવિ, વિછોડવિ.

'પિપ'—ગમેપિપ, જિણ્પિપ, ગંપિ, જ્પિપ.

'વિણ્'—છડ્ડેવિણ્, ઝાએવિણ્, પેક્ષેવિણ્, લેવિણ્.

'પિપણ્'—કરેપિપણ્, ગમેપિપણ્, ગૃણ્હેપિપણ્ ચએ-
પિપણ્, મેલ્લેપિપણ્, ગંપિણ્, દેપિપણ્, લેપિપણ્.

'ઇ'—કરિ, જ્ઞેઇ, મારિ.

આ ઉપરાંત 'ઇઉ' પ્રત્યય પણ છે, અને હેમચંદ્રે તે નોંધ્યા છે. પણ તેના ઉદાહરણ તરીકે ટાકેલું ૩૫ જુદી રીતે ધટાવી શકાય તેમ છે (જુઓ ૩૯૫/૫ પરતું ટિપ્પણ). પણ અન્યત્ર 'ઇઉ'વાળા સંબંધક ભૂતકૃદંતનાં ૩૫૦ મળે છે. 'ઇ'વાળાં ૩૫૦માંથી અર્વાચીન હિંદીનાં ૩૫ ('કર કે', 'ખોલ કર'), અને 'ઇઉ'વાળાં ૩૫૦માંથી અર્વાચીન ગુજરાતીનાં ૩૫ ('કરી', 'ખોલીને') ઊતરી આવ્યાં છે.

વૈકલ્પિક 'ગંપિ', 'ગંપિણ્'માં વ્યંજનાદિ પ્રત્યય છતાં સંયોજક સ્વર નથી.

'ચએપિપણ્', 'પાલેવિ' અને 'લેવિણ્'તે હેમચંદ્રે હેત્વથનાં ૩૫ ગણ્યાં છે (જુઓ સ. ૪૪૧ પરની વૃત્તિ તથા બીજું ઉદાહરણ), પણ એ ૩૫૦ને સં. ભૂ. કૃ. નાં ૩૫૦થી જુદાં ગણવાની જરૂર નથી. અર્વાચીન ગુજ. ની જ્ઞેમ અપભ્રંશમાં પણ શકુ સાથે સં. ભૂ. કૃ. નું ૩૫ પ્રયોજનતું એમ ગણવું જ યુક્ત છે. પણ અન્યત્ર 'વિ', 'પિપ', 'વિણ્' અને 'પિપણ્' પ્રત્યયો હેત્વથ કૃદંત માટે વપરાયેલા મળે છે.

આ ઉપરાંત હેમચંદ્રે 'એવ', 'અણ', 'અણહ' ને 'અણહિ' એ પ્રત્યયો પણ હેત્વથના ગણ્યા છે (સ. ૪૪૧ અને વૃત્તિ). પણ 'એવ', મૂળે વિધ્યથ કૃદંતનો પ્રત્યય છે, અને બાકીનાં ક્રિયાવાચક 'ણ' પ્રત્યય ('કરણ' વગેરેમાં છે તે) તથા તેનાં વિભક્તિ ૩૫૦ છે, અને હેત્વથ કૃદંત તરીકે પણ વપરાય છે. 'ણ' વાળાં ૩૫૦ ઉપરથી મારવાડીનું 'કરણો', હિંદી 'કરના', મરાઠી 'કરણો' વગેરે પ્રકારનાં સામાન્ય કૃદંત આવ્યાં છે.

૩. શબ્દસંદ્ધિ

આ વિભાગ નીચે મુખ્યત્વે નામિક અંગ સાધતા કૃત અને તદ્વિત પ્રત્યયો તારવ્યા છે.

કૃત-પ્રત્યયો

આખ્યાતિક અંગને કૃત-પ્રત્યય લાગીને નામ કે વિશેષણ બને છે. બધા કૃત-પ્રત્યયો પરપ્રત્યયો છે અને તે નીચે પ્રમાણે છે :

અ. આ પ્રત્યય ક્રિયાવાચક નામ સાધે છે. સ્ત્રીલિંગમાં 'અ'ને બદલે 'ઈ' ('ઈ') પણ હોય છે.

ઉદાહરણો : (પુ. ન.) ધુટ, ચૂર, વંચં, સિકૂખ.

(સ્ત્રી.) ઉટ્કં, ધત, ધર, °અષસ, મખ્ખીસ-ડી, સુહચ્છ-ડી (સુહચ્છઅ).

છેલ્લાં બે ઉદાહરણમાં સ્વાથિંક 'ડ' અને 'અ' પ્રત્યય પણ છે.

ધર. તાત્કીદયવાચક : °જંપિર, ભમિર.

ઉઅ. કર્તૃવાચક : પવાસુઅ.

જુ. અંગ અને પ્રત્યય વચ્ચે સંયોજક 'અ' હોય છે.

ક્રિયાવાચક : °અખલતણ, અત્યમણ, અસણ, અબણ, આલવણ, એચ્છણ, કરણ, ગિલણ, નિવડણ, પરિહણ, સુમરણ, અરખણ.

કર્તૃવાચક : °અખલુદ્ધરણ, મગ્ગણ.

તાત્કીદયવાચક : (સ્વાથિંક 'અ' સાથે) કુંદણય, બોલણય, ભસણય, મારણય, રસણય.

તાદ્વિત પ્રત્યયો

પરપ્રત્યયો :

- (૧) વિશેષણ-સાધક : (૧) નામ ઉપરથી વિશેષણ—(સ્વામિત્વવાચક) 'આય' : પરાય : 'ઈક' : અપીકી (સ્ત્રી.); (મિત્રથીય) 'આલ' : મુન્નલ; 'મા' : વન્નમા.
 (૨) વિશેષણ ઉપરથી વિશેષણ—(અધિકતાવાચક) 'યર' : તુચ્છયર.
 (૩) સર્વનામ ઉપરથી વિશેષણ—સ્વામિત્વવાચક 'આર' (સ્વાથિંક 'અ' સાથે) : મહારય, તુહારય, અમહારય, તુમહારય. (સાદરયવાચક) 'હ' (એકલો કે સ્વાથિંક 'અ' સાથે) : જેહય, તેહય, કેહય; 'ઇસ' : અઇસ, જઇસ, તઇસ, કઇસ; (ધૃતતાવાચક) : એચુલ, કેચુલ, જેચુલ, તેચુલ; (મહત્તાવાચક) એવડ, જેવડ, તેવડ, કેવડ.

(ખ) નામ-સાધક : વિશેષણ કે નામ ઉપરથી લાવવાયક નામ—‘ઇમ’ : ગહીરિમ, વંકિમ, સરિસિમ, મુણીસિમ; ‘તણ’ (વિકલ્પે ‘અ’થી વિસ્તારિત) : ઉણતણ, તુંગતણ, વડુંતણ; થિરતણ, વડુંતણ; પતતણ, તિલતણ; ‘પણ’—વડુંપણ.

પુલ્લિંગ ઉપરથી સ્ત્રીલિંગ નામ—‘ઇ’ (સ્વાર્થિક પ્રત્યય ‘અ’ થી વિસ્તારિત ‘ઇઅ’ કે ‘ઈ’) વિશેષણને (અંપાવણી, ગોરિ, કુમારી, તમજી, વંકી, સકણી), કૃદંતને (દિણી, રૂદંતી, ગમઅ, મુમઅ, જોઅંતિ, ગણંતિ, ઉડાવંતિઅ—પ્રત્યયને ‘ઇઅ’, ‘ઉઅ’ લાગ્યો છે.)

(ગ) ક્રિયાવિશેષણ-સાધક : સર્વનામ ઉપરથી ક્રિયાવિશેષણ—(રીતિવાચક) ‘મ’ (કે ‘વૅ’) : એમ, (એવૅ), ઇમ, જોવૅ, જિવૅ, તેવૅ, તિવૅ, વૅ, કેમ (કેવૅ), કિવૅ; ‘હ’ : જિહ, તિહ, કિહ; ‘ધ’ : જિધ, તિધ; (સ્થળવાચક) ‘ત્ય’ : એત્ય, જેત્ય, તેત્ય, કેત્ય; ‘ત્ત’ : જત્ત, તત્ત; (મર્યાદાવાચક) ‘મ’ : જમ; તામ; ‘ઉં’ : જાઉં, તાઉં; ‘મહિં’ : જમહિં, તામહિં.

(ઘ) સ્વાર્થિક : ‘અ’ (સ્ત્રી. ‘ઇઅ’) : ઘણો જ વ્યાપક છે. નીચેનાં અંગોને લાગ્યો છે :

વિશેષણ—અગલ, અપૂર, ઉજળુ, ઉણહ, ગરુ, તુજી, નિઅ. બહુ વહિહ, અપણ, ઇત્ત, એહ, જેહ, તેહ, તેવડું, મહાર, કેર, તણ; કૃદંત-પ્રત્યય : વતંમાનનો ‘૦ન્ત’, ભૂતકૃદંતનો ‘૦ઇઅ’, વિધ્યથકૃદંતનો ‘૦એવ’, તારિહયવાચક ‘૦ણ’.

સર્વનામ—અપ, એક્કમેક્ક.

નામ—અગ, અગિદ્દ, અંધાર, કસવદ, કુડીર, કુંડુંબ, દડવડ, દ્રવજ્જ, પંગણ, ભાંડ, માહ, રૂઅ, વેરિઅ.

પ્રત્યય—‘૦ડ’, ‘૦તણ’.

સ્ત્રીલિંગ—અમરતિઅ, કલિઅ, ગોરિઅ, મુણાલિઅ, મુંડમાલિઅ, સહિઅ, (ભૂતકૃદંત) ગમઅ, મુમઅ; વતંમાન કૃદંતનો ‘નિતઅ’ પ્રત્યય.

‘ઇઅ’ : અવરાહિઅ.

‘ઉઅ’ : બહિણઅ (સ્ત્રી.)

‘ઉડ’ (‘અ’થી વિસ્તારિત) : બપુડય, વંકુડય.

‘ઉલ્લ’ (‘અ’થી વિસ્તારિત) : કુડુલ્લી (સ્ત્રી.), ચૂડુલ્લય;

‘અલુલ્લડય’માં ‘ઉલ્લ’ + ‘ડ’ + ‘અ’ એ સાથે છે.

‘ડ’ : સ્વાર્થિક ‘અ’ ની સાથે જોડાઈને આ પ્રત્યય ધણું ‘અરુ’ ‘ડય’ (કે ‘ડા’) રૂપે મળે છે. સ્ત્રીલિંગ ‘ડ’, ‘ડિય’ (પ્રાકૃત ‘ડિયા’) કે ‘ડી’. નીચેનાં અંગોને તે લાગેલો છે : કન્ન, ગોદક, દિઅહ, દૂઅ, દેસ, નેહ, પચ્છાયાવ, પારક્ક, મણિઅ, મિત્ત, મોક્કલ, રન્ન, રૂઅ, સંદેસ, હત્થ, હિઅ, હુંકાર; (સ્ત્રીલિંગ) અમ્મ, અન્ન, ગોર, ધૂલિ, નિદ્, પરિહાસ, યુદ્ધિ, ભ્રંતિ, મળ્લોસ, સુદ્ધ, રત્તિ, વત્ત, સુહન્નિ. આમાં ‘મણિઅડા’માં ‘અડય’ પ્રત્યય છે. ‘અલુલ્લડા’માં ‘ઉલ્લડય’.

પૂર્વપ્રત્યયો :

અ. નબર્થક : અગલિઅ, અચિંતિઅ, અડોહિઅ, અપિઅ, અલહંતિઅ,

સ. સહાર્થક : સકણ્ણ, સરોસ, સલજ્જ, સસણ્ણહી.

સુ. પ્રાશસ્ત્યવાચક : સુઅણ્ણ, સુપુરિસ, સુલિઅ, સુવંસ.

લિંગપરિવર્તન

તદ્ભવોતું મૂળ સંસ્કૃતમાં હતું તે લિંગ પ્રાકૃતમાં અને વિશેષે અપભ્રંશમાં બદલાતું રહ્યું છે. અંત્ય સ્વરતું સાદૃશ્ય કે પર્યાયનો પ્રભાવ આમાં પ્રધાનપણે કારણભૂત હોય છે. ૪૪૫મા સૂત્રમાં હેમચંદ્રે લિંગપરિવર્તનની નોંધ લીધી છે. ત્યાં પુંદ્લિંગતું નપું. (‘કુંભઈ’), નપું. તું પુંદ્લિંગ (‘અબ્લા લગ્ગા’), નપું. તું સ્ત્રીલિંગ (‘અન્નડી’) અને સ્ત્રીલિંગતું નપું. (‘ડાલઈ’) એ ઉદાહરણો આપેલાં છે. ‘તેવડું’ (૩૭૧), ‘અલાઈ’ (૩૪૪)માં પુંદ્લિંગને બદલે નપુંસકલિંગ, ‘સોએવા,’ ‘જગેવા,’ ‘વારિઆ’ (૪૩૮.૩)માં, તેમ જ ‘ફલ,’ ‘લિહિઆ’ (૩૩૫), ‘નયણ્ણ’ (૪૨૨-૬), ‘વડા’ (૩૬૪) વગેરેમાં નપું.ને બદલે પુંદ્લિંગ રૂપ છે. ‘ઝુણિ’ (૪૩૨) અંત્ય સ્વરને કારણે સ્ત્રીલિંગ બન્યું છે. હિંદીમાં પુંદ્લિંગ-નપુંસકલિંગનો ભેદ લુપ્ત થયો છે. અને હિંદી તેમ જ ગુજરાતી અનેક તદ્ભવોનાં લિંગ મૂળ સંસ્કૃતથી જુદાં છે તે આ વલણતું જ પરિણામ. પછીથી સ્ત્રીલિંગ લઘુતાના ભાવનું વાચક બની ગયું છે. તેની શરૂઆત ‘અન્નડી’ (=નાતું આંતરડું) જેવામાં જોઈ શકાય છે.

૪. નામિક રૂપતંત્ર

પહેલાં અતે ખીજા પુરુષ સર્વનામોને બાદ કરતાં બાકીના સર્વનામોનાં રૂપા-
ખ્યાન પણ કોઈક અપવાદે સંજ્ઞાના રૂપાખ્યાન જેવાં જ છે. એટલે સંજ્ઞા,
વિશેષણ અને સર્વનામ સૌનાં રૂપાખ્યાનનું આ વિભાગમાં જ નિરૂપણ કર્યું છે.

અકારાન્ત પુલ્લિંગ

૧.૨. ૧. 'ઉ' પ્રત્યય : અહરુ (અહર-), સંકરુ (સંકર-), નિગ્ગઉ (નિગ્ગય-);
ધડિઅઉ (ધડિઅય-); તે જ પ્રમાણે માણુ, વિહાણુ, લક્ષ્મ, મિલિઅ,
પત્ત, કમલ, તણુ. સાયર. જુતય, જય, સન્ન, ચૂર, ધાય, કંત વગેરે ઉપરથી.
'આ' પ્રત્યય : અમ્હારા, કંચુઆ, ગરુઆ, ઝુંપડા, હેદલા, દડદા, મહારા,
મારિઆ, વડા, વારિઆ, વેગલા, સામલા, સીઅલા, હુઆ.

૧.૨. ૨. અપ્રત્યય : ખગ્ગ, પલ્લવ, ગુણુ, કર, વિસમ, થણુ, દેસ, કુદં, સમ,
ધર, મણ્ણારહ, ભોગ.
'આ' પ્રત્યય : અદ્દા, અરપણા, ગોદ્દડડા, ધણા, થોડા, ચડિઆ, જાયા,
તણા, દિઅહા, દિઅહડા, દિદ્દા, દિણા, નિસિઆ, પયડા, મુઆ, વલયા,
રવણણા, સંતા, સિદ્ધથા.

૩.૧. 'એ' પ્રત્યય : અણ્ણે, અહરે, *ઉડ્ણે, કળ્ણે, *ક્ષણે, તે, દમ્મએ,
દમ્મવે, મન્ઝે, વાએ, હથે; કેરએ, કિએ, સંદેસે, હુંકારડએ.
'ઇ' પ્રત્યય : નિન્ઝઇ (૩૫૮.૧).

'એણુ' ('એણુ', 'ઇણુ') પ્રત્યય : ખણ્ણુ (ખણુ-); તે જ પ્રમાણે કવણુ,
જણુ, નહ, પવસંત, કુદ્દણુઅ, મોક્કલડ, વાસ, સય, સિર : એ અંગો ઉપરથી.
કોડ્ડેણુ, ઉહારેણુ, પાણિએણુ : ખગિણુ, વસિણુ, સરિણુ.
'ઇ' પ્રત્યય. જલિ (૩૮૨.૨), કમલિ (૩૮૫.૧), 'જલિ', 'વલ્લહધ' (૩૮૩.૧).

૩.૨. 'એહિ' ('ઇહિ', 'એહિ') પ્રત્યય : ચલેહિ, પયારેહિ, લક્ષ્ણેહિ,
લોઅણેહિ, સએહિ, સરવરેહિ; અથિહિ, સથિહિ, દથિહિ;
કસરેહિ, કસરક્કેહિ, ધુ ટેહિ, નયણેહિ, વણેહિ, સરેહિ, સુઅણેહિ.
'હિ' પ્રત્યય : અંગહિ, કરહિ, કેસહિ, ગુણહિ.

૪.૧. 'હે' પ્રત્યય : 'વચ્છહે'; 'હુ' પ્રત્યય : 'વચ્છહુ', 'જલહુ'.

૪.૨. 'હુ' પ્રત્યય : મુહહુ, સિંગહુ.

૪.૬/૧. 'હો' પ્રત્યય : અપહો, આપહો, કલેવરહો, તહો, દુલ્લહો, લોઅહો, સામિઅહો, સેસહો.

'રસ' પ્રત્યય : કંતરસ (કંત ઉપરથી); અને તે જ પ્રમાણે ખંધ, જળ, જય, તત્ત, પર, પિઅ, મુઅણુ : એ અંગો ઉપરથી.

અપ્રત્યય : પિઅ (૩૩૨. ૨).

૪.૬/૨. 'હ' પ્રત્યય : તણહ (તણ ઉપરથી); અને તે જ પ્રમાણે અન્ન, ચત્તંકુસ, થણ, મત્ત, મયગલ, માણસ, લોઅણ, સમત્ત, સોકુખ એ અંગો ઉપરથી.

'આહ' પ્રત્યય : ચિંતતાહ, નવંતાહ, નિવદ્દાહ, મુક્કાહ, સઉણાહ.

અપ્રત્યય : ગય (?) (૩૪૫).

૭.૧. 'ઇ' પ્રત્યય : ઉચ્છંગિ, કરિ, ંખલિ, ંજુગિ, તલિ, ંનિવહિ, ંપત્થરિ, ંપંકઇ, ંયડિ, રહવરિ, વણ્ણિ, વિઓઇ, વિચ્ચિ, હિઅઇ; અંધારઇ, કસવદ્દઇ, કુડીરઇ, તેહઇ, દિદ્દુઇ, પણ્ણુઇ, નિવડિઅઇ, રણ્ણુઇ. 'એ' ('એ') પ્રત્યય : અપ્પિએ, તલે, ત્યલે, પિએ, વિહવે; દિદ્દે. (૩૮૬). દૂરે (૩૪૯.૧), લુવણે (૪૪૧.૨), મજ્જે (૪૦૬.૩), 'હિં' પ્રત્યય : ંધરહિ (૪૨૨.૧૫), દેસહિં (૩૮૬.૧), અન્નહિં, એક્કહિં, કવણહિં, કહિં, જહિં, તહિં.

૭.૨. 'એહિં' ('ઇહિં', 'એહિં') પ્રત્યય : મગ્ગેહિં, કુંગરેહિં, અંગિહિં; ગવકખેહિં.

૮.૧. અપ્રત્યય : ખત્ત, મેહ, પિઅ, ભમર, સારસ.

'આ' પ્રત્યય : હોલા, પહિઆ, મિત્તાડા, હિઅડા, હિઆ.

૮.૨ 'હો' પ્રત્યય : તરુણહો, લોઅહો.

અકારાન્ત નપુंसકલિંગ

પ્રથમાદિત્રીયા સિવાય પુલ્લિંગથી જુદા પ્રત્યયો નથી. પ્ર. દ્વિ. એકવ.માં પણ સાદું અંગ હોય ત્યાં પુલ્લિંગમાં છે તે જ પ્રત્યયો છે. પણ સ્વાર્થિક 'અ' પ્રત્યયવાળું અંગ હોય ત્યારે વિકલ્પે 'હ' પ્રત્યય લાગ્યો છે. બહુવચનમાં પણ પુલ્લિંગની જેમ થતાં ૩૫ ઉપરાંત 'ઇ' પ્રત્યયવાળાં ૩૫ પણ છે. 'ઇ'ના પુર્વવર્તી 'અ'નો વિકલ્પે 'આ' થાય છે.

૧/૨. એકવચન : 'અગ્ગલહ' અને એ પ્રમાણે નીચેનાં અંગોમાંથી અપપણ્ય, ઉણ્ય, એક્કમેક્કય, એહ્ય, કિઅય, કુકુખ્ય, ંછંદ્ય, તણ્ય, ત્તચ્ચ, તેવડ્ય, ચિરતણ્ય, દિક્ય, પસરિઅય, ખોદિલઅય, ભગ્ગય, વલ્લહ્ય, વિહત્તય, વુત્તય, હિઅય, હિઅડય.

‘વારિઆ’, ‘જગેવા’ ‘સોએવા’ પુ’દ્વિલંગ પ્રમાણે છે. ‘સંવલિઅ’ પ્રાકૃત રૂપ છે.

૧/૨. ખહુવચન : ‘કમલઈ’ અને એ જ પ્રમાણે નીચેનાં અંગોમાંથી : અલિ-ઉલ, કુંલ, ખંડ, ડંબર, નિમ્ચિતં, પન્ન, ફલ, મણારહ, લોઅણ, સર; ‘ફલાઈ’ અને એ જ પ્રમાણે નીચેનાં અંગોમાંથી : ખલ, ‘ગંડ, રયણ, વફ, વલણ, વિશુત, સય, હરિણ.

‘ફલ’, ‘નયણ’ વગેરે તથા ‘લિહિઆ’, ‘વફા’ વગેરે પુ’લિંગની જોમ.

ષકારાન્ત/ઉકારાન્ત પુ’દ્વિલંગ નામો

૧/૨. ૧. અને ૨. અપ્રત્યય : સામિ, કેસરિ, મુણિ, કંડુ.

૩.૧. ‘એ’ પ્રત્યય : અગિએ; ‘ણ’ પ્રત્યય : અગિણ; અનુસ્વાર ; અગિં
‘સંતે’ (૪૪૧.૨)માં પ્રત્યય પહેલાં અંગનો અંત્ય સ્વર લુપ્ત થયો છે.

૩. ૨. ‘હિ’ પ્રત્યય : મિહિ.

૪. ૧. ‘હે’ પ્રત્યય : ગિરિહે, તરુહે.

૪. ૨. ‘હુ’ પ્રત્યય : સામિહુ, તરુહુ.

૪/૬. ૨. ‘હુ’ પ્રત્યય : તરુહુ; સહિણિહુ.

૭ ૧. ‘હિ’ પ્રત્યય : કલિહિ.

૭. ૨. ‘હિ’ પ્રત્યય : તિહિ; ‘હુ’ પ્રત્યય : ફુહુ.

સ્ત્રીલિંગ

૧૨. ૧. અપ્રત્યય : ધણ, રેહ, મુદ્ધ, સિત્ર, ભદિલ, કિત્તિ, પપટ્ટક, દિણ્ણી, વંકી.

૧૨. ૨. અપ્રત્યય : ઉદાહૃત પદ્યોમાં આવતું નથી અન્યત્ર મળે છે.

‘ઉ’ (કે ‘ઓ’) પ્રત્યય—જજ્જરિઆઉ, જજ્જરિઆઓ, અંગુલિઉ ધુગિધઉ, સદ્લપઉ, વિલાસિણીઓ. ‘લજ્જઉ’ માં પૂર્વવતી ‘અ’ લુપ્ત થયો છે.

૩.૧. ‘એ’ પ્રત્યય—ચંદિમએ, જ્ઞપટ્ટિકઅએ, નિદ્દએ, કંતિએ.

૩.૨. ‘હિ’ પ્રત્યય—દિતિહિ, સરિહિ.

૪.૧. ‘હે’ પ્રત્યય—બાલહે.

અપ-૪

૫.૨. 'હૃ' પ્રત્યય—વયંસિઅહૃ.

૪/૬. ૧. 'હે' પ્રત્યય—અલહંતિઅહે, °જંપિરહે, તહે, તિસહે, બણહે, મજૂઝહે, મુહઝહે, °હાસહે; જોઅંતિહે, મેલ્લંતિહે, રામાવલિહે; કંચુહે. 'ગણંતિએ' (૩૩૩) પ્રાકૃત છે.

૪/૬. ૨. 'હૃ' પ્રત્યય : વયંસિઅહૃ; 'હૃ' પ્રત્યય : માયંહ.

૭.૧. 'હિ' પ્રત્યય : એક્કહિ, ઉજ્જેણિહિ, રિદ્ધિહિ, વારાણસિહિ, સલ્લ-
ધિહિ, સંધિહિ; 'હિ' પ્રત્યય : મહિહિ.

૭.૨. 'હિ' પ્રત્યય : દિસિહિ.

૮.૧. અપ્રત્યય : દ્વષ, ધણિ, પુતિ, બહિણિ, સહિ, ગોરિ; 'એ' પ્રત્યય :
અમ્મિએ, બહિણ્યએ, બિટ્ટીએ; 'ધ' પ્રત્યય : અમ્મિ, મુદ્ધિ.

૮.૨. 'હો' પ્રત્યય : તરુણિહો.

સંબોધન એકવચનનો 'એ' 'બિટ્ટીએ'માં છંદ ખાતર દીધા કરાયો છે.

પહેલો અને બીજો પુરુષ સર્વાનામ

એકવચન		બહુવચન	
પહેલો પુરુષ	બીજો પુરુષ	પહેલો	બીજો પુરુષ
૧. હઉં	તુહું	અમ્હે, અમ્હઇ	તુમ્હે, તુમ્હઇ
૨. મઇ	તઇ, પઇ	"	"
૩. "	" "	અમ્હેહિ	તુમ્હેહિ
૪/૫/૬. મહું, મજૂઝું, તુહ, તઉ,		અમ્હાહ	તુમ્હાહ
	તુજઝ, તુધ		
૭. મઇ	તઇ, પઇ	અમ્હાસુ	તુમ્હાસુ

છંદને કારણે 'અમ્હાહ' તું 'અમ્હાહ', થયું છે.

અન્ય વિશિષ્ટ સાર્વાનામિક રૂપો

પ્રથમા/દ્વિતીયા	એકવ.	અંગ	રૂપ
	બહુવ.	જ; ત (નપું.)	ધુ; તં
" "	એ (અ,ઇ).	ત; એ: ઓ.	તે,તે,તિ; એઇ, ઓઇ
પંચમી એકવ.	હાં	જ, ત, ક	જહાં, તહાં, કહાં
સપ્તમી	હિં	જ, ત, ક, અન્ન	જહિં, તહિં, કહિં, એક્ક અન્નહિં, એક્કહિં.

‘એ’ નું. પુ. ૧/૨ એકવ. માં ‘એહો’; નપુ. ૧/૨ એકવ. માં ‘એઉ’ અને ૫૦૬ી એકવ. માં ‘આ’ અંગસ્વરવાળાં ‘જસુ’, ‘તાસુ’, ‘કાસુ’ એવાં ૩૫ થાય છે. ઉપરાંત પ્રાકૃત સમયથી પ્રચલિત રૂપો પણ વપરાય છે. સ્ત્રીલિંગ અંગો અક્ષરાંત કે આક્ષરાંત હોય છે—‘જ’, ‘જા’, ‘ત’, ‘તા’ વગેરે.

અનુગો

વિભક્તિપ્રત્યયોથી દર્શાવાતા અર્થસંબંધોનો કેઈ છાયાવિશેષ, અથવા તો જુદો જ અર્થસંબંધ દર્શાવવા સંસ્કૃતમાં અમુક રૂપો ખાસ વપરાતાં. એવાં રૂપોનો વપરાશ મધ્યમ ભારતીય-આર્યમાં વધતો ગયો. અર્થદૃષ્ટિએ તેવા શબ્દો મૂળથી દૂર ખસતા ગયા, અને વ્યક્તિત્વની દૃષ્ટિએ ખીજા શબ્દોને પડ છે ગીણુ બનતા ગયા. ધીમે ધીમે વિભક્તિપ્રત્યયોનું કાર્ય અને સ્થાન આ અનુગો લેતા ગયા. લિન્ન-લિન્ન વિભક્તિઓના અલગ અલગ પ્રત્યયો ધ્વનિપરિવર્તનને પરિણામે એકરૂપ બનતાં જ્યારે અર્થગૂંચવાડો થવા લાગ્યો, ત્યારે અનુગો દ્વારા તેમાંથી રસ્તો કઢાતાં તેમનો વપરાશ વધતો ગયો. પ્રાકૃત કરતાં અપભ્રંશમાં નવનવા અનુગો ચલણી બન્યા. હેમચંદ્રનાં ઉદાહરણોમાં તે બંને રીતે વપરાયા છે : નામિક અંગ સાથે સમસ્ત રૂપે, તેમ જ વિભક્તિપ્રત્યયને યોગે. તેમની યાદી નીચે પ્રમાણે :

‘સાથે’ અર્થમાં : સમાણુ (સં. સમાન; સં. સમમ્ ‘સાથે’ ને અનુસરીને)–

(સમસ્ત) ‘પયરખસમાણુ’ ૪૧૮.૩: (તૃતીયાને યોગે)

‘પુરૂવઈ સમાણુ’ ૪૩૮.૩ સહુ (= સં. સહ) ૪૧૯.૫, ૩૫૬.

‘વિના’ અર્થમાં : વિણુ. જુઓ સૂચી. તૃતીયાને યોગે.

‘માંથી’ અર્થમાં : હોંતઉ (= ‘હો’ નું વર્ત. ફ.), પંચમીને યોગે. ઉદાહરણો સૂત્ર ૩૫૫, ૩૭૨ (૧), ૩૭૩ (૧), ૩૭૯ (૧) અને ૩૮૦ (૧) નીચે.

દૃઢિઉ (સં. સ્થિત), સમસ્ત—‘હિઅયટ્ઠિઉ જઈ નીસરહિ’ ૪૩૯.૪ = ‘જો હૃદયથી—હૃદયમાંથી નીસરે’. ‘અમ્હાસુ ઠિઅ’ (૩૮૧) અને ‘તુમ્હાસુ ઠિઅ’ (૩૭૪) એમાં ‘ઠિઅ’ અનુગરૂપે છે કે ‘રહેણુ’ અર્થે, તે સંદર્ભે વિના નક્કી ન થાય.

‘માટે’ અર્થમાં : કેડિ (સં. કૃતે, પ્રા. કર, કરહિ), તેહિ, રેસિ, રેસિ (*રેસ (૧) નું ત. એકવ.) અને ‘તણુ’ (તન > તણુ નું ત. એકવ.), ૫૦૬ીને યોગે. જુઓ સૂત્ર ૪૨૫.

‘સંખ’થી’ અર્થમાં : કેરઉ (ન. કેરઉ, સ્ત્રી. કેરી, સં. કાર્ય (?)) અને ‘તણુઉ’ (ન. તણુઉ, સ્ત્રી. તણી; સં. ‘તન ?’), પછીને યોગે. જુઓ સૂત્ર ૪૨૨ (૨૦, ૨૧) તથા ૩૬૧ (૧), ૩૭૩ (૨), ૩૭૬ (૪). અર્વા. ગુજરાતી કાવ્યભાષામાં ‘કેરુ’, ‘તણુ’ જીવતા છે.

૫. પ્રયોગો

૧. વર્તમાન કૃદંત પ્રથમા એકવચનનું રૂપ ક્રિયાતિપત્યથે વપરાય છે. જહ મગ્ગા ઘરુ ઇંતુ ૩૫૧ ‘જો ભાગીને ધરે આવત.’ જહ સસિ છોલ્હિજંતુ તો મુહ-કમલિ સરિસિમ લહંતુ ૩૬૫. ૧ ‘જો ચંદ્ર છોલવાનો આવ્યો હોત, તો મુખકમળની સાથે સમાનતા પામત.’

વર્તમાન કૃદંતનો આવો અર્થ પ્રાકૃત ભૂમિકાથી જ વિકસી ચૂક્યો હતો.

હેમચંદ્રે પ્રાકૃત વિભાગમાં (સૂત્ર ૮.૩.૧૮૦) આ વાત નોંધી છે.

અર્વાચીન ગુજરાતીમાં આ પ્રયોગ જીવંત છે.

૨. ‘ણ’ પ્રત્યયથી સાધિત ક્રિયાનામ હેત્વથ’ કૃદંત તરીકે વપરાય છે.

એચ્છણ ૩૫૩, કરણ ૪૪૧.૧.

૩. ‘વ’ પ્રત્યયથી સાધિત વિધ્યથ’ કૃદંત હેત્વથ’ કૃદંત તરીકે વપરાય છે.

દેવ’ ૪૪૧.૧.

વિભક્તિ પ્રયોગો.

૪. તૃતીયા. નિરપેક્ષ (absolute) રચનામાં

પુત્તે જાણે કવણુ ગુણુ ૩૬૫.૧ ‘પુત્ર જનમ્યે શો લાલ ?’

પુત્તે મુણ કવણુ અવગુણુ .. ‘પુત્ર મર્યે શું તુક્ષાન ?’

પિદિ દિદટે મુહચ્છહી હોઈ ૪૨૩.૨ ‘પ્રિય દીકે (=દેખ્યે) સુખશાતા થાય છે.’

૫. ચતુર્થો/પછી. (૧) નિરપેક્ષ રચનામાં :

પિઅહો પરોક્ષહો નિહહી કેવૈ ૪૧૭.૧ ‘પ્રિયતમ આંખથી દૂર હોતે છતે નિદ્રા કેવી ?’

(૨). વર્તમાન કૃદંતવાળી નિરપેક્ષ રચનામાં :

પિઅ જોઅંતિહે મુહ-કમલુ ૩૩૨.૨ ‘પ્રિયતમનું મુખકમળ જોતાં.’

પહહ ચિંતંતાહ ૩૬૨ ‘એ ચિંતવતાં.’ જાહ અવરોપરુ જોઅંતાહ ૪૦૬

‘જન્મના અરસપરસ જોતાં,’ દેંતહો હહ ઉઘ્વરિય, જુઘ્જંતહો કરવાલુ

૩૭૬.૨ ‘દેતાં હું ઊગરી, યુદ્ધ કરતાં તલવાર.’

અર્વાચીન ગુજરાતીમાં ‘બોલતાં, કરતાં, ફરતાં’ વગેરેમાં દેખાતી રચનામાં આ પ્રયોગ ઊતરી આવ્યો છે.

(૩) ‘પ્રત્યે’, ‘તરફ’ અર્થે : કુંજરુ અન્નહ તરુઅરહં કોડ્ડેળેઞં ઘલ્લહ્હત્યુ ૪૨૨.૬
‘હાથી બીજા તરુવર તરફ તો કુતૂહળથી સૂંઢ ફેંકે છે.’

સિરુ લ્હસિઝ સ્વંધસ્સુ ૪૪૫.૩ ‘શિર ખાંધ તરફ ઢબ્યું છે.’

સાહુ વિ લોઝ સત્થાવત્થહ આલવણુ કરેહ ૪૨૨.૨ ‘સ્વસ્થ અવસ્થાવાળા પ્રત્યે (=ની સાથે) તો સૌ લોક બોલે’.

(૪) ‘ણ’ પ્રત્યયથી ભાધિત ક્રિયાનામનું ‘ષઠીતું’ ૩૫ હેત્વર્થ કૃદંત તરીકે વપરાય છે. અક્ષણહં ૩૫૦.૧ મુંજણહં ૪૪૧.૧.

(૫) નીચેનાં ક્રિયાપદોને યોગે :

તુલના અને અનુકરણવાચક : ‘ઉવમિથ’ — સીહહો ઉવમિઅહ ૪૧૮.૩
‘સિંહ સાથે સરખાવાય છે.’ ‘અણહર’ — સુપુરિસ કંઘુહે અણુહરહિં ૩૬૭.૪
‘સત્પુરુષ કાંગને મળતા આવે છે’. સસિ પિઅહો અણુહરહ ૪૧૮.૮ ‘ચંદ્ર પ્રિયતમને મળતો આવે છે’. ‘ઝા’ — તત્તરસુ જ્ઞાણવિણુ ૪૪૦ ‘તત્ત્વનું ધ્યાન ધરીને’. પણ છમ્મુહુ જ્ઞાણિવિ ૩૩૧માં જ્ઞા દ્વિતીયાને યોગે વપરાયો છે. ‘ગણુ’ — તાણ ગણંતિણે ૩૩૩ ‘તેમને ગણતાં.’

૬. સપ્તમી. (૧) નિરપેક્ષ રચનામાં :

અવસરિ નિવહિઅહ ૩૫૮.૨ અને એવી જ રીતે ૩૭૦.૩, ૩૮૩.૨, ૩૯૬.૨, ૪૦૬.૨, ૪૧૮.૮. ૪૨૨.૧૨ અને ૪૨૭.૧ એ ઉદાહરણોમાં.

(૨) ‘ણ’ પ્રત્યયથી બનેલા ક્રિયાનામનું સપ્તમીનું ૩૫ હેત્વર્થ કૃદંત તરીકે વપરાય છે : મુંજણહિ ૪૪૧.૧.

૭. ઘનર વિશિષ્ટ પ્રયોગો. હેત્વર્થ કૃદંત સાથે ન અને જાનાં ૩૫ મૂળ ક્રિયાની અતિફુઝરતા કે કરવાની અશક્તિનાં વાચક છે. તં અક્ષણહં ન જાહ ૩૫૦.૮ ‘તે કહ્યું જતું નથી’ : સુહુ મુંજણહિં ન જાહ ૪૪૧.૧ ‘સુખ ભોગવ્યું જતું નથી’ (=‘ભોગવી શકાતું નથી’). અર્વા. ગુજરાતી તથા હિંદીમાં આ પ્રયોગ શુદ્ધ છે, અને ન વિનાની રચના હિંદીમાં કર્મણિ રચના તરીકે સ્થિર થઈ છે.

ઉપસંહાર

આ પૃથક્કરણથી પ્રાપ્ત સામગ્રીમાં ‘પ્રાચીન’ અને ‘અર્વાચીન’ તથા ભિન્નદેશીય લક્ષણોની સેળબેળ વરતાઈ આવે છે. એનું કારણ એ છે કે આધાર-ભૂત ઉદાહરણોનાં મૂળ સ્થળકાળની દૃષ્ટિએ વિવિધ હતાં.

વ્યંજનોના લોપને બદલે ધોષત્વનું વલણ તથા ઝકાર અને સંયુક્ત પરવતી રહાર તથા ઝકાર જળવી રાખવાનું વલણ પ્રાચીનતાસૂચક છે. બીજે પક્ષે સંયુક્ત વ્યંજનોના એકત્વનું વલણ અર્વાચીનતાસૂચક છે.

સ્વરમધ્યવતી મ્ ને વ્ ની તથા સંયુક્ત પરવતી ર્ ની જળવણી, સકારવાળું ભવિષ્ય-અંગ, ડજ્વાળું ભવિષ્યઆગ્રાથ અંગ, આગ્રાથ બીજ પુ. એકવ. નો ડ, ભૂતકૃદાંતનો હઅય, સંબંધક ભૂત કૃ.નો હઝ, હેત્વર્થનો ઇવં, વિધ્યર્થકૃ. નો ઇઠ્ઠવય અને પુંલિંગ પ્રથમા એકવ.નો ળઅ—એ પ્રત્યયો તથા નપુંસકલિંગનાં રૂપો : આ લક્ષણો પાછળથી ગુજરાતીની વિશિષ્ટતા બન્યાં છે. તો સામે પક્ષે, સ્વરમધ્યવતી મ્ નો વ્ કે લોપ તથા ય્ નો લોપ, સંયુક્ત પરવતી ર્ નું સાંશ્વ, હઝારવાળું ભવિષ્ય-અંગ, સંબંધક ભૂતકૃ.નો ડ, હેત્વર્થ તરીકે વપરાતાં ‘જ’ પ્રત્યયવાળાં રૂપ, પુંલિંગ પ્રથમા એકવ.નો આ તથા પુંલિંગ અને નપુંસકલિંગનો અભેદ ; આ લક્ષણો પાછળથી વ્રજ, બડી બોલી વગેરે પશ્ચિમી હિંદી ભાષાજૂથની વિશિષ્ટતા બન્યાં છે.

હેમચંદ્રના ઉદાહરણોમાં કેટલાંક ‘મિશ્ર’ લક્ષણો ધરાવતાં પદો પણ છે, જેમાં પુ. પ્રથમા એકવ. ના અઝ ને આ વાળાં ભિન્નદેશીય રૂપો સાથેસાથ વપરાયાં છે. બોલીલક્ષણોની દૃષ્ટિએ હેમચંદ્રીય ઉદાહરણોની ભાષાને વધુ સૂક્ષ્મતાથી તપાસવી જોઈએ.

પણ ઉપર તારવેલી હકીકતો પરથી એટલું તો જોઈ શકાશે કે હેમચંદ્રીય ઉદાહરણોના અપભ્રંશને પ્રાચીન ગુજરાતી, પ્રાચીન મારવાડી કે પ્રાચીન હિન્દી કહેવી એ એકાંગી અને અશાસ્ત્રીય છે. એ ઉદાહરણોમાં ઉક્ત ત્રણે ભાષાઓની કેટલીક લાક્ષણિકતા બીજરૂપમાં ધરાવતાં પદો છે એવું વિધાન કરીએ તો જ તે વસ્તુસ્થિતિને અનુરૂપ ગણાશે.

વિદ્વદ્ભગત

અપભ્રંશ વ્યાકરણ

અધ્યાય ૮, પાદ ૪

૩૨૯ સ્વરાણાં સ્વરાઃ પ્રાયોઽપભ્રંશે ॥

અપભ્રંશમાં સાધારણ રીતે સ્વરોના સ્વરો.

વૃત્તિ અપભ્રંશે સ્વરાણાં સ્થાને પ્રાયઃ સ્વરા ભવન્તિ ।

(પ્રકૃતિરૂપ સંસ્કૃત શબ્દના) સ્વરોના સ્થાને અપભ્રંશમાં સાધારણ રીતે (અન્ય) સ્વરો આવે છે.

ઉદા૦ (૧) કચ્ચુ, કચ્ચ; (૧) વેળ, વીળ; (૩) બાહ, બાહા, બાહ; (૪) પટ્ટિ, પિટ્ટિ; પુટ્ટિ; (૫) તણુ, તિણુ, તૃણુ; (૬) સુકિદુ, સુકિડ, સુકુદુ; (૭) કિન્નડ, કિલિન્નડ; (૮) લિહ, લીહ, લેહ; (૯) ગડરી, ગોરી.

છાયા (૧) કચ્ચિત્; (૨) વીળા; (૩) બાહ; (૪) પૃષ્ઠમ્; (૫) તૃણમ્; (૬) સુકૃતમ્; (૭) કલ્પનકઃ અથવા કલ્પનકમ્; (૮) લેલા; (૯) ગૌરી.

વૃત્તિ પ્રાયોગ્રહણાત્ યસ્યાપભ્રંશે વિશેષો વક્ષ્યતે તસ્યાપિ કચ્ચિત્ પ્રાકૃતવત્ શૌરસેનીવચ્ચ કાર્યં ભવતિ ॥

(સૂત્રમાં) પ્રાયઃ શબ્દ મૂક્યો છે તેથી (એમ સમજવાનું છે કે) જેને વિશે અપભ્રંશમાં વિશિષ્ટ (પરિવર્તન થતું હોવાનું) કહેવામાં આવશે, તેની આગતમાં પણ ક્વચિત્ પ્રાકૃત પ્રમાણે તેમ જ શૌરસેની પ્રમાણે કાર્ય (= પરિવર્તન) થાય છે.

૩૩૦ સ્યાદૌ દીર્ઘ-હ્રસ્વૌ ॥

સિ વગેરે લાગતાં દીર્ઘ અને હ્રસ્વ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે નામ્નોઽન્ત્ય-સ્વરસ્ય દીર્ઘ-હ્રસ્વૌ સ્યાદૌ પ્રાયો ભવતઃ । સૌ ।

અપભ્રંશમાં સિ (= પ્રથમા એકવચનનો સૂ) વગેરે (વિલક્ષિત-પ્રત્યયે) લાગતાં, નામનો અંત્ય સ્વર, સાધારણ રીતે, (મૂળમાં હ્રસ્વ હોય તો) દીર્ઘ ને (મૂળમાં દીર્ઘ હોય તો) હ્રસ્વ (થાય છે). (જેમ કે) સિ (= પ્રથમા એકવચનનો સૂ પ્રત્યય) લાગતાં :

ઉદા૦ (૧) ઢોહ્લા સામલા ઘણ ચંપા-વળ્ણી ।

નાઈ સુવળ્ણ-રેહ કસવટ્ટઈ દિળ્ણી ॥

શબ્દાર્થ ઢોહ્લા (દે.) નાયક; પ્રિય; । સામલા—શ્યામલ; । ઘણ (દે.)

—નાયિકા, પ્રિયા । ચંપા-વળ્ણી—ચમ્પકવર્ણી । નાઈ—ઈવ, યથા ।

સુવળ્ણ-રેહ—સુવર્ણ-રેખા । કસવટ્ટઈ—કષ-પટ્ટકે । દિળ્ણી—દત્તા ॥

છાયા નાયક; શ્યામલ; । નાયિકા ચમ્પકવર્ણી । (દૃશ્યેતે) યથા

કષપટ્ટકે સુવર્ણ-રેખા દત્તા

પ્રિયતમ શામળો (છે, જ્યારે) પ્રેયસી (છે) અંપકવર્ણી. (ખંને)

જાણે કે કસોટીના પથર પર સુવર્ણની રેખા દીધી (= પડી) હોય (એવી રીતે શોભે છે).

વૃત્તિ આમન્ત્ર્યે ।

સંબોધન (એકવચન) માં :

ઉદા૦ (૨) ઢોહ્લા, મઁ તુહું વારિઆ ‘મા કરુ દીહા માણુ ।

નિદર્ણે ગમિહી રત્તડી દડવડ હોઈ વિહાણુ’ ॥

શબ્દાર્થ ઢોહ્લા (દે.)—નાયક । મઁ—મયા । તુહું—ત્વમ્ । વારિઆ—

વારિત; । મા—મા । કરુ—કુરુ । દીહા—દીર્ઘમ્ । માણુ—માનમ્ ।

નિદર્ણે—નિદ્રયા । ગમિહી—ગમિષ્યતિ । રત્તડી—રાત્રિ; । દડવડ (દે.)—

શીઘ્રમ્ । હોઈ—ભવતિ (= ભવિષ્યતિ) । વિહાણુ (દે.)—પ્રમાતમ્ ॥

છાયા નાયક, મયા ત્વમ્ વારિત; ‘દીર્ઘમ્ માનમ્ મા કુરુ । (યતઃ) રાત્રિ:

નિદ્રયા ગમિષ્યતિ । શીઘ્રમ્ પ્રમાતમ્ ભવતિ (= ભવિષ્યતિ)’ (ઇતિ) ।

પ્રિયતમ, મેં તને વાર્યો (તો ખરો કે) બહુ માન ન કર (= માનને

બહુ પકડી ન રાખ); (કેમ કે) નિદ્રામાં (જ ઘણીખરી) રાત વહી

જશે (અને) દડમડ કરતું વડાણું થશે (=દોટ દેતુંકને સવાર થઈ જશે).

વૃત્તિ લ્હિયામ્ ।

સીલિંગમાં :

ઉદા૦ (૩) વિટ્ટિર, મહૂં મળિઅ તુહું 'મા કર વંકી દિટ્ટિ' ।

પુત્તિ, સકળી મલ્હિ જિવં મારહ હિઅહ પહટ્ટિ ॥

શબ્દાર્થ વિટ્ટિર (દે.)—પુત્રિકે । મહૂં—મયા । મળિઅ—મળિતા । તુહું—ત્વમ્ । મા—મા । કરુ—કુરુ । વંકી—વક્રામ્ । દિટ્ટિ—દૃષ્ટિમ્ । પુત્તિ—પુત્રિ । સકળી—સકર્ણા । મલ્હિ—મલ્લી । જિવં—યથા, ઇવ । મારહ—મારયતિ । હિઅહ—હૃદયે । પહટ્ટિ—પ્રવિષ્ટા ॥

છાયા પુત્રિકે, મયા ત્વમ્ મળિતા 'વક્રામ્ દૃષ્ટિમ્ મા કુરુ' (ઇતિ) ।

પુત્રિ, હૃદયે પ્રવિષ્ટા (સા) સકર્ણા મલ્લી ઇવ મારયતિ ॥

બેટી, મેં તને કહ્યું (તો ખરું કે તું) વાંકી દૃષ્ટિ ન કર (= નાખ).
પુત્રી, આંકડાવાળી ખરબીની જેમ, (તે કોઈના) હૃદયમાં પેસી ગઈ (તો તેને) મારી (જ) નાખે.

વૃત્તિ જસિ ।

જસ્ (= પ્રથમા બહુવચનનો અસ્ પ્રત્યય) લાગતાં :

ઉદા૦ (૪) એહ તિ ઘોડા એહ થલિ એહ તિ નિસિઆ યગ્ગ ।

એથુ મુળીસિમ જાણિઅહ જો ન-વિ વાલહ વગ્ગ ॥

શબ્દાર્થ એહ—એતે । તિ—તે । ઘોડા—ઘોટકાઃ, અશ્વાઃ । એહ—એષા । થલિ—સ્થલી । એહ—એતે । તિ—તે । નિસિઆ—નિશિતાઃ । યગ્ગ—યજ્ઞઃ । એથુ—અત્ર । મુળીસિમ—મનુષ્યત્વમ્, પૌરુષમ્ । જાણિઅહ—જ્ઞાયતે । જો—યઃ । ન-વિ—ન અપિ । વાલહ—વાલયતિ । વગ્ગ—વલ્ગામ્ ॥

છાયા એતે તે અશ્વાઃ । એષા (રણ-)સ્થલી । એતે તે નિશિતાઃ યજ્ઞઃ ।

યઃ વલ્ગામ્ ન અપિ વાલયતિ (સ વીરઃ ઇતિ) અત્ર પૌરુષમ્ જ્ઞાયતે ॥

એ (રહ્યા) તે ઘોડા, એ (રણ) સ્થળી, (અને) એ (છે) તે તીક્ષ્ણ ખડ્ગો. અહીં જ મનુષ્યત્વ (= પૌરુષ) જણાઈ આવે છે—(કે) જે (ચોદ્ધો) લગામ પાછી ન વાળે (= ખેંચે) (તે જ સાચો વીર).
 વૃત્તિ एवं विभक्त्यन्तरेष्वप्युदाहार्यम् ॥

એ પ્રમાણે અન્ય વિભક્તિઓને લગતાં ઉદાહરણ પણ આપવાં
 (= સમજવાં).

૩૩૧

स्यमोरस्योत् ॥

સિ અને અમ્ લાગતાં —અ નો -उ

वृत्ति अपभ्रंशेऽकारस्य स्यमोः परयोःकारो भवति ॥

અપભ્રંશમાં સિ (= પ્રથમા એકવચનનો સ્ પ્રત્યય) અને અમ્
 (= દ્વિતીયા એકવચનનો મ્ પ્રત્યય) લાગતાં (નામના અંત્ય સ્વર તરીકે
 રહેલા) અકારનો ઉકાર થાય છે.

ઉદા० દહમુહુ મુવળ-મયંકરુ તોસિઅ-સંકરુ નિગગુ રહવરિ ચડિઅડ ।

ચડમુહુ છમ્મુહુ જ્ઞાઈવિ એકકહિં લાઈવિ નાવડ દૈવે ઘડિઅડ ॥

શબ્દાર્થ દહમુહુ—દશમુખઃ । મુવળ—મયંકરુ—મુવળ—મયઙ્કરઃ । તોસિઅ-
 સંકરુ—તોષિત-શઙ્કરઃ । નિગગુ—નિર્ગતઃ । રહવરિ—રથવરે । ચડિઅડ
 (દે.)—આરૂઢઃ । ચડમુહુ—ચતુર્મુખમ્ । છમ્મુહુ—ષણ્મુખમ્ । જ્ઞાઈવિ-
 ધ્યાત્વા । એકકહિં—એકસ્મિન્, એકત્ર । લાઈવિ—લગિત્વા, કૃત્વા । નાવડ
 [જ્ઞાયતે]—ઇત્ર, યથા । દૈવે—દૈવેન । ઘડિઅડ—ઘટિતઃ, નિર્મિતઃ ॥

છાયા મુવળ-મયંકરઃ દશમુખઃ તોષિત-શંકરઃ રથવરે આરૂઢઃ નિર્ગતઃ ।
 (દ્રશ્યતે) યથા દૈવેન ચતુર્મુખમ્ ષણ્મુખમ્ ધ્યાત્વા એકત્ર કૃત્વા (સઃ)
 નિર્મિતઃ ।

(ત્રિ)ભુવનને ભયપ્રેરક દશમુખ (= રાવણ), શંકરને તુષ્ટ કર્યા છે
 તેવો (= તુષ્ટ કરી), ઉત્તમ રથ પર ચડ્યો અને (= ચડીને)
 નીકળ્યો—જાણે કે ચતુર્મુખ (= બ્રહ્મા અને) ષણ્મુખ (= કાર્તિકેય)નું
 ધ્યાન ધરી, (તેમને) એકત્ર લાવીને (= એકસાથે જોડી દઈને)
 (તેને) દૈવે ઘડ્યો હોય (= ઘડ્યો ન હોય !).

૩૩૨

સૌ પુંસ્યોદ્ વા ॥

સિ લાગતાં પુ'લિંગમાં વિકલ્પે -ઓ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે પુંલિલિંગે વર્તમાનસ્ય નાન્નોડકારસ્ય સૌ પરે ઓકારો વા ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં પુ'લિંગમાં રહેલા નામના અંત્ય અકારનો, સિ
(= પ્રથમા એકવચનનો સ્ પ્રત્યય) લાગતાં વિકલ્પે ઓકાર થાય છે.

ઉદા૦ (૧) અગલિઅ-નેહ-નિવટ્ટાહં જોઅળ-લક્ષુ વિ જાઝ ।
વરિસ-સણ વિ જો મિલિઝ સહિ, સોક્વહં સો ઠાઝ ॥

શબ્દાર્થ અગલિઅ-નેહ-નિવટ્ટાહં-અગલિત-સ્નેહ-નિવૃત્તામ્ । જોઅળ-લક્ષુ-
યોજન-લક્ષમ્ । વિ-અપિ । જાઝ-યાતુ । વરિસ-સણ-વર્ષ-શતેન ।
વિ-અપિ । જો-યઃ । મિલિઝ-મિલિતિ । સહિ-સહિ । સોક્વહં-
સૌહ્યનામ્ । સો-સઃ । ઠાઝ-સ્થાનમ્ ॥

છાયા અગલિત-સ્નેહ-નિવૃત્તાનામ્ (અન્યતરઃ જનઃ) યોજન-લક્ષમ્ અપિ
યાતુ । વર્ષ-શતેન અપિ યઃ મિલિતિ, સહિ, સઃ સૌહ્યનામ્
સ્થાનમ્ ॥

અસ્ખલિત સ્નેહવાળાં (રહીને) જેમને બુદ્ધાં પડવાતું થયું
હોય, તેમાંનું (કોઈ એક) ભલેને (વિ) લાખ યોજન (દૂર) બાય;
હે સખી, (તેમાંનું) જે સો વરસે પણ (ફરી) મળેને, (તોય)
તે સુખોનું ઠામ (જે બને).

વૃત્તિ પુંસીતિ કિમ્ ।

(સત્રમાં) પુંસિ ('પુ'લિંગમાં') એ કેમ ? (જેમ કે) :

પ્રયુદા૦ (૨) અંગહિં અંગુ ન મિલિઝ, હલિ અહરેં અહરુ ન પત્તુ ।
પિઅ જોઅંતિહે મુહ-કમલુ એવંદ સુરઝ સમત્તુ ॥

શબ્દાર્થ અંગહિં-અઙ્ગેઃ । અંગુ-અઙ્ગમ્ । ન-ન । મિલિઝ-મિલિતમ્ ।
હલિ-હલા । અહરેં-અધરેણ । અહરુ-અધરઃ । ન-ન । પત્તુ-પ્રાપ્તઃ ।
પિઅ-પ્રિયસ્ય । જોઅંતિહે-પશ્યન્ત્યાઃ । મુહ-કમલુ-મુખ-કમલમ્ ।
એવંદ-એવમ્ એવ । સુરઝ-સુરતમ્ । સમત્તુ-સમાપ્તમ્ ।

છાયા હલા, અઙ્ગૈઃ અઙ્ગમ્ ન મિલિતમ્, ન અધરેણ અધરઃ પ્રાપ્તઃ ।

પ્રિયસ્ય મુલ્ક-કમલમ્ પશ્યન્ત્યાઃ એવમ્ એવ સુરતમ્ સમાપ્તમ્ ।

સખી, ન એનાં અંગો સાથે (મારું) અંગ મળ્યું, ન તે (એના) અધરે (મારો) અધર પહોંચ્યો. પ્રિયતમનું મુળકમળ (એકીટશે) ભેતાં (ભેતાં) મારું સુરત એમ જ (= ભેવાની ક્રિયામાં જ) સમાપ્ત થયું.

૩૩૩

૯ટ્ટિ ॥

ટા લાગતાં -૯.

વૃત્તિ અપભ્રંશેઽકારસ્ય ટાયામેકારો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં ટા (=તૃતીયા એકવચનનો આ પ્રત્યય) લાગતાં (નામના અંત્ય) આકારનો ઇકાર થાય છે.

ઉદા० જે મહુ દિળ્ળા દિઅહડા **દડ્ડેં પવસંતેળ** ।

તાળ ગળંતિર્ણે અંગુલિઝ જઙ્ગરિઆઝ નહેળ ॥

શબ્દાર્થ જે-યે । મહુ-મહ્યમ્ । દિળ્ળા-દત્તાઃ । દિઅહડા-દિવસાઃ ।

દડ્ડેં-દયિતેન । પવસંતેળ-પ્રવસતા । તાળ-તેષામ્ (=તાન્) ।

ગળંતિર્ણે-ગળયન્ત્યાઃ । અંગુલિઝ-અઙ્ગુલ્યઃ । જઙ્ગરિઆઝ-

જર્જરિતાઃ । નહેળ-નસ્ત્રેન ॥

છાયા દયિતેન પ્રવસતા યે દિવસાઃ મહ્યમ્ દત્તાઃ તેષામ્ (=તાન્)

ગળયન્ત્યાઃ (મમ) અઙ્ગુલ્યઃ નસ્ત્રેન જર્જરિતાઃ ॥

પ્રવાસે જતા પ્રિયતમે મને (અવધિના) જે દિવસો દીધેલા, તે ગણુતાં (ગણુતાં, મારી) આંગળીઓ નખે કરીને જર્જરિત થઈ ગઈ.

૩૩૪

ડિનેચ્ચ ॥

ડિ સાથે -ઈ પણ.

વૃત્તિ અપભ્રંશેઽકારસ્ય ડિના સહ ઇકાર એકારશ્ચ ભવતઃ ॥

અપભ્રંશમાં (નામના અંત્ય) આકારનો ડિ (=સપ્તમી એકવચનના ઇ પ્રત્યય) સહિત ઇકાર તથા એકાર થાય છે.

ઉદા૦ (૧) સાયરુ ઉપ્પરિ તળુ ઘરઇ તલિ ઘલ્લઇ રયણાઈ ।
સામિ સુ-મિચ્ચુ વિ પરિહરઇ સમ્માણેઇ ચલાઈ ॥

શબ્દાર્થ સાયરુ—સાગરઃ । ઉપ્પરિ—ઉપરિ । તળુ—તૃણમ્ । ઘરઇ—ઘરતિ ।
તલિ—તલે । ઘલ્લઇ (દે.)—ક્ષિપતિ । રયણાઈ—રત્નાનિ । સામિ—
સ્વામી । સુ-મિચ્ચુ—સુ-મૃત્યમ્ । વિ—અપિ । પરિહરઇ—પરિહરતિ ।
સમ્માણેઇ—સંમાનયતિ । ચલાઈ—ચલાન્ ॥

છાયા સાગરઃ તૃણમ્ ઉપરિ ઘરતિ, રત્નાનિ (તુ) તલે ક્ષિપતિ । સ્વામી અપિ
સુ-મૃત્યમ્ પરિહરતિ, ચલાન્ (તુ) સંમાનયતિ ॥

સાગર તૃણુને (સપાટી) ઉપર ધારણુ કરે છે (= રાખે છે),
(જ્યારે) રત્નોને તળિયે નાખે છે; સ્વામી પણ સારા સેવકનો ત્યાગ
કરે છે, (પણ) ખલોતું સંમાન કરે છે.

ઉદા૦ (૨) તલે ઘલ્લઇ । ‘તળિયે નાખે છે.’

૩૩૫

મિસ્યેદ્ વા ॥

મિસ્ લાગતાં વિકલ્પે દ્વ.

વૃત્તિ અપભ્રંશેઽકારસ્ય મિસિ પરે એકારો વા ભવતિ ।

અપભ્રંશમ (નામના અંત્ય) અકારનો, પાછળ મિસ્ (= તૃતીયા
બહુવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં, એકાર વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા૦ ગુણહિં ન સંપય, કિત્તિ પર ફલ લિહિઆ મુંજંતિ ।

કેસરિ ન લહઇ બોહિઅ વિ ગય લક્ષેહિં ઘેપંતિ ॥

શબ્દાર્થ ગુણહિં—ગુણૈઃ । ન—ન । સંપય—સમ્પત્ । કિત્તિ—કીર્ત્તિઃ । પર—
પરમ્, કેવલમ્ । ફલ—ફલાનિ । લિહિઆ—લિખિતાનિ । મુંજંતિ—
મુજ્જન્તિ । કેસરિ—કેસરી । ન—ન । લહઇ લભતે । બોહિઅ (દે.)—
કાકિળીમ્ । વિ—અપિ । ગય—ગજાઃ । લક્ષેહિં—લક્ષૈઃ । ઘેપંતિ
(દે.)—ગૃહ્યન્તે ।

છાયા ગુણૈઃ સમ્પત્ ન, કેવલમ્ કીર્તિઃ (લખ્યતે) । ફલાનિ (તુ)
જનાઃ લિખિતાનિ મુજ્જન્તિ । કેસરી કાકિળીમ્ અપિ ન લભતે
ગજાઃ (તુ) લક્ષૈઃ ગૃહ્યન્તે ॥

ગુણો વડે સંપત્તિ નહીં, માત્ર ક્રાંતિ (પ્રાપ્ત થાય છે). (સંપત્તિ વગેરે જેવાં) ક્ષણ (તો લોકો ભાગ્યમાં) લખ્યાં (હોય તે) ભોગવે. (જેમ કે) કેસરીને 'બોડી'યે મળતી નથી (=કેસરીની 'બોડી'યે નથી ભપજતી), (જ્યારે) હાથીઓ લાખોએ લેવાય છે.

૩૩૬

હસેહે-હ ॥

હસિ નો -હે અને -હ.

હવિત્ત અસ્યેતિ પશ્ચમ્યન્તં વિપરિણમ્યતે । અપભ્રંશેઽકારાત્ પરસ્ય એસેર 'હે', 'હુ' इत्यादेशौ भवतः ॥

એટલે કે અકાર પછીના પંચમીના પ્રત્યયનું પરિવર્તન હવે પ્રતિપાદિત કરાય છે. અપભ્રંશમાં (નામના અંત્ય) અકાર પછી આવતા હસિ (= પંચમી એકવચનનો અસ્ પ્રત્યય)ના -હે અને -હ એવા આદેશ થાય છે.

દા૦ (૧) વચ્છહે ગૃહદ્ ફલદ્ જણ કહુ પલ્લવ વજ્જેદ ।
તો વિ મહદ્મુ સુઅણુ જિવ્ તે ઉચ્છંગિ ઘરેદ ॥

શબ્દાર્થ વચ્છહે-વૃક્ષાત્ । ગૃહદ્-ગૃહાતિ । ફલદ્-ફલાનિ । જણ-
જનઃ । કહુ-કટૂન્ । પલ્લવ-પલ્લવાન્ । વજ્જેદ-વર્જયતિ । તો
વિ-તતઃ અપિ, તથા અપિ । મહદ્મુ-મહાદ્રુમઃ । સુઅણુ-સુજનઃ ।
જિવ્-યથા, ઇવ । તે-તાન્ । ઉચ્છંગિ-ઉત્સન્જ્ઞે । ઘરેદ-ઘરતિ ।

છાયા જનઃ વૃક્ષાત્ ફલાનિ ગૃહાતિ, કટૂન્ પલ્લવાન્ (તુ) વર્જયતિ ।
તથા અપિ મહાદ્રુમઃ સુજનઃ ઇવ તાન્ ઉત્સન્જ્ઞે ઘરતિ ॥

માણુસ વૃક્ષ પાસેથી ક્ષણે સ્વીકારે છે, (જ્યારે) કડવાં પાન તણ
દે છે. તો પણ મહાન વૃક્ષ, સજ્જનની જેમ, તેમને =માણુસોને)
ઉત્સંગમાં ધારણ કરે છે.

ઉદા૦ વચ્છહુ ગૃહદ્ ।

વૃક્ષ પાસેથી સ્વીકારે છે.

૩૩૭

મ્યસો હું ॥

મ્યસનો -હું.

વૃત્તિ અપભ્રંશેઽકારાત્ પરસ્યઃ મ્યસઃ પઞ્ચમી-બહુવચનસ્ય 'હું' ઇત્યાદેશો
ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં (નામના અંત્ય) અકાર પછી આવતા પંચમી બહુ-
વચનના મ્યસ(પ્રત્યય)નો -હું એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ દૂરુઢાળે પડિઝ ધલ અપ્પણુ જણુ મારેઈ ।
જિહ ગિરિ-સિંગહું પડિઝ સિલ અણુ વિ ચૂરુ કરેઈ ॥

શબ્દાર્થ દૂરુઢાળે—દૂરોઢાળને । પડિઝ—પતિતઃ । ધલ—ધલઃ । અપ્પણુ—
આત્માનમ્ । જણુ—જનમ્ । મારેઈ—મારયતિ । જિહ—યથા । ગિરિ-
સિંગહું—ગિરિ-શૃંગેભ્યઃ । પડિઝ—પતિતા । સિલ—શિલા । અણુ—
અન્યદ્ । વિ—અપિ । ચૂરુ કરેઈ—ચૂર્ણીકરોતિ ॥

છાયા દૂરોઢાળને પતિતઃ ધલઃ આત્માનમ્ જનમ્ (ચ અપિ) મારયતિ ।
યથા ગિરિશૃંગેભ્યઃ પતિતા શિલા અન્યદ્ અપિ ચૂર્ણીકરોતિ ॥

હર સુધી ઉઠાણુ કરવાને (= ખૂબ ઊંચે ચડવાને) કારણે પડેલો
દુર્જન પોતાના (તેમ જ બીજા) માણસને (પણ) મારે છે—જેમ
ગિરિશૃંગો પરથી પડેલી શિલા અન્યને (= અન્યનો) પણ ચૂરા કરે છે.

૩૩૮

હસઃ સુ-હો-સ્સવઃ ॥

હસના -સુ, -હો અને -સ્સુ.

વૃત્તિ અપભ્રંશેઽકારાત્ પરસ્ય હસઃ સ્થાને 'સુ', 'હો', 'સ્સુ' ઇતિ ત્રય
આદેશો ભવન્તિ ॥

અપભ્રંશમાં (નામના અંત્ય) અકાર પછી આવતા હસ (= ધઠી
એકવચનનો ૦ અસ્ પ્રત્યય)ને સ્થાને -સુ, -હો, -સ્સુ એમ ત્રણ
આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ જો ગુણ ગોવડ અપ્પણા પયડા કરઈ પરસ્સુ ।

તસુ હઁ કલિ-જુગિ દુલ્હદહો વલિ કિજ્જડ સુઅણસ્સુ ॥

શબ્દાર્થ જો—યઃ । ગુણાન્ । ગોવડ્—ગોપયતિ । અપ્પણા—આત્મીયાન્ ॥
 પયડા—પ્રકટાન્ । કરડ્—કરોતિ । પરસ્સુ—પરસ્ય । તસુ—તસ્મૈ ।
 હઉં—અહમ્ । કલિ-જુગિ—કલિ-યુગે । દુલ્લહહો—દુર્લભસ્ય । બલિ
 કિજ્જઉં—બલીક્રિયે । સુઅણસ્સુ—સુજનાય ॥

છાયા યઃ આત્મીયાન્ ગુણાન્ ગોપયતિ, પરસ્ય (તુ) પ્રકટાન્ કરોતિ
 તસ્મૈ કલિ-યુગે દુર્લભાય સુજનાય અહમ્ બલીક્રિયે ॥

જે પોતાના ગુણ છુપાવે છે, (પણ) પારકાના પ્રગટ કરે છે, તેવા
 કલિયુગમાં દુર્લભ સજ્જન પર હું બલિદાન તરીકે અપાઉં છું
 (=મારી બાતનું બલિદાન કરી દઉં છું, વારી બાઉ છું).

૩૩૯

આમો હ્ ॥

આમ્નો -હ્.

વૃત્તિ અપભ્રંશેઽકારાત્ પરસ્યામો હમિત્યાદેશો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં (નામના અંત્ય) અકાર પછી આવતા આમ્ (=પછી
 બહુવચનનો પ્રત્યય)નો -હ્ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ તળહ્ તડ્ઝી મંગિ નવિ તે અવડ-યડિ વસંતિ ।

અહ જણુ લગિવિ ઉત્તરડ અહ સહ સડ્ મજ્ઝંતિ ॥

શબ્દાર્થ તળહ્—તૃણાનામ્ । તડ્ઝી—તૃતીયા । મંગિ—મઙ્ગી । ન-વિ—નાપિ,
 નૈવ । તે—તાનિ । અવડ-યડિ—અવટ-તટે । વસંતિ—વસન્તિ । અહ—અથ ।
 જણુ—જનઃ । લગિવિ—લગિત્વા । ઉત્તરડ—ઉત્તરતિ । અહ—અથ ।
 સહ—સહ । સડ્—સ્વયમ્ । મજ્ઝંતિ—મજ્જન્તિ ॥

છાયા તૃણાનામ્ તૃતીયા મઙ્ગીનૈવ । (યતઃ) તાનિ અવટ-તટે વસન્તિ ।
 અથ જનઃ લગિત્વા ઉત્તરતિ, અથ (તાનિ) સ્વયં (તેન) સહ મજ્જન્તિ ॥

તૃણની ત્રીજી ગતિ (મંગિ) જ નથી, (કેમ કે) તે ધરાને કાંઠે
 રહે છે—કાં તેા માણસ (તેને) વળગીને (સામે) પાર જાય છે, કાં
 તેા (તે) પણ (માણસની) સાથે ફેરે છે.

ॐ चेदुद्भ्याम् ॥

વૃત્તિ અપભ્રંશે ઇકારોકારાભ્યાં પરસ્યાનો -‘હું’ -‘હં’ ચાદેશૌ ભવતઃ ।
અપભ્રંશમાં (નામના અંત્ય) ઇકાર અને ઉકાર પછી આવતા
આમ(= ષષ્ઠી બહુવચનનો પ્રત્યય)ના -હું અને -હં એમ બે
આદેશ થાય છે.

ધ્યા વને દૈવઃ શકુનીનામ્ (કૃતે) તરુણામ્ (= તરુણ) પક્વ-ફલાનિ
 ઘટયતિ । તદ્ વરમ્ સૌહ્યમ્, નૈવ કર્ણયોઃ પ્રવિષ્ટાનિ ચલ-વચનાનિ ॥
 વનમાં દૈવ પક્ષીઓ માટે વૃક્ષ ઉપર પાકાં ફળ નિર્મિત કરે (જ)
 છે. ઉત્તમ તો એ (વનવાસનું ફળભક્ષણનું) સુખ, નહીં કે કાનમાં
 પેઠેલાં દુર્જનોનાં વેણ.

(પહેલાં, સૂત્ર ૩૨૬માં) અધિકૃત કરેલા પ્રાયઃ શબ્દથી, ક્વચિત્ સુપ્ (=સપ્તમી અબુવચનનો સુ પ્રત્યય)નો પણ -હું આદેશ (થાય છે).

‘हउं कि न जुत्त दुहुं दिसिहि’ खंडइं दोणिण करेवि’ ॥

शब्दाथः घवलु-घवलः । विसूरइ (दे.)-खिद्यति । सामिअहो-स्वामिनः
गरुआ-गुरुम् । भरु-भारम् । पेक्खेवि-प्रेक्ष्य । हउँ-अहम् । कि-
किम् । न-न । जुत्तउ-युक्तः । दुहुँ-द्वयोः-दिसिहि-दिशोः ।
खंडई-खण्डानि । दोणिण-द्वे । करेवि-कृत्वा ।

છાયા સ્વામિનઃ ગુરુમ્ મારમ્ પ્રેક્ષ્ય ધવલઃ સ્વિદ્યતિ—‘દ્વૌ લ્વણૌ કૃત્વા અહમ્ (એવ) કિમ્ દ્વયોઃ (અપિ) દિશોઃ ન યુક્તઃ ?’ (ઇતિ) ॥
માલિકનો ભારે બોલે બોધને ધવલ (=જાતવાન વૃષભ) એક કરે છે, ‘(જાતના) બે ટુકડા કરીને હું’ (જ) બંને દિશામાં કાં ન જૂત્યો ?’

૩૪૧

હસિ-મ્યસ્-હીનાં -હે-હું-હયઃ ॥

હસિ, મ્યસ્ અને હિ ના -હે, -હું ને -હિ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે इदुद्भ्यां પરેણાં ‘હસિ’, ‘મ્યસ્’, ‘હિ’ ઇત્યેષાં યથાસંહયં ‘હે’, ‘હું’, ‘હિ’, ઇત્યેતે ત્રય આદેશા ભવન્તિ । હસેર્ ‘હે’ ॥

અપભ્રંશમાં (નામના અંત્ય) ઇ અને ઉ પછી આવતા હ-સિ (=પંચમી એકવચનનો અસ્ પ્રત્યય), મ્યસ્ (=ચતુર્થી ને પંચમી બહુવચનનો પ્રત્યય) અને હિ- (=સપ્તમી એકવચનનો ઇ પ્રત્યય) ના અનુક્રમે -હે, -હું અને -હિ એમ ત્રણ આદેશ થાય છે. (જેમ કે) હ-સિનો -હે :

ઉદા. (૧) ગિરિહે સિલાયલુ તરુહે ફલ ઘેષ્પઈ નીસાવૈણ્ણ ।

ઘરુ મેલ્લેષ્પિણુ માણુસહૈ તો વિ ન રુચ્ચઈ રણ્ણુ ॥

શબ્દાર્થ ગિરિહે—ગિરેઃ । સિલાયલુ—શિલાતલમ્ । તરુહે—તરોઃ । ફલ—ફલમ્ । ઘેષ્પઈ—ગૃહ્યતે । નીસાવૈણ્ણ—નિઃસામાન્યમ્, સર્વસામાન્યેન । ઘરુ—ગૃહમ્ । મેલ્લેષ્પિણુ (દે.) મુક્ત્વા । માણુસહૈ—માનુષાણામ્ (=માનુષેભ્યઃ) । તો વિ—તતઃ અપિ, તથા અપિ । ન—ન । રુચ્ચઈ—રોચતે । રણ્ણુ—અરણ્યમ્ ॥

છાયા ગિરેઃ શિલાતલમ્ તરોઃ ફલમ્ (ચ) સર્વસામાન્યમ્ (અરણ્યે) ગૃહ્યતે । તથા અપિ ગૃહ્ મુક્ત્વા માનુષેભ્યઃ અરણ્યમ્ ન રોચતે ॥ (સૂચા માટે) પર્વત પાસેથી શિલાતલ, (અને લોજન માટે) તરુ પાસેથી ફળ (કશા) લેદલાવ વગર (અરણ્યમાં) લઈ શકાય છે. તેમ છતાં એ મનુષ્યોને ઘર છોડીને અરણ્યમાં વસવું) રુચ્ચતું નથી !

વૃત્તિ મ્યસો ‘હું’ ।

મ્યસ્ નો -હું :

ઉદા૦ (૨) તરુહું વિ વક્કલુ ફલુ મુણિ વિ પરિહણુ અસણુ લહંતિ ।

સામિહું એત્તિઅ અગ્ગલઉં આયરુ મિચ્ચ ગૂહંતિ ॥

શબ્દાર્થ તરુહું—તરુમ્યઃ । વિ—અપિ । વક્કલુ—વલ્કલમ્ । ફલુ—ફલમ્ ।

મુણિ—મુનયઃ । વિ—અપિ । પરિહણુ—પરિધાનમ્ । અસણુ—અશનમ્ ।

લહંતિ—લભન્તે । સામિહું—સ્વામિમ્યઃ । એત્તિઅ—ઇયત્ । અગ્ગલઉં—

અધિકમ્ । આયરુ—આદરમ્ । મિચ્ચ—ભૂત્યાઃ । ગૂહંતિ—ગૃહ્ણન્તિ ॥

છાયા તરુમ્યઃ અપિ મુનયઃ વલ્કલમ્ પરિધાનમ્ ફલમ્ અપિ ભોજનમ્

લભન્તે । સ્વામિમ્યઃ (તુ) ભૂત્યાઃ આદરમ્ ગૃહ્ણન્તિ ઇયત્ અધિકમ્ ॥

તરુઓ પાસેથી પણ મુનિઓને પરિધાન (તરીકે) વલ્કલ (ને)

ભોજન (તરીકે) ફળ પણ મળે છે. (પણ) સ્વામીઓ પાસેથી

સેવકો આદર પ્રદર્શ કરે છે એટલું વધારે (= સેવકોને આદર પણ

મળે છે એટલો વિશેષ).

વૃત્તિ ડેર 'હિ' ॥

હિ નો—હિ.

ઉદા૦ (૩) અહ વિરલ-પહાઉ જિ કલિહિ ધમ્મુ ॥

શબ્દાર્થ અહ—અથ । વિરલ-પહાઉ—વિરલ-પ્રભાવઃ । જિ—એવ । કલિહિ—કલૌ ।

ધમ્મુ—ધર્મઃ ॥

છાયા અથ કલૌ ધર્મઃ વિરલ-પ્રભાવઃ એવ ॥

હવે (અથવા, જો) કલિયુગમાં ધર્મ વિરલ પ્રભાવ વાળો જ
છે તો—.

૩૪૨ આટ્ટો ણાનુવારો ॥

અ પછીના ટાના -ળ અને અનુસ્વાર.

વૃત્તિ અપભ્રંશેડકારાત્ પરસ્ય ટા.વચનસ્ય ણાનુસ્વારાવાદેશૌ ભવતઃ ॥

અપભ્રંશમાં (નામના અંત્ય) અકાર પછી આવતા ટા (= તૃતીયા

એકવચનના આ) પ્રત્યયના -ળ અને અનુસ્વાર (એમ છે).

આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ દદ્દં પવસન્તેણ (બુઓ સ્. ૩૩૩)

૩૪૩

એં ચેદુતઃ ॥

૦૬ અને ૦૩ પછી -એં પણુ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ઇકારોકારામ્યાં પરસ્ય ટાવચનસ્ય -‘એં’, ચકારાત્ ગાનુ-
સ્વારૌ ચ ભવન્તિ । ‘-એં’ ।

અપભ્રંશમાં (નામના અંત્ય) ઇકાર અને ઉકાર પછી આવતા
ટા (=તૃતીયા એકવચનનાં આ) પ્રત્યયનો -એં, અને (સૂત્રમાં આવતા)
ચકારથી, -ળ તેમ જ અનુસ્વાર થાય છે. (જેમ કે) -એં :

ઉદા૦ (૧) અગિંએં ઉળહઉં હોઈ જગુ વાએં સીઅલુ તેવં ।

જો પુણુ અગિં સીઅલા તસુ ઉળહત્તણુ કેવં ॥

શબ્દાર્થ અગિંએં-અગ્નિના । ઉળહઉં-ઉળ્ળમ્ । હોઈ-ભવતિ । જગુ-જગત્
વાએં-વાતેન । સીઅલુ-શીતલમ્ । તેવં-તથા । જો-યઃ । પુણુ
પુનઃ । અગિં-અગ્નિના । સીઅલા-શીતલઃ । તસુ-તસ્ય । ઉળહત્તણુ-
ઉળ્ળત્વમ્ । કેવં-કથમ્ ॥

છાયા જગત્ અગ્નિના ઉળ્ળમ્ ભવતિ, તથા વાતેન શીતલમ્ । યઃ પુનઃ
અગ્નિના શીતલઃ (ભવતિ), તસ્ય ઉળ્ળત્વમ્ કથમ્ ॥

જગત્ (આખું) અગ્નિએ કરીને ઉષ્ણુ થાય છે, તેમ જ પવને
કરીને શીતળ. પણુ જે અગ્નિએ કરીને શીતળ (થતો હોય), તેનું
ઉષ્ણુત્વ કઈ રીતે (સાધવું) ?

વૃત્તિ ગાનુસ્વારૌ ।

-ળ અને અનુસ્વાર :

ઉદા૦ (૨) ત્રિપિઅયારઽ જઈ ત્રિ પિઽ તો ત્રિ તં આળહિ અજ્જુ ।
અગિણ દડ્ઢા જઈ ત્રિ ઘરુ તો તેં અગિં કજ્જુ ॥

શબ્દાર્થ ત્રિપિઅયારઽ-ત્રિપ્રિય-કારકઃ । જઈ-યદિ અપિ । પિઽ-પ્રિયઃ ।
તો ત્રિ-તતઃ અપિ, તથા અપિ । તં-તમ્ । આળહિ-આનય । અજ્જુ-
અથ । અગિણ-અગ્નિના । દડ્ઢા-દગ્ધમ્ । જઈ-યદ્યપિ । ઘરુ-
ગૃહમ્ । તો-તતઃ, તદપિ । તેં-તેન । અગિં-અગ્નિના ।
કજ્જુ-કાર્યમ્ ।

છાયા યદિ અપિ પ્રિયઃ વિપ્રય-કારકઃ, તથા અપિ તમ્ અદ્ય આનય ।

યદ્યપિ અગ્નિના ગૃહમ્ દગ્ધમ્, તદપિ તેન અગ્નિના કાર્યમ્ ॥

પિયુ ને અપરાધી (હોય), તો પણ તેને આગે લઈ આવશે.
અગ્નિએ ઘર બાળ્યું હોય, તો એ તે અગ્નિ સાથે (જ) કામ
પાડવાનું છે (= અગ્નિ વિના ચાલતું નથી).

વૃત્તિ એવમુકારાદપ્યુદાહાર્યાઃ ॥

એ જ પ્રમાણે (નામના અંત્ય) ઉકાર પછી (આવતા -ઈં વગેરેનાં)
પણ ઉદાહરણ આપવાં.

૩૪૪ સ્યમ્ જસ-શસાં લુક્ ॥

સિ, અમ્, જસ્, શસ્નો લોપ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે 'સિ', 'અમ્', 'જસ્', 'શસ્' इत्येतेषां લોપો ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં સિ (= પ્રથમા એકવચનનો સ્ પ્રત્યય), અમ્ (= દ્વિતીયા
એકવચનનો મ્ પ્રત્યય), જસ્ (= પ્રથમા બહુવચનનો અસ્ પ્રત્યય)
અને શસ્ (= દ્વિતીયા બહુવચનનો અસ્ પ્રત્યય) એમનો લોપ
થાય છે.

ઉદા० (૧) 'एइ ति वोडा, एह थलि' इत्यादि । (બુઓ ૩૩૦૧૪).

વૃત્તિ અત્ર સ્યમ્-જસાં લોપઃ ।

અહીં (= ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણમાં) સિ, અમ્ ને જસ્નો લોપ
થયો છે.

ઉદા० (૨) जिवँ जिवँ वंकिम लोअणहँ निरु सावँलि सिक्खेइ ।
तिवँ तिवँ वम्महु नियय-सर खर-पत्थरि तिक्खेइ ॥

શબ્દાર્થ જિવં જિવં-યથા યથા । વંકિમ-વક્રિમાણમ્ । લોઅણહં-લોચનયોઃ ।

નિરુ-નિતરામ્ । સાવંલિ-શ્યામલા । સિક્ખેઈ-શિક્ષતે । તિવં તિવં
તથા તથા । વમ્મહુ-મન્મથઃ । નિયય-નિજકાન્ । સર-શરાન્ ।
ખર-પત્થરિ-ખર-પ્રસ્તરે । તિક્ખેઈ-તીક્ષ્ણયતિ ॥

છાયા યથા યથા શ્યામલા લોચનયોઃ નિતરામ્ વક્રિમાણમ્ શિક્ષતે, તથા
તથા મન્મથઃ નિજકાન્ શરાન્ ખર પ્રસ્તરે તીક્ષ્ણયતિ ।

જેમ જેમ (તે) શ્યામા લોચનની અતિશય વક્રતા (=કટાક્ષપાત)
શીખે છે, તેમ તેમ (જાણુ કે) મનમથ પોતાનાં શર (સરાણુના)
કઠોર પથર પર (ઘસીને) તીક્ષ્ણ બનાવતો જાય છે.

વૃત્તિ અત્ર સ્યમ્-શસામ્ ॥

અહીં (= ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણમાં) સિ, અમ્ ને શસનો (લોપ
થયો છે).

૩૪૫

ષષ્ઠ્યાઃ ॥

ષષ્ઠીનો.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ષષ્ઠ્યા વિભક્ત્યાઃ પ્રાયો લુગ્ ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં ષષ્ઠી વિભક્તિ (ના પ્રત્યયનો ઘણીવાર લોપ થાય છે.

ઉદા० સંગર-સર્વેહિં જુ-વણિઅઈ દેક્ખુ ઍમ્હારા કંતુ ।

અઈ-મત્તહં ચત્તંકુસહં ગઅ કુમ્મહં દારંતુ ॥

શબ્દાર્થ સંગર-સર્વેહિં—સક્કર-શતૈઃ । જુ—યઃ । વણિઅઈ—વર્ણયેતે । દેક્ખુ—
પશ્ય । ઍમ્હારા—અસ્મદીયમ્ । કંતુ—કાન્તમ્ । અઈ-મત્તહં—અતિ-
મત્તાનામ્ । ચત્તંકુસહં—ત્યક્તાઙ્કુશાનામ્ । ગઅ—ગજાનામ્ । કુમ્મહં—
કુમ્ભાન્ । દારંતુ—દારયન્તમ્ ॥

છાયા યઃ સક્કર-શતૈઃ વર્ણયેતે (તમ્) અસ્મદીયમ્ કાન્તમ્ અતિમત્તાનામ્
ત્યક્તાઙ્કુશાનામ્ ગજાનામ્ કુમ્ભાન્ દારયન્તમ્ પશ્ય ॥

સેંકડો સંગ્રામો દ્વારા જે વણીવાય છે, (તે) અમારા કંથને, અંકુશને
નહીં ગણુકારતા એવા અતિ મત્ત ગજોનાં કુંભ(સ્થળો) વિદારતો જો.
વૃત્તિ પૃથગ્યોગો લક્ષ્યાનુસારાર્થઃ ॥

(અન્વયમાં ગજ અને કુમ્મહં) ભિન્ન ભિન્ન (=અસમસ્ત) લીધા
છે, તે પ્રતિપાદને અનુસરવા માટે.

૩૪૬

આમંત્ર્યે જસો હોંઃ ॥

સંબોધનમાં જસનો હોં.

વૃત્તિ અપભ્રંશે આમન્ત્ર્યેઽર્થે વર્તમાનાન્નામ્નઃ પરસ્ય જસો 'હો'
 ઇત્યાદેશો ભવતિ । લોપાપવાદઃ ॥

અપભ્રંશમાં સંબોધનના અર્થમાં રહેલા નામની પછી આવતા
 જસ (=સંબોધન બહુવચનનો પ્રત્યય અસ્)નો -હો એવો
 આદેશ થાય છે. (આ) લોપનો અપવાદ છે.

ઉદા૦ તરુણહો તરુણિહો મુણિઝ મઠ્ઠં 'કરહુ મ અપ્પહો ઘાઝ' ।
 શબ્દાર્થ તરુણહો—(હે) તરુણાઃ । તરુણિહો—(હે) તરુણ્યઃ । મુણિઝ—
 જ્ઞાતમ્ । મઠ્ઠં—મયા । કરહુ—કુરુત । મ—મા । અપ્પહો—આત્મનઃ ।
 ઘાઝ—ઘાતમ્ ॥

છાયા (હે) તરુણાઃ, (હે) તરુણ્યઃ, મયા જ્ઞાતમ્, (યૂયમ્)
 આત્મનઃ ઘાતમ્ મા કુરુત (ઇતિ) ॥

ઓ તરુણો, ઓ તરુણીઓ, મારું (એવું) સમજવું છે (કે)
 તમે પોતાનો ઘાત ન કરો (આપઘાત ન કરો).

૩૪૭ મિસ્સુપોર હિં ॥

મિસ્ ને સુપ્નો 'હિં'.

વૃત્તિ અપભ્રંશે મિસ્સુપોઃ સ્થાને 'હિં' ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં મિસ્ (=તૃતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય) અને સુપ્
 (સપ્તમી બહુવચનનો સુ પ્રત્યય)ને સ્થાને -હિં એવો આદેશ
 થાય છે.

ઉદા૦ (૧) ગુણહિં ન સંપય, કિત્તિ પર ॥ (ગુઓ ૩૩૫).

ઉદા૦ (૨) માર્ઠરહિં જિવં મારહિ મગ્ગહિં તિહિં વિ પયટ્ટહિં ॥

શબ્દાર્થ માર્ઠરહિ—માગીરથી । જિવં—યથા, ઇવ । મારહિ—મારતી । મગ્ગહિ—
 માર્ગેષુ । તિહિ—ત્રિષુ । વિ—અપિ । પયટ્ટહિ—પ્રવર્તેતે ॥

છાયા માગીરથી ઇવ મારતી ત્રિષુ માર્ગેષુ પ્રવર્તેતે ॥

ભાગીરથીની જેમ ભારતી (=વાણી) ત્રણેય ભાગે પ્રવર્તે છે.

૩૪૮

સ્ત્રિયાં જસ્-શસોરુદોત્ ॥

સ્ત્રીલિંગમાં જસ્ ને શસનો ઉ, અને 'ઓ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે સ્ત્રિયાં વર્તમાનાન્નામ્નઃ પરસ્ય જસઃ શસશ્ચ પ્રત્યેકમુદોતા-
વાદેશૌ ભવતઃ । લોપાપવાદૌ । જસઃ ।

અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગમાં રહેલા નામની પછી આવતા જસ્
(= પ્રથમા બહુવચનનો પ્રત્યય) અને શસ્ (= દ્વિતીયા બહુવચનનો
પ્રત્યય) એ પ્રત્યેકના 'ઉ', 'ઓ' એમ જે આદેશ થાય છે. (આ)
લોપના અપવાદ છે. (જેમકે જસના :-

ઉદા૦ (૧) અંગુલિઉ જઞ્જિરિઆઓ~ નહેણ ॥ (સર૦ ૩૩૩).

શબ્દાર્થ અંગુલિઉ-અઙ્ગુલયઃ । જઞ્જિરિઆઓ~—જર્જરિતાઃ । નહેણ-નચેન ॥

છાયા અઙ્ગુલયઃ નચેન જર્જરિતાઃ ॥

આંગળીઓ નચે કરોને જર્જરિત થઈ ગઈ.

વૃત્તિ શસઃ ।

શસના :-

ઉદા૦ (૨) સુંદર-સર્વંગાઓ~ ત્રિલાસિણીઉ પેચ્છંતાણ

શબ્દાર્થ સુંદર સર્વંગાઓ~—સુંદર-સર્વાંગીઃ । ત્રિલાસિણીઉ-ત્રિલાસિનીઃ ।

પેચ્છંતાણ-પ્રેક્ષમાણાનામ્ ॥

છાયા સુંદર-સર્વાંગીઃ ત્રિલાસિનીઃ પ્રેક્ષમાણાનામ્ ॥

અર્થાગમુંદર ત્રિલાસિનીઓને જોતાં.....

વૃત્તિ વચન-મેદાન્ન યથાસંકલ્પમ્ ॥

(અત્રમાં આદેશનું) વચન (મૂળથી લિન્ગ-રોપાથી) આદેશ
મૂળના અનુક્રમે (લેવાનો) નથી.

૩૪૯

ટ એ ॥

ટાનો 'એ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે સ્ત્રિયાં વર્તમાનાન્નામ્નઃ પરસ્યાષ્ટાયાઃ સ્થાને 'એ' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગમાં રહેલા નામની પછી આવતા ટા
(= તૃતીયા એકવચનનો 'આ પ્રત્યય ને સ્થાને 'એ એવો આદેશ
થાય છે.

ઉદા. (૧) નિઅ-મુહ-કરહિં વિ મુદ્ધ કિર અંધારઈ પડિપેક્ષઈ ।

સસિ-મંડલ-ચંદિમઈ પુણુ કાઈ ન દૂરે દેક્ષઈ ॥

શબ્દાર્થ નિઅ-મુહ-કરહિં—નિજ-મુખ-કરૈઃ । વિ-અપિ । મુદ્ધ-મુગ્ધા ।

કિર—કિલ । અંધારઈ—અન્ધકારે । પડિપેક્ષઈ—પ્રતિપ્રેક્ષતે ।

સસિ-મંડલ-ચંદિમઈ—શશિ-મંડળ-ચન્દ્રિકયા । પુણુ—પુનઃ ।

કાઈ—કિમ્ । ન—ન । દૂરે—દૂરે । દેક્ષઈ—પશ્યતિ ॥

છાયા નિજ-મુખ-કરૈઃ અપિ મુગ્ધા કિલ અન્ધકારે પ્રતિપ્રેક્ષતે । શશિ-
મંડલ-ચન્દ્રિકયા પુનઃ કિમ્ ન દૂરે પશ્યતિ ॥

કહે છે કે (એ) મુગ્ધા પોતાના મુખ' ની કાન્તિનાં કિરણો વડે
અંધારામાં પણ ભાળી શકે છે. તે પછી ચંદ્રલિંગની ચંદ્રિકામાં
કાં દૂર સુધી નથી જોતી (=જેઈ શકતી) ?

ઉદા. (૨) જહિં મરગય-કંતિઈ-સંવલિઅં ॥

શબ્દાર્થ જહિં—યત્ર । મરગય-કંતિઈ—મરકત-કાન્તયા । સંવલિઅં—સંવલિતમ્ ॥

છાયા યત્ર મરકત-કાન્તયા સંવલિતમ્ ।

જ્યાં મરકત મણિ ની કાન્તિથી વીંટળાયેલું....

૩૫૦ ડસ્ હસ્યોર હે ॥

ડસ્ ને ડસિ નો ંહે

વૃત્તિ અપભ્રંશે સ્ત્રિયાં વર્તમાનાન્નામ્નઃ પરયો'ડસ્' 'ડસિ' इत्येतयो'હે',
इत्यादेशो भवति । सः ।

અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગમાં રહેલા નામની પછી આવતા ડસ્
(= ૫ઠી એકવચનનો અસ્ પ્રત્યય) અને ડસિ (= ૫મી એક-
વચનો અસ્ પ્રત્યય)નો હે એવો આદેશ થાય છે. (જેમ કે)
ડસ્ તુ :—

ઉદા૦ (૧)

તુચ્છ-મજ્જહે~ તુચ્છ-જંપિરહે~ ।

તુચ્છચ્છ-રોમાવલિહે~ તુચ્છ-રાય, તુચ્છયર-હાસહે~ ।

પિઅ-વચણુ અલહંતિઅહે~ તુચ્છ-કાય-વમ્મહ-નિવાસહે~ ॥

અણુ જુ તુચ્છઉં તહે~ ધણહે~ તં અક્ષણઉં ન જાઈ ।

કટરિ થળંતરુ મુદ્ધડહે~ જે મણુ વિચ્છિ ન માઈ ॥

શબ્દાર્થ તુચ્છ-મજ્જહે~—તુચ્છ-મધ્યાયા : । તુચ્છ-જંપિરહે~—તુચ્છ-જલ્પનશી-

લાયા : (= તુચ્છમ્ વદન્ત્યા :) । તુચ્છચ્છ-રોમાવલિહે~—તુચ્છાચ્છ-

રોમાવલ્યા : । તુચ્છ-રાય—(હે) તુચ્છ-રાગ । તુચ્છયર-હાસહે~—

તુચ્છતર-હાસાયા : । પિઅ-વચણુ—પ્રિય-વચનમ્ । અલહંતિઅહે~—

અલભમાનાયા : । તુચ્છ-કાય-વમ્મહ-નિવાસહે~—તુચ્છ-કાય-મન્મથ

નિવાસાયા : । અણુ—અન્યદ્ । જુ—યદ્ । તુચ્છઉં—તુચ્છકમ્ ।

તહે~—તસ્યા : । ધણહે~(દે.)—પ્રિયાયા : । તં—તદ્ । અક્ષણઉં—

આહ્યાતુમ્ । ન—ન । જાઈ—યાતિ । કટરિ—કટરિ (= આશ્ચર્યમ્) ।

થળંતરુ—સ્તનાન્તરમ્ । મુદ્ધડહે~—મુગ્ધાયા : । જે—યેન ।

મણુ—મન : । વિચ્છિ—મધ્યે । ન—ન । માઈ—માતિ ॥

છાયા

(હે) તુચ્છ-રાગ, તુચ્છ-મધ્યાયા : તુચ્છ-જલ્પનશીલાયા : (= તુચ્છમ્

વદન્ત્યા :) તુચ્છાચ્છ-રોમાવલ્યા : તુચ્છતર-હાસાયા : પ્રિય-વચનમ્

અલભમાનાયા : તુચ્છા-કાય-મન્મથ-નિવાસાયા : તસ્યા : પ્રિયા :

યદ્ અન્યદ્ તુચ્છકમ્ તદ્ આહ્યાતુમ્ ન યાતિ (= શક્યમ્) ।

મુગ્ધાયા : સ્તનાન્તરમ્ આશ્ચર્યમ્, યેન (કારણેન) મન : મધ્યે

ન માતિ ॥

(હે) તુચ્છ પ્રેમવાળા, જેની કટિ સૂક્ષ્મ છે, જે સૂક્ષ્મ બોલનારી છે, જેની રોમાવલિ સૂક્ષ્મ ને સુંદર છે, પ્રિય વચનથી વંચિત બનવાથી જેનું હાસ્ય સૂક્ષ્મતર છે, તેમ જેની મન્મથના નિવાસરૂપ કાયા પણ સૂક્ષ્મ છે, એવી તે પ્રેયસીનું બીજું (એક વાનું એવું) સૂક્ષ્મ છે (કે) તે કહ્યું બય તેમ નથી : (એ) મુઘ્ધાના સ્તન વચ્ચેનું અંતર ! આશ્ચર્ય ! (એ તો એટલું સૂક્ષ્મ છે) કે વચ્ચે મન (જેવો સૂક્ષ્મતમ પદાર્થ પણ) માય નહીં !

વૃત્તિ ઢસે : ।

હસિનું :—

ઉદા૦ (૨) ફોડેંતિ જે હિયડઉં અપ્પણઉં તાહું પરાઈ કવળ ઘળ ।

રક્ષેજ્જહુ લોઅહો અપ્પણા બાલહે જાયા વિસમ થળ ॥

શબ્દાર્થ ફોડેંતિ—સ્ફોટયતઃ । જે—યૌ । હિયડઉં—હૃદયમ્ । અપ્પણઉં આત્મીયમ્ । તાહું—તયોઃ । પરાઈ—પરકીયા (= પરકૃતે) । કવળ—કા । ઘળ—ઘૃણા । રક્ષેજ્જહુ—રક્ષત । લોઅહો—(હે) લોકાઃ । અપ્પણા—આત્માનમ્ । બાલહે—બાલાયાઃ । જાયા—જાતૌ । વિસમ—વિષમૌ થળા—સ્તનૌ ।

છાયા યૌ આત્મીયમ્ (એવ) હૃદયમ્ સ્ફોટયતઃ, તયોઃ પરકૃતે કા ઘૃણા । (હે) લોકાઃ આત્માનમ્ બાલાયાઃ રક્ષત, (યતઃ) (તસ્યાઃ) સ્તનૌ વિષમૌ જાતૌ ॥

જે પોતાનું (જ) હૈયું ફેડે છે, તેને પારકાની દયા કેવી ? (હે) લોકો, (તમે) (આ) બોલથી બતને બચાવજો, (કેમ કે) (તેના) સ્તન વિષમ બન્યા છે.

૩૫૧ મ્યસામોહુઃ ॥

મ્યસૂ અને આમ્ને૦ ૦હુ.

વૃત્તિ અપદ્મંશે સ્ત્રિયાં વર્તમાનાન્નામ્નઃ પરસ્ય મ્યસ આમશ્ચ ‘હુ’ ઇત્યાદેશે ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગમાં રહેલા નામની પછી આવતા
 'મ્યસ્' (= પંચમી બહુવચનનો પ્રત્યય) અને 'આમ્' (= ૫મી
 બહુવચનનો પ્રત્યય)નો -હુ આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ મહા હુઆ જુ મારિઆ । બહિણિ મહારા કંતુ ।

લજ્જેજ્જં તુ વયંસિઅહુ જઈ મગ્ગા ઘરુ એંતુ ॥

શબ્દાર્થ મહા—સાધુ । હુઆ—ભૂતમ્ । જુ—યત્ । મારિઆ—મારિતઃ ।
 બહિણિ—(હે) મગિણિ । મહારા—મદીયઃ । કંતુ—કાન્તઃ ।
 લજ્જેજ્જં—લજ્જેય । (= અલજ્જિષ્યમ્) । તુ—તતઃ । વયંસિઅહુ—
 વયસ્યામ્યઃ, વયસ્યાનામ્ । જઈ—યદિ । મગ્ગા—મગ્નઃ । ઘરુ—
 ગૃહમ્ । એંતુ—એષ્યત્ ।

છાયા (હે) મગિણિ, સાધુ ભૂતમ્ યદ્ મદીયઃ કાન્તઃ મારિતઃ । (યતઃ)
 યદિ મગ્નઃ ગૃહમ્ એષ્યત્, તતઃ અહમ્ વયસ્યામ્યઃ [વયસ્યાનામ્,
 વા] લજ્જેય (= અલજ્જિષ્યમ્) ॥

(હે) બહેન, સારું થયું કે મારો કંથ મરાયો. (કેમ કે) જો
 ભાગીને (તે) ઘરે આવત, (તો) હું તો (મારી) સખીઓથી
 (કે, સખીઓ વચ્ચે) લાજુ' (= લાજી મરત) .

વૃત્તિ વયસ્યામ્યો વયસ્યાનાં વેત્યર્થઃ ॥

(ઉદાહરણના વયંસિઅહુનો) અર્થ વયસ્યામ્યઃ ('સખીઓથી')
 અથવા વયસ્યાનામ્ ('સખીઓ વચ્ચે') છે.

૩૫૨

હેર્હિઃ ॥

હિ નો હિ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે સ્ત્રિયાં વર્તમાનાન્નામ્નઃ પરસ્ય હેઃ સપ્તમ્યેકવચનસ્ય 'હિ'
 इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગમાં રહેલા નામની પછી આવતા હિ (એટલે
 કે) સપ્તમી એકવચનના 'ઈ પ્રત્યય નો —હિ એવો આદેશ
 થાય છે.

उद्दा० वायसु उड्ढावन्तिअएँ पिउ दिट्टुउ सहस-त्ति ।

अद्दा वलया महिहि गय अद्दा फुट्ट तड-त्ति ॥

शब्दार्थं वायसु-वायसम् । उड्ढावन्तिअएँ-उड्ढापयन्त्या । पिउ-प्रियः । दिट्टुउ-दृष्टः । सहस-त्ति-सहसा इति (= सहसा) अद्दा-अर्धानि । वलया-वलयाणि । महिहि-मह्याम् । गय-गतानि । अद्दा-अर्धानि । फुट्ट-स्फुटितानि । तड-त्ति-त्रट् इति ॥

अथा वायसं उड्ढापयन्त्या (प्रेयस्या) प्रियः सहसा दृष्टः । (तस्मात् तस्याः) अर्धानि वलयानि मह्याम् गतानि अर्धानि (तु) त्रट् इति स्फुटितानि ।

कागने उडाउती प्रेयसी ये सहसा पियुने (आवतो) ज्येथो । (तेथी) अरधां वलय लोय पर गयां (= पड्यां), अरधां तड धने डूट्यां (= तूट्यां) ।

३५३ क्लीवे जस्-शसोरिँ ॥

स्त्रीलिङ्गमां जस् ने शस्ने। ईँ.

वृत्ति अपभ्रंशे क्लीवे वर्तमानान्नाम्नः परयोर्जस्-शसोः 'ईँ' इत्यादेशो भवति ॥

अपभ्रंशमां नपुंसकलिङ्गमां रहोला नाभनी पक्षी आवता जस् (= प्रथमा बहुवचननो प्रत्यय) अने शस् = द्वितीया बहुवचननो प्रत्यय) नो - ईँ येवो आदेश थाय छे.

उद्दा० कमलईँ मेळवि अलि-उलईँ करि-गंडाईँ महंति ।

असुलहमेच्छण जाहँ भलि ते न-वि दूरु गणंति ॥

शब्दार्थं कमलईँ-कमलानि । मेळवि (दे.)-मुक्त्वा । अलि-उलईँ-अलि-कुलानि । करि-गंडाईँ-करि-गण्डान् । महंति-काङ्क्षन्ति । असुलह-मेच्छण-असुलभम् एष्टुम् । जाहँ-येषाम् । भलि (दे.)-निर्बन्धः । ते-ते । न-वि-न अपि । दूरु-दूरम् । गणंति-गणयन्ति ॥

છાયા અલિ-કુલાનિ કમલાનિ મુક્ત્વા કરિ-ગણ્ડાન્ કાઢ્ક્ષન્તિ । યેષામ્
અસુલભમ્ એટુમ્ નિર્વન્ધઃ, તે દૂરમ્ ન અપિ ગણયન્તિ ॥

બ્રમર-સમૂહો કમળોને છોડી દઈને હાથીઓનાં ગંડસ્થળોની
અભિલાષા રાખે છે. દુર્લભને (જ) ઇચ્છવું એ જેમનો આગ્રહ
રહે છે, તે દૂર(અંતર)ને નથી ગણતા.

૩૫૪ કાન્તસ્યાત ડં સ્યમોઃ ।

અંતે 'કં' વાળાના ંઅનો સિઅને અમ્ આવતાં 'ડં'.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ક્લીબે વર્તમાનસ્ય કકારાન્તસ્ય નામ્નો યોડકારસ્તસ્ય
સ્યમોઃ પરયોઃ 'ડં' ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં નપુંસકલિંગમાં રહેલા (ને) જેને અંતે (મૂળમાં
સ્વાર્થિક) વકાર છે તેવા નામનો જે (અંત્ય) અકાર છે. તેની
પછી સિ (=પ્રથમા એકવચનનો 'સ્' પ્રત્યય) અને અમ્ (=દ્વિતીયા
એકવચનનો પ્રત્યય) આવતાં, (તેનો) -ડં એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) અન્નુ જુ તુચ્છડં તહે ઘણહે ॥ (બુઓ ૩૫૦).

ઉદા૦ (૨) ભગડં દેક્ષિવિ નિઅય-બલુ બલુ પસરિઅડં પરસ્સુ ।

ઉમ્મિલ્લહ સસિ-રેહ જિવં કરિ કરવાલુ પિઅસ્સુ ॥

શબ્દાર્થ ભગડં—ભગ્નકમ્, ભગ્નમ્ । દેક્ષિવિ—દૃષ્ટ્વા । નિઅય-બલુ—નિજક-
બલમ્ । બલુ—બલમ્ । પસરિઅડં—પ્રસૂતકમ્, પ્રસૂતમ્ । પરસ્સુ—પરસ્ય ।
ઉમ્મિલ્લહ—ઉન્મીલતિ । સસિ-રેહ—શશિ-રેખા । જિવં—યથા, ઇવ ।
કરિ—કરે । કરવાલુ—કરવાલઃ । પિઅસ્સુ—પ્રિયસ્ય ॥

છાયા નિજક-બલમ્ ભગ્નમ્, પરસ્ય બલમ્ (ચ) પ્રસૂતમ્ દૃષ્ટ્વા (મમ)
પ્રિયસ્ય કરે કરવાલઃ શશિ-રેખા ઇવ ઉન્મીલતિ ॥

પોતાના સૈન્યમાં ભંગાણુ પડેલું (અને) શત્રુનું સૈન્ય પ્રસરેલું
(=આગળ વધેલું) જોઈને (મારા) પિયુના કરમાં તરવાર શશિ-
લેખાની જેમ ઉલ્લસે છે.

૩૫૫

સર્વાદિર્ડસેર્ હાં ॥

સર્વાદિના ડસિને। —હાં.

•વૃત્તિ અપભ્રંશે સર્વાદિરકારાન્તાત્ પરસ્ય ડસેર્ ‘હાં’ इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં અકારાન્ત સર્વનામની પછી આવતા ડસિ (= પંચમી એકવચનનો પ્રત્યય અસ્)નો —હાં એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા० (૧) જહાં હોતુ આગદો ॥

•શબ્દાર્થ જહાં—યસ્માત્ । હોતુ—ભવાન્ । આગદો—આગતઃ ॥

છાયા યસ્માત્ ભવાન્ (= યતઃ) આગતઃ ॥

જ્યાંથી (તે) આવ્યો.

ઉદા० (૨) તહાં હોતુ આગદો ॥

•છાયા તસ્માત્ ભવાન્ (= તતઃ) આગતઃ ॥

ત્યાંથી (તે) આવ્યો.

ઉદા० (૩) કહાં હોતુ આગદો ॥

•છાયા કસ્માત્ ભવાન્ (= કુતઃ) આગતઃ ॥

ક્યાંથી (તે) આવ્યો ?

૩૫૬

કિમો ડિહે વા ॥

કિમ્નો વિકલ્પે ડિહે (= °इहे).

•વૃત્તિ અપભ્રંશે કિમોડકારાન્તાત્ પરસ્ય ડસેર્ ‘ડિહે’ इत्यादेशो वा भवति ॥

અપભ્રંશમાં અકારાન્ત (સર્વનામ) કિમ્ના અકાર પછી આવતા ડસિ (= પંચમી એકવચનનો પ્રત્યય)નો ડિત્ °इहे એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા० જઈ તહો તુદુત નેહડા મઝ સહુ ન-વિ તિલ-તાર ।

તં કિહે વંકે હિ લોઅળે હિ જોડ્જ્જઉં સય-વાર ॥

•શબ્દાર્થ જઈ—યદિ । તહો—તસ્ય । તુદુત—ત્રુટિતઃ । નેહડા—સ્નેહઃ ।

મઝ—મયા । સહુ—સહ । ન-વિ—ન અપિ । તિલ-તાર—(?) । તં—

તદ્ । કિહે—કસ્માત્ વંકે હિ—વક્રામ્યામ્ । લોઅને હિ—
લોચનામ્યામ્ । જોઝ્જઝ—દૃશ્યે । સય-વાર—શત-વારમ્ ॥

છાયા યદિ તસ્ય સ્નેહઃ ત્રુટિતઃ, યદિ મયા સહ તિલ-તારા (?) અપિ
ન, (તર્હિ) કસ્માત્ (અહમ્) (તસ્યાઃ) વક્રામ્યામ્
લોચનામ્યામ્ શત-વારમ્ દૃશ્યે ?

જો તેનો (મારા પ્રત્યેનો) સ્નેહ (ખરેખર) નષ્ટ થયો હોય,
(ને જો) મારી સાથે તલતાર (?) પણ ન હોય, તો (પછી)
શા માટે સેંકડો વાર (તેની) કતરાતી આંખો વડે (હું) જોવાઉં
છું ? (= આંખે તે મારા તરફ જુઓ છે ?)

૩૫૭ ડેહિ ॥

ડિનો હિ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે સર્વાદેરકારાન્તરય ડેઃ સત્તમ્યેકવચનસ્ય 'હિ' ઇત્યાદેશો
ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં અકારાન્ત સર્વનામના ડિ એટલે કે સ્પૃત્તમી એક-
વચનના પ્રત્યય નો -હિ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) જહિ કપિઝ્જઙ્ઙ સરિણ સરુ છિઝ્જઙ્ઙ યગિણ યગ્ગુ ।

તહિ તેહઙ્ઙ મઙ્ઙ-ઘઙ્ઙ-નિવહિ કંતુ પયાસઙ્ઙ મગ્ગુ ।

શબ્દાર્થ જહિ—યસ્મિન્, યત્ર । કપિઝ્જઙ્ઙ—કૃત્યતે । સરિણ—શરેણ । સરુ—
શરઃ । છિઝ્જઙ્ઙ—છિદ્યતે । યગિણ—યગ્ગેન । યગ્ગુ—યગ્ગઃ । તહિ—
તસ્મિન્, તત્ર । તેહઙ્ઙ—તાદૃશે । મઙ્ઙ-ઘઙ્ઙ-નિવહિ—મઙ્ઙ-ઘટા-નિવહે ।
કંતુ—કાન્તઃ । પયાસઙ્ઙ—પ્રકાશયતિ । મગ્ગુ—માર્ગમ્ ॥

છાયા યત્ર શરેણ શરઃ કૃત્યતે, યગ્ગેન યગ્ગઃ છિદ્યતે, તત્ર તાદૃશે મઙ્ઙ-
ઘટા-નિવહે (મમ) કાન્તઃ માર્ગમ્ પ્રકાશયતિ ॥

જ્યાં શરથી શર કપાય છે, યગ્ગ વડે યગ્ગ છેદાય છે, ત્યાં તેવા
(પરાક્રમી) સુભટોનાં જૂથોનાં જૂથોમાં (યદ્ય ને મારો) કંથ માર્ગ
પ્રકટ કરે છે (= માર્ગ કાઢે છે).

ઉદા૦ (૨) **एकहिँ** अक्खहिँ सावणु अण्णहिँ भद्वउ ।

માહउ મહિઅલ-સત્થરિં ગંડ-ત્થલે સરउ ॥

અંગિહિં ગિમ્હુ સુહચ્છી-તિલવણિ મગ્ગસિરુ ।

તહે મુદ્ધહે મુહ-પંકડ આવાસિउ સિસિરુ ॥

શબ્દાર્થે **एकहिँ**—**एकस्मिन्** । **अक्खहिँ**—**अक्षिण** । **सावणु**—**श्रावणः** ।

अण्णहिँ—**अन्यस्मिन्** । **भद्वउ**—**भाद्रपदः** । **माहउ**—**माघकः**,

माघः । **महिअल-सत्थरि**—**महीतल-स्रस्तरे** । **गंड-त्थले**—**गण्ड-स्थले** ।

सरउ—**शरत्** । **अंगिहिँ**—**अङ्गेषु** । **गिम्ह**—**ग्रीष्मः** । **सुहचछी-**

तिलवणि—**सुखासिका तिलवने** । **मगगसिरु**—**मार्गशीर्षः** । **तहे**—

तस्याः । **मुद्धहे**—**मुग्धायाः** । **मुह-पंकड**—**मुख-पङ्कजे** । **आवासिउ-**

आवासितः । **सिसिरु**—**शिशिरः** ॥

છાયા તસ્યાઃ મુગ્ધાયાઃ એકસ્મિન્ અક્ષિણ શ્રાવણઃ, અન્યસ્મિન્ ભાદ્રપદઃ,

મહીતલ-સ્રસ્તરે માઘઃ, ગણ્ડ-સ્થલે શરત્, અંગ્ગેષુ ગ્રીષ્મઃ, સુખાસિકા-

તિલવને માર્ગશીર્ષઃ, મુખ-પંકજે (ચ) શિશિરઃ આવાસિતઃ ॥

તે મુગ્ધાની એક આંખમાં શ્રાવણે (ને બીજીમાં ભાદ્રપદાએ,

ભોંયપથારીમાં માઘે, કપોલપ્રદેશ પર શરદે, અંગોમાં ગ્રીષ્મે,

સુખશાતાડૂખી તલના વનમાં માગશરે (અને) મુખપંકજ પર

શિશિરે (હમણાં) આવાસ કર્યો છે.

ઉદા૦ (૩) **हिअडा, फुट्ठि तड-त्ति करि काल-क्खेवें काइँ ।**

देक्खउँ हय-विहि कहिँ ठवइ पइँ विणु दुक्ख सयाइँ ॥

શબ્દાર્થે **हिअडा**—(**हे**) **हृदय** । **फुट्ठि**—**स्फुट** । **तड-त्ति करि**—**त्रट् इति**

कृत्वा । **काल-क्खेवें**—**काल-क्षेपेन** । **काइँ**—**किम्** । **देक्खउँ**—

पश्यामि । **हय-विहि**—**हत विधिः** । **कहिँ**—**कस्मिन्**, **कुत्र** ।

ठवइ—**स्थापयति** । **पइँ**—**त्वया** । **विणु**—**विना** । **दुक्ख-सयाइँ**—

दुःख-शतानि ॥

છાયા (હે) હૃદય, ત્રદ્દ્વિત્ કૃત્વા સ્ફુટ । કાલ-ક્ષેપેન કિમ્ ।
 પશ્યામિ, ત્વયા વિના હત-ત્રિધિઃ દુઃખ-શતાનિ કુત્ર સ્થાપયતિ ઇતિ ॥
 (હે) હૃદય, (તું) તડ દર્ધને કૂટ (=કૂટી જા). વિદાંબ' કરવા)-
 થી શુ' લાભ ? જોડ' તો ખરી કે બળ્યો વિધાતા તારા વિના
 સે'કડો દુઃખોને કયાં રાખે છે ?

૩૫૮ યત્તત્કિમ્બ્યો ડસો ડાસુર્ન વા ॥

યદ્, તદ્ ને કિમ્ પછીના ડસુનો ડાસુ (=આસુ), અથવા
 કશું નહીં.

વૃત્તિ અપભ્રંશે યત્તત્કિમ્ ઇત્યેતેભ્યોઽકારાન્તેભ્યઃ પરસ્ય ડસો 'ડાસુ'
 ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં યદ્, તદ્ ને કિમ્ એ અકારાન્ત (સર્વનામે) પછી
 આવતા ડસ્ (= પછી એકવચનનો પ્રત્યય)નો ડાસુ (= આસુ)
 એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા૦ (૧) કંતુ મહારુડ, હલિ, સહિર્ણ, નિચ્છઈં રૂસડ જાસુ ॥
 અત્થિહિં સત્થિહિં હત્થિહિં વિ ઠાઉં વિ ફેડડ તાસુ ॥

શબ્દાર્થ કંતુ—કાન્તઃ । મહારુડ—મદીયકઃ, મદીયઃ । હલિ—હલા । સહિર્ણ—
 સલિકે । નિચ્છઈં—નિશ્ચયેન । રૂસડ—રુષ્યતિ । જાસુ—યસ્ય
 (= યસ્મૈ) । અત્થિહિં—અત્થૈઃ । સત્થિહિં—સત્થૈઃ । હત્થિહિં—
 હસ્તાભ્યામ્ । વિ—અપિ । ઠાઉં—સ્થાનમ્ । વિ—અપિ । ફેડડ—
 સ્ફેટયતિ । તાસુ—તસ્ય ॥

છાયા હલા સલિકે, મદીયઃ કાન્તઃ નિશ્ચયેન યસ્મૈ રુષ્યતિ તસ્ય
 સ્થાનમ્ અપિ અસ્ત્રૈઃ, શસ્ત્રૈઃ, હસ્તાભ્યામ્ અપિ સ્ફેટયતિ ॥
 અત્થી એ સખી, મારો કંથ જેના પર નક્કી રૂઠ્યો જ હોય,
 તેનું ઠામઠેકાણું એ અસ્ત્રો વડે, શસ્ત્રો વડે. (અરે કાંઈ ન હોય
 તો) હાથો વડે પણ (એ) નષ્ટ કરે છે.

ઉદા૦ (૨) જીવિડ કાસુ ન વલ્લહઉં ધણુ પુણુ કાસુ ન ઇટ્ટુ ।
 દોણિન વિ અવસરિ નિવડિઅડ્ તિણ-સમ ગણડ્ વિસિટ્ટુ

શબ્દાર્થ જીવિત—જીવિતમ્ । કાસુ—કસ્ય । ન—ન । વલ્લહૃત્—વલ્લભકમ્,
વલ્લભમ્ । ઘણુ—ઘનમ્ । પુણુ—પુનઃ । કાસુ—કાસ્ય । ન—ન ।
ઈટ્ટુ—ઈષ્ટમ્ । દોણિ—દ્વે । વિ—અપિ । અવસરિ—અવસરે ।
નિવિહિઅઈ—નિપતિતકે, નિપતિતે । તિણ—સમ—તૃણ—સમે । ગણ—
ગણયતિ । વિસિટ્ટુ—વિશિષ્ટઃ ॥

છાયા જીવિતમ્ કસ્ય ન વલ્લભમ્ ? ઘનમ્ પુનઃ કસ્ય ન ઈષ્ટમ્ ?
અવસરે નિપતિતે (તુ) વિશિષ્ટઃ (તે) દ્વે અપિ તૃણ-સમે ગણયતિ ॥
જીવતર કોને વહાલું નથી ? ઘન પણ કોને ઈષ્ટ નથી ? (પણ)
અવસર આવી પડ્યે, શિષ્ટ જન (એ) જાનેને તૃણ સમાન ગણે છે.

૩૫૯

સ્ત્રિયાં ડહે ॥

સ્ત્રીલિંગમાં ડહે (= અહે).

વૃત્તિ અપભ્રંશે સ્ત્રીલિંગે વર્તમાનેભ્યઃ યત્તત્કિમ્ભ્યઃ પરસ્ય ડસોર્ ‘ડહે’
ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગમાં રહેલા યદ્, તદ્ ને કિમ્ની પછી
આવતા ડસ્ (= ષઠી એકવચનનો પ્રત્યય) નો ડહે (= અહે)
એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદાહૃત્ (૧) જહે કેરડ । (૨) તહે કેરડ । (૩) કહે કેરડ ॥

છાયા (૧) યસ્યાઃ સમ્બન્ધી । (૨) તસ્યાઃ સમ્બન્ધી ।
(૩) કસ્યાઃ સમ્બન્ધી ।

(૧) જે (સ્ત્રી.) કેરું. (૨) તે (સ્ત્રી.) કેરું. (૩) કઈ કેરું ?

૩૬૦

યત્તદઃ સ્યમોઽધું ત્રં ॥

સિને અમ્ લાગતાં યદ્ ને તદ્ના ધ્રું અને ત્રં.

વૃત્તિ અપભ્રંશે યત્તદોઃ સ્થાને સ્યમોઃ પરયોર્યથાસંઘ્ર્યં ‘ધ્રું’ ‘ત્રં’ ઇતિ
આદેશો વા ભવતઃ ॥

અપભ્રંશમાં યદ્ અને તદના સ્થાને, સિ (= પ્રથમા એકવચનનો °સ્ પ્રત્યય) અને અમ્ (= દ્વિતીયા એકવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં અનુક્રમે ધ્રું અને ં એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા૦ (૧) પ્રંગણિ ચિટ્ઠદિ નાહુ ધ્રું ં રણિ કરદિ ન ંત્રિ ॥
શબ્દાર્થ પ્રંગણિ—પ્રાજ્ઞણે । ચિટ્ઠદિ—તિષ્ઠતિ । નાહુ—નાથઃ । ધ્રું—યદ્ ।
ં—તદ્ । રણિ—રણે । કરદિ—કરોતિ । ન—ન । ંત્રિ—આગ્તિમ્,
ભ્રમણમ્ ॥

છાયા યદ્ નાથઃ પ્રાજ્ઞણે તિષ્ઠતિ, તદ્ રણે ભ્રમણમ્ ન કરોતિ ।
[કારણ કે] (મારો) પતિ પ્રાંગણમાં બેસો છે, એટલે સમજવું
કે તે રણુ(સ્થળી) માં ભ્રમણુ નથી કરતો.

વૃત્તિ પક્ષે ॥

બીજે પક્ષે :—

ઉદા૦ (૨) તં બોલ્લિઅદ્ જુ નિવ્વહદ્ ॥
શબ્દાર્થ તં—તદ્ । બોલ્લિઅદ્—બ્રૂયતે । જુ—યદ્ । નિવ્વહદ્—નિર્વહતિ ॥
છાયા તદ્ બ્રૂયતે, યદ્ નિર્વહતિ ॥
તે જ બોલીએ, જે પળે.

૩૬૧   હદમ્ હમુઃ કલીત્તે ॥

હદમ્નું નાં સકલિંગમાં હમુ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે નપુંસકલિંગે વર્તમાનસ્પેદમઃ સ્યમોઃ પરયોઃ ‘હમુ’
ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં નપુંસકલિંગમાં રહેલા હદમ્ને સિ (= પ્રથમા એક-
વચનનો પ્રત્યય) અને અમ્ (= દ્વિતીયા એકવચનનો પ્રત્યય)
લાગતાં હમુ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) હમુ કુઝ તુહ તગડું ॥ (૨) હમુ કુઝ દેક્ખુ ॥
શબ્દાર્થ હમુ—હદમ્ । કુઝ—કુઝમ્ । તુહ તગડું—તવ સમ્બન્ધિ ॥
હમુ—હદમ્ । કુઝ—કુઝમ્ । દેક્ખુ—પશ્ય ॥

છાયા (૧) इदम् कुलम् तव सम्बन्धि ॥ (२) इदम् कुलम् पश्य ॥

(૧) આ કુળ તુજ તથા (= તારું) . (૨) આ કુળને જો.

૩૬૨ એતદઃ સ્ત્રી-પું-ક્લીબે 'एह' 'एहो' 'एहु' ॥

એતદના સ્ત્રીલિંગ, પુલિંગ અને નપુંસકલિંગમાં એહ, એહો, એહ.
વૃત્તિ અપભ્રંશે સ્ત્રિયાં, પુંસિ, નપુંસકે વર્તમાનસ્યૈતદઃ સ્થાને સ્યમોઃ
પરયોર્યથા-સહ્લયમ્ 'एह' 'एहो' 'एहु' इत्यादेशा भवन्ति ॥
અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગ, પુલિંગ અને નપુંસકલિંગમાં રહેલા
એતદને સ્થાને, સિ = પ્રથમા એકવચનનો પ્રત્યય) અને અમ્
(= દ્વિતીયા એકવચનનો પ્રત્યય , લાગતાં અનુક્રમે એહ, એહો, એહ
એવા આદેશ થાય છે.

ઉદા० 'एह कुमारी, एहो नर, एहु मणोरह-ठाणु' ।

एहउँ, वढ चिंतंताहँ पच्छइ होइ विहाणु ॥

શબ્દાર્થ 'एह-एषा । कुमारी-कुमारी । एहो-एषः । नर-नरः । एहु-
एतद् । मणोरह-ठाणु-मनोरथ-स्थानम् । एहउँ-एतद् । वढ (दे.)
-(हे) मूर्ख । चिंतंताहँ-चिन्तमानानाम् । पच्छइ-पश्चात् ।
होइ-भवति । विहाणु-प्रभातम् ॥

છાયા (हे) मूर्ख, 'एषा कुमारी, एषः (अहमू) नरः, एतद् मनोरथ-
स्थानम्' एतद् चिन्तमानानाम् पश्चात् प्रभातम् भवति ॥

(હે) મૂર્ખ, 'પેલી કુમારી ને આ (હું) પુરુષ, આ (મારા)
મનોરથનું સ્થાન (= લાજન) છે'—એ = એવું) ચિંતવતાં ચિંતવતાં
તો પછી પ્રભાત થાય છે (થઈ જશે) .

૩૬૩ एर्जस-शमोः ॥

जम् અને शस् લાગતાં एर्ज.

વૃત્તિ અપભ્રંશે એતદો જસ-શમોઃ પરયોઃ 'एर्ज' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં એતદનો જસ્ (= પ્રથમા બહુવચનનો પ્રત્યય) અને

શસ્ (= દ્વિતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં એઈ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) એઈ તિ ઘોડા, એહ થલિ ॥ (જુઓ ૩૩૦/૪)

ઉદા૦ (૨) એઈ પેચ્છ ॥

છાયા એતાન્ પ્રેક્ષસ્વ ॥

આ(બધા)ને જો.

૩૬૪

અદસ ઓઈ ॥

અદસૂનો ઓઈ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે અદસઃ સ્થાને જસ-શસોઃ પરયોઃ ‘ઓઈ’ રૂપાદેશો ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં અદસને સ્થાને, જસ (= પ્રથમા બહુવચનનો પ્રત્યય)

અને શસ (= દ્વિતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં, ઓઈ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ જઈ પુચ્છઈ ઘર વઢાઈ તો વઢા ઘર ઓઈ ॥

વિહલિઅ-જળ-અમ્બુદ્ધરણુ કતુ કુડીરઈ જોઈ ॥

શબ્દાર્થ જઈ-યદિ । પુચ્છઈ-પૃચ્છથ । ઘર-ગૃહાણિ । વઢાઈ (દે.)

-મહન્તિ । તો-તતઃ । વઢા-મહન્તિ । ઘર-ગૃહાણિ । ઓઈ-

અમૂનિ । વિહલિઅ-જળ-અમ્બુદ્ધરણુ-વિફલિત-જનામ્બુદ્ધરણમ્ ।

કંતુ-કાન્તમ્ । કુડીરઈ-કુટીરકે । જોઈ-પશ્ય ॥

છાયા યદિ મહન્તિ ગૃહાણિ પૃચ્છથ, તતઃ મહન્તિ ગૃહાણિ અમૂનિ ।

વિફલિત-જનામ્બુદ્ધરણમ્ કાન્તમ્ કુટીરકે પશ્ય ।

જો મોટાં ઘર પૂછતાં હો, તો ઓ (રહ્યાં) મોટાં ઘર. નિરાશ

જનોના ઉદ્ધારક (મારા) કંથને (ત્યાં) જૂંપડીમાં જો.

વૃત્તિ અમૂનિ વર્તન્તે પૃચ્છ વા ॥

(ઉદાહરણમાં ઓઈને પ્રથમા બહુવચન લેતાં) ‘ઓ રહ્યાં’,

(અને દ્વિતીયા બહુવચન લેતાં) ‘ઓલાંઓને પૂછ’ (એમ અર્થ)

ઘટાવી શકાય .

૩૬૫

ઇદમ આયઃ ॥

ઇદમનો આય.

વૃત્તિ અપભ્રંશે 'ઇદમ્'-શબ્દસ્ય સ્યાદૌ 'આય' इत्यादेशो भवति ॥
અપભ્રંશમાં ઇદમ્ શબ્દનો સિ (= પ્રથમા એકવચનનો) વગેરે
(વિભક્તિ-પ્રત્યય) લાગતાં આય- એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) આયઈ લોઅહો લોઅણઈ જાઈ-સરઈ, ન મંતિ ।
અ-પ્પિઈ દિટ્ઠઈ મઝલિઅહિ પિઈ દિટ્ઠઈ વિહસંતિ ॥

શબ્દાર્થ આયઈ-ઇમાનિ । લોઅહો-લોકસ્ય । લોઅણઈ-લોચનાનિ ।
જાઈ-સરઈ-જાતિ-સ્મરાણિ । ન-ન । મંતિ-માન્તિઃ । અ-પ્પિઈ
-અપ્રિયે ॥ દિટ્ઠઈ-દૃષ્ટકે, દૃષ્ટે । મઝલિઅહિ-મુકુલન્તિ । પિઈ-
પ્રિયે । દિટ્ઠઈ-દૃષ્ટકે, દૃષ્ટે । વિહસંતિ-વિકસન્તિ ॥

છાયા લોકસ્ય ઇમાનિ લોચનાનિ જાતિ-સ્મરાણિ, ન માન્તિઃ । (યતઃ
તાનિ) અપ્રિયે દૃષ્ટે મુકુલન્તિ, પ્રિયે દૃષ્ટે (તુ) વિકસન્તિ ॥
લોકોનાં આ લોકચનોને પૂર્વજન્મનું સ્મરણ હોય છે (એમાં)
શંકા નથી. (કેમ કે) અપ્રિય જનને ભેતાં બિડાઈ નાય છે,
(જ્યારે) પ્રિયને ભેતાં વિકસે છે (= વિકસી જાડે છે).

ઉદા૦ (૨) સોસઝ મ સોસઝ ચ્ચિઅ, ઝઅહી વડવાનલસસ કિં તેણ ।
જં જલઈ જલે જલણો, આણ વિ કિં ન પઞ્જત્તં ॥

શબ્દાર્થ સોસઝ-શુષ્યતુ । મ-મા । સોસઝ-શુષ્યતુ । ચ્ચિઅ-એવ ।
ઝઅહી-ઝદધિઃ । વડવાનલસસ-વડવાનલસ્ય । કિં-કિમ્ । તેણ-
તેન । જં-યદ્ । જલઈ-જ્વલતિ । જલે-જલે । જલણો-જ્વલનઃ ।
આણ-અનેન । વિ-અપિ । કિં-કિમ્ । ન-ન । પઞ્જત્તં-પર્યાપ્તમ્ ॥

છાયા ઉદધિઃ શુષ્યતુ, મા (વા) શુષ્યતુ એવ । વડવાનલસસ તેન
 કિમ્ । યદ્ જલે જ્વલનઃ જ્વલતિ, અનેન અપિ કિમ્ ન પર્યાપ્તિમ્ ॥
 સમુદ્ર શોષાઈ બાઓ કે ન જ શોષાઓ-તેમાં વડવાનલનું
 શું બાધ છે ? શું જળમાં અગ્નિ બળે છે એનાથી
 (= એટલું) પણ પૂરતું નથી ?

ઉદા૦ (૩) આયહો દ્વડ્-કલેવરહો જં વાહિઃ તં સારુ ।

જડ્ ઉટ્ઠ્ઠમ્હ તો કુહડ્ અહ ડ્ઞ્ઞડ્ તો છારુ ॥

શબ્દાર્થ આયહો-અસ્ય । દ્વડ્-કલેવરહો-દગ્ધ-કલેવરસ્ય । જં-યદ્ ।
 વાહિઃ-વાહિતમ્ (= લઘ્વમ્) । તં-તદ્ । સારુ-સારમ્ । જડ્-
 યદિ । ઉટ્ઠ્ઠમ્હ-ઉત્તમ્યતે । તો-તતઃ । કુહડ્-કુશ્યતિ ।
 અહ-અથ । ડ્ઞ્ઞડ્-દહ્યતે । તો-તતઃ । છારુ-ક્ષારઃ ।

છાયા અસ્ય દગ્ધ-કલેવરસ્ય યદ્ લઘ્વમ્, તત્ સારમ્ । (યતઃ)
 યદિ (તદ્) ઉત્તમ્યતે, તતઃ કુશ્યતિ । અથ દહ્યતે, તતઃ ક્ષારઃ ॥

આ બાળ્યા કલેવરનો જે (કાંઈ) લાભ લેવાય, તે ઉત્તમ. (કેમ કે
 જીવ જીડી ગયા પછી તો) જે (તેને) પડયું રહેવા દે તો કોહી બાધ
 ને જે (તેને) બાળી નાખે તો રાખ (થઈ બાધ).

૩૬૬

સર્વસ્ય સાહો વા ॥

સર્વનો વિકલ્પે સાહ-

વૃત્તિ અપભ્રંશે 'સર્વ' શબ્દસ્ય 'સાહ' इत्यादेशो वा भवति ।

અપભ્રંશમાં સર્વ શબ્દનો સાહ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા૦ સાહુ વિ લોઃ તડ્પ્પડ્ વડ્ડત્તણહો તળેણ ।

વડ્ડપ્પણુ પર પાવિઅડ્ હથ્થે મોક્કલડેણ ॥

શબ્દાર્થ સાહુ-સર્વઃ । વિ-અપિ । લોઃ-લોકઃ । તડ્પ્પડ્ (દે.)-

પ્રસ્પન્દતે । વહ્ત્તળહો (દે.)—મહત્ત્વસ્ય । તળેણ—સમ્બન્ધિના ।
વહ્ત્તળપ્પણુ—મહત્ત્વમ્ । પર—પરમ્ । પાવિઅઈ—પ્રાપ્યતે । હત્થે—
હસ્તેન । મોક્કલહેણ—મુક્તેન ॥

અર્થા સર્વઃ લોકઃ મહત્ત્વસ્ય સમ્બન્ધિના (કારણેન) પ્રસ્પન્દતે । પરમ્
મહત્ત્વમ્ મુક્તેન હસ્તેન પ્રાપ્યતે ।

સહુથે લોક મોટાઈ (મેળવવા)ને માટે તડકડિયાં મારે છે પણ
મોટાઈ (તો) મોકળા હાથ દ્વારા જ મેળવાય (=મેળવી શકાય).

વૃત્તિ પક્ષે ॥

બીજે પક્ષે (સર્વ-નું સર્વ થાય. તે રીતે ઉપરનું જ)

ઉદા૦ (૨) સન્નુ વિ (એમ વાંચવું)

અર્થા સર્વઃ અપિ ॥

સહુએ.

૩૬૭

કિમઃ કાઈ—કવણૌ વા ॥

કિમ્ને વિકલ્પે કાઈ અને કવણ ॥

વૃત્તિ અપભ્રંશે કિમઃ સ્થાને 'કાઈ' 'કવણ' इत्यादेशौ वा भवतः ॥

અપભ્રંશમાં કિમ્ને સ્થાને કાઈ, કવણ એમ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા૦ (૧) જઈ ન સુ આવઈ, દૂઈ, ઘરુ કાઈ અહો મુહુ તુજ્ઞુ ।

વચણુ જુ લંડઈ તડ, સહિઈ, સો પિડ હોઈ ન મજ્ઞુ ॥

શબ્દાર્થ જઈ—યદિ । ન—ન । સુ—સઃ । આવઈ (દે.)—આયાતિ । દૂઈ—દૂતિ ।

ઘરુ—ગૃહમ્ । કાઈ—કિમ્ । અહો—અધઃ । મુહુ—મુખમ્ । તુજ્ઞુ—

તવ । વચણુ—(૧) વચનમ્, (૨) વદનમ્ । જુ—યઃ । લંડઈ—

લંડયતિ । તડ—તવ । સહિઈ—સહિકે । સો—સઃ । પિડ—પ્રિયઃ ।

હોઈ—ભવતિ । ન—ન । મજ્ઞુ—મમ ॥

છાયા દૂતિ, યદિ સઃ ગૃહમ્ ન આયાતિ, તત્તુ મુખમ્ અઘઃ કિમ્ ?
(હે) સમ્લિકે, યઃ તવ વચનમ્ (પક્ષે વદનમ્) લ્ખણ્યતિ, સો
મમ પ્રિયઃ ન ભવતિ ।

હતી, જો તે ઘરે નથી આવતો, તો (તેમાં) તારું મુખ કાં
નીચું છે ? હે સખી, જો તારું વચન (કે, વદન) ખંડિત કરે
તે મારો પ્રિય (જ) ન હોય.

ઉદા૦ (૨) કાઠૈ ન દૂરે દેક્ષ્વઃ ॥ (ગુચ્છો ૩૪૯૧)

ઉદા૦ (૩) ફોદૈતિ જે હિઅડૈ અપ્પણૈ તાઠૈ પરાઈ ક્લ્લણ ઘણ ।
(ગુચ્છો ૩૫૦૧૨)

ઉદા૦ (૪) ‘સુપુરિસ કંગુહે અણુહરહિ’ મળ, કજ્જે કવણેણ’ ।
‘જિવ્વં જિવ્વં વહુત્તણુ લહહિ’ તિવ્વં તિવ્વં નવહિ’ સિરેણ’ ॥

શબ્દાર્થ સુપુરિસ—સુપુરુષાઃ । કંગુહે—કન્ગોઃ । અણુહરહિ—અનુહરન્તિ ।
મળ—મળ । કજ્જે—કાર્યેણ । કવણેણ—કેન । જિવ્વં જિવ્વં—યથા
યથા । વહુત્તણુ (દે.)—મહત્ત્વમ્ । લહહિ—લભન્તે । તિવ્વં તિવ્વં—
તથા તથા । નવહિ—નમન્તિ । સિરેણ—શિરસા ।

છાયા ‘મળ, સુપુરુષાઃ કેન કાર્યેણ કન્ગોઃ અનુહરન્તિ ?’ ‘યથા યથા
(તે) મહત્ત્વમ્ લભન્તે, તથા તથા (તે) શિરસા નમન્તિ’ ॥
(પ્રશ્ન :) ‘કહે, સત્પુરુષો કયા કારણે (= કઈ રીતે) કાંગ (ના
છોડ)ને મળતા આવે છે ?’
(ઉત્તર :) ‘(તેઓ) જેમ જેમ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ તેમ
મસ્તકથી નમે છે.’

વૃત્તિ પક્ષે ॥ (બીજે) પક્ષે—

ઉદા૦ (૫) જઈ સસણેહી, તો મુડઅ અહ જીવઈ, નિળ્લેહ ।
વિહિ’ વિ પયારે’હિ’ ઘણ ગઈઅ કિ’ ગજ્જહિ, લલ મેહ ? ॥

શબ્દાર્થ જઇ-યદિ । સસંનેહી-સસ્નેહા । તો-તતઃ । મુદ્દા-મૃતા । અહ-અથ । જીવઇ-જીવતિ । નિણ્નેહ-નિ સ્નેહા । વિહિ-વિ-દ્વામ્યામ્ અપિ । પયારે-હિ-પ્રકારામ્યામ્ । ઘણ (દે.)-પ્રિયા । ગડઅ-ગતા । કિં-કિમ્ । ગજ્જહિ-ગર્જસિ । ધલ મેહ-ધલ મેઘ ।

છાયા યદિ સસ્નેહા, તતઃ મૃતા । અથ જીવતિ, તદા નિસ્નેહા । દ્વામ્યામ્ અપિ પ્રકારામ્યામ્ (મમ) પ્રિયા ગતા । (તતઃ) ધલ મેઘ, કિં (વૃથા) ગર્જસિ ? ॥

જો (માસ પ્રત્યે) સસ્નેહ (રહી હશે), તો (અત્યારે તે) મરી ગઈ (હશે); અને જો (તે) જીવતી હોય, (તો મારા પ્રત્યે) નિઃસ્નેહ (હશે); (આમ) બંને પ્રકારે પ્રિયા ગઈ (જ છે; તો) હે દુષ્ટ મેઘ, (હવે વ્યર્થ) શા માટે ગળે છે ?

૩૬૮

યુષ્મદઃ સૌ તુહું ॥

યુષ્મદ્નો, સિ લાગતાં, તુહું

વૃત્તિ અપભ્રંશે યુષ્મદઃ સૌ પરે 'તુહું' ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥
અપભ્રંશમાં યુષ્મદ્નો, સિ (= પ્રથમા એકવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં, તુહું એવો આદેશ થાય છે.

ઉદાહૃત મમર, મ રુણજુગિ રણ્ણડઈ સા દિસિ જોઈ મ રોઈ ।
સા માલઈ દેસંતરિઅ જસુ તુહું મરહિ ધિઓઈ ॥

શબ્દાર્થ મમર-(હે) મમર । મ-મા । રુણજુગિ-રુણજુગુ-શબ્દ કુરુ । રણ્ણડઈ-અરણ્યે । સા-તામ્ । દિસિ-દિશમ્ । જોઈ-દષ્ટા । મ-મા રોઈ-રુદિહિ । સા-સા । માલઈ-માલતી । દેસંતરિઅ-દેશાન્તરિતા । જસુ-યસ્યાઃ । તુહું-ત્વમ્ । મરહિ-મ્રિયસે । ધિઓઈ-ધ્રિયોગે ॥

છાયા (હે) મમર, અરણ્યે રુણજુગુ-શબ્દમ્ મા કુરુ । તામ્ દિશમ્ દષ્ટા

(ચ) મા રુદિહિ । યસ્યાઃ ત્રિયોગે ત્વમ્ ત્રિયસે, સા માલતી (તુ)
દેશાન્તરિતા ॥

હે બ્રમર, અરણ્યમાં ગુણુગુણુ કર મા; (ને) તે દિશા તરફ
બેઠીને રડ મા. જેના વિયોગમાં તું મરી રહ્યો છે, એ માલતી (તે)
દેશાન્તરમાં (ચાલી ગઈ) છે.

૩૬૯

જસ્-શસોસ્તુમ્હે તુમ્હૈ ॥

જસ્ અને શસ્ લાગતાં તુમ્હે, તુમ્હૈ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે યુષ્મદો જસિ શસિ ચ પ્રત્યેકં 'તુમ્હે' 'તુમ્હૈ' इत्यादेशौ भवतः ।

અપભ્રંશમાં યુષ્મદ્ના જસ્ (= પ્રથમા બહુવચનનો પ્રત્યય) અને
શસ્ (= દ્વિતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં, પ્રત્યેકમાં તુમ્હે
(અને) તુમ્હૈ એવા આદેશ થાય છે.

ઉદા० (૧) તુમ્હે (કે) તુમ્હૈ જાણહ ॥

છાયા યૂયમ્ જામીય ॥

તમે બાણો છો.

ઉદા० (૨) તુમ્હે (કે) તુમ્હૈ પેચ્છહ ॥

છાયા યુષ્માન્ પ્રેક્ષતે ॥

તમને જુએ છે.

વૃત્તિ વચનમેદો યથાસંખ્ય-નિવૃત્ત્યર્થઃ ॥

(સૂત્રમાં આદેશતુ) વચન બુદ્ધ છે તે, (આદેશ) અનુક્રમે
છે (એવી સમજ) નિવારવા માટે.

૩૭૦

ટાઢ્યમા પઢ્ તઢ્ ॥

ટા, ડિ, અમ્ સાથે પઢ્, તઢ્.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ટા, ડિ, અમ્ इत्येतैः सह 'पड़' 'तड़' इत्यादेशौ भवतः । टा ।

અપભ્રંશમાં ટા (= તૃતીયા એકવચનનો પ્રત્યય), ડિ (= સપ્તમી

એકવચનનો પ્રત્યય) અને અમ્ (= દ્વિતીયા એકવચનનો પ્રત્યય)
એમના સહિત (યુષ્મદના) પઢું, તઢું એવા આદેશ થાય છે. (જેમ કે)
તા સાથે—

ઉદા૦ (૧) પઢું મુક્કાહું વિ વર-તરુ ફિટ્ટઈ પત્તત્તળં ન પત્તાળં ।
તુહ પુણુ છાયા જઈ હોજ્જ કહ-વિ તા તોહું પત્તેહિં ॥

શબ્દાર્થ પઢું—ત્વયા । મુક્કાહું—મુક્તાનામ્ । વિ—અપિ । વર-તરુ—વર-તરુ ।
ફિટ્ટઈ (દે.)—વિનશ્યતિ । પત્તત્તળં—પત્રત્વમ્ । ન—ન । પત્તાળં—
પત્રાણામ્ । તુહ—તવ । પુણુ—પુનઃ । છાયા—છાયા । જઈ—યદિ ।
હોજ્જ—ભવેત્ । કહ-વિ—કથમ્ અપિ । તા—તાવત્, । તેહિં—તૈઃ ।
પત્તેહિં—પત્રૈઃ ॥

છાયા (હે) વર-તરુ, ત્વયા મુક્તાનામ્ અપિ પત્રાણામ્ પત્રત્વમ્ ન વિનશ્યતિ ।
તવ પુનઃ યદિ છાયા ભવેત્, તહિં (સા) કથમ્ અપિ તૈઃ પત્રૈઃ (એવ) ॥

હે તરુવર, તારાથી ત્યજાયેલાં (હોય) તો એ પાંદડાંતું પાંદડાં-
પણું (કાંઈ) નાશ પામતું નથી, જ્યારે જો તારી છાયા હોય તો (તે)
ગમે તેમ પણ એ પાંદડાંને લીધે (જ) .

ઉદા૦ (૨) મહુ હિઅઉં તઢું, તાઈ તુહું સ વિ અળ્ળે વિળડિજ્જઈ ।
પિઅ, કાઈ કરઉં હઉં, કાઈ તુહું મચ્છેં મચ્છુ ગિલિજ્જઈ ॥

શબ્દાર્થ મહુ—મમ । હિઅઉં—હૃદયમ્ । તઢું—ત્વયા । તાઈ—તયા । તુહું—ત્વમ્ ।
સ—સા । વિ—અપિ । અળ્ળે—અન્યેન । વિળડિજ્જઈ-(દે.)—વ્યાકુલી-
ક્રિયતે । પિઅ—પ્રિય । કાઈ—કિમ્ । કરઉં—કરોમિ । હૂઉં—અહમ્
કાઈ—કિમ્ । તુહું—ત્વમ્ । મચ્છેં—મત્સ્યેન । મચ્છુ—મત્સ્યઃ ।
ગિલિજ્જઈ—ગિલ્યતે ॥

છાયા મમ હૃદયમ્ ત્વયા, ત્વમ્ તયા, સા અપિ અન્યેન વ્યાકુલીક્રિયતે । પ્રિય,
કિમ્ અહમ્ કરોમિ, કિમ્ ત્વમ્, (યત્ર) મત્સ્યેન મત્સ્યઃ ગિલ્યતે ॥

મારું હૃદય તારા વડે, તું પેલી વડે, અને તેય બીજા વડે
વ્યાકુળ કરાય છે. (આમ ન્યા) માછલું માછલા વડે ગળાય છે,
(ત્યાં), હે પ્રિય, શું હું કરું, (કે) શું તું કરે ?

વૃત્તિ દ્વિના ।

હિ સાથે :

ઉદા. (૩) પહ્ મહ્ બેહિં વિ રણ-ગયહિં કો જય-સિરિ તક્કેહ ।
કેસહિં લેપિણુ જમ-ઘરિણિ મળ, સુહુ કો થક્કેહ ॥

શબ્દાર્થ પહ્—ત્વયિ । મહ્—મયિ । બેહિં—દ્વયોઃ । વિ—અપિ । રણ-ગયહિં—
રણ-ગતયોઃ । કો—કઃ । જય-સિરિ—જય-શ્રિયમ્ । તક્કેહ—તર્કયતિ ।
કેસહિં—કૈશૈઃ । લેપિણુ—ગૃહીત્વા । જમ-ઘરિણિ—યમ-ગૃહિણીમ્ ।
મળ—મળ । સુહુ—સુખમ્ । કો—કઃ । થક્કેહ (દે.)—તિષ્ઠતિ ॥

અર્થ ત્વયિ મયિ (ચ) દ્વયોઃ અપિ રણ-ગતયોઃ કઃ જય-શ્રિયમ્ તર્કયતિ ?
મળ, યમ-ગૃહિણીમ્ કૈશૈઃ ગૃહીત્વા કઃ સુખમ્ તિષ્ઠતિ ?

તું અને હું બંનેય રણમાં ઊતર્યા એટલે પછી વિજયશ્રીને
(બીજા) કોણ તાકે (= તાકી શકે) ? કહે યમગૃહિણીને કેશે આલીને
(પછી) કોણ સુખે રહી શકે ?

વૃત્તિ एवं तह् । अमा ।

એ ન પ્રમાણિ તહે (તું ઉદાહરણ આપી શકાય). અમ સાથે—

ઉદા. (૪) પહ્ મેલ્લંતિહે મહુ મરણુ મહ્ મેલ્લંતહો તુજ્ઞુ ।
સારસ, જસુ જો વેગલો સો-વિ કૃદંતહો સજ્ઞુ ॥

શબ્દાર્થ પહ્—ત્વામ્ । મેલ્લંતિહે (દે.)—મુઞ્ચન્ત્યાઃ । મહુ—મમ । મરણુ—
મરણમ્ । મહ્—મામ્ । મેલ્લંતહો (દે.)—મુઞ્ચતઃ । તુજ્ઞુ—તવ ।
સારસ—(હૈ) સારસ । જસુ—યસ્ય । જો—યઃ । વેગલો (દે.)—દૂરસ્થઃ ।
સો-વિ-સઃ અપિ । કૃદંતહો—કૃતાન્તસ્ય । સજ્ઞુ—સાઘ્યઃ ॥

અર્થે ત્વમ્ મુચ્ચન્ત્યાઃ મમ મરણમ્, મામ્ મુચ્ચતઃ તવ । (હિ) સારસ યસ્ય
યઃ દૂરસ્થઃ, સઃ અપિ કૃતાન્તસ્ય સાધ્યઃ ॥

તને છોડી જતાં મારું મરણ (થાય), (તેમ) મને છોડી જતાં
તારું. હે સારસ, જે જેનાથી દૂર રહે, તે કૃતાંતને સાધ્ય થાય
(કૃતાંતનો ભોગ બને.)

વૃત્તિ એવં તદ્ ॥

એ (જ) પ્રમાણે તદ્ (ઉદાહરી શકાય).

૩૭૧

મિસા તુમ્હેહિં ॥

મિસ્ સાથે તુમ્હેહિં.

વૃત્તિ અપભ્રંશે યુષ્મદો મિસા સહ 'તુમ્હેહિં' ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં યુષ્મદ્ નો મિસ્ (= તૃતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય)
સહિત તુમ્હેહિં એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા. તુમ્હેહિં અમ્હેહિં જં કિઅડ દિટ્ઠુડં બહુઅ-જેણેણ ।

તં તેવહુડ સમર-મરુ નિજિજડ એક્ક-સ્વણેણ ॥

શબ્દાર્થ તુમ્હેહિં-યુષ્માભિઃ । અમ્હેહિં-અસ્માભિઃ । જં-યત્ । કિઅડ-
કૃતમ્ । દિટ્ઠુડ-દૃષ્ટમ્ । બહુઅ-જેણેણ-બહુ-જનેન । તં-તત્, તદા
તેવહુડ-તાવન્માત્રઃ । સમર-મરુ-સમર-મરઃ । નિજિજડ-નિર્જિતઃ ।
એક્ક-સ્વણેણ-એક-ક્ષણેન ।

અર્થાત્ યુષ્માભિઃ અસ્માભિઃ યત્ કૃતમ્, (તત્) બહુ-જનેન દૃષ્ટમ્ । તથા
તાવન્માત્રઃ સમર-મરઃ એક-ક્ષણેન નિર્જિતઃ ॥

તમે (અમે) એમ જે કયું, (તે) ઘણા બધાં બધું. તે વેળા તેવડો
ભેરસં થામ (આપણે) એક ક્ષણમાં છૂટી દીધા.

૩૭૨

હસિ-કસ્મ્યાં તડ તુજ્ઞ તુમ્ ॥

હસિ એને હસ્ સહિત તડ, તુજ્ઞ, તુમ્.

વૃત્તિ અપભ્રંશે યુષ્મદો ડસિ-ડસ્મ્યાં સહ 'તઝ' 'તુજ્ઞ' 'તુધ્ર' ક્યેતે ત્રય આદેશા ભવન્તિ ॥

અપભ્રંશમાં યુષ્મદના ડસિ (= પંચમી એકવચનનો પ્રત્યય) અને ડસ્ (૫ઠ્ઠી એકવચનનો પ્રત્યય) સહિત તઝ, તુજ્ઞ, તુધ્ર એમ એ ત્રણ આદેશ થાય છે.

(ડસિ સહિત —)

ઉદા૦ (૧) તઝ હોંતઝ આગદો । તુજ્ઞ હોંતઝ આગદો । તુધ્ર હોંતઝ આગદો ॥

છાયા ત્વત્ ભવાન્ (ત્વત્તઃ) આગતઃ ॥

તારી પાસેથી આવ્યો.

વૃત્તિ ડસા ॥

ડસ્ સહિત—

ઉદા૦ (૨) તઝ ગુણ-સંપદ્, તુજ્ઞ મદિ તુધ્ર અણુત્તર ધ્વંતિ ।
જડ્ ઉપ્પત્તિ અણ્ણ જળ મહિ-મંડલિ સિક્ધંતિ ॥

શબ્દાર્થ તઝ—તવ । ગુણ-સંપદ્—ગુણ-સંપદમ્ । તુજ્ઞ—તવ । મદિ—મતિમ્ ।
તુધ્ર—તવ । અણુત્તર—અનુત્તરામ્ । ધ્વંતિ—ક્ષાન્તિમ્ । જડ્—યદિ ।
ઉપ્પત્તિ—ઉત્પદ્ય (?) । અણ્ણ—અન્યે । જળ—જનાઃ । મહિ-મંડલિ—
મહી-મળડલે । સિક્ધંતિ—શિક્ષન્તે ।

છાયા યદિ મહી-મળડલે ઉત્પદ્ય (?) અન્યે જનાઃ તવ ગુણ-સંપદમ્, તવ મતિમ્, તવ અનુત્તરામ્ ક્ષાન્તિમ્ (ચ) શિક્ષન્તે (તર્હિ વરમ્) ॥

જો મહીમંડળમાં ઉત્પન્ન થઈ ને (?), અન્ય જનો તારી ગુણ-સંપત્તિ, તારી બુદ્ધિ અને તારી અસાધારણ ક્ષમા શીજે (તો !—)

૩૭૩

મ્યસામ્મ્યાં તુમ્હૈં ।

મ્યસ્ ને આમ્ સહિત તુમ્હૈં.

વૃત્તિ અપભ્રંશે યુષ્મદો મ્યસ્ આમ્ इत्येताभ्याम् सह 'तुम्हैँ' इत्यादेशो भवति।

અપભ્રંશમાં યુષ્મદ્ નો, મ્યસ્ (= પંચમી બહુવચનનો પ્રત્યય)
અને આમ્ (=૧ઠી બહુવચનનો પ્રત્યય) એમ એ બે પ્રત્યયો સહિત,
તુમ્હૈં એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા. (૧) તુમ્હૈં હોંતઃ આગદો ॥

છાયા યુષ્મમ્યમ્ ભવાન્ (= યુષ્મત્તઃ) આગતઃ ॥
તમારી પાસેથી આવ્યો.

ઉદા. તુમ્હૈં કેરઃ ઘણુ ॥

છાયા યુષ્માકમ્ સમ્બન્ધિ ધનમ્ (કે ધનુઃ)
તમ કેરું (= તમારું) ધન (કે ધનુષ્ય).

૩૭૪

તુમ્હાસુ સુપા ॥

સુપ્ સહિત તુમ્હાસુ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે યુષ્મદઃ સુપા सह 'तुम्हासु' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં યુષ્મદ્ નો, સુપ્ (= સપ્તમી બહુવચનનો પ્રત્યય)
સહિત તુમ્હાસુ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા. તુમ્હાસુ ઠિઅં ॥

યુષ્માસુ સ્થિતમ્ ॥

તમારામાં રહેલું.

૩૭૫

સાવસ્મદો હઃ ॥

અસ્મદ્ તું, સિ લાગતાં, હઃ ॥

વૃત્તિ અપભ્રંશે અસ્મદઃ સૌ પરે 'હઃ' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં અસ્મદ્ નો, સિ (= પ્રથમા એકવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં

હઉં એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ તસુ હઉં કલિ-ગુગિ દુલ્લહહો ॥ (બુઓ ૩૩૮૧૧)

૩૭૬ જસ-શસોરમ્હે અમ્હઈ ॥

જસ ને શસ લાગતાં અમ્હે, અમ્હઈ.

વૃત્તિ અપમશે અસ્મદો જસિ શસિ ચ પરે પ્રત્યેકમ્ ‘અમ્હે’ ‘અમ્હઈ’
ઇત્યાદેશો ભવતઃ ।

અપમ્શમાં અસ્મદના, જસ (= પ્રથમા બહુવચનનો પ્રત્યય) અને
શસ (દ્વિતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં, પ્રત્યેકમાં અમ્હે, અમ્હઈ
એમ બે આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) ‘અમ્હે થોવા રિડ બહુઅ’ કાયર એવં મળંતિ ।

મુદ્ધિ નિહાલહિ ગયણ-યલુ કઈ જળ જોળ્હ કરંતિ ॥

શબ્દાર્થ અમ્હે-વયમ્ । થોવા-સ્તૌકાઃ । રિડ-રિપવઃ । બહુઅ-વહવઃ ।
કાયર-કાતરાઃ । એવં-એવમ્ । મળંતિ-મળન્તિ । મુદ્ધિ-મુગ્ધે ।
નિહાલહિ-નિમાલય, વિલોકય । ગયણ-યલુ-ગગન-તલમ્ । કઈ-
કતિ । જળ-જનાઃ । જોળ્હ-જ્યોત્સ્નામ્ । કરંતિ-કુર્વન્તિ ।

છાયા ‘વયમ્ સ્તૌકાઃ, રિપવઃ વહવઃ’ એવમ્ કાતરાઃ મળન્તિ । મુગ્ધે, ગગન
તલમ્ વિલોકય । કતિ જનાઃ જ્યોત્સ્નામ્ કુર્વન્તિ ?

‘અમે થોડા (છીએ, જ્યારે) શત્રુ (તો) બહુ (છે)’ એમ કાયરો
કહે છે. મુગ્ધા, ગગનતલ નિહાળ—કેટલા જાણુ જ્યોત્સ્ના ઉત્પન્ન
કરે છે ?

ઉદા૦ (૨) અંબળુ લાઈવિ જે ગયા પાંહઅ પરાયા કે-વિ ।

અવસુ ન સુઅહિં સુહચ્છિઅહિં જિવં અમ્હઈ તિવં તે-વિ ॥

શબ્દાર્થ અંબળુ-અમ્લનમ્ । લાઈવિ-લાગયિત્વા । જે-યે । ગયા-ગતાઃ
પહિઅ-પશિકાઃ । પરાયા-પરકીયાઃ । કે-વિ-કે અપિ । અવસુ—

અવશ્યમ્ । ન-ન । સુઅહિ-સ્વપન્તિ । સુહચ્છિઅહિ-સુલાસિકાયામ્
જિવં-યુથા । અમ્હૈ-વયમ્ । તિવં-તૃથા । તે-વિ-તે અપિ ॥

છાયા યે કે-અપિ પરકીયાઃ પથિકાઃ અમ્લનમ્ લાગયિત્વા ગતાઃ (તે)
અવશ્યમ્ સુલાસિકાયામ્ ન સ્વપન્તિ । યથા વયમ્, તથા તે અપિ ॥

જે કેટલાક પરાયા પથિકો સ્નેહનો ખટસવાદ લગાડીને ગયા
છે, (તે) અવશ્ય નીરાંતે સૂતા નહીં હોય. જેવા અમે (= જેવી
અમારી દશા), તેવા તે પણ (= તેવી તેમની પણ દશા.)

ઉદા૦ (૩) અમ્હે દેક્લઈ । અમ્હૈ દેક્લઈ ॥

છાયા અસ્માન્ પરયતિ ।

અમને જુએ છે.

વૃત્તિ વચન-મેદો યથાસંખ્ય-નિવૃત્ત્યથઃ ।

(સૂત્રમાં આદેશનું) વચન જુડું છે તે, (આદેશ) અનુક્રમે છે
(જેવી સમજ) નિવારવા માટે.

૩૭૭

ટા-હચમા મઈ ॥

ટા, ડિ, અમ્ સહિત મઈ.

વૃત્તિ અપમશે અસ્મદઃ, ટા, ડિ, અમ્ इत्येतैઃ સહ 'મઈ' इत्यादेशो भवति । ટા ।

અપભ્રંશમાં અસ્મદ્નો ટા (= તૃતીયા એકવચનનો પ્રત્યય), ડિ
(= સપ્તમી એકવચનનો પ્રત્યય) અને અમ્ (= દ્વિતીયા એકવચનનો
પ્રત્યય) એમના સહિત મઈ એવો આદેશ થાય છે. (જેમ કે)
ટા સહિત—

ઉદા૦ (૧) મઈ જાણિઉં, પ્રિઅ-વિરહિઅહૈં ક-વિ ઘર હોઈ વિઆલિ ।

નવર મિઅંકુ-વિ તિહ તવઈ જિહ દિળયરુ સ્વય-ગાલિ ॥

શબ્દાર્થ મઈ—મયા । જાણિઉં—જ્ઞાતમ્ । પ્રિઅ-વિરહિઅહૈં—પ્રિય-વિરહિતાનામ્ ।

ક-વિ—કા અપિ । ઘર—ઘૃતિઃ, અવલમ્બનમ્ । હોઈ—ભવતિ ।

વિઆલિ-વિકાલે, સન્ધ્યા-કાલે । નવર-પરન્તુ । મિઅંકુ-મૃગાઙ્કઃ ।
 વિ-અપિ । તિહ-તથા । તવઙ્-તપતિ । જિહ-યથા । દિળયરુ-
 દિનકરઃ । ક્ષય-ગાલિ-ક્ષય-કાલે ।

આથા મયા જ્ઞાતમ્ (યદ્) પ્રિય-વિરહિતાનામ્ સંધ્યાકાલે કા-અપિ
 ધૃતિઃ ભવતિ । પરન્તુ મૃગાઙ્કઃ અપિ તથા તપતિ, યથા ક્ષયકાલે
 દિનકરઃ ॥

મેં બાણ્યું કે પ્રિયથી વિરહિત થયેલાને સાંજે (=સાંજ પડયે) તે
 કાંઈક ધારણુ (વળતી) હશે. પણ બિલટું (ત્યારે તે) ચંદ્ર એવો
 તપે છે, જેવો પ્રલયકાળે સૂર્ય !

ધૃતિ ડિના ॥

હિ સહિત—

ઉદા૦ (૨) પઙ્ મઙ્ વેહિં વિ રળગયહિં ॥ (ગુઓ ૩૭૦/૩)

ધૃત્તિ અમા ॥

અમ્ સહિત —

ઉદા૦ (૩) મઙ્ મેલતહોં તુજ્ઞુ ॥ (ગુઓ ૩૭૦/૪)

૩૭૮ અમ્હેહિં મિસા ॥

મિસ્ સહિત અમ્હેહિં.

ધૃત્તિ અપભ્રંશે અસ્મદો મિસા સહ ‘અમ્હેહિં’ ક્રિયાદેશે ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં અસ્મદનો મિસ્ (= તૃતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય) સહિત
 અમ્હેહિં એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ તુજ્હેહિં અમ્હેહિં જં કિઅઉં ॥ (ગુઓ ૩૭૧)

૩૭૯ મહુ મજ્ઞુ હસિ-હસ્મ્યામ્ ॥

હસિ અને હમ્ સહિત મહુ, મજ્ઞુ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે અસ્મદો ડસિના ડસાં ચ સહ પ્રત્યેકં 'મહુ' 'મજ્ઞુ' इत्यादेशौ
भवतः ।

અપભ્રંશમાં અસ્મદ્ ના ડસિ (= પંચમી એકવચનનો પ્રત્યય)
અને ડસ્ (=વધી એકવચનનો પ્રત્યય) સહિત પ્રત્યેકમાં મહુ, મુજ્ઞુ
એવા બે આદેશ થાય છે. (ડસિ સહિત —)

ઉદા० (૧) મહુ હોંતુ ગદો । મજ્ઞુ હોંતુ ગદો ॥

આયા મત્ ભવાન્ (= મત્તઃ) ગતઃ ॥

મારી પાસેથી ગયો.

વૃત્તિ ડસા ॥

ડસ્ સહિત :—

ઉદા० (૨) મહુ કંતહોં બે દોસડા, હેલ્લિ, મ જાંખહિ આલુ ।

દેંતહોં હઉં પર ઉવ્વરિઅ જુજ્ઞંતહોં કરવાલુ ॥

શબ્દાર્થ મહુ-મમ । કંતહોં—કાન્તસ્ય । બે-દ્વૌ । દોસડા-દોષૌ । હેલ્લિ-હે
સખિ । મ-મા । જાંખહિ (દે.)-વદ । આલુ (દે.)-અનર્થકમ્ । દેંતહોં
દદતઃ । હઉં-અહમ્ । પર-પરમ્, કેવલમ્ । ઉવ્વરિઅ-(દે.)
અવશિષ્ટા । જુજ્ઞંતહોં-યુધ્યમાનસ્ય । કરવાલુ-કરવાલઃ ।

આયા હે સખિ, (ત્વમ્) અનર્થકમ્ મા વદ । મમ કાન્તસ્ય (તુ) દ્વૌ
દોષૌ । દદતઃ (તસ્ય) અહમ્ કેવલમ્ અવશિષ્ટા, યુધ્યમાનસ્ય (તસ્ય)
કરવાલઃ (અવશિષ્ટઃ) ।

(મારા કંથની પ્રશંસા કરીને) હે સખી, (તુ) અર્થ વગરનું
બોલ મા (કેમ કે) મારા કંથમાં (તો) બે દોષ છે. (કારણ)
દાન દેતાં કેવળ હું (હજી) બાકી રહી ગઈ (છું), (ને)
યુદ્ધ કરતાં (હજી એક) તરવાર (બાકી રહી ગઈ છે).

ઉદા० (૩) જઈ મગ્ગા પારકડા તો સહિ, મજ્ઞુ પ્રિણ ।

અહ મગ્ગા અમ્હાં તળા તો તેં મારિઅડેળ ॥

શબ્દાર્થ જડ—યદિ । મગ્ના—મગ્નાઃ । પારક્કડા—પરકીયાઃ । તો—તતઃ ।
 સહિ—(હે) સહિ । મઙ્ગુ—મમ । પ્રિણ—પ્રિયેણ । અહ—અથ ।
 મગ્ના—મગ્નાઃ । અમ્હૈં તળા—અસ્માકમ્ સંબંધિનઃ । તો—તતઃ ।
 તેં—તેન । મારિઅડેણ—મારિતેન ।

છાયા (હે) સહિ, યદિ પરકીયાઃ (સુભટાઃ) મગ્નાઃ, તતઃ (તે) મમ પ્રિયેણ
 (મગ્નાઃ) । અથ અસ્માકમ્ સંબંધિનઃ મગ્નાઃ, તતઃ તેન મારિતેન ।
 હે સખી, લંગાણુ જે શત્રુના (સુભટો) માં પડ્યું (હોય), તો
 (તે) મારા પિયુને લીધે (જ), પણ લંગાણુ જે આપણા (સુભટો -
 માં પડ્યું (હોય), તો તે (= મારો પિયુ) મારાંને લીધે (જ) .

૩૮૦

અહમ્હૈં મ્યસામ્મ્યામ્ ॥

મ્યસ્ અને આમ્ સહિત અહમ્હૈં:

વૃત્તિ અપભ્રંશે અસ્મદો મ્યસા આમા સહ 'અહમ્હૈં' ઇત્યાદેશો ભવતિ ।
 અપભ્રંશમાં અસ્મદ્ નો મ્યસ્ (= પંચમી બહુવચનનો પ્રત્યય) અને
 આમ્ (= પદ્મી બહુવચનનો પ્રત્યય) સહિત અહમ્હૈં એવો આદેશ
 થાય છે. (જેમ કે મ્યસ્ સહિત —)

ઉદા૦ (૧) અહમ્હૈં હોંતડ આગદો ॥

છાયા અસ્મત્ ભવાન્ (= અસ્મત્તઃ) આગતઃ ॥

અમારી પાસેથી આવ્યો.

ઉદા૦ (૨) અહ મગ્ના અહમ્હૈં તળા ॥ (ગુઓ ૩૭૯૧૩)

૩૮૧

સુપા અમ્હાસુ ॥

સુપ્ સહિત અમ્હાસુ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે અસ્મદઃ સુપા સહ 'અમ્હાસુ' ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥
 અપભ્રંશમાં અસ્મદ્ નો સુપ્ (= સપ્તમી બહુવચનનો પ્રત્યય)
 સહિત અમ્હાસુ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા. અઘ્હાસુ ઠિં ॥

છાયા અસ્માસુ સ્થિતમ્ ॥

અમારામાં રહેલું.

૩૮૨ ત્યાદેરાઘ-ત્રયસ્ય बहुत्वे हिँ न वा ॥

ત્યાદિના આઘ ત્રણમાંથી બહુવચનમાં વિકલ્પે હિં ।

વૃત્તિ ત્યાદીનામાઘત્રયસ્ય સંબંધિનો बहुवर्धेषु વર્તમાનસ્ય વચનસ્યાપભ્રંશે 'હિં' इत्यादेशो वा भवति ॥

(વર્તમાનકાળ) વગેરેના તિ આદિ (પ્રત્યયોમાં) આરંભના ત્રણમાંથી બહુવચનાર્થે પ્રત્યયનો અપભ્રંશમાં હિં એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. મુહ-કવરિ-બંધ તહેँ सोह घरहिँ नं मल्ल-जुज्झु ससि-राहु करहिँ ।

તહે સહહિં કુરલ મમર-ઉલ-તુલિઅ નં તિમિર-ડિંમ છેલ્લંતિ મિલિઅ ॥

શબ્દાર્થ મુહ-કવરિ-બંધ-મુલ-કવરી-બન્ધૌ । તહેँ-તસ્યાઃ । સોહ-શોભામ્ ।

ઘરહિં-ઘરતઃ । નં-નનુ, યથા । મલ્લ-જુજ્ઞુ-મલ્લ-યુદ્ધમ્ । સસિ-રાહુ-

શશિ-રાહુ । કરહિં-કુરુતઃ । તહેँ-તસ્યાઃ । સહહિં (દે.)-

શોમન્તે । કુરલ-કુરલાઃ । મમર-કુલ-તુલિઅ-મમર-કુલ-તુલિતાઃ ।

નં-નનુ, યથા । તિમિર-ડિંમ-તિમિર-ડિંમ્માઃ । છેલ્લંતિ (દે.)-ક્રીડન્તિ ।

મિલિઅ-મિલિતાઃ ॥

છાયા તસ્યાઃ મુલ-કવરી-બન્ધૌ શોભામ્ ઘરતઃ, યથા શશિ-રાહુ મલ્લ-યુદ્ધમ્

કુરુતઃ તસ્યાઃ । મમર-કુલ-તુલિતાઃ કુરલાઃ શોમન્તે, યથા તિમિર-

ડિંમ્માઃ મિલિતાઃ ક્રીડન્તિ ॥

તેનું મુખ અને વેણીબંધ (એવી) શોભા ધારણ કરે છે, બાણે ચંદ્ર અને રાહુ મલ્લયુદ્ધ કરી રહ્યા છે ! બ્રમર-સમૂહ સાથે તુલના

કરાય તેવી તેની વાંકડી લટો (એવી) શોભે છે, જાણે તિમિરનાં
અચ્ચાં મળીને રમી રહ્યાં છે !

૩૮૩

મધ્ય-ત્રયસ્યાપસ્ય હિઃ ॥

વચલા ત્રણુના આધનો હિ.

વૃત્તિ ત્યાદીનાં મધ્ય-ત્રયસ્ય યદાદ્ય' વચનં તપસ્યાપભ્રંશે 'હિ' इत्यादेशો
વા ભવતિ ।

તિ આદિ (પ્રત્યયોભાં)ના વચલા ત્રણુનું જે આધ વચન તેના
(પ્રત્યયનો) અપભ્રંશમાં હિ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. (૧) વપ્પીહા, 'પિઝ પિઝ' મળવિં કિત્તિઝ રુઝહિ હયાસ ।
તુહ જલિ મહુ પુણુ વલ્લહઙ્ વિહું વિ ન પૂરિઝ આસ ॥

શબ્દાર્થ' વપ્પીહા—ચાતક । 'પિઝ' 'પિઝ'—પિવામિ, પિવામિ (પક્ષે, પ્રિયઃ
પ્રિયઃ) । મળવિ—મળિત્વા । કિત્તિઝ—કિયદ્ । રુઝહિ—રોદિષિ ।
હયાસ—હતાશ । તુહ—તવ । જલિ—જલે । મહુ—મમ । પુણુ—પુનઃ ।
વલ્લહઙ્—વલ્લભકે, વલ્લભે । વિહું—દ્વયોઃ । વિ—અપિ । ન—ન ।
પૂરિઝ—પૂરિતા । આસ—આશા ।

છાયા (હે) ચાતક, 'પિવામિ પિવામિ' (પક્ષે, 'પ્રિયઃ પ્રિયઃ') (इति)
મળિત્વા, હતાશ, કિયદ્ રોદિષિ । તવ જલે, મમ પુનઃ વલ્લભે,
દ્વયોઃ અપિ આશા ન પૂરિતા ॥

(હે) બપૈયા, 'પીઝ પીઝ' ('પિયુ, પિયુ') (એમ) બોલીને
(તું) કેટલું રુએ છે ! હે હતાશ ! જળની બાબતમાં, તારી તેમ
વાલમની બાબતમાં મારી (એમ) બંનેયની આશા પૂરી ન થઈ.

વૃત્તિ આત્મનેપદે ।

આત્મનેપદમાં —

ઉદા૦ (૨) બપ્પીહા, કાઁ બોલ્લિણ નિગ્ધિણ વાર-ઇ-વાર ।

સાયરિ મરિઅઇ વિમલ-જલિ લહહિ ન એક-ઇ ધાર ॥

શબ્દાર્થ' બપ્પીહા—ચાતક । કાઁ—કિમ્ । બોલ્લિણ (દે.)—બ્રૂતેન ।
નિગ્ધિણ—નિર્વૃણ । વાર-ઇ-વાર—વારંવારમ્ । સાયરિ—સાગરે । મરિઅઇ—
મરિતે । વિમલ—જલિ—વિમલ-જલેન । લહહિ—લભસે । ન—ન ।
એક-ઇ—એકામ્ અપિ । ધાર—ધારામ્ ॥

છાયા (હે) ચાતક, (હે) નિર્વૃણ, વારંવારમ્ બ્રૂતેન કિમ્ । વિમલ-જલેન
મૃતે (અપિ) સાગરે, (ત્વમ્) એકામ્ અપિ ધારામ્ ન લભસે ॥

હે અપૈયા, નિર્વૃણ, વારે વારે યોલવાર્થી શો લાભ ? સાગર
નિર્મળ જળે ભર્યો હોવા છતાં તને એકે ધાર મળવાની નથી.

વૃત્તિ સપ્તમ્યામ્ ।

વિધ્યર્થમાં —

ઉદા૦ (૩) આયહિં જન્મહિં, અણહિં ત્રિ ગોરિ સુ દિજ્જહિ કંતુ ।
ગય મત્તહં ચત્તંકુસહં જો અભ્મિહઇ હસંતુ ॥

શબ્દાર્થ' આયહિં—અસ્મિન્ । જન્મહિં—જન્મનિ । અણહિં—અન્યસ્મિન્ ।
ત્રિ—અપિ । ગોરિ—(હે) ગૌરિ । સુ—તમ્ । દિજ્જહિ—દદ્યાઃ । કંતુ—
કાન્તમ્ । ગય—ગજાનામ્ । મત્તહં—મત્તાનામ્ । ચત્તંકુસહં—
ત્યક્તાકુશાનામ્ । જો—યઃ । અભ્મિહઇ (દે.)—સંગચ્છતે । હસંતુ—
હસન્ ॥

છાયા (હે) ગૌરિ, અસ્મિન્ જન્મનિ અન્યસ્મિન્ અપિ, તમ્ કાન્તમ્ દદ્યાઃ,
યઃ ત્યક્તાકુશાનામ્ મત્તાનામ્—ગજાનામ્ હસન્ સંગચ્છતે ॥

હે ગૌરી, આ જન્મે તેમ જ અન્ય જન્મમાં (મને) એ વર
દેજે, જે અંકુશને ન ગણુકારતા એવા મત્ત ગજો સાથે હસતાં
(= હસતો) ભીડે.

વૃત્તિ પક્ષે 'રુઅસિ' इत्यादि ।

ઉદા૦ (૪) બીજે પક્ષે, (રુઅહિ વગેરેને બદલે) રુઅસિ વગેરે (થાય).

૩૮૪

बहुत्वे हुः ॥

બહુવચનમાં હું.

વૃત્તિ ત્યાદીનાં મધ્યત્રયસ્ય સમ્બધિ બહુધ્વર્થેષુ વર્તમાનં યદ્વચનં તસ્યાપભ્રંશે 'હુ' इत्यादेशो वा भवति ।

તિ આદિ (પ્રત્યયો) ના વચલા ત્રણ (પ્રત્યયો) ને લગતા બહુત્વના અર્થમાં રહેલું જે વચન છે તે (ના પ્રત્યય) નો અપભ્રંશમાં હુ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા૦ बलि-अवमत्यणि महुमहणु लहुईह्मा सो-इ ।

जइ इच्छहु वडुत्तणउं देहु म मग्गहु को-इ ॥

શબ્દાર્થ બલિ-અવમત્યણિ—બલ્યમ્યર્થને । મહુમહણુ—મધુમયનઃ । લહુઈહ્મા—લઘુકીભૂતઃ । સો-ઈ—સઃ અપિ । જइ-યદિ । इच्छहु-इच्छथ । वडुत्तणउं (દે.)—મહત્ત્વમ્ । देहु-दत्त । म-मा । मग्गहु-मार्गयत (યાચધ્વમ્) । को-इ-कम् અપિ ॥

છાયા સઃ અપિ મધુમયનઃ, બલ્યમ્યર્થને લઘુકીભૂતઃ । यदि महत्त्वम् इच्छथ, (તર્હિ) दत्त, मा कम् अपि याचध्वम् ॥

એવા (મહાન) વિષ્ણુને પણ બલિની (પાસે) અભ્યર્થના કરવામાં લઘુક થવું પડ્યું. (એટલે) જે મહત્ત્વ ઇચ્છતા હો, (તો) (દાન) આપો, કોઈની પાસે માગો મા.

વૃત્તિ પક્ષે 'इच्छह' इत्यादि ॥

ઉદા૦ (૨) બીજે પક્ષે, (इच्छहु वगैरेने બદલે) इच्छह वगैरे (થાય).

૩૮૫

अन्त्य-त्रयस्याद्यस्य उँ ॥

અન્ત્ય ત્રયના આદ્યનો ઊં.

વૃત્તિ ત્યાદીનામન્ત્ય-ત્રયસ્ય યદાદ્યં વચનં તસ્યાપભ્રંશ 'ઉં' इत्यादेशो वा भवति ।

તિ વગેરે પ્રત્યયો)માંના અંત્ય ત્રણનું જે આઘ વચન
તે (પ્રત્યય)નો અપભ્રંશમાં-ઉં એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા૦ (૧) વિહિ વિણડુ, પીડંતુ ગહ મં ઘણિ કરહિ વિસાડ ।
સંપડ કદ્દુઉં વેસ જિવં છુડુ અઘડ વવસાડ ॥

શબ્દાર્થ^૧ વિહિ-ત્રિધિઃ । વિણડુ-વ્યાકુલીકરોતુ । પીડંતુ-પીડયન્તુ ।
ગહ-ગ્રહાઃ । મં-મા । ઘણિ (દે.)-પ્રિયે । કરહિ-કુરુ ।
વિસાડ-વિષાદમ્ । સંપડ-સમ્પદમ્ । કદ્દુઉં-કર્ષયામિ । વેસ-
વેશ્યામ્ । જિવં-યથા, ઇવ । છુડુ-યદિ । અઘડ-અર્ઘતે ।
વવસાડ-વ્યવસાયઃ ॥

આયા ત્રિધિઃ વ્યાકુલીકરોતુ । ગ્રહાઃ પીડયન્તુ । હે પ્રિયે, (ત્વમ્)
વિષાદમ્ મા કુરુ । યદિ વ્યવસાયઃ અર્ઘતે (? સ્યાત્ ?), (અહમ્)
સમ્પદમ્ વેશ્યામ્ ઇવ કર્ષયામિ ।

વિધાતા ભલે વ્યાકુળ કરે. ગ્રહો ભલે પીડે. હે પ્રિયે, વિષાદ
કર મા. જો (માત્ર કોઈ) અનુકૂળ વ્યવસાય હોય, (તો) સંપત્તિને
(તો) વેશ્યાની જેમ એથી લાવું.

ઉદા૦ (૨) વલિ કિજ્જઉં સુઅણસ્સુ ॥ (બુચ્છો ૩૩૮)

વૃત્તિ પક્ષે ॥ બીજે પક્ષે,

ઉદા૦ (૩) ‘કડ્ઢામિ’ इत्यादि ॥
(કડ્ઢઉં વગેરેને બદલે) કડ્ઢામિ વગેરે (થાય.)

૩૮૬

बहुत्वे हुँ ॥

બહુવચનમાં હું.

વૃત્તિ ત્યાદીનામન્ત્ય-ત્રયસ્ય સમ્બન્ધિ बहुष्वर्थेषु वर्तमानं यद्वचनं तस्य
‘हुँ’ इत्यादेशो वा भवति ।

તિ વગેરે(પ્રત્યયોમાં ના અંત્ય ત્રણમાં જે વચન બહુત્વના અર્થમાં રહેલું છે, તે(ના પ્રત્યય) નો -હું એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. (૧) સ્વર્ગ-વિસાહિત જહિં લહહું પિઅ, તહિં દેસહિં જાહું ।

રણ-દુર્ભિક્ષે ભગાઈ વિણ જુજ્જે ન વલાહું ॥

શબ્દાર્થ સ્વર્ગ-વિસાહિત—સ્વર્ગ-વિસાહિતમ્ । જહિં—યત્ર । લહહું—લભામહે ।

પિઅ—પ્રિય । તહિં—તસ્મિન્ । દેસહિં—દેશે । જાહું—યામઃ । રણ-
દુર્ભિક્ષે—રણ-દુર્મિક્ષેણ । ભગાઈ—ભગ્નાઃ । વિણ—વિના । જુજ્જે—
યુદ્ધેન । ન—ન । વલાહું—વલામહે ।

છાયા પ્રિય, યત્ર સ્વર્ગ-વિસાહિતમ્ લભામહે, તસ્મિન્ દેશે યામઃ । રણ-
દુર્મિક્ષેણ ભગ્નાઃ (વચમ્) યુદ્ધેન વિના ન વલામહે ॥

હે પ્રિય, અડૂગથી સાધેલું (અડૂગ વાપરીને પ્રાપ્ત થતી વસ્તુ) જ્યાં આપણને મળે, તે દેશમાં જઈએ. યુદ્ધના દુકાળથી આપણે (તો) ભાંગી પડ્યા. યુદ્ધ વિના આપણે નહીં વળીએ.

વૃત્તિ પક્ષે ॥ બીજે પક્ષે,

ઉદા. 'લહિમુ' इत्यादि ॥

(લહહું વગેરેને બદલે) લહિમુ વગેરે (થાય).

૩૮૭ હિ—સ્વયોરિદુદેત્ ॥

ંહિ, ંસ્વ નો ઇ, ડ, ઍ.

વૃત્તિ પञ्चम्या हिस्वयोरपभ्रंशे 'इ', 'उ', 'ए' इत्येते त्रय आदेशा वा भवन्ति ॥ इत् ।

આજ્ઞાર્થના ંહિ, ંસ્વના, અપભ્રંશમાં ઇ, ડ, ઍ, એમ ત્રણ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. (એમ કે) ઇ—

ઉદા. (૧) કુંજર સુમરિ મ સલ્લઇડ સરલા સાસ મ મેહિ ।
કવલ જિ પાવિય વિહિ-વસિણ તે ચરિ માણુ મ મેહિ ॥

शब्दार्थं कुंजर-कुञ्जर । सुमरि-स्मर । म-मा । सरलइउ-सरलकीः ।
 सरला-सरलान् । सास-श्वासान् । म-मा । मेरिलि (दे.)-मुञ्च ।
 कवल-कवलाः । जि-ये । पात्रिय-प्राप्ताः । विहि-वसिण-विधि-
 वशेन । ते-तान् । चरि-चर । माणु-मानम् । म-मा ।
 मेरिलि (दे.)-मुञ्च ॥

छाया कुञ्जर, सरलकीः मा स्मर । सरलान् श्वासान् मा मुञ्च । ये
 कवलाः विधि-वशेन प्राप्ताः, तान् चर । मानम् मा मुञ्च ॥

(६) कुंजर, सद्वक्त्रीयाने संलार मा. दांया निःश्वास भूक
 मा. विधिवश ये कोणिया भया, ते चर मान भूक मा.

वृत्ति उत् ।

उ—

उदा० (२) भमरा, एत्थु वि लिंबडइ के-वि दिअहडा विलंबु ।

घण-पत्तल छाया-बहुल फुल्लइ जाम कयंबु ।

शब्दार्थं भमरा-(हे)भ्रमर । एत्थु-अत्र । वि-अपि । लिंबडइ-निम्बे ।
 के-वि-कानपि । दिअहडा-दिवसान् । विलंबु-विलम्बस्व । घण-
 पत्तल-घन-पत्रवान् । छाया-बहुल-छाया-बहुलः । फुल्लइ-फुल्लति ।
 जाम-यावत् । कयंबु-कदम्बः ।

छाया (हे) भ्रमर, अत्र निम्बे अपि (तावत्) कानपि दिवसान् विलम्बस्व ।
 यावत् घनपत्रवान् छाया-बहुलः कदम्बः फुल्लति ॥

(६) भ्रमर, घणं पत्रवाणो = घटादार, गाढी छायावाणो कदम्ब
 भीक्षे, त्यांसुधी डेटलाक दिवस तो अही दीभडा पर थोल
 (= भुक्षाम कर) .

वृत्ति एत् ।

ए —

उदा० (३) प्रिय एव्हि करे सेल्ल करि छडडहि तुहुं करवाल ।
 जं कावालिय बप्पुडा लेहिं अभग्गु कवाल ॥

શબ્દાર્થ પ્રિય-(હે) પ્રિય । एवँहिँ-इदानीम् । करेँ-कुरु । सेल्लु(दे.)-
 भल्लम् । करि-करे । छड्डहि(दे.)-त्यज । तुहुँ-त्वम् । करवाल-
 करवालम् । जं-यद् । कावालिय-कापालिकाः । बप्पुडा(दे.)-
 वराकाः । लेहिँ-गृह्णन्ति । अभग्गु-अभग्नम् । कवाल-कपालम् ।

આયા (હે) પ્રિય, ઇદાનીમ્ કરે ભલ્લમ્ કુરુ । ત્વમ્ કરવાલમ્ ત્યજ ।
 યદ્ વરાકાઃ કાપાલિકાઃ અભગ્નમ્ કપાલમ્ ગૃહ્ણન્તિ ॥

(હે) પ્રિય, હવે તું તલવાર છોડ, (ને) હાથમાં બાલો કર (=લે),
 જેથી આપડા કાપાલિકો (=કાપાલિકોને) આખી ખોપરી (તો)
 લે (=મળે) .

વૃત્તિ પક્ષે 'સુમરહિ' ઇત્યાદિ ।

ખીજે પક્ષે, સુગરિ ને બદલે સુમરહિ વગેરે (થાય) .

૩૮૮

वत्स्यति-स्यस्य सः ॥

ભવિષ્યકાળના 'સ્ય' નો સ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે મવિષ્યદર્થવિષયસ્ય ત્યાદેઃ સ્યસ્ય સો વા ભવતિ ।

તિ વગેરે (પ્રત્યયો લાગતાં,) ભવિષ્ય અર્થને લગતાકાળ ના 'સ્ય'નો
 વિકલ્પે સ થાય છે.

ઉદા૦ દિઅહા જંતિ જ્ઞડ્ણ્પડહિँ પડહિँ મળોરહ પચ્છિ ।

જં અચ્છઇ તં માણિઅઇ 'હોસઇ' કરંતુ મ અચ્છિ ॥

શબ્દાર્થ દિઅહા-દિવસાઃ । જંતિ-યાન્તિ । જ્ઞડ્ણ્પડહિँ(દે.)-વેગેનઃ ।

પડાહँ-પતન્તિ । મળોરહ-મનોરથાઃ । પચ્છિ-પશ્ચાત્ । જં-યદ્

અચ્છઇ-અસ્તિ । તં-તદ્ । માણિઅઇ-માન્યતે (=મુજ્યતે) । હોસઇ-

મવિષ્યતિ । કરંતુ-કુર્વન્ । મ-મા । અચ્છિ-આસ્સ્વ ।

આયા દિવસાઃ વેગેન યાન્તિ, મનોરથાઃ (તુ) પશ્ચાત્ પતન્તિ । (અતઃ)

યદ્ અસ્તિ તદ્ મુજ્યતે (= મુઝ્જીત) । 'મવિષ્યતિ' (ઇતિ) કુર્વન્

મા આસ્સ્વ ॥

દ્વિવસો ઝટપટ વહી જાય છે, (ને) મનોરથ પાછા પડતા જાય છે. (તો) જે છે તે માણીએ, (= માણુ, ને) ‘થશે, (થશે)’ કરતો. બેસી રહે મા.

વૃત્તિ પક્ષે ‘હોહિદ’ ।

બીજે પક્ષે, (હોસદ ને બદલે) હોહિદ (થાય).

૩૮૯

ક્રિયે: કીસુ ॥

ક્રિયે નેા કીસુ.

વૃત્તિ ‘ક્રિયે’ इत्येतस्य क्रियापदस्याभ्रंशे ‘कीसु’ इत्यादेशो वा भवति ।
ક્રિયે એ ક્રિયાપદ =આખ્યાતિકે રૂપ/નેા અપભ્રંશમાં કીસુ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા० (૧) સંતા મોગ જુ પરિહરદ તસુ કંતહો~ બલિકીસુ ।
તસુ દઝવેળ વિ (?) મુંડિયઝ જસુ खलिहडउँ सीसु ॥
શબ્દાર્થ સંતા-સતઃ । મોગ-મોગાન્ । જુ-યઃ । પરિહરદ-પરિહરતિ ।
તસુ-તસ્મૈ । કંતહો~કાન્તાય । બલિકીસુ-બલીક્રિયે । તસુ-તસ્ય
दङवेण-दैवेन । वि-अपि । मंडियउँ-मुण्डितकम् । जसु-यस्य
खलिहडउँ (दे.)-खल्वाटम् । सीसु-शिरस् ।

છાયા યઃ સતઃ મોગાન્ પરિહરતિ, તસ્મૈ કાન્તાય (અહમ્) બલીક્રિયે ।
યસ્ય (તુ) खल्वाटम् शिरस्, तस्य दैवेन अपि (?) मुण्डितम् ।
છતાભોગોને જે ત્યજે છે, તે કાન્ત પર (હું) બલિદાન તરીકે અપાઈ જાઉં (= તેના પર વારી જાઉં, તેની બલિદારી). આકી તો જેનું શીશ ટાલિયું છે, તેનું (તો) દૈવે પાણુ (?) દૈવે જ) મુંડેલું છે.
વૃત્તિ પક્ષે, साध्यमानावस्थात् ‘क्रिये’ इति संस्कृतशब्दादेषः प्रयोगः ।
બીજે પક્ષે, ક્રિયે એ સાધ્યમાન અવસ્થાવાળા સંસ્કૃત શબ્દમાંથી આવેા પ્રયોગ (થાય):—

ઉદા० (૧) बलिकिउजउँ सुअणस्सु । (ગુઓ ૩૮૦)

૩૯૦

ભ્રુવઃ પર્યાપ્તૌ હુચ્ચઃ ॥

મૂનો ‘પર્યાપ્તિ’ અર્થમાં હુચ્ચ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ભ્રુવો ઘાતો પર્યાપ્તાવર્થે વર્તમાનસ્ય ‘હુચ્ચ’ ઇત્યાદેશો
ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં પર્યાપ્તિના અર્થમાં રહેલા મૂ ધાતુનો હુચ્ચ
એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ અઇ-તુંગત્તણુ જં થળહ્ સો છેઅઝ ન-હુ લાહુ ।

સહિ જઇ કેવૈં-ઇ તુહિ-વસેળ અહરિ પહુચ્ચઇ નાહુ ॥

શબ્દાર્થ અઇ-તુંગત્તણુ-અતિ-તુઙ્ગત્વમ્ । જં-યદ્ । થળહ્-સ્તનયોઃ । સો-
સઃ । છેઅઝ-છેદઃ । ન-હુ-ન સ્વલુ । લાહુ-લાભઃ । સહિ-
(હે) સખિ । જઇ-યદિ । કેવૈં-ઇ-કથમપિ । તુહિ-વસેળ-ત્રુટિ-વશેન,
કાલવિલમ્બેન । અહરિ-અઘરે । પહુચ્ચઇ-પ્રભવતિ । નાહુ-નાથઃ ॥

છાયા સ્તનયોઃ યદ્ અતિ-તુઙ્ગત્વમ્, સઃ છેદઃ, ન સ્વલુ લાભઃ । (હે) સખિ,
યદિ નાથઃ અઘરે પ્રભવતિ કથમપિ કાલવિલમ્બેન (એવ પ્રભવતિ) ॥

સ્તનનું જે અતિ તુંગત્વ છે, તે હાનિ (રૂપ છે), નહીં કે
લાભ (રૂપ), (કેમ કે હે) સખી, તેથી કરીને) નાથ જે હાઠ સુધી
પહોંચે છે, તો (તે) કેમય કરીને, વિદ્યંએ (જ) (પહોંચે છે).

૩૯૧ બ્રૂગો બ્રુવો વા ॥

બ્રૂગ્ (=બ્રૂ) નો વિકલ્પે બ્રુવ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે બ્રૂગો ઘાતો ‘બ્રુવ’ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં બ્રૂગ્ (=બ્રૂ) ધાતુનો બ્રુવ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા૦ (૧) બ્રુવહ સુહાસિ કિં-પિ ॥

શબ્દાર્થ બ્રુવહ-બ્રૂત । સુહાસિઝ-સુભાષિતમ્ । કિં-પિ-કિમપિ ॥

છાયા કિમપિ સુભાષિતમ્ વ્રત ॥

કોઈ એક સુભાષિત બોલો.

વૃત્તિ પક્ષે ॥ બીજે પક્ષે,

ઉદા૦ (૨) इत्तउँ ब्रोप्पिणु सउणि ठिउ पुणु दूसासणु ब्रोप्पि ।
 'तो हउँ जाणउँ एहो' हरि जइ महु अग्गइ ब्रोप्पि ॥
 શબ્દાર્થ' इत्तउँ-इयत् । ब्रोप्पिणु-उक्त्वा । सउणि-शकुनिः । ठिउ-
 स्थितः । पुणु-पुनः । दूसासणु-दुःशासनः । ब्रोप्पि-उक्त्वा ।
 तो-ततः । हउँ-अहम् । जाणउँ-जानामि । एहो-एषः ।
 हरि-हरिः । जइ-यदि । महु-मम । अग्गइ-अग्रे । ब्रोप्पि-
 उक्त्वा ।

છાયા. इयत् उक्त्वा शकुनिः स्थितः । पुनः दुःशासनः (एवं) उक्त्वा
 (स्थितः) । 'यदि मम अग्रे उक्त्वा (तिष्ठति), ततः अहम्
 जानामि एषः हरिः' इति ॥

એટલું બોલીને શકુનિ રહી ગયો. પછી દુશાસન આ પ્રમાણે
 બોલીને (રહી ગયો), 'મારી આગળ બોલીને ને એ (ગમે) રહે, તો
 હું જાણુ' કે એ હરિ (ખરો)'.
 ૩૯૨

व्रजेवृजः ॥

व्रजि (=व्रज्)नो वुज.

वृत्ति अपभ्रंशे व्रजतेर्घातो'वृज' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં વ્રજતિ (=વ્રજ્) ધાતુનો વુજ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ वुजइ । वुजेप्पि । वुजेप्पिणु ॥

છાયા. व्रजति । व्रजित्वा । व्रजित्वा ॥

જાય છે. વ્રજિત્વે. વ્રજિત્વે.

૩૯૩

दृशेः प्रस्सः ॥

दृशि (=दृश्) नो प्रस्स.

वृत्ति अपभ्रंशे दृशेर्घातोः 'प्रस्स' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં દૃશિ (=દૃશ્) ધાતુનો પ્રસ્સ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ પ્રસ્સદિ ।

છાયા પશ્યતિ । ગુએ છે.

૩૯૪

મ્રહેર્ગૃળ્હઃ ॥

મ્રહિ (=મ્રહ્) નો ગૃળ્હ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે મ્રહેર્ધાતો 'ગૃળ્હ' ઇત્યાદેશો ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં મ્રહિ (=મ્રહ્) ધાતુનો ગૃળ્હ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ પઢ ગૃળ્હેપ્પિણુ વ્રતુ ॥

શબ્દાર્થ પઢ-પઠ । ગૃળ્હેપ્પિણુ-ગૃહીત્વા । વ્રતુ=વ્રતમ્ ।

છાયા વ્રતમ્ ગૃહીત્વા પઠ ।

વ્રત લઘ્વિને લઘુ.

૩૯૫

તક્ષ્યાદીનાં છોલ્લાદયઃ ॥

તક્ષિ (= તક્ષ) વગેરેના છોલ્લ વગેરે.

વૃત્તિ અપભ્રંશે તક્ષિપ્રમૃતીનાં ધાતૂનાં 'છોલ્લ' ઇત્યાદયઃ આદેશા ભવન્તિ ।

અપભ્રંશમાં તક્ષિ (= તક્ષ) વગેરે ધાતુઓના છોલ્લ વગેરે આદેશો થાય છે.

ઉદા૦ (૧) જિવ્ઁ તિવ્ઁ તિક્ષ્વા લેવિ કર જડ સસિ છોલ્લિજ્જન્તુ ।

તો જડ ગોરિહેઁ મુહ-કમલિ સરિસિમ કા-વિ લહન્તુ ॥

શબ્દાર્થ જિવ્ઁ તિવ્ઁ-યથા યથા । તિક્ષ્વા-તીક્ષ્ણાન્ । લેવિ-ગૃહીત્વા ।

કર-કરાન્ । જડ-યદિ । સસિ-શશી । છોલ્લિજ્જન્તુ (દે.)

અતક્ષિણ્યત । તો-તતઃ । જડ-જગતિ । ગોરિહેઁ-ગૌર્યાઃ ।

મુહ-કમલિ-મુખ-કમલેન । સરિસિમ-સદશતામ્ । કા-વિ-કામપિ ।

લહન્તુ-અલપ્સ્યત ।

છાયા યથા તથા તીક્ષ્ણાન્ કરાન્ ગૃહીત્વા યદિ શશી અતક્ષિણ્યત, તતઃ

(સઃ) જગતિ ગૌર્યાઃ મુખ-કમલેન કામપિ સદશતામ્ અલપ્સ્યત ॥

ગમે તેમ કરીને તીક્ષ્ણ કિરણો લઈ લઈને, પછી બે શશીને
છાલવામાં આવ્યો હોત, તો (તે) જગતમાં ગૌરીના મુખકમળ
સાથે કિંચિત્ સમાનતા પ્રાપ્ત કરત.

વૃત્તિ આદિગ્રહણાદ્ દેશીષુ યે ક્રિયાવચના ઉપલભ્યન્તે તે ઉદાહાર્યાઃ ।
(સૂત્રમાં) આદિ(શબ્દ)ના કરેલ સમાવેશથી, દેશી (ભાષા)ઓમાં
જે ક્રિયાવાચક શબ્દો પ્રાપ્ત થાય છે, તેમનાં ઉદાહરણ
આપવાં—

ઉદા૦ (૨) ચૂડુલ્લઙ્ગ ચુણીહોડસડ્ મુદ્ધિ કવોલિ નિહિત્તઽ ।
સાસાનલ-જાલ-જ્વલકિકઅઽ વાહ સલિલ-સંસિત્તુ ॥

શબ્દાર્થ ચૂડુલ્લઙ્ગ-કઙ્કળમ્ । ચુણીહોડસડ્-ચૂર્ણીભવિષ્યતિ । (હે) મુદ્ધિ-
મુઘે । કવોલિ-કપોલે । નિહિત્તઽ-નિહિતમ્ । સાસાનલ-જાલ-
જ્વલકિકઅઽ (દે.)-શ્વાસાનલ-જ્વાલા-સંતપ્તમ્ । વાહ-સલિલ-સંસિત્તઽ-
વાષ્પ-સલિલ-સંસિત્તમ્ ।

અર્થા૦ (હે) મુઘે, કપોલે નિહિતમ્ કઙ્કળમ્ શ્વાસાનલ-જ્વાલા-સંતપ્તમ્
વાષ્પસલિલ-સંસિત્તમ્ ચૂર્ણીભવિષ્યતિ ।

(હે) મુખ્યા ગાલ નીચે (=ગાલે) રાખેલો (ને તેથી) નિઃશ્વાસાશ્મિની
આળથી તપી ગયેલો (અને) અશ્રુજળથી સીંચાયેલો (તારો)
ચૂડલો ચૂરો બની જશે.

ઉદા૦ (૩) અબ્મહવંચિઽ વે પયડ્ પેમ્મુ નિઅત્તઽ જાવ્ ।
સવ્વાસણ-રિઽ-સંભવહો કર પરિઅત્તા તાવ્ ॥

શબ્દાર્થ અબ્મહવંચિઽ-અનુવ્રજ્ય । વે-દ્વે । પયડ્-પદે । પેમ્મુ-પ્રેમ (પ્રિયા)
નિઅત્તઽ-નિવર્તતે । જાવ્-યાવત્ । સવ્વાસણ-રિઽ-સંભવહો
-સર્વાશન-રિપુ-સમ્ભવસ્ય (=ચન્દ્રસ્ય) । કર-કરાઃ । પરિઅત્તા-
પરિવૃત્તાઃ ! તાવ્-તાવત્ ।

છાયા (પ્રિયમ્) અનુવ્રજ્ય યાવત્ દ્વે પદે પ્રેમ (= પ્રિયા) નિવર્તતે તાવત્
ચન્દ્રસ્ય કિરણાઃ પરિવૃત્તાઃ ।

(પ્રિયને) વળાવીને પ્રિયા જ્યાં બે પગલાં પાછી વળે છે, ત્યાં
(તેા) ચંદ્રનાં કિરણ પ્રસરી વળ્યાં.

ઉદા. (૪) હિઅઈ **સુડુકકઈ** ગોરડી ગયણિ **ધુડુકકઈ** મેહુ ।
વાસારત્તિ પવાસુઅહ્ં વિસમા સંકડુ **ઁહુ** ॥

શબ્દાર્થ હિઅઈ—હૃદયે । સુડુકકઈ—શર્યાયતે । ગોરડી—ગૌરી । ગયણિ—ગગને ।
ધુડુકકઈ—ગર્જતિ । મેહુ—મેઘઃ । વાસારત્તિ—વર્ષારાત્રે, વર્ષાસુ । પવાસુઅહ્ં—
પ્રવાસિનામ્ । વિસમા—વિષમમ્ । સંકડુ—સંકટમ્ । ઁહુ—એતત્ ।

છાયા હૃદયે શર્યાયતે ગૌરી । ગગને ગર્જતિ મેઘઃ । વર્ષાસુ પ્રવાસિનામ્
એતત્ સંકટમ્ વિષમમ્ ।

હૃદયમાં ગોરી(નો વિરહ) ખટકે છે, ગગનમાં મેઘ ગડગડે છે.
વર્ષામાં (નીકળેલા) પ્રવાસીઓને આ સંકટ આઠડું હોય છે.

ઉદા. (૫) અમ્મિ પઓહર વજ્જમા નિચ્ચુ જે સંમુહ થંતિ ।
મહુ કંતહો સમરંગણઈ ગય-ઘડ મઝ્જિઝ જંતિ ॥

શબ્દાર્થ અમ્મિ—અમ્બ (=સહિ) । પઓહર—પયોધરૌ । વજ્જમા—વજ્રમયૌ ।
નિચ્ચુ—નિત્યમ્ । જે—એવ । સંમુહ—સંમુખૌ । થંતિ—તિષ્ઠતઃ । મહુ—
મમ । કંતહો—કાન્તસ્ય (=કાન્તેન) । સમરંગણઈ—સમરાજ્ઞણે । ગય-
ઘડ—ગજ-ઘટ્ટાઃ । મઝ્જિઝ—મગ્નાઃ । જંતિ—યાન્તિ ।

છાયા અમ્બ (= સહિ) (મમ) પયોધરૌ વજ્રમયૌ । (યતઃ તૌ) નિત્યમ્ એવ
(મમ કાન્તસ્ય) સંમુખૌ તિષ્ઠતઃ । સમરાજ્ઞણે ગજ-ઘટ્ટાઃ (અપિ)
મમ કાન્તસ્ય મગ્નાઃ યાન્તિ ।

માડી, (મારા) સ્તન વળના છે, (કારણ કે તે) સદૈવ (મારા
કાન્તની) સંમુખ રહે છે (=કાન્તનો સામનો કરે છે), જ્યારે સમ-
રાજાણમાં ગજઘટ્ટાઓ (પણ) મારા કાન્ત પાસેથી હારીને ભાગે છે.

उद्दा० (६) पुत्रो जाएँ कवण गुण अवगुण कवण मुण ।
जा बप्पीकी भुँहडी चंपिज्जइ अवरेण ॥

शब्दार्थ पुत्रो—पुत्रेण । जाएँ—जातेन । कवण—कः । गुण—गुणः । अवगुण—
अवगुणः । कवण—कः । मुण—मृतेन । जा—यावत् । बप्पीकी (दे.)—
पैतृकी । भुँहडी—भूमिः । चंपिज्जइ (दे.)—भाराक्रान्ता क्रियते
(= आक्रम्यते) । अवरेण—अपरेण ।

अथा (तेन) पुत्रेण जातेन कः गुणः, मृतेन (वा) कः अवगुणः,
यावत् पैतृकी भूमिः अपरेण आक्रम्यते ।

ज्यांसुधी आपीकी भूमि भील डेधधी दयावाय (= दयायेली
रहे) त्यांसुधी, पुत्रना जनभ्याथी शे लाल (तेम) तेना भयाथी
शी हानि ?

उद्दा० (७) तं तेत्तिउ जलु सायरहोँ सो तेवडु वित्थारु ।

तिसहेँ निवारणु पलु वि न-वि पर धुद्धुअइ असारु ॥

शब्दार्थ तं—तद् । तेत्ति—तावत् । जलु—जलम् । सायरहोँ—सागरस्य ।
सो—सः । तेवडु—तावन्मात्रः । वित्थारु—विस्तारः । तिसहेँ—तृषायाः ।
निवारणु—निवारणम् । पलु—पलम् । वि—अपि । न-वि—नापि (= नैव)
पर—परम् । धुद्धुअइ (दे.)—शब्दायते । असारु—असारः ।

अथा सागरस्य तद् तावत् जलम् । सः तावन्मात्रः विस्तारः । तृषायाः
निवारणम् (तु) पलम् अपि नैव । परम् असारः शब्दायते ।

सागरतुं ऐटलुं ऐ जण, ने ऐवडे ऐ विस्तार ! पणु
जण भाटे ऐ तरसनुं निवारणु (तेनाथी थतुं) नथी. केवण नकाभा
(ते) धूधकारा करे छे !

३६६ अनदौ स्वरदसंयुक्तानां क-ख-त-थ-प-फां ग-घ-द-ध-व-भाः ॥

अनाद्य, स्वर पछी आपता ने असंयुक्त ऐवा 'क', 'ख', 'त', 'थ',
'प', 'इ'ना 'ग', 'घ', 'द', 'ध', 'व', 'भ'.

વૃત્તિ અપભ્રંશેડપદાદી વર્તમાનાનાં સ્વરાત્ પરેષામસંયુક્તાનાં ક-લ-ત-ય-પ-
ફાનાં સ્થાને યથાસંલ્પ્ય ગ-ઘ-દ-ઘ-બ-મા પ્રાયો ભવન્તિ ॥

અપભ્રંશમાં પદના આરંભે ન હોય તેવા, સ્વર પછી આવતા
અને અસંયુક્ત એવા ‘ક’, ‘ખ’, ‘ત’, ‘થ’, ‘પ’, ‘ફ’ ને સ્થાને
અનુક્રમે ‘ગ’, ‘ઘ’, ‘દ’, ‘ધ’, ‘બ’, ‘ભ’ ધણી વાર થાય છે.

વૃત્તિ કસ્ય ગઃ ।

‘ક’નો ‘ગ’.

ઉદા૦ (૧) જં દિટ્ઠુઁ સોમ-ગ્ગહણુ અસહિં હસિઠ નિસંકુ ।

‘પિઅ-માણુસ-વિચ્છોહ-ગરુ ગિલિ ગિલિ રાહુ મિયંકુ’ ॥

શબ્દાર્થઃ જં—યદ્ । દિટ્ઠુઁ—દૃષ્ટકમ્, દૃષ્ટમ્ । સોમ-ગ્ગહણુ—સોમગ્રહણમ્ ।
અસહિં—અસતીભિઃ । હસિઠ—હસિતમ્ । નિસંકુ—નિઃશઙ્કમ્ । પિઅ-
માણુસ—વિચ્છોહ-ગરુ—પ્રિય-મનુષ્ય-વિક્ષોભ-(= વિયોગ-)કરમ્ । ગિલિ
ગિલિ—ગિલ ગિલ । રાહુ—(હે) રાહો । મિયંકુ—મૃગાઙ્કમ્ ।

અથા યદ્ સોમ-ગ્રહણમ્ દૃષ્ટમ્, (તતઃ) અસતીભિઃ નિઃશઙ્કમ્ હસિતમ્ ।
(ઉક્તમ્ ચ) (હે) ‘રાહો, પ્રિય-મનુષ્ય-વિયોગ-કરમ્ મૃગાઙ્કમ્ ગિલ
ગિલ’ ।

ચંદ્રનું ગ્રહણ (થતુ) જોયું એટલે અસતીઓ નિઃશંક રીતે
હસી ઊઠી (અને ખોલી), ‘હું’ રાહુ, પ્રિયજનનો વિયોગ
કરાવનાર ચંદ્રને ગળી જ, ગળી જ !

વૃત્તિ લસ્ય ઘઃ ।

‘ખ’નો ‘ઘ’.

ઉદા૦ (૨) અમ્મિર્ સત્થાવત્થેહિં સુધેં ચિંતિજ્જહ માણુ ।

પિર્ દિટ્ઠેં હલ્લોહલેંળ કો ચેઅહ અપ્પાણુ ॥

શબ્દાર્થઃ અમ્મિર્—(હે) અમ્બ(=સાથિ) । સત્થાવત્થેહિં—સ્વસ્થાવસ્થેઃ । સુધેં—

सुखेन । चित्तिज्जइ-चिन्त्यते । माणु-मानः । पिँ-प्रिये । दिट्ठे-दृष्टे ।
हल्लोहल्लेण (दे.)-व्याकुलत्वेन । को-कः । चेअइ-चेतयति । अप्पाणु-
आत्मानम् ।

छाया अम्ब (= सखि) स्वत्थावस्थैः मानः सुखेन चिन्त्यते । प्रिये दृष्टे
(तु) व्याकुलत्वेन को आत्मानम् चेतयति ।

भाडी, स्वस्थ (भने)दशावाणा (डोय ते) मान्(मां रडेवा)-
नो सुप्पेथी विचार करे (= करी शके). (पण्ण अही तो) प्रियने
जेतां साथे व्याकुलतामां जातनुं लान (ज) डेने रडे छे (के
मानने विचार करु) ?

वृत्ति तथपफाना दधबभाः ।

‘त’, ‘थ’, ‘प’, ‘क्ष’, ना ‘ह’, ‘ध’, ‘भ’, ‘ल’.

उद्दा० (३) सबधु करेप्पिणु कधिदु मइँ ‘तसु पर सभलउँ जम्मु ।

जासु न चाउ न चारहडि न-य पम्हुड्डउ धम्मु ॥

शब्दार्थ सबधु-शपथम् । करेप्पिणु-कृत्वा । कधिदु-कथितम् ।

मइँ-मया । तसु-तस्य । पर-परम्, केवलम् । सभलउँ-सफलकम्,

सफलम् । जम्मु-जन्म । जासु-यस्य । न-न । चाउ-त्यागः ।

न-न । चारहडि-चारभटी, शौर्यवृत्तिः । न-य—न च । पम्हुड्डउ

(दे.)-विलुप्तः । धम्मु-धर्मः ।

छाया मया शपथम् कृत्वा कथितम् (यद्) केवलम् तस्य जन्म
सफलम् यस्य त्यागः शौर्यवृत्तिः धर्मः च न विलुप्तः ॥

મેં શપથ લઈને કહ્યું (કે) જેની દાન(વૃત્તિ), શૌર્ય(વૃત્તિ) ને ધર્મ લુપ્ત નથી થયાં તેનો જ માત્ર જન્મ સફળ છે.

વૃત્તિ અનાદૌ इति किम् । ‘सबधु करेप्पिणु’ अत्र कस्य गत्वं न भवति । स्वरादिति किम् । ‘गिलि गिलि राहु मियंकु’ । असंयुक्तानामिति किम् । ‘एकहिँ अक्खिहिँ सावणु’ ।

(સૂત્રમાં) અનાદ એમ (છે તો એ) કેમ ? ‘સબધુ કરેપ્પિણુ’ એમાં (કરેપ્પિણુને) ક (આધ હોવાથી તે)નો ગ નથી થતો; (સૂત્રમાં) સ્વરાત્ એમ (છે તો એ) કેમ ? (કેમ કે) ‘ગિલિ ગિલિ રાહુ મિયંકુ’ (બુઓ ૩૯૬/૧). (સૂત્રમાં) અસંયુક્તાનામ્ એમ (છે તો એ) કેમ ? (જેમ કે) એકહિં અક્ખિહિં સાવણુ (બુઓ ૩૫૭/૨).

વૃત્તિ પ્રાયોઽધિકારાત્ ક્વચિન્ન ભવતિ ।

(સૂત્ર ૩૨૯માં) અધિકૃત કરેલા પ્રાયઃ (= ઘણી વાર) શબ્દથી, ક્યાંક નથી પણ થતો. (જેમ કે :-)

ઉદા૦ (૪) જહ કેવં-હ પાવીસુ પિહ અકિઆ કુહુ કરીસુ ।

પાણિહ નવહ સરાવિ જિવં સવ્વંગેં પહસીસુ ॥

શબ્દાર્થ જહ-યદિ । કેવં-હ—કથમ્ અપિ । પાવીસુ-પ્રાપ્ત્યે । પિહ-પ્રિયમ્ । અકિઆ-અકૃતમ્ । કુહુહ-કૌતુકમ્ । કરીસુ-કરિષ્યામિ । પાણિહ-પાનીયમ્ । નવહ-નવે । સરાવિ-શરાવે । જિવં-યથા । સવ્વંગેં-સર્વાંગેન । પહસીસુ-પ્રવેશ્યામિ ।

છાયા યદિ કથમ્ અપિ પ્રિયમ્ પ્રાપ્સ્યે, અકૃતમ્ કૌતુકમ્ કરિષ્યામિ । યથા નવે શરાવે પાનીયમ્, (તથા) સર્વાંગેન પ્રવેક્ષ્યામિ ।

જે કેમેય (કરીને) પ્રિયને પામીશ, (તો) (કોઈ એ) ન ક્યું (હોય એવું) કૌતુક કરીશ : નવા શરાવમાં પાણીની જેમ (હું) મારા) સર્વાંગથી (જ) (પ્રિયમાં) પ્રવેશ કરીશ !

ઉદા૦ (૫) હા કણિઆરુ પફુલ્લિઅહ કંચન-કંતિ-પયાસુ ।
ગોરી-વયળ-વિણિજ્જિઅહ નં સેવહ વળ-વાસુ ॥

શબ્દાર્થ' હા (દે.)-પશ્ય । કણિઆરુ-કર્ણિકારઃ । પફુલ્લિઅહ-પ્રફુલ્લઃ ।
કંચન-કંતિ-પયાસુ — કાચ્ચન-કાન્તિ-પ્રકાશઃ । ગોરી-વયળ-
વિણિજ્જિઅહ—ગૌરી-વદન-વિનિર્જિતઃ । નં-નનુ । સેવહ-સેવતે ।
વળ-વાસુ—વન-વાસમ્ ।

છાયા કર્ણિકારઃ પ્રફુલ્લિતઃ કાચ્ચન-કાન્તિ-પ્રકાશઃ । ગૌરી-વદન-
વિનિર્જિતઃ નનુ (અયમ્) વન-વાસમ્ સેવતે ।

જે, કરેણ ખીલી (છે તે કેવી) સોનેરી કાંતિથી પ્રકાશે છે !
જાણે કે ગોરીના વદનથી પરાજિત થઈને (એ) વનવાસ સેવી
રહી છે !

૩૯૭ મોડનુનાસિકો વો વા ॥

‘મ’નો સાનુનાસિક ‘વ’, વિકલ્પે.

વૃત્તિ અપભ્રંશેડનાદૌ વર્તમાનસ્યાસંયુક્તસ્ય અનુનાસિકો વકારો વા
ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં અનાદ્ય, અસંયુક્ત મકારનો સાનુનાસિક વકાર
વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા૦ કવલ્લુ । કમલુ ॥ મવ્વહુ । ભ્રમરઃ ॥

છાયા કમલમ્ ॥ ભ્રમરઃ ॥

કમળ. ભ્રમર.

વૃત્તિ લાક્ષણિકસ્યાપિ ।

(અહીં આપેલા) નિયમાનુસાર સિદ્ધ થયેલાનો પણ.

ઉદા૦ જિવ્વ । તિવ્વ । જેવ્વ । તેવ્વ ।

છાયા યથા । તથા । યથા । વથા ।

જેમ. તેમ. જેમ. તેમ.

વૃત્તિ અનાદાવિત્યેવ । ‘મયણુ’ । અસંયુક્તસ્યેત્યેવ । ‘તસુ પર સમલવ્વે
જમ્મુ’.

અનાદનો જ : ‘મયણુ’ (= મદનઃ કે મદનમ્).

અસંયુક્તનો જ : ‘તસુ પર સમલવ્વે જમ્મુ’ (બુઓ ૩૬૬/૩).

૩૬૮

વાઽધો રો લુક્ ॥

પાછળનો ‘ર’ વિકલ્પે લુપ્ત.

વૃત્તિ અપભ્રંશે સંયોગાદધો વર્તમાનો રેફો લુગ્ વા ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં સંયુક્ત વ્યંજનોમાં પરવર્તી રેફ વિકલ્પે લુપ્ત
થાય છે.

ઉદા૦ (૧) જઈ કેવ્વ-ઈ પાવીસુ પિડ । (બુઓ ૩૬૬/૪)

મુત્તિ પક્ષે । બીજે પક્ષે :

ઉદા. (૨) જઈ ભગ્ના પારકડા તો સહિ મજ્જુ પ્રિણ (જુઓ ૩૭૯/૨).

૩૯૯

અભૂતોઽપિ ક્વચિત્ ॥

ન હતો તેવો પણ ક્યાંક.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ક્વચિદવિચ્છિન્નમાનોઽપિ રેફો ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં ક્યાંક, (ભૂળમાં) ન હોય તેવો રેફ પણ હોય છે.

ઉદા. (૧) વ્રાસુ મહા-રિસિ એડ મળઈ 'જઈ સુઈ-સત્થુ પમાણુ ।

માયહ્ ચલણ નવંતાહ્ દિવે દિવે ગંગા-ળહાણુ' ॥

શબ્દાર્થ વ્રાસુ-વ્યાસઃ । મહા-રિસિ—મહર્ષિઃ । એડ-એતદ્ । મળઈ-મળતિ, કથયતિ । જઈ-યદિ । સુઈ-સત્થુ-શ્રુતિ-શાસ્ત્રમ્ । પમાણુ-પ્રમાણમ્ । માયહ્—માતૃણામ્ । ચલણ-ચરણૌ । નવંતાહ્—નમતામ્ દિવે દિવે—દિવા દિવા (દિવસે દિવસે) । ગંગા-ળહાણુ—ગંગા-સ્નાનમ્ ।

અર્થા મહર્ષિઃ વ્યાસઃ એતદ્ કથયતિ—યદિ શ્રુતિ-શાસ્ત્રમ્ પ્રમાણમ્ (તતઃ) માતૃણામ્ ચરણૌ નમતામ્ દિવસે દિવસે ગંગા-સ્નાનમ્ (ઇતિ) ।

મહર્ષિ વ્યાસ આમ કહે છે : જો શ્રુતિશાસ્ત્ર પ્રમાણરૂપ હોય, (તો) માતાઓનાં ચરણને નમનારાઓને દિવસે દિવસે ગંગાસ્નાન (સમું પુણ્ય પ્રાપ્ત થતું હોવાનું માનજો).

વૃત્તિ ક્વચિદિતિ કિમ્ ।

(સૂત્રમાં) ક્વચિત્ (=ક્યાંક) એવું (છે એ) કેમ ? (જુઓ આ ઉદાહરણ) :

ઉદા૦ (૨) વાસેણ વિ મારહ-શંભિ વદ્ધ ।

શબ્દાર્થ વાસેણ-વ્યાસેન । વિ-અપિ । મારહ-શંભિ-ભારત-સ્તમ્ભે ।
વદ્ધ-વદ્ધાઃ ।

છાયા વ્યાસેન અપિ ભારત-સ્તમ્ભે વદ્ધાઃ ।

વ્યાસે પણ ભારતરૂપી સ્તંભે બાંધ્યા.....

૪૦૦

આપદ્વિપત્સમ્પદાં દ ઇઃ ॥

આપદ્, વિપદ્, સમ્પદના દ્વનો ઇ.

વૃત્તિ આપભ્રંશે 'આપદ્' 'વિપદ્' 'સમ્પદ્' इत्येतेषां दकारस्य इकारो
भवति ।

અપભ્રંશમાં 'આપદ્', 'વિપદ્', 'સમ્પદ્' એમના દકારનો
ઇકાર થાય છે.

ઉદા૦ (૧) અનડ કરંતહો, પુરિસહો આવહ આવહ ।

શબ્દાર્થ અનડ-અનયમ્ । કરંતહો-કુર્વતઃ । પુરિસહો-પુરુષસ્ય ।

આવહ-આપદ્ । આવહ-આગચ્છતિ ।

છાયા અનયમ્ કુર્વતઃ પુરુષસ્ય આપદ્ આગચ્છતિ ।

અવિવેક કરતા પુરુષ પર આપત્તિ આવે છે.

ઉદા૦ (૨) વિવહ । સંપહ ।

છાયા વિપદ્ । સમ્પદ્ ।

વિપત્તિ. સંપત્તિ.

વૃત્તિ પ્રાયોઽધિકારાત્ ।

(સૂત્ર ૩૨૬ માં) અધિકૃત પ્રાયઃ (= ‘ધણુ’બરુ”) એ શબ્દ અનુસાર :

ઉદા૦ (૩) ગુણહિં ન સંપય કિત્તિ ષર ॥ (બુએા ૩૩૫).

૪૦૧

કથં-યથાં-તથાદેરેમેહેધા ઢિતઃ ॥

કથમ્, યથા, તથાના થૂથી શરૂ થતા(અંશ)ના એમ, ઇમ, ઇહ,
ઇધ (એ) ઢિત્.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ‘કથં’ ‘યથા’ ‘તથા’ इत्येतेषां थादेरवयवस्य प्रत्येकम्
‘એમ’ ‘ઇમ’ ‘ઇહ’, ‘ઇધ’ इत्येते ઢિતશ્ચત્વાર આદેશા ભવન્તિ ।

અપભ્રંશમાં કથં, યથા, તથા એ દરેકના થૂથી શરૂ થતા અંશના
એમ, ઇહ, ઇમ, ઇધ એવા ચાર ઢિત્ આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) ‘કેમ સમપ્પડ દુદ્ધુ દિણુ કિધ રયણી છુહુ હોઈ’ ।

નવવહુ દંસણ-લાલસડ વહઈ મણોરહ સો-ઈ ॥

શબ્દાર્થે કેમ-કથમ્ । સમપ્પડ-સમાપ્યતામ્ । દુદ્ધુ-દુષ્ટઃ । દિણુ-દિનઃ ।

કિધ-કથમ્ । રયણી-રજની । છુહુ-શીઘ્રમ્ । હોઈ-ભવતિ । નવવહુ-

દંસણ-લાલસડ-નવવધૂ-દર્શન-લાલસઃ । વહઈ-વહતિ ।

મણોરહ-મનોરથાન્ । સો-ઈ-સઃ અપિ ।

છાયા નવવધૂ-દર્શન-લાલસઃ સઃ અપિ ‘દુષ્ટઃ દિનઃ કથમ્ સમાપ્યતામ્,
રજની કથમ્ શીઘ્રમ્ ભવતિ’ (इति) मनोरथान् वहति ।

નવોઢાને જોવાની લાલસાવાળો તે યે ‘દુષ્ટ દિવસ કેમ પૂરે
થાય ? રાત કેમ જલદી પડે ?’ (એવા) મનોરથ સોવે છે.

ઉદા૦ (૨) ઓ ગોરી-મુહ-નિજ્જિઅહ વદલિ લુક્કુ મિયંકુ ।
અન્નુ-વિ જો પરિહવિય-તણુ સો કિવં ભવંઈ નિસંકુ ॥

શબ્દાર્થ ઓ-ઓ । ગોરી-મુહ-નિજ્જિઅહ—ગૌરી-મુખ-નિર્જિતઃ । વદલિ(દે.)
—અબ્રે । લુક્કુ-નિલીનઃ । મિયંકુ-મૃગાઙ્કઃ । અન્નુ-વિ—અન્યદ્ અપિ ।
જો-યઃ । પરિહવિય-તણુ-પરિભૂત-તનુઃ । સો-સઃ । કિવં-કથમ્ ।
ભવંઈ-ભ્રમતિ । નિસંકુ-નિઃશંકમ્ ।

છાયા ઓ ગૌરી-મુખ-નિર્જિતઃ મૃગાઙ્કઃ અબ્રે નિલીનઃ । અન્યદ્ અપિ
યઃ પરિભૂત-તનુઃ સઃ કથમ્ નિઃશંકમ્ ભ્રમતિ ।

જે ! ગોરીના મુખ પાસે હારેલો ચંદ્ર વાદળમાં સંતાઈ ગયો !
અને જે જાત-પરાભવ પામ્યો હોય તે નિઃશંક ભમે (પણ) કેમ ?

ઉદા૦ (૩) 'ચિંવાહરિ તણુ રયણ-વણુ કિહ ઠિહ સિરિ-આણંદ ।
નિરુવમ-રસુ પિણં પિઅવિ જણુ સેસહેઈ દિણ્ણી મુદ' ॥

શબ્દાર્થ ચિંવાહરિ-ચિમ્વાધરે । તણુ-તનુઃ । રયણ-વણુ—રદન-વ્રણઃ । કિહ-
કથમ્ । ઠિહ-સ્થિતઃ—સિરિ-આણંદ—શ્રી-આનન્દ । નિરુવમ-રસુ—
નિરુપમ-રસમ્ । પિણં-પ્રિયેણ । પિઅવિ-પીત્વા । જણુ-इव ।
સેસહેઈ-શેષસ્ય ! દિણ્ણી-દત્તા । મુદ—મુદ્રા ।

છાયા 'શ્રી-આનન્દ, ચિમ્વાધરે તનુઃ રદન-વ્રણઃ કથમ્ સ્થિતઃ' ।
'પ્રિયેણ નિરુપમ-રસમ્ પીત્વા શેષસ્ય મુદ્રા इव દત્તા' ।

'શ્રી આનંદ, બિંબાધર પર રહેલો નમણે દંતક્ષત કેવો છે ?'
'અનુપમ (અધર-)રસ પીને પ્રિયે બાકીના પર જાણે કે મુદ્રા
લગાવી (દીધી) !'

उद्दा० (४) भण सहि निहुअउँ तेवँ मइ जइ पिउ दिद्रुठु स-दोसु ।

जेवँ न जाणइ मज्झु मणु पक्खावडिअं तासु ॥

शब्दार्थं भण-भण, कथय । सहि-सखि । निहुअउँ-निभृतम् । तेवँ-
तथा । मइ-माम् । जइ-यदि । पिउ-प्रियः । दिद्रुठु-दृष्टः । स-
दोसु—स-दोषः । जेवँ-यथा । न-न । जाणाइ—जानाति । मज्झु—
मम । मणु-मनः । पक्खावडिअं-पक्षापतितम् । तासु-तस्य ।

छाया सखि, यदि प्रियः स-दोषः दृष्टः (तर्हि) माम् (प्रति) तथा
निभृतम् कथय, यथा तस्य पक्षापतितं मम मनः न जानाति ।

सणी, जे (भारे) प्रियतम अपराधी (डोवानुं ते) जेथुं डाय,
(तो) मने (ते वात) जेथी छानी रीते डडे डे जेथी तेनुं पक्षपाती
(जेथुं) भारुं मन (ते) जेथी न जय.

उद्दा० (५) जिवँ जिवँ वंकिम लोअणहँ.....

तिवँ तिवँ वम्महु निअय-सर.....(जुओ ३४४/२)

उद्दा० (६) मइँ जाणिउँ पिअ विरहिअहँ क-वि धर होइ विआलि ।

नवर मिअंकु-वि तिह तवइ जिह दिणयरु खय-गालि ॥

(जुओ ३७७/१).

वृत्ति एवं जिध-तिधायुदाहार्यौ ।

ओ (४) प्रभाषे जिध, तिधनां उदाहरण् आपवां.

४०२

यादृक्तादृक्कीदृगीदृशां दादेडेहः ॥

यादृश्, तादृश्, कीदृश्, ईदृश्ना दृथी शङ्क यतानो डित् जेथो ह.
वृत्ति अपभ्रंशे यादृगादीनां दादेरवयवस्य डित् 'एह' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં, યાદશ્ વગેરેના દ્વિતીય શરૂ થતા અંશનેા હિત્ એવો
'એહ' આદેશ થાય છે.

ઉદા.૦ મહ્ ભણિઅહ બલિ-રાય તુહ્ કેહહ મગ્ગણુ એહ ।

જેહુ તેહુ ન-વિ હોઈ વઢ સહ્ નારાયણુ એહ ।

શબ્દાર્થ મહ્-મયા । ભણિઅહ-ભણિતઃ । બલિ-રાય—બલિ-રાજ । તુહ્—ત્વમ્
કેહહ-કીદૃક્ । મગ્ગણુ-માર્ગણઃ । એહ-એષઃ । જેહુ-યાદૃક્ । તેહુ-
તાદૃક્ । ન-વિ-ન અપિ । હોઈ-ભવતિ । વઢ (ઢે.)-મૂર્ખ । સહ્—
સ્વયમ્ । નારાયણુ-નારાયણઃ । એહ-એષઃ ।

છાયા બલિ-રાજ, મયા ત્વમ્ ભણિતઃ એષઃ કીદૃક્ માર્ગણઃ (ઇતિ) । મૂર્ખ
ન અપિ યાદૃક્ તાદૃક્ ભવતિ । સ્વયમ્ નારાયણઃ એષઃ ।

બલિરાજ, મેં તને કહુંને કે આ કેવો માગણુ છે ! મૂર્ખ, જેવો
તેવો નથી (એ.) એ (તો) છે સ્વયં નારાયણુ !

૪૦૩

અતાં હઈસઃ ॥

અનો હિત્ એવો અઈસ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે યાદશ્-યાદનામદન્તાનાં યાદશ્-તાદશ્-કીદૃશેદશનાં દાદેશ્વયવસ્ય
હિત્ 'અઈસ' ઇત્યાદેશો ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં, અકારાંત યાદશ્ વગેરેના—(એટલે કે) યાદશ્,
તાદશ્, કીદૃશ્, ઈદૃશના—દ્વિતીય શરૂ થતા અંશનેા હિત્ એવો અઈસ
આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ જહસો । તહસો । કહસો । મહસો ।

છાયા યાદશઃ । તાદશઃ । કીદશઃ । ર્દશઃ ।

એવો. તેવો. કેવો. આવો.

૪૦૪

યત્ર-તત્રયોસ્ત્વસ્ય ડિદેત્થત્તુ ॥

યત્ર, તત્રના ત્રના ડિત્ એવા એત્થુ, અત્તુ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે યત્ર-તત્ર-શબ્દયોસ્ત્વસ્ય ‘એત્થુ’ ‘અત્તુ’ રૂપેતૌ ડિતૌ ભવતઃ ।

અપભ્રંશમાં, યત્ર, તત્ર એ શબ્દોના ત્રના એત્થુ, અત્તુ એવા ડિત્ (આદેશ) થાય છે.

ઉદા૦ (૧) જહ સો ઘટ્ટદિ પ્રયાવદી કેત્થુ વિ લેપિણુ સિક્કુ ।

જેત્થુ-વિ તેત્થુ-વિ એત્થુ જગિ મળ તો તહિ સારિક્કુ ॥

શબ્દાર્થ જહ-યદિ । સો-સઃ । ઘટ્ટદિ-ઘટયતિ । પ્રયાવદી-પ્રજાપતિઃ ।

જેત્થુ-વિ-કુત્ર અપિ । લેપિણુ-ગૃહીત્વા । સિક્કુ-શિક્ષામ્ ।

જેત્થુ-વિ-યત્ર અપિ । તેત્થુ-વિ-તત્ર અપિ । એત્થુ-અત્ર । જગિ

-જગતિ । મળ-કથય । તો-તતઃ । તહિ-તસ્યાઃ । સારિક્કુ-

સાદૃશ્યમ્ ।

છાયા યદિ સઃ પ્રજાપતિઃ અત્ર જગતિ યત્ર અપિ તત્ર અપિ કુત્ર અપિ

શિક્ષામ્ ગૃહીત્વા ઘટયતિ, તતઃ અપિ કિં (સિદ્ધયતે) તસ્યાઃ

સાદૃશ્યમ્ ? મળ ।

કહે, જો એ પ્રજાપતિ આ જગતમાં જ્યાં-ત્યાંથી-(અરે) ક્યાંયથી

પણ શિક્ષણ મેળવીને (કોઈ રૂપ) ઘટે, તો (યે) તે (સ્ત્રી)નું સામ્ય

(સિદ્ધ થાય ખરું) ?

ઉદા૦ (૨) જત્તુ ઠિદો । તત્તુ ઠિદો ।

છાયા યત્ર સ્થિતઃ । તત્ર સ્થિતઃ ।

જ્યાં રહેલો. ત્યાં રહેલો.

૪૦૫

एत्थु कुत्रात्रे ॥

કુત્ર, અત્રમાં एत्थु.

वृत्ति : अपभ्रंशे 'कुत्र' 'अत्र' इत्येतयोस्त्रस्य डित् 'एत्थु' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં, કુત્ર, અત્ર એમના ત્રનો ડિત્ એવો एत्थુ આદેશ થાય છે.

ઉદા૦.....केत्थु-वि लेप्पिणु सिक्खु ।

जेत्थु-वि तेत्थु-वि एत्थु जगि ॥ (બુઓ ૪૦૪/૧)

૪૦૬

यावत्तावतोर्वादेर्म उँ महिँ ॥

યાવત્, તાવત્ના વથી શરૂ થતાનો મ, ઉँ, મહિँ.

वृत्ति अपभ्रंशे यावत्तावदित्यव्यययोर्वकारादेरवयवस्य 'म', 'उँ', 'महिँ' इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति ।

અપભ્રંશમાં, યાવત્, તાવત્ એ અવ્યયોના વથી શરૂ થતા અંશના મ, ઉँ, મહિँ એવા ત્રણ આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) जाम न निवडइ कुंभ-यडि सीह-चवेड-चडकक ।

ताम समत्तहँ मयगलहँ पइ पइ वज्जइ ढक्क ॥

શબ્દાર્થ જામ-યાવત્ । ન-ન । નિવડઈ-નિપતતિ । કુંભ-ચડિ—કુમ્ભ-
તટે । સીહ-ચવેડ-ચડક(દે.)—સિંહ-ચપેટા-પ્રહારઃ । તામ-
તાવત્ । સમત્તહં-સમસ્તાનામ્ । મચ્છગલહૈ-ગજાનામ્, મદકલાનામ્ ।
પઈ પઈ-પદે પદે । વજ્જઈ-વાચતે । ઢક્ક-ઢક્કા ।

છાયા યાવત્ કુમ્ભ-તટે સિંહ-ચવેટા-પ્રહારઃ ન નિપતતિ તાવત્ સમસ્તા-
નામ્ ગજાનામ્ પદે પદે ઢક્કા વાચતે ।

જ્યાં સુધી કુંભતટ પર સિંહની થપ્પડનો ફટકો નથી પડતો,
ત્યાંસુધી (જ) સમસ્ત હાથીઓને પગલે પગલે ઢાલ વાગે છે.

ઉદા૦ (૨) તિલહૈ તિલત્તણુ તાઉં પર જાઉં ન નેહ ગલંતિ ।

નેહિ પળટ્ટઈ તે જિ તિલ તિલ ફિટ્ટવિ ચલ હોંતિ ॥

શબ્દાર્થ તિલહૈ-તિલાનામ્ । તિલત્તણુ-તિલત્વમ્ । તાઉં-તાવત્ । પર-
માત્રમ્, એવ । જાઉં-યાવત્ । ન-ન ' નેહ-સ્નેહાઃ । ગલંતિ-
ગલન્તિ । નેહિ-સ્નેહે । પળટ્ટઈ-પ્રળષ્ટે । તે-તે । જિ-એવ ।
તિલ-તિલાઃ । તિલ-તિલાઃ । ફિટ્ટવિ-નષ્ટ્વા । ચલ-ચલાઃ ।
હોંતિ-ભવન્તિ ।

છાયા તિલાનામ્ તિલત્વમ્ તાવત્ એવ, યાવત્ સ્નેહાઃ ન ગલન્તિ ।
સ્નેહે પ્રળષ્ટે તે એવ તિલાઃ, તિલાઃ નષ્ટ્વા ચલાઃ ભવન્તિ ।

છાયા તલતુ તલપણુ ત્યાંસુધી જ હોય છે, જ્યાં સુધી (તેમના)
સ્નેહ (=પ્રેમ, તેલ) ગળી જતા નથી. સ્નેહ નષ્ટ થતાં તેના તે
જ તલ, તલ ફીટીને 'ખલ' (=ખોળ, શઠ) બને છે.

ઉદા૦ (૩) જામ્હૈ વિસમી કજ્જ-ગઈ જીવહૈ મજ્જે ઇઈ ।

તામહિ અચ્છલ ઇયરુ જણુ સુઅણુ-વિ અંતરુ દેઈ ॥

શબ્દાર્થ જામહિં-યાવત્ । વિસમી-વિષમા । કઞ્જ-ગઈ—કાર્ય-ગતિઃ
 જીવહ્—જીવાનામ્ । મજ્ઞે-મધ્યે । એઈ-એતિ । તામહિ-તાવત્ । અચ્છઙ-
 આસ્તામ્ । ઇયરુ-ઇતરઃ । જણુ-જનઃ । સુઅણુ-વિ-સુજનઃ અપિ ।
 અંતરુ-અન્તરમ્ । દેઈ-દદાતિ ।

છાયા યાવત્ જીવાનામ્ મધ્યે વિષમા કાર્ય-ગતિઃ એતિ, તાવત્ આસ્તામ્
 ઇતરઃ જનઃ, સુજનઃ અપિ અન્તરમ્ દદાતિ ।

જેવી પ્રાણીઓ વચ્ચે વિષમ દશા આવે છે (= આવી પડે છે)
 તેવો (જ), ખીણું કોઈ માણસ તો સમજ્યા—સમજન પણ અંતર
 રાખે છે (= રાખતો થઈ જાય છે) !

૪૦૭

વા યત્તદોડતોર્દેવઃ ॥ -

વિકલ્પે યદ્, તદ્ના અતુનો ઢિત્ એવો એવઢ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે 'યદ્' 'તદ્' इत्येतयोरत्वन्तयोर्वावत्तावतोर्वकारादेरवयवस्य
 ઢિત્ 'એવઢ' इत्यादेशो वा भवति ।

અપભ્રંશમાં, અંતે અતુ હોય તેવા યદ્, તદ્ના (એટલે કે) યાવત્,
 તાવત્ના વકારથી શરૂ થતા અંશનો ઢિત્ એવો એવઢ આદેશ
 વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. (૧) જેવઢુ અંતરુ રાવળ-રામહ્, તેવઢુ અંતરુ પટ્ટળ-ગામહ્ ॥

શબ્દાર્થ જેવઢુ-યાવત્ । અંતરુ-અન્તરમ્ । રાવળ-રામહ્—રાવળ-રામયોઃ ।

તેવઢુ-તાવત્ । અંતરુ-અન્તરમ્ । પટ્ટળ-ગામહ્—પટ્ટળ-ગ્રામયોઃ ।

છાયા યાવત્ અન્તરમ્ રાવળ-રામયોઃ, તાવત્ અન્તરમ્ પટ્ટળ-ગ્રામયોઃ ।

જેવડું રામ અને રાવણ વચ્ચે અંતર, એવડું (જ) નગર અને
 ગામ વચ્ચે અંતર.

વૃત્તિ પક્ષે ॥ બીજે પક્ષે.

ઉદા૦ (૨) જેત્તુલો । તેત્તુલો ।

યાવાન્ । તાવાન્ । જેટલો. તેટલો.

૪૦૮

વેદં-કિમોર્યાદેઃ ॥

વિકલ્પે इदम्, किम्ना यथी शङ् थतानो.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ‘इदम्’ किम्’ इत्येतयोरत्वन्तयोरियत्-कियतोर्यकारादिरवय-
वस्य डित्-एवङ् इत्यादेशो वा भवति ।

અપભ્રંશમાં, અંતે અતુ હોય તેવા इदम् ને किम्ना-(એટલે કે)
इयत् ને कियत्ના ચકારથી शङ् થતા અંશનો डित् એવે। एवङ्
આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા૦ (૧) एवङ् अंतर । केवङ् अंतर ।

છાયા इयत् अन्तरम् । कियत् अन्तरम् । એવડું અંતર. કેવડું અંતર ?

વૃત્તિ પક્ષે । બીજે પક્ષે:

ઉદા૦ (૨) पत्तुलो केत्तुलो ।

છાયા इयान् । कियान् । એટલો. કેટલો ?

૪૦૯

परस्पस्यादिरः ॥

परस्परना आदिभिं अ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે परस्परस्यादिरकारो भवति ।

અપભ્રંશમાં, परस्परना आदिभिं अकार આવે છે.

ઉદા૦ તે મુગ્ગડા હરાવિઆ જે પરિવિટ્ટા તાહ્ન ।

અવરોષ્પરુ જોઅંતાહ્ન સામિડ ગંજિડ જાહ્ન ॥

શબ્દાર્થ તે-તે । મુગ્ગડા-મુદ્ગાઃ । હરાવિઆ-હારિતાઃ । જે-યે । પરિવિટ્ટા-પરિવિષ્ટાઃ । તાહ્ન-તેભ્યઃ । અવરોષ્પરુ-પરસ્પરમ્ । જોઅંતાહ્ન-પશ્યતામ્ । સામિડ-સ્વામી । ગંજિડ (દે.)-પરાજિતઃ । જાહ્ન-યેષામ્ ।
છાયા યે મુદ્ગાઃ તેભ્યો પરિવિષ્ટાઃ, તે (તૈઃ) હારિતાઃ, યેષામ્ પરસ્પરમ્ પશ્યતામ્ સ્વામી પરાજિતઃ ।

જેઓ પરસ્પરને જોતાં (=જોતા રહ્યા, ને) છતાં સ્વામીનો પરાજ્ય થયો, તેમને જે મગ પીરસ્યા હતા તે અક્ષણ (જ) ગયા.

૪૧૦

કાદિસ્થૈદોતોરુચ્ચાર-લાઘવમ્ ॥

‘ક’ વગેરેમાં રહેલા એ અને ઓનું ઉચ્ચાર-લાઘવ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે કાદિષુ વ્યંજનેષુ સ્થિતયોરે ઓરિશ્ચેતયોરુચ્ચારણસ્ય લાઘવં પ્રાયો ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં, ‘ક’ વગેરે વ્યંજનોમાં રહેલા એ, ઓ એમનું ઉચ્ચારણ પ્રાયઃ લઘુ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) સુવેં ચિતિજ્જઈ માણુ । જુઓ (૩૬૬/૨).

ઉદા૦ (૨) તસુ હઉં કલિ-જુગિ દુલહરો । (જુઓ ૩૩૮).

૪૧૧

પદાન્તે ડં-હું-હિં-હંકારાણામ્ ॥

પદને અંતે ડંકાર, હુંકાર, હિંકાર ને હંકારનું.

વૃત્તિ અપભ્રંશે પદાન્તે વર્તમાનાનાં ‘ં’, ‘હુ’, ‘હિ’, ‘હં’ इत्येतेषां
उच्चारणस्य लाघवं प्रायः भवति ।

અપભ્રંશમાં, પદને અંતે રહેલા ં, હૂં, હિંને હં એમનું ઉચ્ચારણ
પ્રાયઃ લઘુ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) અન્નુ જુ તુચ્છત તહે~ ઘળહે~ । (જુઓ ૩૫૦।૧).

ઉદા૦ (૨) વલિકિજ્ઞત્ સુઅણસ્સુ । (જુઓ ૩૩૮).

ઉદા૦ (૩) તરુહુ~વિ વક્કલુ । (જુઓ ૩૪૧।૨).

ઉદા૦ (૪) સ્વર્ગ-વિસાહિત જહિ~ લહહુ~ । (જુઓ ૩૮૬।૧).

ઉદા૦ (૫) તળહુ~ તઙ્ગી મંગિ ન-વિ (જુઓ ૩૩૯).

૪૧૨

म्हो म्भो वा ॥

म्ह विक्षेपे म्भ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ‘મ્હ’ इत्यस्य स्थाने ‘म्भ’ इति मकाराक्रान्तो भकारो वा
भवति । ‘म्ह’ इति ‘पक्ष्म-श्म-ष्म-स्म-ह्यां म्हः’ (८।२।७४) इति
प्राकृतलक्षण-विहितोऽत्र गृह्यते । संस्कृते तदसंभवात् ।

અપભ્રંશમાં, મ્હ ને સ્થાને મ્મ એમ પૂર્વ મકારયુક્ત મકાર
વિક્ષેપે થાય છે. સંસ્કૃતમાં તે અસંભવિત હોવાથી ‘મ્હ’ એટલે

‘પક્ષ્મ-શ્મ-ષ્મ-સ્મ-હ્યાં મ્હઃ’ । (= પક્ષ્મ, શ્મ, ષ્મ, સ્મ ને હ્યને। મ્હ-૮।૨।૭૪)
એમ પ્રાકૃત વ્યાકરણ પ્રમાણેનો અહીં સમજવાનો છે.

ઉદા૦ (૧) નિમ્મો । સિમ્મો ।

छाया ग्रीष्मः । श्लेष्मा । ग्रीष्म. श्लेष्म.

ઉદા૦ (૨) વમ્મ તે વિરલા કેવિ નર જે સવ્વંગ-છહ્લ ।

જે વંકા તે વંચયર જે હજ્જુઅ તે વહ્લ ॥

શબ્દાર્થ વમ્મ-વ્રહ્મન્ । તે-તે । વિરલા-વિરલાઃ । કે-વિ-કે અપિ ।

નર-નરાઃ । જે-યે । સવ્વંગ-છહ્લ (દે.)-સર્વાંગ-વિદગ્ધાઃ । જે-યે ।

વંકા-વ્રકાઃ । તે-તે । વંચયર-વચ્ચકાઃ । જે-યે । હજ્જુઅ-ઋજવઃ ।

તે-તે । વહ્લ (દે.)-બલીવર્દાઃ ।

છાયા વ્રહ્મન્, યે સર્વાંગ-વિદગ્ધાઃ, તે કે અપિ નરાઃ વિરલાઃ । યે

વ્રકાઃ, તે વચ્ચકાઃ । યે ઋજવઃ, તે બલીવર્દાઃ ।

(હે) બ્રહ્મન્, જેઓ સર્વ પ્રકારે વિદગ્ધ હોય તેવા પુરુષો
કોઈક વિદ્વ (જ) હોય છે. (બાકી તો) જે વાંકા હોય તે ઠગારા
હોય, (ને) જે સીધા હોય તે બળદ હોય !

૪૧૩

અન્યાદશોઽન્નાઈસાવરાઈસૌ ॥

અન્યાદશ એ અન્નાઈસ, અવરાઈસ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે અન્યાદશશબ્દસ્ય ‘અન્નાઈસ’, ‘અવરાઈસ’ इत्यादेशौ भवतः ।

અપભ્રંશમાં, અન્યાદશ શબ્દના અન્નાઈસ ને અવરાઈસ એવા બે
આદેશ થાય છે,

ઉદા૦ અન્નાઈસૌ । અવરાઈસૌ ।

છાયા અન્યાદશઃ । અન્યાદશઃ । બીજા જેવો. બીજા જેવો.

૪૧૪

પ્રાયસઃ પ્રાઉ-પ્રાઈવ-પ્રાઈમ્વ-પગ્ગિમ્વાઃ ॥

પ્રાયસના પ્રાઉ, પ્રાઈવ, પ્રાઈમ્વ, પગ્ગિમ્વ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ‘પ્રાયસ્’ इत्येतस्य ‘પ્રાઉ’, ‘પ્રાઈવ’, ‘પ્રાઈસ્વ’ ‘પગિસ્વ’ इत्येते चत्वार आदेशा भवन्ति ।

અપભ્રંશમાં, પ્રાયસ્ના પ્રાઉ, પ્રાઈવ, પ્રાઈસ્વ ને પગિસ્વ એવા ચાર આદેશ થાય છે.

ઉદા० (૧) અન્ને તે દીહર લોઅળ, અન્નુ તં મુઅ-જુઅલુ ।
 અન્નુ સુ ઘળ-થળ-હારુ, તં અન્નુ-જિ મુહ-કમલુ ॥
 અન્નુ-જિ કેસ-કલાવુ, સુ અન્નુ જિ પ્રાઉ વિહિ ।
 જેળ નિઅમ્બિણિ ઘડિઅ, સ ગુળ-લાયળ્ળ-ણિહિ ॥

શબ્દાર્થ અન્ને-અન્યે । તે-તે । દીહર-દીર્ઘે । લોઅળ-લોચને । અન્નુ-અન્યદ્ । તં-તદ્ । મુઅ-જુઅલુ-મુજયુગલમ્ । અન્નુ-અન્યઃ । સુ-સઃ । ઘળ-થળ-હારુ-ઘન-સ્તન-ભારઃ । તં-તદ્ । અન્નુ-જિ-અન્યદ્ એવ । મુહ-કમલુ-મુખ-કમલમ્ । અન્નુ-જિ-અન્યઃ એવ । કેસ-કલાવુ-કેશ-કલાપઃ । સુ-સઃ । અન્નુ-જિ-અન્યઃ એવ । પ્રાઉ-પ્રાયઃ । વિહિ-વિધિઃ । જેળ-યેન । નિઅમ્બિણિ-નિતમ્બિની । ઘડિઅ-ઘટિતા । સ-સા । ગુળ-લાયળ્ળ-ણિહિ-ગુળ-લાવળ્ય-નિધિઃ ।

છાયા તે દીર્ઘે લોચને અન્યે । તદ્ મુજ-યુગલમ્ અન્યદ્ । સઃ ઘન-સ્તન-ભારઃ અન્યઃ । તદ્ મુખ-કમલમ્ અન્યદ્ એવ । સઃ કેશ-કલાપઃ અન્યઃ એવ । યેન સા ગુળ-લાવળ્ય-નિધિઃ નિતમ્બિની ઘટિતા (સઃ) વિધિઃ (અપિ) પ્રાયઃ અન્યઃ એવ ।

અનેરાં છે એ દીર્ઘ દોચન; અનેરું છે એ ભુજયુગલ; અનેરો છે એ ઘન સ્તનોનો ભાર; અનેરું જ છે એ મુખકમળ; અનેરો જ

છે એ કેશકલાપ; (ને) જેણે એ ગુણ અને લાવણ્યના નિધિ રૂપે
નિતાંબિનીને ઘડી (તે) વિધાતા (પણ), લાગે છે કે, અનેરો જ છે ।

ઉદા૦ (૨) પ્રાઙ્વ મુણિહ્-વિ ભ્રંતડી તેં મણિઅડા ગણંતિ ।

અસ્વઙ્ નિરામઙ્ પરમ-પઙ્ અઙ્જુ-વિ લઙ ન લહંતિ ॥

શબ્દાર્થ પ્રાઙ્વ-પ્રાયઃ । મુણિહ્-વિ-મુનીનામ્ અપિ । ભ્રંતડી-ભ્રાન્તિઃ ।
તેં-તેન । મણિઅડા-મણીન્ । ગણંતિ-ગણયન્તિ । અસ્વઙ્-અક્ષયે ।
નિરામઙ્-નિરામયે । પરમ-પઙ્-પરમ-પદે । અઙ્જુ-વિ-અચ અપિ ।
લઙ-લયમ્ । ન-ન । લહંતિ-લભન્તે ।

છાયા પ્રાયઃ મુનીનામ્ અપિ ભ્રાન્તિઃ । તેન (તે) મણીન્ ગણયન્તિ ।
અક્ષયે નિરામયે પરમ-પદે (ચ તે) અચ અપિ લયમ્ ન લભન્તે ।

લાગે છે કે, મુનિઓને પણ બ્રાંતિ (જ) હોય છે (= મુનિઓ
પણ બ્રાંતિમાં જ હોય છે). એટલે તો (તેઓ) મણુકા ગણે છે; ને
હજી પણ અક્ષય ને નિરામય (એવા) પરમપદમાં લય પ્રાપ્ત કરતા
નથી.

ઉદા૦ (૩) અંસુ-જલેં પ્રાઙ્મ્વ ગોરિઅહેં સહિ ઉઘ્વત્તા નયણ-સર ॥
તેં સંમુહ સંપેસિઆ દેંતિ તિરિચ્છી ઘત્ત પર ॥

શબ્દાર્થ અંસુ-જલેં-અશ્રુ-જલેન । પ્રાઙ્મ્વ-પ્રાયઃ । ગોરિઅહેં-ગૌર્યાઃ ।
સહિ-સખિ । ઉઘ્વત્તા-ઉદ્વૃત્તૌ । નયણ-સર-નયન-શરૌ । તેં-તેન ।
સંમુહ-સમ્મુખૌ । સંપેસિઆ-સંપ્રેષિતૌ । દેંતિ-દત્તઃ । તિરિચ્છી-
તિર્યગ્ । ઘત્ત-ઘાતમ્ । પર-કેવલમ્ ।

છાયા સખિ, ગૌર્યાઃ નયન-શરૌ અશ્રુ-જલેન પ્રાયઃ ઉદ્વૃત્તૌ । તેન સંમુખૌ
સંપ્રેષિતૌ (અપિ) કેવલમ્ તિર્યગ્ ઘાતમ્ દત્તઃ ।

સખી, લાગે છે કે ગોરીનાં નયન-શર અશ્રુજળથી ખરડાયાં છે. તેથી (તો સીધાં) સામે મોકલ્યાં (છતાં તે) માત્ર આડી ચોટ દે છે (= તેમની માત્ર આડી ચોટ લાગે છે).

ઉદા. (૪) ‘એસી પિઝ રૂસેસુ હઁ રુદઠી મહ્ અણુણેઈ’ ।

પગિંસ્વ એઈ મણોરહઈં દુક્કરુ દહ્ઝ કરેઈ ॥

શબ્દાર્થ એસી-એષ્યતિ । પિઝ-પ્રિયઃ । રૂસેસુ-રોષિષ્યામિ । હઁ-અહમ્ ।

રુદઠી-રુદ્ધામ્ । મહ્-મામ્ । અણુણેઈ-અનુનયતિ (= અનુનેષ્યતિ) ।

પગિંસ્વ-પ્રાયઃ । એઈ-એતાન્ । મણોરહઈં-મનોરથાન્ । દુક્કરુ-દુષ્કરઃ ।

દહ્ઝ-દયિતઃ । કરેઈ-કરોતિ ।

છાયા ‘પ્રિયઃ એષ્યતિ । અહમ્ રોષિષ્યામિ । મામ્ રુદ્ધામ્ (સઃ) અનુનેષ્યતિ ।’

પ્રાયઃ એતાન્ મનોરથાન્ દુષ્કરઃ દયિતઃ કરોતિ ।

‘પ્રિયતમ આવશે. હું રિસાર્થશ. મને રિસાયેલીને (એ) મનાવશે’—

ઘણુખરું આવા (આવા) મનોરથ હુટ દયિત (દયિતાઓના મનમાં)

કરે (= જન્માવે) છે.

૪૧૫

વાડન્યથોડનુઃ ॥

વિકલ્પે અન્યથાનો અનુ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ‘અન્યથા’-શબ્દસ્ય ‘અનુ’ इत्यादेशो वा भवति ।

અપભ્રંશમાં, અન્યથા એ શબ્દનો વિકલ્પે અનુ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા. (૧) વિરહાળ-જાલ-કરાલિયઝ પહિઝ કો-વિ બુઢિવિ ઠિઅઝ

અનુ સિસિર-કાલિ સીઅલ-જલહુ । ધૂમુ કહંતિહુ વદાંઠઅઝ ॥

શબ્દાર્થ વિરહાનલ-જાલ-કરાલિયડ—વિરહાનલ-જ્વાલા-પીડિતઃ । પહિડ-
પથિકઃ । કો-વિ-કઃ અપિ । બુઢિવિ-મઙ્કત્વા । ઠિઅડ-સ્થિતઃ ।
અનુ-અન્યથા । સિસિર-કાલિ—શિશિર-કાલે । સીઅલ-જલહુ-શીતલ-
જલાત્ । ધૂમુ-ધૂમઃ । કહંતિહુ-કુતઃ । ડદ્ધિઅડ-ઉત્થિતઃ ।

છાયા વિરહાનલ-જ્વાલા-પીડિતઃ કઃ અપિ પથિકઃ (અત્ર) મઙ્કત્વા
સ્થિતઃ । અન્યથા શિશિર-કાલે શીતલ-જલાત્ કુતઃ ધૂમઃ ઉત્થિતઃ ।

વિરહાનળની જ્વાળાથી પીડાયેલો કેઈ પથિક (અહીં) ડૂબી
(=ડૂબકી ભારીને) રહ્યો (લાગે છે). નહીં તો શિશિરઋતુમાં
(ને વળી) શીતળ જળમાંથી ધુમાડો ક્યાંથી ઊઠે ?

વૃત્તિ પક્ષે ॥ યીજે પક્ષે.

ઉદા૦ (૨) છાયા : અન્નહ (= અન્યથા). નહીં તો.

૪૧૬ કુતસઃ કડ કહંતિહુ ॥

કુતસ્ના કડ, કહંતિહુ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે 'કુતસ્'—શબ્દસ્ય 'કડ', 'કહંતિહુ' इत्यादेशौ भवतः ।

અપભ્રંશમાં, કુતસ્ એ શબ્દના કડ ને કહંતિહુ એમ બે આદેશ
થાય છે.

ઉદા૦ (૧) મહુ કંતહૌ ગુદ્ઠ-દ્વિઅહૌ કડ ઝુપડા બલંતિ ।

અહ રિડ-રુહિરે' ઉલ્હવડ અહ અપ્પને, ન મંતિ ॥

શબ્દાર્થ મહુ-મમ । કંતહૌ-કાન્તસ્ય । ગુદ્ઠ-દ્વિઅહૌ-ગોષ્ઠ-સ્થિતસ્ય । કડ-
કુતઃ । ઝુપડા-કુટીરકાણિ । બલંતિ-જ્વલન્તિ । અહ-અથ । રિડ-રુહિરે' ।

—રિપુ—રુધિરેણ । ડલ્હવઙ્ (દે.) —નિર્વાપયતિ । અહ—અથ ।
અપ્પળે—સ્વકીયેન । ન-ન । મંતિ-ભ્રાન્તિઃ ।

છાયા મમ કાન્તસ્ય ગોષ્ઠ-સ્થિતસ્ય (સતઃ), કુતઃ કુટીરકાગિ જ્વલન્તિ ।
અથ રિપુ—રુધિરેણ નિર્વાપયતિ, અથ સ્વકીયેન, ન ભ્રાન્તિઃ ।

મારે પ્રિયતમ ગોષ્ઠમાં હોય ને ઝુંપડાં કયાંથી (=કેમ) બળે ?
કાં તો તે શત્રુના લોહીથી (તેમને) ઓલવી નાળે, કાં તો પોતાના
(લોહીથી)—(એમાં) કશી જ શંકા નથી.

ઉદા૦ (૨) ધૂમ્ કહંતિહુ ડદઠિઅડ । (જુઓ ૪૧૫૧૧)

૪૧૭

તતસ્તદોસ્તોઃ ॥

તતસ્, તદાનો તો.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ‘તતસ્’, ‘તદા’ ઇત્યેતયો‘સ્તો’ ઇત્યાદેશો ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં, તતસ્ અને તદા એ બેનો તો એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ જઙ્ મગ્ગા પારકડા તો સહિ મઙ્ગુ પ્રિણ । (જુઓ ૩૭૮૧૩)

૪૧૮ એવં પરં-સમં-ધ્રુવં મા-મનાક્-એમ્વ પર સમાણુ ધ્રુવુ મં મળાઉં ॥

એવમ્, પરમ્, સમમ્, ધ્રુવમ્, મા, મનાક્ના એમ્વ, પર, સમાણુ,
ધ્રુવુ, મં, મળાઉં.

વૃત્તિ અપભ્રંશે એવમાદીનાં એમ્વાદય આદેશા ભવન્તિ । એવમઃ એમ્વ ।

અપભ્રંશમાં, એવમ્ વગેરેના એમ્વ વગેરે આદેશ થાય છે. એવમને

એમ્વ :—

उदा० (१) प्रिय-संगमि कउ निदडी पिअहेँ परोक्खहेँ केम्ब ।

मइँ विन्नि-वि विन्नासिआ निद न एव न तेम्ब ॥

शब्दार्थः प्रिय-संगमि—प्रिय-सङ्गमे । कउ-कुतः । निदडी-निद्रा । पिअहेँ—
प्रियस्य । परोक्खहेँ-परोक्षस्य । केम्ब-कथम् । मइँ-मया । विन्नि-
वि-द्वे अपि । विन्नासिय-विनाशिते । निद-निद्रा । न-न । एम्ब-
एवम् । न-न । तेम्ब-तथा ।

आथा प्रिय-सङ्गमे कुतः निद्रा । प्रियस्य परोक्षस्य (सतः) कथम् ।
मया द्वे अपि विनाशिते । निद्रा न एवम्, न तथा ॥

प्रियना संगमां निद्रा कथांथी (=डेवी) ? प्रिय आंणथी हूर
डोय त्थारे (पणु) डेवी ? भे' तो (ते) ण'ने (रीते) शुभावी-
निद्रा न आभ (डे) न तेभ !

वृत्ति परमः परः ॥ परमूने। पर.

उदा० (२) गुणहिँ न संपय कित्ति पर (णुओ ३३५).

वृत्ति सममः समाणुः ॥ सममूने। समाणु.

उदा० (३) कंतु जु सीहहो उवमिअइ तं महु खंडिउ माणु ।

सीहु निरक्खय गय हणइ पिउ पय-रक्ख-समाणु ॥

शब्दार्थः कंतु-कान्तः । जु-यद् । सीहहीं-सिंहस्य (= सिंहेन) उवमि-
अइ-उपमीयते । तं-तद् । महु-मम । खंडिउ-खण्डितः । माणु-
मानः । सीहु-सिंहः । निरक्खय-नीरक्षकान् । गय-गजान् । हणइ-
हन्ति । पिउ-प्रियः । पय-रक्ख-समाणु--पदाति-रक्षक-समम् ।

છાયા યદ્ કાન્તઃ સિંહેન ઉપમીયતે તદ્ મમ માનઃ સ્ખણ્ડિતઃ । (યતઃ)
 સિંહઃ નીરક્ષકાન્ ગજાન્ હન્તિ, પ્રિયઃ (તુ) પદાતિ-રક્ષક-સમમ્ ।
 (મારા) પ્રિયતમને જે સિંહની ઉપમા અપાય છે, તેથી મારું
 અભિમાન ખંડિત (થાય છે, કેમ કે) સિંહ રક્ષક વિનાના ગળેને
 હણે છે (જ્યારે) પ્રિયતમ પદાતિ રક્ષકો સહિત (ગળેને હણે છે).

વૃત્તિ ધ્રુવમો ધ્રુવુઃ ॥ ધ્રુવમ્ નો ધ્રુવુ.

ઉદા૦ (૪) ચંચલુ જીવિઝ ધ્રુવુ મરણુ પિઅ રુસિઝ્જઈ કાઈં ।

હોસહિં દિઅહા રુસણા દિવ્વઈં વરિસ-સયાઈં ॥

શબ્દાર્થ ચંચલુ-ચન્ચલમ્ । જીવિઝ-જીવિતમ્ । ધ્રુવુ-ધ્રુવમ્ । મરણુ-
 મરણમ્ । પિઅ-રુપ્રિય । રુસિઝ્જઈ-રુણ્યતે । કાઈં-કિંમ્ । હોસહિં-
 ભવિષ્યન્તિ । દિઅહા-દિવસાઃ । રુસણા-રોષયુક્તાઃ । દિવ્વઈં-
 દિવ્યાનિ । વરિસ સયાઈં-વર્ષ-શતાનિ ।

છાયા જીવિતમ્ ચન્ચલમ્, મરણમ્ (ચ) ધ્રુવમ્ । પ્રિય કિં રુણ્યતે ।

રોષયુક્તાઃ દિવસાઃ દિવ્યાનિ વર્ષ-શતાનિ ભવિષ્યન્તિ ।

જીવિત ચંચળ છે (ને) મરણુ નિશ્ચિત છે. (તો પછી) હે
 પ્રિયતમ, શું કામ રૂસણું લે છે? રૂસણાના દિવસ સેંકડો દિવ્ય
 વરસ (જેટલા લાંબા) બની જશે !

વૃત્તિ મો મં । માને । મં.

ઉદા૦ (૫) મં ધણિ કરહિ વિસાઝ । (જુઓ ૩૮૫૧૧)

વૃત્તિ પ્રાયોગ્રહણાત્ । પ્રાયઃ લેતાં :

ઉદા૦ (૬) માણિ પળટ્ટઈ જઈ ન તણુ તો દેસડા ચઈઝ્જ ।

મા દુઝ્જણ-કર-પલ્લવે હિં દંસિજંતુ માંમજ્જ ॥

શબ્દાર્થ માણિ-માને । પળટ્ટઈ-પ્રણયે । જઈ-યદિ । ન-ન । તણુ-તનુમ્ ।

તો-તતઃ । દેસડા-દેશમ્ । ચડ્ઙ્જ-ત્યજેત્ । મા-મા (= ન) । દુઙ્ઙ્જ-
કર-પલ્લવેહિં - દુર્જન-કર-પલ્લવૈઃ । દંસિઙ્ઙ્જંતુ-દર્શ્યમાનઃ । ભમિઙ્ઙ્જ-ભ્રામ્યેત્ ।
છાયા માને પ્રણષ્ટે યદિ તનુમ્ ન (ત્યજેત્), તતઃ દેશમ્ ત્યજેત્ । ન
(તુ) દુર્જન-કર-પલ્લવૈઃ દર્શ્યમાનઃ ભ્રામ્યેત્ ।

માનભંગ થતાં જો શરીર ન ત્યજે, તો દેશ (તો ત્યજી જ) દેજે. (પણ) દુર્જનોના કરપલ્લવથી ચીંધાતો મા ભમજે (= ભમીશ મા).
ઉદા૦ (૭) લોણુ વિલિઙ્ઙ્જઈ પાણિૅણ અરિ ધલ મેહ મ ગજ્જુ ।

બાલિઙ્ઙ ગલઈ સુ ઝુંપડા ગોરી તિમ્મઈ અઙ્ઙુ ॥

શબ્દાર્થ લોણુ-લવણમ્, લાવણ્યમ્ । વિલિઙ્ઙ્જઈ-વિલીયતે । પાણિૅણ-
પાનીયેન । અરિ-અરે । ધલ-ધલ । મેહ-મેઘ । મ-મા । ગજ્જુ-ગર્જ ।
બાલિઙ્ઙ-જ્વાલિતમ્ (= દગ્ધમ્) । ગલઈ-ગલતિ । સુ-તદ્ । ઝુંપડા (દે.)-
કુટીરકમ્ । ગોરી-ગૌરી । તિમ્મઈ-તિમ્મયતિ । અઙ્ઙુ-અચ ।

છાયા લવણમ્ (લાવણ્યમ્) પાનીયેન વિલીયતે । અરે ધલ મેઘ, મા ગર્જ ।
તદ્ દગ્ધમ્ કુટીરકમ્ ગલતિ, ગૌરી (ચ) અચ તિમ્મયતિ ।

લવણ (લાવણ્ય) તો પાણીથી ઓગળી જાય, રે દુષ્ટ મેઘ,
ગરજ મા (=ગર્જના ન કર). એ બધું ઝુંપડું ગળે છે (ને)
ગોરી આજ ભીંજાય છે.

વૃત્તિ મનાકો મળાઉં । મનાકનો મળાઉં.

ઉદા૦ (૮) વિહવિ પળટૂઈ વંકુડઙ્ઙ રિદ્ધિહિં જળ-સામન્નુ ।

કિં-પિ મળાઉં મહુ પિઅહો સસિ અણુહરઈ ન અન્નુ ॥

શબ્દાર્થ વિહવિ-વિભવે । પળટૂઈ-પ્રણષ્ટે । વંકુડઙ્ઙ-વક્રઃ । રિદ્ધિહિં-
ઋદ્ધૌ । જળ-સામન્નુ-જન-સામાન્યઃ । કિં-પિ-કિમ્ અપિ ।
મળાઉં-મનાક્ ।

મહુ-મમ । પિઅહો-પ્રિયસ્ય । સસિ-શશી । અણુહરઈ-અનુહરતિ ।
ન-ન । અન્નુ-અન્યઃ ।

ધાયા વિમવે પ્રણષ્ટે વક્રઃ । ઋદ્ધૌ (ચ) જન-સામાન્યઃ । મમ પ્રિયસ્ય
શશી કિમ્ અપિ મનાક્ અનુહરતિ । ન અન્યઃ ।

વૈભવ નષ્ટ થતાં વાંકો, (અને) સમૃદ્ધિમાં સૌ લોકોના જેવો-
એમ (એક માત્ર) ચંદ્ર મારા પ્રિયતમને કાંઈક જરા મળતો આવે છે,
બીજો કોઈ નહીં.

૪૧૯ કિલાથવા દિવા-સહ-નહેઃ કિરાઢવઈ દિવે સહું નાહિં ॥

કિલ, અથવા, દિવા, સહ, નહિના કિર, અહવઈ, દિવે, સહું,
નાહિં.

વૃત્તિ અપભ્રંશે કિલાદીનાં કિરાદય આદેશા ભવન્તિ । કિલસ્ય કિરઃ ।

અપભ્રંશમાં, કિલ વગેરેના કિર વગેરે આદેશ થાય છે. કિલનો કિર-

ઉદા૦ (૧) કિર ટ્વાઈ ન પિઅઈ ન વિદ્વઈ ધમ્મિ ન વેચ્ચઈ રૂઅડડ ।

इह किवणु न जाणइ जइ जमहेँ खणेण पहुच्चइ दूअडउ ॥

શબ્દાર્થ કિર-કિલ । ટ્વાઈ-ટ્વાદતિ । ન-ન । પિઅઈ-પિવતિ । ન-ન ।

વિદ્વઈ-વિદ્વતિ (=દદાતિ) । ધમ્મિ-ધર્મે । ન-ન । વેચ્ચઈ-વ્યયતિ ।

રૂઅડડ-રૂપકમ્ । ઇહ-ઈહ । કિવણુ-કૃપણઃ । ન-ન । જાણઈ-

જાનાતિ । જઈ-યદિ । જમહેઁ-યમસ્ય । ટ્વણે-ક્ષણેન । પહુચ્ચઈ-

પ્રભવતિ । દૂઅડડ-દૂતઃ ।

ધાયા કૃપણઃ કિલ ન ટ્વાદતિ, ન પિવતિ, (ન) દદાતિ, ન ધર્મે રૂપકમ્
વ્યયતિ । ઇહ (સઃ) ન જાનાતિ યદિ યમસ્ય દૂતઃ ક્ષણેન પ્રભવતિ ।

www.jainelibrary.org

वृत्ति दिवो दिवे । दिवानो दिवे ।

उदा० (४) दिवे दिवे गंगा-न्हाणु । (ज्योति ३६६।१)

वृत्ति सहस्य सह । सहने सह ।

उदा० (५) जउ पवसंते न सह गय न मुअ विओए तस्सु ।

लज्जिज्जइ संदेसडा दितिहि सुहय-जणस्सु ॥

शब्दार्थ जउ-यतः । पवसंते-प्रवसता । न-न । सह-सह । गय-गता ।

न-न । मुअ-मृता । विओए-वियोगेन । तस्स-तस्य । लज्जिज्जइ-
लज्जयते । संदेसडा-सन्देशान् । दितिहि-दत्तीभिः । सुहय-जणस्सु--
सुभग-जनस्य ।

छाया यतः प्रवसता सह न गता, तस्य वियोगेन न मृता, (तेन)
सुभग-जनस्य सन्देशान् दत्तीभिः (अस्माभिः) लज्जयते ।

न तो प्रवासे गये तेनी साथे गर्ह, न तो तेना वियोगे
भरी : (आधी) प्रियजन भाटे संदेश देतां (अभने) दाज
आवे छे.

वृत्ति नहेर्नाहि । नहिने नाहि ।

उदा० (६) एत्तहे मेह पिअंति जलु एत्तहे वडवाणलु आवट्टइ ।

पेक्खु गहीरिम सायरहो एक्क-वि कणिअ नाहि ओहट्टइ ॥

शब्दार्थ एत्तहे-इतः । मेह-मेघाः । पिअंति-पिबन्ति । जलु-जलम् ।

एत्तहे-इतः । वडवाणलु-वडवानलः । आवट्टइ (दे.)-विनाशयति ।

पेक्खु-प्रेक्षस्व । गहीरिम-गभीरिमाणम् । सायरहो-सागरस्य ।

एक्क-वि-एका अपि । कणिअ-कणिका । नाहि-नहि । ओहट्टइ(दे.)-

हीयते ।

છાયા ઇતઃ મેઘાઃ જલમ્ પિબન્તિ । ઇતઃ વડવાનલઃ વિનાશયતિ । સાગરસ્ય ગમીરિમાણં પ્રેક્ષસ્વ । એકા અપિ કણિકા નહિ હીયતે ।

અહીં મેઘ જળ પીવે છે, અહીં (=ત્યાં) વડવાનળ વિનાશ કરે છે. (ને છતાં) સાગરની ગમીરતા (તો) જો ! એક કણી પણ ઓછી થતી નથી !

૪૨૦ પશ્ચાદેવમેવૈવેદાનીં-પ્રત્યુતેતસઃ પચ્છઈ એવંઈ જિ એવંહિં
પચ્છલ્લિઝ એત્તહે ॥

પશ્ચાદ્, એવમેવ, એવ, ઇદાનીમ્, પ્રત્યુત, ઇતસૂના પચ્છઈ, એવંઈ, જિ, એવંહિં, પચ્ચલ્લિઝ, એત્તહે ॥

વૃત્તિ અપભ્રંશે પશ્ચાદાદીનાં પચ્છઈ ઇત્યાદયઃ આદેશા ભવન્તિ । પશ્ચાતઃ પચ્છઈ ।

અપભ્રંશમાં, પશ્ચાત્ વગેરેના પચ્છઈ વગેરે આદેશ થાય છે. પશ્ચાત્નો પચ્છઈ—

ઉદા૦ (૧) પચ્છઈ હોઈ વિહાણુ । (જુઓ ૩૬૨).

વૃત્તિ એવમેવસ્ય એવંઈ । એવમેવનો એવંઈ—

ઉદા૦ (૨) એવંઈ સુરત સમત્તુ । (જુઓ ૩૩૨/૨).

વૃત્તિ એવસ્ય જિઃ । એવ નો જિ.

ઉદા૦ (૩) જાત મ જંતત પલ્લવહ દૈક્ષલ્લ કઈ પય દેઈ ।

હિઅઈ તિરિચ્છી હલ્લ જિ પર પ્રિત ડંબરઈ કરેઈ ॥

શબ્દાર્થ જાત-યાતુ । મ-મા । જંતત-યાન્તમ્ । પલ્લવહ-પલ્લવત । દૈક્ષલ્લ-પશ્યામિ । કઈ-કતિ । પય-પદાનિ । દેઈ-દદાતિ । હિઅઈ-હદયે ।

તિરિચ્છિ-તિરશ્ચીના । હૃદ-અહમ્ । જિ-એવ । પર-પરમ્ । પ્રિઝ-પ્રિયઃ ।
હંબરદ્-હંબરાણિ । કરેદ્-કરોતિ ।

છાયા યાતુ । યાન્તમ્ મા પલ્લવત । પદયામિ, કતિ પદાનિ દદાતિ (ઈતિ) ।
હૃદયે અહમ્ એવ તિરશ્ચીના । પરમ્ પ્રિયઃ હંબરાણિ કરોતિ ॥

ભલે બીય. જતાને વસ્ત્રાંચલ પકડી ન શકે. બેઉં છું (એ)
કેટલાં ડગલાં દે છે (તે)! હું જ (તેના) હૃદયમાં આડી (રહેલી છું) :
પ્રિયતમ આડંબર (=ખાલી ચાળા) કરે છે.

વૃત્તિ ઇદાનીમ એવંહિં । ઇદાનીમ્ ને। એવંહિં.

ઉદા૦ (૪) હરિ નચ્ચાવિઝ પંગણદ્ વિમ્હદ્ પાઢિઝ લોઝ ।
એવંહિં રાહ-પઓહરદ્ જં ભાવદ્ તં હોઝ ॥

શબ્દાર્થ હરિ-હરિઃ । નચ્ચાવિઝ-નર્તિતઃ । પંગણદ્-પ્રાઙ્ગણે । વિમ્હદ્-
વિસ્મયે । પાઢિઝ-પાતિતઃ । લોઝ-લોકઃ । એવંહિં-ઇદાનીમ્ । રાહ-
પઓહરદ્-રાધા-પયોધરયોઃ । જં-યદ્ । ભાવદ્-ભાવયતિ । તં-તદ્ ।
હોઝ-ભવતુ ।

છાયા હરિઃ પ્રાઙ્ગણે નર્તિતઃ । લોકઃ વિસ્મયે પાતિતઃ । ઇદાનીમ્ રાધા-
પયોધરયોઃ યદ્ ભાવયતિ તદ્ ભવતુ ।

હરિને પ્રાંગણમાં નચાવ્યા, (ને એમ) લોકોને વિસ્મય પમાડ્યો.
હવે રાધાના પયોધરનું જે ધારે (=ધાર્યું હોય) તે થાઓ !

વૃત્તિ પ્રત્યુતસ્ય પચ્ચલ્લિઝ । પ્રત્યુતનો પચ્ચલ્લિઝ.

ઉદા૦ (૫) સાવ-સલ્લોણી ગોરડી નવલી ક-વિ વિસ-ગંઠિ ।
મહુ પચ્ચલ્લિઝ સો મરદ્ જાસુ ન લગ્ગદ્ કંઠિ ॥

શબ્દાર્થ સાવ-સલોળી-સર્વ-સલાવળ્યા । ગોરહી-ગૌરી । નવ્વહી-નવીના ।
ક-વિ-કા અપિ । વિસ-ગંઠિ-વિષ-ગ્રન્થિઃ । મહુ-મટઃ । પચ્ચહિત્ત-
-પ્રત્યુત । સો-સઃ । મરહ-મ્રિયતે । જાસુ-યસ્ય । ન-ન । લગહ-
લગતિ । કંઠિ-કળ્ઠે ।

છાયા સર્વ-સલાવળ્યા ગૌરી કા કપિ નવીના વિષ-ગ્રન્થિઃ । પ્રત્યુત સઃ
મટઃ મ્રિયતે યસ્ય કળ્ઠે (સા) ન લગતિ ।

સર્વાંગમુદર ગોરી કોઈ અનોખી (=અનોખા પ્રકારની) વિષ-
ગ્રન્થિ (=વહનાગ) છે. ઊલટું જેના કંઠે એ ન લગતે એ સુભટ
પ્રેમી મરે છે !

વૃત્તિ ઇતસ એત્તહે~ । ઇતસ્ નો એત્તહે~ ।

ઉદા૦ (૬) એત્તહે~મેહ પિઅંતિ જલુ । (જુઓ ૪૧૬૧૬)

૪૨૧ વિષળ્ણોક્ત-વર્ત્મનો વુન્ન-વુત્ત-વિચ્ચં ॥

વિષળ્ણ, ઉક્ત, વર્ત્મનો વુન્ન, વુત્ત, વિચ્ચ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે વિષળ્ણાદીનાં વુન્નાદય આદેશા ભવન્તિ । વિષળ્ણસ્ય વુન્નઃ ।

અપભ્રંશમાં, વિષળ્ણ વગેરેનો વુન્ન વગેરે આદેશ થાય છે.
વિષળ્ણનો વુન્ન—

ઉદા૦ (૧) મહ્ વુત્તઉં તુહ્ ધુર ધરહિ કસરેહિ~ વિગુત્તાઈ ।
પહ્ વિળુ ધવલ ન ચડઈ મરુ એવ્હ વુન્નઝ કાઈ ॥

શબ્દાર્થ મહ્-મયા । વુત્તઉં-ઉત્તમ્ । તુહ્-ત્વમ્ । ધુર-ધુરમ્ । ધરહિ-

धर । कसरेहिं (हे.)-गलिवृषभैः । विगुत्ताइँ (हे.) विनाटिताः ।
पइँ-त्वया । विणु-विना । धवल-धवल । न-न । चडइँ (हे.) आरोहति ।
भरु-भरुः । एवइ-एवमेव । बुन्नउ-विषण्णः । काइँ-किम् ।

छाया मया उक्तम्, त्वम् धुरं धर । (वयम्) गलिवृषभैः विनाटिताः ।
(हे.) धवल, त्वया विना भरुः न आरोहति । एवमेव किं विषण्णः ।

मे' कहु'ने, तुं न धूसरी उपाड-गणिया जणहोथी (अमे तो)
वाज आवी गया ! हे धवल (= वृषभोत्तम), तारा विना भार नही
चडे. (तुं) अभस्थो कां जिन्न थर्छ गयो ?

वृत्ति उक्तस्य वुत्तः । उक्तनो वुत्त.

उदा० (२) मइँ वुत्तउँ । (भुओ. उपरनुं उदा० २२७ (१))

वृत्ति वर्त्मनो विच्चः । वर्त्मनो विच्च.

उदा० (३) जं मणु विच्चि न माइ । (भुओ. ३५०/१)

४२२ शीघ्रादीनां वहिल्लादयः ॥

शीघ्र वगेरेना वहिल्ल वगेरे.

वृत्ति अपभ्रंशे शीघ्रादीनां वहिल्लादयः आदेशा भवन्ति ।

अपभ्रंशमां शीघ्र वगेरेना वहिल्ल वगेरे आदेश थाय छे.

उदा० (१) एक्कु कइअहँ-वि न आवहि अन्नु वहिल्लउ जाहि ।

मइँ मित्तडा प्रमाणिअउँ पइँ जेहउ खलु नाहिँ ॥

शब्दार्थ एककु-एकम् । कइअहँ-वि—कदा अपि । न-न । आवहि-
आगच्छसि । अन्नु-अन्यद् । वहिल्लउ (हे.)-शीघ्रम् । जाहि-गच्छसि ।

મહ્-મયા । મિત્તડા-મિત્ર । પ્રમાણિઅઉં-પ્રમાણિતમ્ । પહ્-ત્વયા । જેહડ
યાદશઃ (=સદશઃ) । ચલુ-ચલઃ । નાહિ-નહિ ।

છાયા એકમ્ કદા અપિ ન આગચ્છસિ । અન્યદ્ શીઘ્રમ્ ગચ્છસિ ।
(હે) મિત્ર મયા પ્રમાણિતમ્ (યદ્) ત્વયા સદશઃ ચલઃ નહિ ।

એક તો ક્યારથી (=કેટલા સમયથી) આવતો નથી, બીજું, જલદી
ચાલ્યો બાધ છે. હે મિત્ર, મને ખાતરી થઈ છે (કે) તારા જેવો દુષ્ટ
(બીજો કોઈ) નથી.

વૃત્તિ શ્વકટસ્ય ઘંઘલઃ । શ્વકટનો ઘંઘલ.

ઉદા૦ (૨) જિવ્ સુ-પુરિસ તિવ્ ઘંઘલઈ જિવ્ નઈ તિવ્ વલણાઈ ।

જિવ્ હુંગર તિવ્ કોટરઈ હિઆ વિસૂરહિ કાઈ ॥

શબ્દાર્થ જિવ્-યથા । સુ-પુરિસ-સુ-પુરુષાઃ । તિવ્-તથા । ઘંઘલઈ
(દે.) —શ્વકટકાઃ (=કલહાઃ) । જિવ્-યથા । નઈ-નયઃ । તિવ્-તથા ।
વલણાઈ-વલનાનિ । જિવ્-યથા । હુંગર-ગિરયઃ । તિવ્-તથા । કોટરઈ—
કોટરાણિ । હિઆ-(હે) હૃદય । વિસૂરહિ (દે.)-ચિચસે । કાઈ-કિમ્ ।
છાયા યથા સુ-પુરુષાઃ તથા કલહાઃ । યથા નયઃ તથા વલનાનિ ।
યથા ગિરયઃ તથા કોટરાણિ । (હે) હૃદય, કિં ચિચસે ।

જેમ સત્પુરુષો (હોય છે), તેમ અગડા (પણ હોય છે). જેમ
નદીઓ હોય છે, તેમ વળાંકો (પણ હોય છે). જેમ ડુંગર (હોય છે).
તેમ કોટર (પણ હોય છે. તે) હે હૃદય, કાં ચિન્ન થાય છે ?

વૃત્તિ અસ્પૃશ્યસંસર્ગસ્ય વિટ્ટાલઃ ॥ અસ્પૃશ્ય-સંસર્ગનો વિટ્ટાલ.

ઉદા૦ (૩) જે છઠ્ઠેવિણુ રયણ-નિહિ અપ્પઉં તડિ ઘલ્લંતિ ।

તહ્ સંઘહ્ વિટ્ટાલુ પર ફુક્કિજ્જંત ભમંતિ ॥

શબ્દાર્થ જે છઠ્ઠેવિણુ-ત્યક્ત્વા । રયણ-નિહિ-રત્નનિધિમ્ । અપ્પઉં-
અ આત્માનમ્ । તડિ-તટે । ઘલ્લંતિ(દે.)-શ્લિપન્તિ । તહ્-તેષામ્ । સંઘહ્-
શઙ્ખાનામ્ । વિટ્ટાલુ(દે.)-અસ્પૃશ્ય-સંસર્ગઃ । પર-પરમ્ (=કેવલમ્) ।
ફુક્કિજ્જંત-ફૂત્કિયમાણાઃ । ભમંતિ-ભ્રમન્તિ ।

છાયા યે રત્નનિધિમ્ ત્યક્ત્વા આત્માનમ્ તટે શ્લિપન્તિ તેષામ્ શઙ્ખા-
નામ્ અસ્પૃશ્યસંસર્ગઃ કેવલમ્ । (તે) ફૂત્કિયમાણાઃ ભ્રમન્તિ ।

જેઓ રત્નનિધિ (=૧ સમુદ્ર, ૨ રત્નનો ભંડાર) છાંડીને પોતાને કાંઠા પર ફેંકે છે, તે શંખોનો કેવળ વટાળ જ થાય છે : તેઓ કુંકાતા ભમે છે.

વૃત્તિ ભયસ્ય દ્રવકઃ । મપ્નો દ્રવકઃ

ઉદા૦ (૪) દિવે હિં વિદત્તઉં જ્ઞાહિ વદ સંચિ મ પક્કુ-વિ દ્રમ્મુ ।

કો-વિ દ્રવકકુ સો પડ્ઙ જેણ સમપ્પદ્ઙ જમ્મુ ॥

શબ્દાર્થ દિવે હિં-દિવસૈઃ । વિદત્તઉં (દે.)-અર્જિતમ્ । જ્ઞાહિ-જ્ઞાદ્ । વદ (દે.)-મૂર્ખ । સંચિ-સંચિનુ । મ-મા । પક્કુ-વિ-પક્કમ્ અપિ । દ્રમ્મુ-દ્રમ્મમ્ । કો-વિ-કઃ અપિ (=કિમ્ અપિ) । દ્રવકકુ (દે.)-ભયમ્ । સો-સઃ (=તદ્) । પડ્ઙ-પતતિ । જેણ-યેન । સમપ્પદ્ઙ-સમાપ્યતે । જમ્મુ-જન્મ ।

છાયા મૂર્ખ, દિવસૈઃ અર્જિતમ્ જ્ઞાદ્ । પક્કમ્ અપિ દ્રમ્મમ્ મા સંચિનુ । કમ્ અપિ તદ્ ભયમ્ પતતિ, યેન જન્મ સમાપ્યતે ।

મૂખ દિવસે દિવસનું રળેલું ખાઈ નાખ. એક પણ દ્રમ્મ સંધર મા. (કેમ કે અચાનક) કોઈક એવું સંકટ પડે છે, કે જેથી જીવન સમાપ્ત (જ) થઈ જાય છે !

વૃત્તિ આત્મીયસ્ય અપ્પણઃ ॥ આત્મીયનો અપ્પણ.

ઉદા૦ (૫) ફોડેતિ જે હિયડઉં અપ્પણઉં । (જુઓ ૩૫૦/૨)

વૃત્તિ દષ્ટેદ્રેહિઃ । દષ્ટિનો દ્રેહિ.

ઉદા૦ (૬) પક્કામેક્કઉં જહ-વિ જોણદિ ।

હરિ સુદ્ધુ સઘ્વાયરેણ તો વિ દ્રેહિજહિં કહિંવિ રાહી ।

કો સક્કદ્ધ સંવરેવિ દ્ઙ્ઙ-નયણ નેહેં પલુદ્ધા ॥

શબ્દાર્થ પક્કામેક્કઉં-પક્કમ્ । જહ-વિ-યદિ અપિ । જોણદિ-પદ્યતિ । હરિ-હરિઃ । સુદ્ધુ-સુણ્ણુ । સઘ્વાયરેણ-સર્વાદરેણ । તો-વિ-તતઃ અપિ । દ્રેહિ-દષ્ટિઃ । જહિં-યત્ર । કહિં-વિ-કુત્ર અપિ । રાહી-રાધિકા । કો-કઃ । સક્કદ્ધ-શક્નોતિ । સંવરેવિ-સંવરીતુમ્ । દ્ઙ્ઙ-નયણ-દગ્ધ-નયને । નેહેં-સ્નેહેન । પલુદ્ધા-પર્યસ્તે (=વ્યાકુલિતે) ।

છાયા यदि अपि हरिः एकैकम् सुष्ठु सर्वादरेण पश्यति, ततः अपि (तस्य) दृष्टिः (तत्र) यत्र कुत्र अपि राधिका । स्नेहेन व्याकुलिता दग्ध-नयने संवरीतुम् कः शक्नोति ।

જે કે કૃષ્ણ એકેએક (વસ્તુ)ને સારી રીતે અને પૂરા આદરથી જુએ છે, તે પણ (તેની) દૃષ્ટિ (તો) જ્યાં ક્યાંય પણ રાધિકા (હોય, ત્યાં જ હોય છે). સ્નેહે વ્યાકુળ અનેલાં બળ્યાં નયનને કોણ ઢાંકી શકે ?

वृत्ति गाढस्य निचचट्टः । गाढनो निचचट्ट.

ઉદા૦ (૭) વિહવે~ કસ્સુ થિરત્તળઉં જોવ્વણિ કસ્સુ મરટ્ટુ ।

સો લેખડડ પઠાવિઅઈ જો લગ્ગઈ નિચ્ચટ્ટુ ॥

શબ્દાર્થ વિહવે~વિભવે । કસ્સુ-કસ્ય । થિરત્તળઉં—સ્થિરત્વમ્ । જોવ્વણિ—યૌવને । કસ્સુ-કસ્ય । મરટ્ટુ (દે.)-ગર્વઃ । સો-સઃ । લેખડડ-લેખઃ । પઠાવિઅઈ-પ્રસ્થાપ્યતે (= પ્રેષ્યતે) । જો-યઃ । લગ્ગઈ-લગતિ । નિચ્ચટ્ટુ (દે.)-ગાઢમ્ ।

છાયા विभवे कस्य स्थिरत्वम् । यौवने कस्य गर्वः । सः लेखः प्रस्थाप्यते (= प्रेष्यते), यः गाढम् लगति ।

વૈભવની કેને સ્થિરતા હોય છે ? યૌવનનો કેને ગર્વ હોય છે ? (એટલે) એવો પત્ર પાઠવેલો, જે ગાઢ (= અરોબર) થોટી બધ.

वृत्ति असाधारणस्य सङ्गढलः । असाधारणनो सङ्गढल.

ઉદા૦ (૮) કહિં સસહરુ કહિં મયરહરુ કહિં બરિહિણુ કહિં મેહુ ।

દૂર-ઠિઆહૈં વિ સઙ્ગજળહૈં હોઈ અસઙ્ગલુ નેહુ ॥

શબ્દાર્થ કહિં~કુત્ર । સસહરુ-શશધરઃ । કહિં~કુત્ર । મયરહરુ~મકરગૃહઃ । કહિં~કુત્ર । બરિહિણુ-બર્હી । કહિં~કુત્ર । મેહુ-મેઘઃ ।

દૂર-ઠિઆહ્-વિ-દૂર-સ્થિતાનામ્ અપિ । સઙ્ગજ્ઞહ્-સઙ્ગજ્ઞાનામ્ । દોઝ-
-ભવતિ । અસદ્દલ્લુ (દે.)-અસાધારણઃ । નેદુ-સ્નેહઃ ।

છાયા કુત્ર શશધરઃ, કુત્ર મકરગૃહઃ । કુત્ર વહીં, કુત્ર મેઘઃ । દૂર-
સ્થિતાનામ્ અપિ સઙ્ગજ્ઞાનામ્ અસાધારણઃ સ્નેહઃ ભવતિ ।

કયાં ચંદ્ર ને કયાં સાગર ? કયાં મોર ને કયાં મેઘ ? દૂર
રહેલા સજ્જનો વચ્ચે પણ અસાધારણ સ્નેહ હોય છે.

ઉદા૦ (૯) કુંજરુ અન્નહ્ તરુઅરહ્ કોદ્દેળ ઘલ્લહ્ હથ્થુ ।
મણુ પુણુ એકહિં સલ્લહિં જઈ પુચ્છહ્ પરમત્થુ ॥

શબ્દાર્થ કુંજરુ-કુજ્જરઃ । અન્નહ્-અન્યેષામ્ । તરુઅરહ્-તરુવરાણામ્ ।
કોદ્દેળ-કૌતુકેન । ઘલ્લહ્ (દે.)-ક્ષિપતિ । હથ્થુ-હસ્તઃ । મણુ-મનઃ ।
પુણુ-પુનઃ । એકહિં-એકસ્યામ્ । સલ્લહિં-સલ્લક્ષ્યામ્ । જઈ-યદિ ।
પુચ્છહ્-પૃચ્છથ । પરમત્થુ-પરમાર્થમ્ ।

છાયા કુજ્જરઃ અન્યેષામ્ તરુવરાણામ્ (ઉપરિ) કૌતુકેન હસ્તઃ ક્ષિપતિ ।
(તસ્ય) મનઃ પુનઃ એકસ્યામ્ સલ્લક્ષ્યામ્, યદિ પરમાર્થમ્ પૃચ્છથ ।

કુંજર ખીબા તરુવરો (પર તે) કૌતુકથી સૂંઢ નાખે છે. પણ
(તેનું) મન, બે ખરું પૂછે તો, એક સલ્લક્ષીમાં જ છે.

વૃત્તિ ક્રીડાયાઃ લેહુઃ । ક્રીડાનો લેહુ.

ઉદા૦ (૧૦) લેહુયં કયમ્મહેહિં નિચ્છયં, કિં પયંપહ્ ।

અણુરત્તાઽ ભત્તાઽ અમ્હે મા ચય સામિય ॥

શબ્દાર્થ લેહુયં-ક્રીડા । કયમ્મહેહિં-કૃતમ્ (=કૃતા) અસ્માભિઃ ।
નિચ્છયં-નિશ્ચયં । કિં-કિમ્ । પયંપહ્-કથયથ । અણુરત્તાઽ-
અનુરક્તાઃ । ભત્તાઽ-ભક્તાઃ । અમ્હે-અસ્માન્ । મા-મા । ચય-ત્યજ ।
સામિય-સ્વામિન્ ।

છાયા અસ્માભિઃ નિશ્ચયં ક્રીડા કૃતા । કિં કથયથ । સ્વામિન્, અસ્માન્
અનુરક્તાઃ ભક્તાઃ મા ત્યજ ।

શું કહો છો ? નિશ્ચયે અમે તો (એ) રમત કરી હતી. સ્વામી,

(તારી) ભક્ત ને અનુરક્ત એવી અમને ત્યજ ન દે.

વૃત્તિ રમ્યસ્ય રવણ્ણઃ । રમ્યને । રવણ્ણ.

ઉદા૦ (૧૧) સરિહિં સરેહિં ન સરવરેહિં ન વિ ઉજ્જાણ-વણેહિં ।
દેસ રવણ્ણા હોંતિ વઢ નીવસંતેહિં સુઅણેહિં ॥

શબ્દાર્થ સરિહિં-સરિદ્ભિઃ । ન-ન । સરેહિં-સરોભિઃ । ન-ન ।
સરવરેહિં-સરોવરૈઃ । ન-વિ-ન અપિ । ઉજ્જાણ-વણેહિં—ઉદ્યાન-
વનૈઃ । દેસ-દેશાઃ । રવણ્ણા-રમ્યાઃ । હોંતિ-ભવન્તિ । વઢ(દે.)
—મૂર્ખ । નિવસંતેહિં-નિવસદ્ભિઃ । સુઅણેહિં-સુજનૈઃ ।

છાયા મૂર્ખ, ન સરિદ્ભિઃ, ન સરોવરૈઃ, ન અપિ ઉદ્યાન-વનૈઃ, (અપિ તુ)
નિવસદ્ભિઃ સુજનૈઃ એવ દેશાઃ રમ્યાઃ ભવન્તિ ।

મૂર્ખ, દેશો રમણીય હોય છે તે ત્યાં વસતા સજ્જનોને લીધે,
નહીં કે નદીઓને લીધે, નહીં તળાવોને, નહીં સરોવરોને, નહીં
ઉદ્યાનો અને વનોને લીધે !

વૃત્તિ અદ્ભુતસ્ય ઢક્કરિઃ । અદ્ભુતને । ઢક્કરિ.

ઉદા૦ (૧૨) હિઅડા પઙ્ગે ઍહુ બોલ્લિઅડ્ઁ મહુ અગ્ગઈ સય-વાર ।
‘ફુટ્ઠિસુ પિઍ પવસંતે હઁ’ મંડય ઢક્કરિ-સાર ॥

શબ્દાર્થ હિઅડા-હૃદય । પઙ્ગે-ત્વયા । ઍહુ-એતદ્ । બોલ્લિઅડ્ઁ-કથિતમ્ ।
મહુ-મમ । અગ્ગઈ-અગ્રે । સય-વાર-શત-વારમ્ । ફુટ્ઠિસુ-
સ્ફુટિષ્યામિ । પિઍ-પ્રિયે । પવસંતે-પ્રવસતિ । હઁ-અહમ્ । મંડય
(દે.)-નિર્લજ્જ ! ઢક્કરિ(દે.)-સાર-અદ્ભુત-સાર ।

છાયા હૃદય, નિર્લજ્જ, અદ્ભુત-સાર, મમ અગ્રે ત્વયા શત-વારમ્ એતદ્
કથિતમ્ ‘પ્રિયે પ્રવસતિ અહમ્ સ્ફુટિષ્યામિ’ (ઇતિ) ।

हे हृदय, निर्दल्ल ! अइलुत दढतावाणा ! ते भारी आगण
सो सो वार ओपुं कडेवुं के प्रियतम प्रवासे जतां हुं कूटी जधशि !
वृत्ति हे सखीत्यस्य हेलि । हे सखीने ! हेलि.

उदा० (१३) हेलि म झंखहि आलु । (गुणे। ३७६/ ३).

वृत्ति पृथक् पृथगित्यस्य जुअंजुअः । पृथक्पृथक्ने। जुअंजुअ.

उदा० (१४) एकक कुडुली पंचहिँ रुद्धी तहँ पंचहँ-वि जुअंजुअ बुद्धी ।
बहिणुए तं घरु कहि किँ नंदउ जेत्थु कुडुंबउ अप्पण-छंदउ ॥

शब्दार्थ एक-एका । कुडुली-कुटी । पंचहिँ-पञ्चमिः । रुद्धी-रुद्धा ।
तहँ-तेषाम् । पंचहँ-वि-पञ्चानाम् अपि । जुअंजुअ-पृथक् पृथक् ।
बुद्धी-बुद्धिः । बहिणुए-भगिनि । तं-तद् । घरु-गृहम् । कहि-कथय ।
किँ-कथम् । नंदउ-नन्दतु । जेत्थु-यत्र । कुडुंबउ-कुटुम्बकम् ।
अप्पण-छंदउ-आत्म-छन्दम् ।

छाया एका कुटी पञ्चमिः रुद्धा । तेषाम् पञ्चानाम् पृथक्पृथक् बुद्धिः ।
भगिनि, कथय, यत्र कुटुम्बम् आत्म-छन्दकम् तद् गृहम् कथम्
नन्दतु ।

भट्टी ओक ने पांथ जेणे शेडी, (अने) ओ पांथेनी (पांथी)
गुद्दीगुद्दी बुद्धि ! जेने, कडे, ज्यां कुटुंण (आयु) पोतपोताना
छंदवाणुं डाय, ते घर केम सुणी थाय ?

वृत्ति मूढस्य नालिअ-वदौ । मूढना नालिअ अने वढ.

उदा० (१५) जो पुणु मणि-जि खसण्णसिहूअउ
चित्तइ देइ न दम्मु न रुअउ ।

रइवस-भमिरु करगुल्लालिउ

घरहिँ-जि कौतु गुणइ सो नाळिउ ॥

શબ્દાર્થ જો-યઃ । પુણુ-પુનઃ । મણિ-જિ-મનસિ એવ । સ્વસત્સિહૂઅઽ
(દે.)-વ્યાકુલીભૂતઃ । ચિંત્તઈ-ચિન્તયતિ । દેઈ-દદાતિ । ન-ન ।
દ્રમ્મુ-દ્રમ્મમ્ । ન-ન । રૂઅઽ-રૂપકમ્ । રદ્વસ-ભમિરુ-રતિવશ-
ભ્રમણશીલઃ । કરમ્ગુલ્લાલિઽ-કરાગ્રોલ્લાલિતમ્ । ઘરહિ-જિ-ગૃહે એવ ।
કોતુ-કુન્તમ્ । ગુણઈ-ગુણયતિ । સો-સઃ । નાલિઽ (દે.)-મૂર્ખઃ ।

છાયા યઃ પુનઃ રતિવશ ભ્રમણશીલઃ વ્યાકુલીભૂતઃ મનસિ એવ ચિન્તયતિ,
ન (તુ) દ્રમ્મમ્ રૂપકમ્ (વા) દદાતિ, સઃ મૂર્ખઃ કરાગ્રોલ્લાલિતમ્
કુન્તમ્ ગૃહે એવ ગુણયતિ ।

રતિવિવશ (દશમાં) ભમ્યા કરતો જે કોઈ વ્યાકુળ બની,
(આપવાનું) મનમાં જ વિચારે—પણ દ્રમ્મ કે રૂપિયો આપે નહીં,
તે મૂર્ખ ઘરમાં (રહીને જ) કરાગ્રથી ઉલાળી લાલુ (વાપરવાનો)
અભ્યાસ કરે છે.

ઉદા. (૧૬) દિવે હિં વિડત્તં સ્વાહિ વઢ । (ગુચ્છો ૪૨૨/૪).

પૃત્તિ નવસ્ય નવસઃ । નવને । નવસ.

ઉદા. (૧૭) નવસો ક-વિ વિસ-ગંઠી । (ગુચ્છો ૪૨૦/૬).

પૃત્તિ અવસ્કન્દસ્ય દડવઢઃ । અવસ્કન્દને । દડવઢ.

ઉદા. (૧૮) ચલે હિં વલંતે હિં લોઅણે હિં જે તઈ દિટ્ઠા બાલિ ।
તહિં મયરદ્વય-દડવઢઽ પઢઈ અપૂરઈ કાલિ ॥

શબ્દાર્થ ચલે હિં-ચલાભ્યામ્ વલંતે હિં-વલમાનાભ્યામ્ । લોઅણે હિં-
લોચનાભ્યામ્ । જે-યે । તઈ-ત્વયા । દિટ્ઠા-દૃષ્ટાઃ । બાલિ-બાલે ।
તહિં-તેષુ । મયરદ્વય-દડવઢઽ (દે.)-મકરધ્વજાવસ્કન્દઃ । પઢઈ-
પતતિ । અપૂરઈ-અપૂર્ણે । કાલિ-કાલે ।

છાયા બાલે, ચલાભ્યામ્ વલમાનાભ્યામ્ લોચનાભ્યામ્ યે ત્વયા દૃષ્ટાઃ,
તેષુ મકરધ્વજાવસ્કન્દઃ અપૂર્ણે કાલે પતતિ ।

હે બાળા, ચંચળ અને કટાક્ષયુક્ત લોચનોથી જેમને તેં જોયા હોય, તેમના પર કામદેવનો છાપો અધૂરે કાળે (=અકાળે, કાચી વયમાં જ) પડે છે.

વૃત્તિ યદેશ્છુદુઃ । યદિનેા છુદુ.

ઉદા૦ (૧૯) છુદુ અગ્વદ્ વવસાત । (બુઓ ૩૮૫/૧).

વૃત્તિ સમ્બન્ધિનઃ કેર-તળૌ ।

સમ્બન્ધિનના કેર અને તળ.

ઉદા૦ (૨૦) ગયત સુ કેસરિ પિઅહુ જલુ નિર્ચિવતઈં હરિણાઈં ।

જસુ કેરઈં હુંકારડઈં મુહહું પડંતિ તૃણાઈં ।

શબ્દાર્થ ગયત-ગતઃ । સુ-સઃ । કેસરિ-કેસરી । પિઅહુ-પિવત । જલુ-જલમ્ । નિર્ચિવતઈં-નિશ્ચિન્તાઃ । હરિણાઈં-હરિણાઃ । જસુ-યસ્ય । કેરઈં-સમ્બન્ધિના । હુંકારડઈં-હુક્કારેણ । મુહહું-મુખેભ્યઃ । પડંતિ-પતન્તિ । તૃણાઈં-તૃણાનિ ।

છાયા હરિણાઃ, નિશ્ચિન્તાઃ જલમ્ પિવત । સઃ કેસરી ગતઃ, યસ્ય સમ્બન્ધિના હુક્કારેણ મુખેભ્યઃ તૃણાનિ પતન્તિ ।

હે હરણો, નિશ્ચિત (શંકાને) જળ પીઓ. જેના હુંકારે મોઢા-માંથી તરણાં પડે (=પડતાં), તે કેસરી (તો) ચાલ્યો ગયો.

ઉદા૦ (૨૧) અહ મગ્ગા અમ્મહહું તળા । (બુઓ ૩૭૯/૪.)

વૃત્તિ મા મૈષીરિત્યસ્ય મઘ્મીસેતિ સ્ત્રીલિંગમ્ ।

મા મૈષીઃ એનો સ્ત્રીલિંગ મઘ્મીસ.

ઉદા૦ (૨૨) સત્થાવત્થઈં આલવણુ સાહુ-વિ લોત કરેદ્ ।

આદન્નઈં મઘ્મીસડી જો સજ્જણુ સો દેદ્ ॥

શબ્દાર્થ સત્થાવત્થઈં-સ્વસ્થાવસ્થાનામ્ । આલવણુ-આલપનમ્ । સાહુ-વિ-સર્વઃ અપિ । લોત-લોકઃ । કરેદ્-કરોતિ । આદન્નઈં-આર્તાનામ્ ।

મઘ્મીસઢી-મા મૈષીઃ । જો-યઃ । સજ્જણુ-સજ્જનઃ । સો-સઃ । દેહ-
દદાતિ ।

છાયા સ્વસ્થાવસ્થાનામ્ (પ્રતિ) સર્વઃ અપિ લોકઃ આલપનમ્ કરોતિ ।
આર્તાનામ્ (તુ) યઃ સજ્જનઃ સઃ (એવ) મા મૈષીઃઃ (ઇતિ) દદાતિ ।

સ્વસ્થ અવસ્થાવાળા સાથે (તો) સૌ લોક વાત કરે છે. (પણ)
હુઃખીઓને (તો) જે સજ્જન હોય તે (જ) અભયવચન (=આશ્વા-
સન) આપે છે.

વૃત્તિ યદ્ યદ્ દૃષ્ટં તદ્ તદિત્યસ્ય જાઈટ્ઠિઆ ।

યદ્ યદ્ દૃષ્ટં તદ્ને। જાઈટ્ઠિઆ.

ઉદા૦ (૨૩) જઈ રચ્ચસિ જાઈટ્ઠિઅઈ હિઅડા મુદ્ધ-સહાવ ।

લોહેં ફુટ્ટણણ જિવ્વં ઘણા સહેસહિં તાવ ॥

શબ્દાર્થ શઈ-યદિ । રચ્ચસિ-રચ્ચસે । જાઈટ્ઠિઅઈ-યદ્ યદ્ દૃષ્ટં તેન
તેન । હિઅડા-હૃદય । મુદ્ધ-સહાવ-મુગ્ધ-સ્વભાવ । લોહેં-લોહેન ।
ફુટ્ટણણ-સ્ફુટનશીલેન । જિવ્વં-યથા, ઇવ । ઘણા-બહૂનઃ । સહેસહિં-
સહિષ્યસિ । તાવ-તાપાન્ ।

છાયા મુગ્ધ-સ્વભાવ હૃદય, યદિ યદ્ યદ્ દૃષ્ટં તેન તેન રચ્ચસે, (તર્હિ)
સ્ફુટનશીલેન લોહેન ઇવ બહૂનઃ તાપાન્ સહિષ્યસિ ।

હે મુગ્ધ સ્વભાવવાળા હૃદય, જે જે જે દીકું તેમાં તેમાં (તું)
રાચીશ (= રાચવા માંડીશ), (તો) બટકણા લોઢાની જેમ (તું)
ઘણા તાપ (= ૧ તાપ, ૨ હુઃખ) સહીશ.

૪૨૩ હુહુરુ-ધુગ્ધ્યાદયઃ શબ્દ-ચેષ્ટાનુકરણયોઃ ॥

હુહુરુ, ધુગ્ધિ વગેરે શબ્દ અને ચેષ્ટાના અનુકરણ માટે.

વૃત્તિ અપભ્રંશે હુહુર્વાદયઃ શબ્દાનુકરણે ધુગ્ધ્યાદયસ્ત્રેષ્ટાનુકરણે યથાસદ્ધયં
પ્રયોક્ત્વયાઃ ।

અપભ્રંશમાં, અનુક્રમે શબ્દાનુકરણ માટે હુહુરુ વગેરે, અને ચેષ્ઠાનુકરણ માટે ઘુગ્ધિ વગેરે પ્રયોજવા.

ઉદા૦ (૧) મહું જાણિત્તુ બુહોસુ હઉં પેમ્મ-દ્રહિ હુહુરુ-ત્તિ ।

નવરિ અર્ચિતિય સંપડિય વિપ્પિય-નાવ જ્ઞટિત્તિ ॥

શબ્દાર્થ મહું-મયા । જાણિત્ત-જ્ઞાતમ્ । બુહોસુ (દે.)-મંદ્યામિ । હઉં-અહમ્ । પેમ્મ-દ્રહિ-પ્રેમ-હ્રદે । હુહુરુ-ત્તિ-‘હુહુરુ’ इति शब्दं कृत्वा । नवरि (दे.)-प्रत्युत । अर्चि-तिय-अचिन्तिता । संपडि-य-संपतिता (=संप्राप्ता) । विप्पि-य-नाव-विप्रिय-नौः । ज्ञटि-त-ज्ञटिति ।

છાયા મયા જ્ઞાતમ્, અહમ્ પ્રેમ-હ્રદે ‘હુહુરુ’ इति शब्दं कृत्वा मंद्यामि (इति) । प्रत्युत अचिन्तिता ज्ञटिति विप्रिय-नौः संप्राप्ता ।

મેં જાણ્યું કે હું પ્રેમના ધરામાં ઘળઘળ કરતી રૂખી જઈશ-
ત્યાં તો ઓચિંતી (પ્રિયના) અપરાધ રૂપ નૌકા અટ દઈને સાંપડી
ગઈ !

વૃત્તિ આદિ-ગ્રહણાત્ । સૂત્રનો આદિ (શબ્દ) લેતાં :

ઉદા૦ (૨) સ્વજ્ઞઈ નડ કસરકકેહિ પિજ્ઞઈ નડ ઘુંટેહિ ।

ઐવંઈ હોઈ સુહચ્છડી પિં દિટ્ટે નયણેહિ ॥

શબ્દાર્થ સ્વજ્ઞઈ-સ્વાચ્છતે । નડ-ન । કસરકકેહિ-‘કસરક’ इति शब्दं कृत्वा । पिज्जइ-पीयते । नड-न । घुंटेहि-‘घुंटे’ इति शब्दं कृत्वा । एवँइ-एवमेव । होइ-भवति । सुहचछडी-सुखासिका । पिँ-प्रियेन । दिट्टे-दृष्टेन । नयणेहि-नयनाभ्याम् ।

છાયા ‘કસરકક’ इति शब्दं कृत्वा न स्वाचछते । ‘घुंटे’ इति शब्दं कृत्वा न पीयते । एवमेव नयनाभ्याम् दृष्टेन प्रियेन सुखासिका भवति ।

‘કસરક’ ‘કસરક’ (=‘ખચ’ ‘ખચ’) ખવાતો નથી, કે ‘ઘટ’ ‘ઘટ’ પિવાતો નથી. પ્રિયતમને (ખાલી) એમ જ—(માત્ર) નયનો વડે જોયાથી (જ) સુખશાતા વળે છે.

વૃત્તિ इत्यादि । वगेरे.

ઉદા૦ (૩) અજ્ઞ-વિ નાહુ મહુ-જિઞ ધરિ સિદ્ધત્થા વંદેહ ।
તાઉં-જિ વિરહુ ગવક્ષેહિં મક્કકડ-ચુગ્ધિઝ દેહ ॥

શબ્દાર્થ અજ્ઞ-વિ-અચ અપિ । નાહુ-નાથઃ । મહુ-જિઞ-મમ એવ । ધરિ-ગૃહે । સિદ્ધસ્થા-સિદ્ધાર્થાન્ (=સર્ષપાન્) । વંદેહ-વન્દતે । તાઉં । જિ-તાવન્ એવ । વિરહુ-વિરહઃ । ગવક્ષેહિં-ગવાક્ષેષુ । મક્કકડ-ચુગ્ધિઝ (દે.)-મર્કટ-ચેષ્ટાઃ । દેહ-દદાતિ ।

છાયા અચ અપિ નાથઃ મમ ગૃહે એવ સર્ષપાન્ વન્દતે । તાવન્ એવ વિરહઃ ગવાક્ષેષુ મર્કટ-ચેષ્ટાઃ દદાતિ ।

હજી તો પતિ (મારા) ધરમાં જ સરસવને વંદે છે; (પણ) તેટલામાં જ વિરહ ગવાક્ષોમાંથી વાંદરચાળા કરી રહ્યો છે !

वृत्ति आदि-ग्रहणात् । (सूत्रेण) आदि (शब्द) लेतां :

ઉદા૦ (૪) સિરિ જર-ખંડી લોઅડી ગલિ મણિઅડા ન વીસ ।
તો-વિ ગોટ્ટુડા કરાવિઆ મુદ્ધે ઉટ્ટ-બર્હસ ॥

શબ્દાર્થ સિરિ-શિરસિ । જર-ખંડી-જરા-ખણ્ડિતા । લોઅડી-લોમપટી । ગલિ-ગલે । મણિઅડા-મણયઃ । ન-ન । વીસ-વિંશતિઃ । તો-વિ-તદ્ અપિ । ગોટ્ટુડા-ગોષ્ઠાઃ । કરાવિઆ-કારિતાઃ । મુદ્ધે-મુગ્ધયા । ઉટ્ટ-બર્હસ-ઉત્થાનોપવેશનમ્ ।

છાયા શિરસિ જરા-ખણ્ડિતા લોમપટી, ગલે (વ) મણયઃ ન વિંશતિઃ (અપિ) । તદ્ અપિ મુગ્ધયા ગોષ્ઠાઃ ઉત્થાનોપવેશનમ્ કારિતાઃ ।

માથે (હતી) જરીપુરાણી લોખડી, (અને) ગળામાં (પૂરા) વીસ મણુકા (પણ) ન (હતા). (અને) તો યે મુગ્ધાએ ગોષ્ઠોને ઊઠાસે કરાવી !

वृत्ति इत्यादि । वगेरे.

૪૨૪

ઘડમાદયોઽનર્થકાઃ ।

ઘડ્ઁ વગેરે અર્થ વગરના.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ઘડમિત્યાદયો નિપાતા અનર્થકાઃ પ્રયુજ્યન્તે ।

અપભ્રંશમાં અર્થ વગરના ઘડ્ઁ વગેરે નિપાતો પ્રયોજ્ય છે.

ઉદા૦ અમ્મહિ પચ્છાયાવડા પિઝ કલહિઅઝ વિઆલિ ।

ઘડ્ઁ વિવરેરી બુદ્ધડી હોઈ વિળાસહો કાલિ ॥

શબ્દાર્થ અમ્મહિ—અમ્મ । પચ્છાયાવડા—પશ્ચાત્તાપઃ । પિઝ—પ્રિયઃ ।

કલહિઅઝ—કલહાયિતઃ । વિઆલિ—વિકાલે । ઘડ્ઁ(પાદપૂરણઃ)—

નૂનમ્ । વિવરેરી—વિપરીતા । બુદ્ધડી—બુદ્ધિઃ । હોઈ—ભવતિ । વિળાસહો

—વિનાશસ્ય । કાલિ—કાલે ।

છાયા અમ્મ, (મે) પશ્ચાત્તાપઃ (યદ્) પ્રિયઃ વિકાલે કલહાયિતઃ । નૂનમ્

વિનાશસ્ય કાલે બુદ્ધિઃ વિપરીતા ભવતિ ।

માડી, (મને) પસ્તાવો (થાય છે કે) પ્રિયતમ સાથે સાંજના (જ)

અગડો થયો. ખરેખર ! વિનાશ કાળે બુદ્ધિ વિપરીત થાય છે.

વૃત્તિ આદિ—ગ્રહણાત્ સ્વાઈં ઇત્યાદયઃ ।

આદિ લેતાં સ્વાઈં વગેરે.

૪૨૫ તાદૃશ્યે કેહિં-તેહિં-રેસિ-રેસિં-તળેણાઃ ॥

‘તે માટે’ અર્થે કેહિં, તેહિં, રેસિ, રેસિં, તળેણ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે તાદૃશ્યે દ્યોત્યે કેહિં, તેહિં, રેસિ, રેસિં, તળેણ ઇત્યેતે

પચ્ચ નિપાતાઃ પ્રયોક્તવ્યાઃ ॥

અપભ્રંશમાં, ‘તે માટે’ અર્થ સૂચવવા કેહિં, તેહિં, રેસિ,

રેસિં અને તળેણ એવા પાંચ નિપાત પ્રયોજવા.

ઉદા૦ (૧) ઢોલ્લા પહ પરિહાસડી અઈ મળ, કવળહિં દેસિ ।

હવં જિજ્ઞઝં તઝ કેહિં પિઅ તુહું પુણ અન્નહે રેસિ ॥

શબ્દાર્થ ઢોલા (દે.)-પ્રિયતમ । एह-एषा । परिहासडी-परिभाषा ।
 अइ-अयि । भण-भण (=वद) । कवणहिँ-कस्मिन् । देसि=देशे ।
 हउँ-अहम् । झिज्जउँ-क्षिये । तउ-तव । केहिँ-कृते । पिअ-प्रिय ।
 तुहुँ-त्वम् । पुणु-पुनः । अन्नहेँ-अन्यस्याः । रेसि-कृते ।

છાયા અયિ પ્રિયતમ, વદ । एषा परिभाषा (=રીતિ:) કસ્મિન્ દેશે
 (વર્તે)—અહમ્ તવ કૃતે ક્ષિયે, ત્વમ્ પુનઃ અન્યસ્યાઃ કૃતે ।

ઓ પ્રિયતમ, કહે (તો ખરો) આ રીત કયા દેશમાં (હોય
 છે) ?—હું તારે માટે ક્ષીણ થાઉં, અને તું બીજી માટે !
 વૃત્તિ एवं तेहिँ-रेसिमाबुदाहार्यौ ।

એ જ પ્રમાણે તેહિં અને રેસિનાં ઉદાહરણ અપાય.
 ઉદા. (૨) वङ्कत्तणहौं तणेग । (બુઓ ૩૬૬૧૧).

૪૨૬ પુનર્વિનઃ સ્વાર્થે હુઃ ॥

પુનર્, વિનાને સ્વાર્થિક હિત્ત્વ ડ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે પુનર્વિના હત્યેતામ્યામ્ પરઃ સ્વાર્થે હુઃ પ્રત્યયો ભવતિ ।
 અપભ્રંશમાં, પુનર્ અને વિના એ બેની પછી સ્વાર્થિક હિત્ત્વ પ્રત્યય
 આવે છે.

ઉદા. (૧) सुमरिज्जइ तं वल्लहउँ जं वीसरइ मणाउँ ।
 जहिँ पुणु सुमरणु जाउ गउ तहौं नेहहौं कइँ नाउँ ॥
 શબ્દાર્થ સુમરિજ્જइ-સ્મર્યતે । तं-तद् । वल्लहउँ-वल्लभम् । जं-यद् ।
 वीसरइ-विस्मर्यते । मणाउँ-मनाक् । जहिँ-यत्र । पुणु-पुनः ।
 सुमरणु-स्मरणम् । जाउ-जातम् । गउ-गतम् । तहौं-तस्य ।
 नेहहौं-स्नेहस्य । कइँ-किम् । नाउँ-नाम ।

છાયા તદ્ વલ્લભમ્ સ્મર્યતે, (યદ્) મનાઃ (એવ) વિસ્મર્યતે । યત્ર
 પુનઃ સ્મરણમ્ જાતમ્ (એવ) ગતમ્ તસ્ય સ્નેહસ્ય કિમ્ નામ ।

તે વડાલાનું સ્મરણ કરાય જે સહેજ પણ ભુલાય. પણ જ્યાં સ્મરણ થયું અને ગયું (એવું હોય), તેવા સ્નેહને શું નામ (આપવું) ?

ઉદા૦ (૨) વિણુ જુજ્ઞેં ન ષલાહું । (શુઓ ૩૮૬૧૧)

૪૨૭ અવશ્યમો ડેં-હો ॥

અવશ્યમ્નો ડિત્ત્વં, અ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે અવશ્યમઃ સ્વાર્થે ડેં ડ ઇત્યેતૌ ભવતઃ ।

અપભ્રંશમાં, અવશ્યમ્ને સ્વાર્થિક ડિત્ત્વં, અ એ બે પ્રત્યયો લાગે છે.

ઉદા૦ (૧) જિર્ઘિમદિઝ નાયગુ વસિકરહુ જસુ અદ્વિન્નઈ અન્નઈ ।

મૂલિ વિણટ્ટઈ તુંબિણિહે~ અવસેં સુકહિ~ પન્નઈ ॥

શબ્દાર્થ જિર્ઘિમદિઝ-જિહ્વેન્દ્રિયમ્ । નાયગુ-નાયકમ્ । વસિકરહુ-વશીકરુત । જસુ-યસ્ય । અદ્વિન્નઈ-અધીનાનિ । અન્નઈ-અન્યાનિ । મૂલિ-મૂલે । વિણટ્ટઈ-વિનષ્ટે તુંબિણિહે~તુમ્બિન્યાઃ । અવસેં-અવસ્યમ્ । સુકહિ~શુષ્કાનિ ભવન્તિ । પન્નઈ-પર્ણાનિ ।

છાયા જિહ્વેન્દ્રિયમ્ નાયકમ્ વશીકરુત, યસ્ય અન્યાનિ અધીનાનિ । તુમ્બિન્યાઃ મૂલે વિનષ્ટે પર્ણાનિ અવશ્યમ્ શુષ્કાનિ ભવન્તિ ।

ખીબ જોને અધીન છે (તે) હ્રદય(રૂપી) નાયકને (જ) વશ કરે. તૂંબડીનું મૂળ વિનષ્ટ થતાં (તેનાં) પાન અવશ્ય (=આપ મેળે જ) સુકાઈ બાક છે.

ઉદા૦ (૨) અવસ ન સુઅહિં સુહચ્છિઅહિં । (શુઓ ૩૭૬૧૨)

૪૨૮

एकशसो ङिः ।

एकशसने। ङित् इ

वृत्ति अपभ्रंशे एकशशब्दात् स्वार्थे ङिर्भवति ।

અપભ્રંશમાં એકશસ્ એ શબ્દને સ્વાર્થે ઙિત્ ઇ લાગે છે.

ઉદા० एकस्मि सील-कलंकिअहँ दिज्जहिँ पच्छित्ताहँ ।

જો પુણુ યંડહ અણુદિઅહુ તસુ પચ્છિત્તોં કાઈ ।

શબ્દાર્થે एकसि-एकशः । सील-कलंकिअहँ-शील-कलङ्कितानाम् । दिज्जहिँ-दीयन्ते । पच्छित्ताहँ-प्रायश्चित्तानि । जो-यः । पुणु-पुनः । खंडइ-खण्डयति । अणुदिअहु-अनुदिवसम् । तसु-तस्य । पच्छित्ते-प्रायश्चित्तेन । काहँ-किम् ।

છાયા એકશઃ શીલ-કલકિત્તાનામ્ પ્રાયશ્ચિત્તાનિ દીયન્તે । યઃ પુનઃ અનુ-દિવસમ્ (શીલમ્) ય્વણ્ડયતિ તસ્ય પ્રાયશ્ચિત્તેન કિમ્ ।

એક વાર શીલ કલકિત કયું હોય તેમને પ્રાયશ્ચિત્તો અપાય. યણુ જે રોજોરોજ (શીલ) ખંડિત કરે તેને પ્રાયશ્ચિત્ત (આખ્યે) શું (વળે) ?

૪૨૯

अ-डड-डुल्लाः स्वार्थिक-क-लक् च ॥

अ, ङित् अड, ङित् डल्ल અને સ્વાર્થિક કને લોપ.

वृत्ति अपभ्रंशे नाम्नः परतः स्वार्थे 'अ' 'डड' 'डुल्ल' इत्येते त्रयः प्रत्यया भवन्ति तत्सन्नियोगे स्वार्थे क-प्रत्ययस्य लोपश्च ।

અપભ્રંશમાં, નામની પછી સ્વાર્થિક અ, ઙિત્ અડ, ઙિત્ ડલ્લ એ ત્રણ પ્રત્યયો આવે છે અને તેમના સંયોગે સ્વાર્થિક ક પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

ઉદા० (૧) विरहाणल-जाल-करालिभउ पहिउ पंथि जं दिट्ठउ ।

તં મેલવિ સવ્વહિં પંથિઅહિં સો-જિ કિઅડ અગ્ગિટ્ઠ ॥

શબ્દાર્થ વિરહાનલ-જાલ કરાલિઅહ-વિરહાનલ - જ્વાલા-કરાલિતક:

(=પીડિત:) । પહિહ-પથિક: । પંથિ-પથિ । જં-યદ્ । દિટ્ટહ-દટ્ટક:
(=દટ્ટ:) । તં-તદ્ । મેલવિ-મિલિત્વા । સઘ્વહિ-સર્વૈ: । પંથિઅહિ-
-પથિકૈ: । સો-જિ-સ: એવ । કિઅહ-કૃતક: (=કૃત:) । અગિટ્ટહ-
અગ્નિષ્ટિકા (=અજ્ઞારધાની) ।

છાયા યદ્ વિરહાનલ-જ્વાલા-પીડિત: પથિક: પથિ દટ્ટક:, તદ્ સર્વૈ:
પથિકૈ: મિલિત્વા સ: એવ અજ્ઞારધાની કૃત: ।

વિરહાનલની જ્વાલાથી પીડિત (કોઈ) પથિકને માર્ગમાં જોયો.
એટલે સર્વ પથિકોએ મળીને તેને જ અંગીકી (=સમીકી) કર્યો !

વૃત્તિ ઢઢ । ડિત્ અહ ।

ઉદા૦ (૨) મહુ કંતહોં વે દોસડા । (શુઓ ૩૭૯/૩).

વૃત્તિ હુહ । ડિત્ હહ ।

ઉદા૦ (૩) એક કુહરહી પંચહિ- રહી । (શુઓ ૪૨૨/૧૪).

૪૩૦

યોગજાશ્રૈષ્ઠામ્ ॥

અને તેમના સંયોગથી થયેલા.

વૃત્તિ અપખંશે અહહહુલ્લાનાં યોગભેદેભ્યો યે જાયન્તે 'હહઅ' इत्यादयः
प्रत्ययास्तेऽपि स्वार्थे प्रायः भवन्ति । હહઅ ।

અપખંશમાં, અ, ડિત્ અહ અને ડિત્ હુલ્લના ભિન્ન ભિન્ન સંયો-
ગથી જે ડિત્ અહઅ વગેરે પ્રત્યયો અને છે તે પણ પ્રાયઃ સ્વાર્થે
લાગે છે. (જેમ કે) ડિત્ અહઅ—

ઉદા૦ (૧) ફોડેંતિ જે હિમહહ અપ્પણહં । (શુઓ ૩૫૦/૨)

વૃત્તિ અત્ર 'કિસલય' (૧/૨૬૬) इत्यादिना य-लुक् । હુલ્લઅ ।
અહીં 'કિસલય' (૧/૨૬૬) વગેરે પ્રમાણે યનો લોપ થયો
છે). ડિત્ હુલ્લઅ—

૮

ઉદા૦ (૨) ચૂડુલ્લડ ચુન્નીહોડસડ । (બુઓ ૩૬૫/૨).

વૃત્તિ હુલ્લડડ । ડિત્ ઉહ્+ડિત્ અહ—

ઉદા૦ (૩) સામિ-પસાડ સ-લજ્જુ પિડ સીમા સંધિહિં વાસુ ।
પેક્કિલ્લિ વાહુ-બલુલ્લડા ધળ મેલ્લઈ નીસાસુ ॥

શબ્દાર્થ સામિ-પસાડ—સ્વામિ-પ્રસાદમ્ । સ-લજ્જુ-સ-લજ્જમ્ । પિડ—
પ્રિયમ્ । સીમા-સંધિહિં—સીમા-સન્ધૌ । વાસુ-વાસમ્ । પેક્કિલ્લિ—
પ્રેક્ષ્ય । વાહુ-બલુલ્લડા-વાહુ-બલમ્ । ધળ (દે.)-પ્રિયા । મેલ્લઈ (દે.)
—મુચ્છતિ । નીસાસુ—નિઃશ્વાસમ્ ।

છાયા સ્વામિ-પ્રસાદમ્, સ-લજ્જમ્ પ્રિયમ્, સીમા-સન્ધૌ વાસમ્, વાહુ-
બલમ્ (વ) પ્રેક્ષ્ય પ્રિયા નિઃશ્વાસમ્ મુચ્છતિ ।

માલિકની કૃપા, શરમાળ પ્રિયતમ, સીમાડા ભેગા થાય ત્યાં
વસવાટ અને (પ્રિયતમનું) બાહુબળ—(આ) ભેદને પ્રિયા નિઃશ્વાસ
મૂકે છે.

વૃત્તિ અત્રામિ 'સ્યાદૌ દીર્ઘ-હ્રસ્વૌ' (૩૩૦) इति दीर्घः । एवं—

અહીં અમ્ (=દ્વિતીયા એકવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં 'સ્યાદૌ
દીર્ઘ-હ્રસ્વૌ' (સૂત્ર ૩૩૦) એ પ્રમાણે દીર્ઘ (થયો છે). એ જ પ્રમાણે :

ઉદા૦ (૪) વાહુ-બલુલ્લડડ । છાયા વાહુ-બલમ્ । બાહુબળ.

વૃત્તિ અત્ર ત્રયાણામ્ યોગઃ । અહીં ત્રણ (પ્રત્યય)નો સંયોગ (છે).

૪૩૧

સ્ત્રિયાં તદન્તાઢીઃ ॥

એ અંતે હોય તેમના સ્ત્રીલિંગમાં ડિત્ ફે.

વૃત્તિ અપભ્રંશે સ્ત્રિયાં વર્તમાનેભ્યઃ પ્રાક્તન-સૂત્ર દ્વયોકપ્રત્યયાન્તેભ્યોઃ ડી-
પ્રત્યયો ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં, આગલાં બે સૂત્રોમાં કહેતા પ્રત્યયો જેમને અંતે
હોય તે સ્ત્રીલિંગમાં હોય ત્યારે તેમને ડિત્ ફે પ્રત્યય લાગે છે.

ઉદા૦ (૧) પહિઆ દિટ્ટો ગોરડી દિટ્ટો મગ્ગુ નિઅંત ।
અંસૂસાસે હિં કંચુઆ તિતુવ્વાણુ કરંત ।

શબ્દાર્થ પહિઆ-પથિક । દિટ્ટો-દૃષ્ટા । ગોરડી-ગૌરી । દિટ્ટો-દૃષ્ટા ।
મગ્ગુ-માર્ગમ્ । નિઅંત(દે.)-અવલોકયન્તી । અંસૂસાસે હિં-
અશ્રૂચ્છવાસૈઃ । કંચુઆ-કંચુકમ્ । તિતુવ્વાણુ-તિમિતોદ્વાનમ્
(=આર્દ્ર-શુષ્કમ્) કરંત-કુર્વન્તી ।

છાયા ‘પથિક, ગૌરી દૃષ્ટા’ ? ‘દૃષ્ટા, માર્ગમ્ અવલોકયન્તી અશ્રૂચ્છવાસૈઃ
ચ કંચુકમ્ આર્દ્ર-શુષ્કમ્ કુર્વન્તી ।’

‘પથિક, ગોરીને દીડી ?’ (હા) દીડી—(તારી) વાટ જોતી (અને)
આંસુ અને નીસાસાથી કંચુવાને લીને અને સૂકો કરતી !’

ઉદા૦ (૨) ણક કુટ્ટલ્લી પંચહિં રુદ્ધી । (બુધ્ધો ૪૨૨/૧૪)

૪૩૨

આન્તાન્તાહ્વા : ॥

અંતે અ વાળો અંતે હોય તે પછી ઉત્ આ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ત્રિયાં વર્તમાનાદપ્રત્યયાન્ત-પ્રત્યયાન્તાત્ ડા-પ્રત્યયો
ભવતિ । ઢ્યપવાદઃ ।

અપભ્રંશમાં, અંતે અ પ્રત્યય વાળો પ્રત્યય (=અહઅ) જેને
અંતે છે તેવાં નામોના સ્ત્રીલિંગમાં ઉત્ આ પ્રત્યય લાગે છે. (આ)
ઉત્ ઈ નો અપવાદ છે.

ઉદા૦ પિઝ આહ્ઝ સુઅ વત્તડી ઝુણિ કન્નડહ પહ્ઠુ ।
તહેૉ વિરહહેૉ નાસંતઅહેૉ ધૂલહિઆ-વિ ન દિટ્ઠુ ॥

શબ્દાર્થ પિઝ-પ્રિયઃ । આહ્ઝ-આગતઃ । સુઅ-શ્રુતા । વત્તડી-વાર્તા ।
ઝુણિ-ધ્વનિઃ । કન્નડહ-કર્ણે । પહ્ઠુ-પ્રવિષ્ટા (=પ્રવિષ્ટઃ) । તહેૉ-
તસ્ય । વિરહહેૉ-વિરહસ્ય । નાસંતઅહેૉ-નશ્યતઃ । ધૂલહિઆ-વિ-
ધૂલિઃ અપિ । ન-ન । દિટ્ઠુ-દૃષ્ટા ।

છાયા પ્રિયઃ આગતઃ (इति) वार्ता श्रुता । (तस्य) ध्वनिः (मम) कर्णे
प्रविष्टः । तस्य विरहस्य नश्यतः धूलिः अपि न दृष्टा ।

વાત સાંભળી (કે) પ્રિયતમ આવ્યો. (તેનો) અવાજ (મારા)
કાનમાં (જેવો) પેઠો, (તેવા જ) નાસતા પેલા વિરહની ધૂળ પણ
(ઊડતી) ન દેખાઈ!

૪૩૩

અસ્યેદે ॥

આ લાગતાં અનેા હ.

वृत्ति अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानस्य नाम्नो योऽकारस्तस्य आकारे प्रत्यये
परे इकारो भवति ।

અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગ નામનો જે અકાર (છે), તેની પછી આ
પ્રત્યય આવતાં, તેનો ઇકાર થાય છે.

ઉદા० (૧) ધૂલડિઆ-વિ ન દિદ્દ । (જુઓ ૪૩૨)

वृत्ति स्त्रियामित्येव । એ પ્રમાણે સ્ત્રીલિંગમાં જ.

ઉદા० (૨) છુણિ કન્નડઈ પડ્ઢ (જુઓ ૪૩૨)

૪૩૪

યુષ્મદાદેરીયસ્ય ડારઃ ॥

યુષ્મદ્ વગેરેના પરવતી^૧ હૈયનો ડિત્ આર.

वृत्ति अपभ्रंशे युष्मदादिभ्यः परस्य ह्य-प्रत्ययस्य डार इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં યુષ્મદ્ વગેરેના પરવતી^૧ હૈય પ્રત્યયનો ડિત્ આર
એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા० (૧) સંદેસ^૨ કાઈ તુહારે^૩ જાં સંગહે^૪ ન મિલિજ્જઈ ।

સુઠ્ઠાંતરિ પિઈ^૫ પાણિ^૬ણ પિઅ પિઆસ કિં છિજ્જઈ ॥

શબ્દાર્થ^૭ સંદેસ^૨-સંદેશેન । કાઈ^૮-કિમ્ । તુહારે^૩-ત્વદીયેન । જાં-યદ્ ।

સંગહે^૪-સજ્ઞાય । ન-ન । મિલિજ્જઈ-મિલ્યતે । સુઠ્ઠાંતરિ-સ્વપ્રાન્તરે ।

પિઈ^૫-પીતેન । પાણિ^૬ણ-પાનીયેન । પિઅ-પ્રિય । પિઆસ-પિપાસા ।

કિં-કિમ્ । છિજ્જઈ-છિદ્યતે ।

આયા યદ્ સજ્ઞાય ન મિલ્યતે (તદ્) ત્વદીયેન સંદેશેન કિમ્ ।
પ્રિયતમ, કિં સ્વપ્નાન્તરે પીતેન પાનીયેન પિપાસા છિદ્યતે ?
એ સંગે ન મળાય તો તારા સંદેશાથી શું (વળે) ? પ્રિયતમ,
સ્વપ્નાવસ્થામાં પાણી પીધે ખ્યાસ છીપે ખરી ?

ઉદા૦ (૨) દેમ્નિવ અમ્હારા કંતુ । (જુઓ ૩૪૫).

ઉદા૦ (૩) બહિણિ મહારા કંતુ (જુઓ ૩૫૧).

૪૩૫

અતોર્દેત્તુલઃ ॥

અતુનો ડેત્તુલ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે इद्-किं-यत्तदेतद्भ्यः परस्य अतोः प्रत्ययस्य 'डेत्तुल' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં, इद्म् , કિમ્ , યદ્ , તદ્ , એતદ્ના પરવર્તી અતુ પ્રત્યયનો ડિત્ એતુલ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ એતુલો । કેતુલો । જેતુલો । તેતુલો । એતુલો ॥ ઇયાન્ । કિયાન્ ।

યાવાન્ । તાવાન્ । એતાવાન્ । આટલો. કેટલો. જેટલો. તેટલો.
એટલો.

૪૩૬

ત્રસ્ય ડેત્તહે ॥

ત્રનો ડિત્ એત્તહે.

વૃત્તિ અપભ્રંશે सर्वादेः सप्तम्यन्तात् परस्य त्र-प्रत्ययस्य 'डेत्तहे' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં, सप्तम्यन्त सर्व वगेरेना परवर्ती त्र प्रत्ययनो ડિત્ એત્તહે એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ એત્તહે તેત્તહે બારિ ઘરિ લલ્લિલિ વિસંતુલ ધાઈ ।

પિઅ-પમદ્ વ ગોરડી નિચ્ચલ કહિં-વિ ન ઠાઈ ॥

શબ્દાર્થ એત્તદે-અત્ર । તેત્તદે-તત્ર । બારિ-દ્વારે । ઘરિ-ગૃહે । લલ્હિ-લક્ષ્મીઃ । વિસંતુલ(દે.)-વિહ્વલા । ધાઈ-ધાવતિ । પ્રિય-પ્રમદ્ટ-પ્રિય-પ્રમદ્ટા । વ-ઈવ । ગોરડી-ગૌરી । નિચ્ચલ-નિશ્ચલા । કહિ-વિ-કુત્ર અપિ । ન-ન । ઠાઈ-તિષ્ઠતિ ।

છાયા અત્ર તત્ર દ્વારે ગૃહે લક્ષ્મીઃ વિહ્વલા ધાવતિ । પ્રિય-પ્રમદ્ટા ગૌરી ઈવ કુત્ર અપિ નિશ્ચલા ન તિષ્ઠતિ ॥

અહીં અને તહીં, ઘરે અને બારણે વિહ્વળ લક્ષ્મી દોડે છેઃ પ્રિયતમથી ભ્રષ્ટ થયેલી ગોરીની જેમ ક્યાંયે નિશ્ચળ (બની) નથી રહેતી.

૪૩૭

ત્વ-તલોઃ પ્પણઃ ॥

ત્વ ને તલનેા પ્પણ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ત્વ-તલોઃ પ્રત્યયયોઃ ‘પ્પણ’ इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં ત્વ અને તલ્ પ્રત્યયોના પ્પણ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) વહુપ્પણુ પરિપાવિઅઈ । (મુઓ ૩૬૬/૧)

વૃત્તિ પ્રાયોઽધિકારાન્ । પ્રાયઃ એ અધિકારથી :

ઉદા૦ (૨) વહુત્તળહો તળેણ । (બુઓ ૩૬૬/૧).

૪૩૮

તવ્યસ્ય ઇએઞ્વઞ્ઞં એઞ્વઞ્ઞં એવા ॥

તવ્યના ઇએઞ્વઞ્ઞં, એઞ્વઞ્ઞં, એવા.

વૃત્તિ અપભ્રંશે તવ્ય-પ્રત્યયસ્ય ‘ઇએઞ્વઞ્ઞં’, ‘એઞ્વઞ્ઞં’, ‘એવા’ इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति ।

અપભ્રંશમાં, તવ્ય પ્રત્યયના ઇએઞ્વઞ્ઞં, એઞ્વઞ્ઞં અને એવા એમ ત્રણ આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) એઞ ગળ્હેપ્પિણુ ધ્રુ મઈ જઈ પ્રિઞ ડઞ્વારિજ્ઞઈ ।

મહુ કરિપ્પેઞ્વઞ્ઞં કિં-પિ ન-વિ મરિપ્પેઞ્વઞ્ઞં પર દિજ્ઞઈ ॥

શબ્દાર્થ' એ-એતદ્ । ગૃણહેપ્પિણુ-ગૃહીત્વા । ધ્રુ-યદ્ । મહ્-મયા । જહ-યદિ । પ્રિ-પ્રિયઃ । ઉઠ્વારિજ્જહ(દે.)—અવશેષ્યતે । મહુ-મમ । કરિએવ્વહ્-કર્તવ્યમ્ । કિં-પિ-કિમ્ અપિ । ન-વિ-ન અપિ, નૈવ । મરિએવ્વહ્—મર્તવ્યમ્ । પર-કેવલમ્ । દિજ્જહ-દીયતે ।

છાયા યદ્ એતદ્ ગૃહીત્વા યદિ મયા પ્રિયઃ અવશેષ્યતે, (તતઃ) મમ કિમ્ અપિ નૈવ કર્તવ્યમ્ । કેવલમ્ મર્તવ્યમ્ (એવ) દીયતે ।
એ લઈને જો હું પ્રિયતમને બાકી રાખું, (તો પછી) મારે કાંઈ પણ કરવાનું (રહેતું જ) નથી. માત્ર મરવાનું (જ) પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉદા૦ (૨) દેસુચ્ચાડણુ સિહિ-કઠણુ ઘણ-કુટ્ટણુ જં લોહ ॥

મંજિટ્ટુએ અહ-રક્તિએ સવ્વુ સહેવ્વહ્-હોહ ॥

શબ્દાર્થ' દેસુચ્ચાડણુ-દેશોચ્ચાટનમ્ । સિહિ-કઠણુ-શિખિ-ક્વથનમ્ । ઘણ-કુટ્ટણુ-ઘન-કુટ્ટનમ્ । જં-યદ્ । લોહ-લોકે । મંજિટ્ટુએ-મઙ્ગિઠયા-અહ-રક્તિએ-અતિ-રક્તયા । સવ્વુ-સર્વમ્ । સહેવ્વહ્-સોઢવ્યમ્ । હોહ-ભવતિ ।

છાયા યદ્ લોકે દેશોચ્ચાટનમ્, શિખિ-ક્વથનમ્, ઘન-કુટ્ટનમ્ સર્વમ્ (તદ્) અતિ-રક્તયા મઙ્ગિઠયા સોઢવ્યમ્ ભવતિ ।

જગતમાં જે સ્વસ્થાનમાંથી ઉઘેડાવું, આગમાં બિડળવું, ઘણથી કુટાવું (વગેરે છે તે) બધું અતિ રક્ત (૧. અતિશય લાલ, ૨. અતિશય અતુરક્ત) એવી મંજિઠાએ સહેવાનું હોય છે.

ઉદા૦ (૩) સોએવા પર વારિઆ પુપ્ફવર્હિહિં સમાણુ ।

જગ્ગેવા પુણુ કો ધરહ જહ સો વેહ પમાણુ ॥

શબ્દાર્થ' સોએવા-સ્વપિતવ્યમ્ । પર-કેવલમ્ । વારિઆ-વારિતમ્ । પુપ્ફ-વર્હિહિં-પુષ્પવતીમિઃ । સમાણુ-સમમ્ । જગ્ગેવા-જાગર્તવ્યમ્ । પુણુ-પુનઃ । કો-કઃ । ધરહ-ધરતિ । જહ-યદિ । સો-સઃ । વેહ-વેદઃ । પમાણુ-પ્રમાણમ્ ।

છાયા યદિ સઃ વેદઃ પ્રમાણમ્ (તથાપિ) પુષ્પવતીમિઃ સમમ્ સ્વપિતવ્યમ્
વારિતમ્ । જાગર્તવ્યમ્ પુનઃ કઃ ધરતિ ।

ને એ વેદ પ્રમાણરૂપ (હોય, તો પણ) રજસ્વલા સાથે સૂવું
(એ) નિષિદ્ધ છે, પણ ભગવાને કોણ અટકાવે છે ?

૪૩૯

ક્ત્વ ઇ-ઇઝ-ઈવિ-અવયઃ ॥

ક્ત્વાના ઇ, ઇઝ, ઇવિ, અવિ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ક્ત્વા-પ્રત્યયસ્ય ‘ઈ’, ‘ઈઝ’, ‘ઈવિ’, ‘અવિ’ इत्येते चत्वार
आदेशा भवन्ति ।

અપભ્રંશમાં, ક્ત્વા પ્રત્યયના ઇ, ઇઝ, ઇવિ, અવિ એવા ચાર
આદેશ થાય છે.

ઉદા० (૧) હિઅડા જઈ વેરિઅ ઘળા તો કિં અઢિમ્ ચડાહું ।

અમ્હાહં વે હત્થડા જઈ પુણુ મારિ મરાહું ॥

શબ્દાર્થ હિઅડા-હૃદય । જઈ-યદિ । વેરિઅ-વૈરિણઃ । ઘળા-બહવઃ ।
તો-તતઃ । કિં-કિમ્ । અઢિમ્-અન્ને । ચડાહું (દે.)-આરુહામઃ ।
અમ્હાહં-અસ્માકમ્ । વે-દ્વૌ । હત્થડા-હસ્તૌ । જઈ-યદિ । પુણુ-
પુનઃ । મારિ-મારયિત્વા । મરાહું-મ્રિયામહે ।

છાયા હૃદય, યદિ વૈરિણઃ બહવઃ તતઃ કિમ્ અન્ને આરુહામઃ । અસ્માકમ્
(અપિ) દ્વૌ હસ્તૌ । યદિ પુનઃ મ્રિયામહે, (તર્હિ) મારયિત્વા ॥

હે હૈયા, વેરી ઘણા (છે), તો (તેથી) શું આકાશમાં ચડી
જઈશું ? આપણને (પણ) એ હાથ (તો છે). ને મરીશું, (તો)
પણ મારીને (મરીશું).

વૃત્તિ ઇઝ—

ઉદા० (૨) ગય-ઘડ મજિઝ જંતિ । (ગુઓ ૩૬૫/૫)

વૃત્તિ ઇવિ—

ઉદા० (૩) રક્ષઈ સા ત્રિસ-હારિણિ વે કર ચુંચિવિ જીઝ ।

પટિચિવિઅ-મુંજાલુ જલુ જેહિં અ-હોહિઝ પીઝ ॥

શબ્દાર્થ રક્ષહ-રક્ષતિ । સા-સા । વિસ-હારિણિ-વિષ-હારિકા (=પાનીય-હારિકા) । વે-દ્વૌ । કર-કરૌ । ચુન્વિઝ-ચુમ્બિત્વા । જીઝ-જીવિતમ્ । પઢિવિંચિઅ-મુંજાલુ-પ્રતિવિમ્બિત-મુઝવત્ । જલુ-જલમ્ । જેહિ-યામ્યામ્ । અ-દોહિઝ (દે.)-અ-કલુષિતમ્ । પીઝ-પીતમ્ ।

છાયા સા પાનીય-હારિકા (તૌ) દ્વૌ કરૌ ચુમ્બિત્વા જીવિતમ્ રક્ષતિ, યામ્યામ્ પ્રતિવિમ્બિત-મુઝવત્ જલમ્ અકલુષિતમ્ પીતમ્ ।

તે પનીહારી (પોતાના એ) એ કર ચૂમીને જીવતર ટકાવી રાખે છે, જે (કર)એ મુંજના પ્રતિબિંબવાળું જળ ડહોળ્યા વિના પીધું હતું.

વૃત્તિ અવિ—

ઉદા. (૪) વાહ વિઝોઢવિ જાહિ તુહું હઉં તેવૈં-ઈ કો દોસુ ।

હિઅય-દ્વિઝ જહ નીસરહિ જાણહું મુંજ સ-રોસુ ॥

શબ્દાર્થ વાહ-વાહુમ્ । વિઝોઢવિ (દે.)-વિમોચ્ય । જાહિ-યાસિ । તુહું-ત્વમ્ । હઉં-અહમ્ । તેવૈં-ઈ-તથા અપિ । કો-કઃ । દોસુ-દોષઃ । હિઅય-દ્વિઝ-હૃદય સ્થિતઃ (=હૃદયાત્) । જહ-યદિ । નીસરહિ-નિઃસરસિ । જાણહું-જાનામિ । મુંજ-મુઝ્ઝ । સ-રોસુ-સરોષઃ ।

છાયા વાહુમ્ વિમોચ્ય (યથા) ત્વમ્ યાસિ, તથા અહમ્ અપિ । કઃ દોષઃ । મુઝ્ઝ, યદિ હૃદયાત્ નિઃસરસિ (તતઃ) જાનામિ (ત્વમ્) સ-રોષઃ (इति).

બાવડું છોડાવીને તું ચાલ્યો બીય છે, તેમ હું પણ (બહુ)- (એમાં) કયો દોષ (થયો)? (પણ) બે (મારા) હૃદયમાંથી નીસરી બી તો, હે મુંજ, (હું) બીણું (કે તું ખરેખર) રોષે ભરાયો છે.

૪૪૦

एण्येपिण्वेव्येविण्वः ।

एपि, एपिणु, एवि, एविणु.

વૃત્તિ અવખ્રંશે ક્ત્વાપ્રત્યયસ્ય ‘एपि’ ‘एपिणु’ ‘एवि,’ ‘एविणु’ इत्येते चत्वार आदेशा भवन्ति ।

અપખ્રંશમાં, પ્રત્યયના ક્ત્વા પ્રત્યયના एपि, एपिणु, एवि, एविणु એવા ચાર આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ જેપિ અસેસુ કસાય-વલુ દેપિણુ અમઝ જયસ્સુ ।

લેવિ મહવ્વય સિવુ લહહિં જ્ઞાપવિણુ તત્તસ્સુ ।

શબ્દાર્થ જેપિ-જિત્વા । અસેસુ-અશેષમ્ । કસાય-વલુ-કષાય-વલમ્ ।
દેપિણુ-દ્ત્વા । અમઝ-અમયમ્ । જયસ્સુ-જગતે । લેવિ-ગૃહીત્વા ।
મહવ્વય-મહાવ્રતાનિ । સિવુ-શિવમ્ । લહહિં-લભન્તે । જ્ઞાપવિણુ-
ધ્યાત્વા । તત્તસ્સુ-તત્ત્વસ્ય (=તત્ત્વમ્) ।

છાયા અશેષમ્ કષાય-વલમ્ જિત્વા, જગતે અમયં દત્વા, મહાવ્રતાનિ
ગૃહીત્વા, તત્ત્વમ્ (ચ) ધ્યાત્વા, (સાધવઃ) શિવમ્ લભન્તે ।

અશેષ કષાયસેનાને જીતી, જગતને અભયદાન દધ, મહાવ્રત લઈ
અને તત્ત્વનું ધ્યાન ધરીને (સાધુઓ) શિવપદ (= મોક્ષ) પામે છે.
વૃત્તિ પૃથગ્યોગ ઉત્તરાર્થઃ ।

(પ્રત્યયો) જુદાજુદા આપ્યા છે તે પછીના (સૂત્ર) માટે.

૪૪૧ તુમ એવમણાણદમણહિં ચ ॥

તુમ્ના એવમ્, અણ, અણહ્, અણહિં પશુ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે તુમઃ પ્રત્યયસ્ય ‘એવ,’ ‘અણ,’ ‘અણહ્,’ ‘અણહિં’ इत्येते
ચત્વારઃ । ચકારાત્ ‘એપિ,’ ‘એપિણુ,’ ‘એવિ,’ ‘એવિણુ’ इत्येते । એવં
ચાષ્ટાવાદેશા ભવન્તિ ।

અપભ્રંશમાં, તુમ્ પ્રત્યયના એવં, અણ, અણહ્, અણહિં એવા
ચાર, અને ચકારથી એપિ, એપિણુ, એવિ, એવિણુ એ ચાર—એમ
આઠ આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) દેવં દુકરુ નિઅય-ધણુ કરણ ન તઝ પડિહાઈ ।

એવંઈ સુહુ મુંજણહ્ મણુ પર મુંજણહિં ન જાઈ ॥

શબ્દાર્થ દેવં-દાતુમ્ । દુકરુ-દુઃકરમ્ । નિઅય-ધણુ-નિજ-ધનમ્ । કરણ-
કર્તુમ્ । ન-ન । તઝ-તપઃ । પડિહાઈ-પ્રતિભાતિ । એવંઈ-એવમ્ એવ ।
સુહુ-સુખમ્ । મુંજણહ્-મોક્તુમ્ । મણુ-મનઃ । પર-પરમ્ । મુંજણહિં
—મોક્તુમ્ । ન-ન । જાઈ-યાતિ ।

છાયા નિજ-ધનમ્ દાતુમ્ દુષ્કરમ્ । તપઃ કર્તુમ્ ન પ્રતિભાતિ । એવમ્
એવ સુખં ભોક્તુમ્ મનઃ, પરમ્ ભોક્તુમ્ ન યાતિ ।

પોતાના ધનનું દાન કરવું દુષ્કર છે. તપ કરવાનું સૂઝતું નથી.

એમને એમ સુખ ભોગવાનું મન છે, પણ ભોગવ્યું જતું નથી.

ઉદા૦ (૨) જેવિ ચણ્વિણુ સયલ ધર લેવિણુ તત્ત પાલેવિ ।

વિણુ સંતેં તિત્થેસરેણ કો સકકઈ મુવણે-વિ ॥

શબ્દાર્થ જેવિ-જેતુમ્ । ચણ્વિણુ-ત્યક્તુમ્ । સયલ-સકલામ્ । ધર-
ધરામ્ । લેવિણુ-સ્વીકૃત્ય । તત્ત-તપઃ । પાલેવિ-પાલયિતુમ્ । વિણુ-
વિના । સંતેં-શાન્તિના । તિત્થેસરેણ-તીર્થેશ્વરેણ । કો-કઃ સકકઈ-
શક્નોતિ । મુવણે-વિ-(ત્રિ)મુવને અપિ ।

છાયા શાન્તિના તીર્થેશ્વરેણ વિના સકલામ્ ધરામ્ જેતુમ્ ત્યક્તુમ્ ચ,
તપઃ સ્વીકૃતુમ્ પાલયિતુમ્ ચ, (ત્રિ)મુવને અપિ કઃ શક્નોતિ ?

(એક) શાન્તિનાથ તીર્થ કર વિના જગતભરમાં કેાણુ (એવો છે
જે) સકળ પૃથ્વીને છતી લઈ(ને પછી) ત્યજી દઈ શકે છે, (અને)
તપ (કરવાનું) સ્વીકારીને પાળી શકે છે ?

૪૪૨ ગમેરેવિણ્વેવિયોરેલુગ્ વા ॥

વૃત્તિ અપભ્રંશે ગમેર્વાતોઃ પરયોરેવિણુ એવિ ઇત્યાદેશયોરેકારસ્ય લુગ્
ભવતિ વા ।

અપભ્રંશમાં, ગમ્ ધાતુના પરવતી^૧ એવિણુ, એવિ એ આદેશોના
એકારનેા વિકલ્પે લોપ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) ગંપિણુ વાણારસિહિ^૨ નર અહ ઉજ્જેણિહિ^૩ ગંપિ ।

મુઆ પરાવહિ^૪ પરમ-પડ દિવ્વંતરઈ^૫ મ જંપિ ॥

શબ્દાર્થ ગંપિણુ-ગત્વા । વાણારસિહિ^૨-વારાણસ્યામ્ (=વૅરાણસીમ્) નર
-નરાઃ । અહ-અથ । ઉજ્જેણિહિ^૩-ઉજ્જયિન્યામ્ (=ઉજ્જયિનીમ્) ।
ગંપિ-ગત્વા । મુઆ-મૃતાઃ । પરાવહિ^૪-પ્રાપ્તુવન્તિ । પરમ-પડ-પરમ-
પદમ્ । દિવ્વંતરઈ^૫-દિવ્યાન્તરાણિ । મ-મા । જંપિ-કથય ।

છાયા નરા વારાણસીમ્ ગત્વા, અથ હજ્જયિનીમ્ ગત્વા, મૃતાઃ પરમ-
પદમ્ પ્રાપ્નુવન્તિ । (અતઃ) દિવ્યાન્તરાણિ (=તીર્થાન્તરાણિ) મા કથય ।
લોકો વારાણસી જઈને-અથવા ઉજ્જયિની જઈને મરવાથી
પરમપદ પામે છે. (એટલે) બીજા તીર્થોની વાત ન કર.

વૃત્તિ પક્ષે । બીજે પક્ષે :

ઉદા૦ (૨) ગંગ ગમેપ્પિણુ જો મુઅઈ જો સિવ-તિથુ ગમેપ્પિ ।
કીલદિ તિદસાવાસ-ગઝ સો જમ-લોઝ જિણેપ્પિ ॥

શબ્દાર્થ ગંગ-ગઙ્ગામ્ । ગમેપ્પિણુ-ગત્વા । જો-યઃ । મુઅઈ-મ્રિયતે ।
જો-યઃ । સિવ-તિથુ-શિવ-તીર્થમ્ । ગમેપ્પિ-ગત્વા । કીલદિ-ક્રીડતિ ।
તિદસાવાસ-ગઝ-ત્રિદશાવાસ-ગતઃ । સો-સઃ । જમ લોઝ-યમ-લોકમ્ ।
જિણેપ્પિ-જિત્વા ।

છાયા યઃ ગઙ્ગામ્ ગત્વા શિવ-તીર્થમ્ ગત્વા (વા) મ્રિયતે, સઃ યમ-લોકમ્
જિત્વા ત્રિદશાવાસ-ગતઃ ક્રીડતિ ।

જે ગંગા(કાંઠે) જઈને કે શિવને તીર્થ જઈને મરે છે, તે
જમલોક છતીને દેવલોકમાં ફીડા કરે છે.

૪૪૩

તૃનોઽણઅઃ ॥

તૃન્ને। અણઅ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે તૃનઃ પ્રત્યયસ્ય 'અણઅ' ઇત્યાદેશો ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં તૃન્ પ્રત્યયને। અણઅ એવે। આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ હસ્થિ મારણઝ લોઝ બોલ્લણઝ ।

પટ્ટહુ વઝ્જણઝ સુણહુ ભસણઝ ॥

શબ્દાર્થ હસ્થિ-હસ્તી । મારણઝ-મારયિતા । લોઝ-લોકઃ । બોલ્લણઝ-
વક્તા । પટ્ટહુ-પટ્ટહઃ । વઝ્જણઝ-વદિતા । સુણહુ-શ્રા । ભસણઝ-
ભષિતા ।

છાયા હસ્તી મારયિતા । લોકઃ વક્તા । પટ્ટહઃ વદિતા । શ્રા ભષિતા ।

હાથી મારકણા, લોક બોલકણા, પટ્ટ વાગવાની ટેવ વાળો (અને)
ફૂતરો ભસવાની ટેવ વાળો.

૪૪૪

इवार्थे नं-नउ-नाइ-नावइ-जणि-जणवः ॥

इवन्ता अर्थे नं, नउ, नाइ, नावइ, जणि अने जणु.

वृत्ति अपभ्रंशे इव-शब्दस्यार्थे 'नं,' 'नउ', 'नाइ', 'नावइ', 'जणि', 'जणु' एत्येते षट् भवन्ति । नं—

અપભ્રંશમાં ઇવ એ શબ્દના અર્થમાં નં, નઉ, નાઈ, નાવઈ, જણિ, જણુ એ છ હોય છે. (જેમ કે) નં—

ઉદા० (૧) નં મલ્લ-જુઝ્ઞુ સસિ-રાહુ કરહિં । (બુચો ૩૮૨).

वृत्ति नउ—

ઉદા० (૨) રવિ-અત્થમણિ સમાડલેળ કંઠિ વિણ્ણુ ન છિણ્ણુ ।

चक्के खंडु मुणालिअहे नउ जीवगलु दिण्णु ॥

શબ્દાર્થ રવિ-અત્થમણિ-રઘ્યસ્તમને । સમાડલેળ-સમાકુલેન । કંઠિ-કળ્ઠે । વિણ્ણુ-વિતીર્ણઃ । ન-ન । છિણ્ણુ-છિન્નઃ । ચક્કે-ચક્રવા-કેન । યંડુ-ચળ્ઠઃ । મુણાલિઅહે—મૃણાલ્યાઃ । નઉ-ઈવ, યથા । જીવગલુ-જીવાર્ગલઃ । દિણ્ણુ-દત્તઃ ।

છાયા રઘ્યસ્તમને સમાકુલેન ચક્રવાકેન કંઠે વિતીર્ણઃ મૃણાલ્યાઃ ચળ્ઠઃ ન છિન્નઃ, યથા જીવાર્ગલઃ દત્તઃ ।

સૂરજ આથમતાં વ્યાકુળ ચક્રવાકે કમળતંતુનેા ટુકડો કંઠમાં (=મોમાં) મૂકયો પણ તોડયો નહીં—જાણે કે જીવ આડે આગળિયો દીધો !

ઉદા० (૩) वलयावलि-निवडण-भएण धण उद्ध-न्मुअ जाइ ।

वलह-विरह-महादहहो थाह गवेसइ नाइ ॥

શબ્દાર્થ વલયાવલિ-નિવડણ-ભર્ણ ધણ ઉદ્ધ-ન્મુઅ જાઈ । વલહ-વિરહ-મહાદહહો—વલ્લભ-વિરહ-મહાહ્રદસ્ય । થાહ-સ્તાઘમ્ । ગવેસઈ-ગવેષયતિ । નાઈ-ઈવ ।

છાયા નાયિકા વલયાવલિ-નિવડણ-ભર્ણ વલયાવલિ-નિપતન-ભયેન । ધણ (દે.)-નાયિકા । ઉદ્ધ-ન્મુઅ-ઊર્ધ્વ-મુજા । જાઈ-યાતિ । વલ્લભ-વિરહ-મહાહ્રદસ્ય સ્તાઘમ્ ગવેષયતિ ઇવ ।

વલયો નીચે પડવાની બીકે નાચિકા ઊંચા હાથ રાખીને બથ
છે—બાણે કે (તે) વાલમના વિરહરૂપી મોટા ધરાને તાગ તપાસી
(-લધ) રહી છે !

વૃત્તિ ન વઙ્—

ઉદા૦ (૪) પેઠ્ઠેવિણુ મુદુ જિણવરહોં દીહર-નયણ-સલોણ ।

નાવઙ્ ગુરુ મચ્છર-ભરિત જલણિ પવીસઙ્ લોણ ॥

શબ્દાર્થ પેઠ્ઠેવિણુ-પ્રેક્ષ્ય । મુદુ-મુખમ્ । જિણવરહોં-જિનવરસ્ય । દીહર-
નયણ-સલોણ-દીર્ઘ-નયન-સલાવણ્યમ્ । નાવઙ્-ઇવ । ગુરુ-મચ્છર-ભરિત-
ગુરુ-મત્સર-ભૃતમ્ । જલણિ-જ્વલને । પવીસઙ્-પ્રવિશતિ । લોણ-લવણમ્ ।
આથ જિનવરસ્ય દીર્ઘ-નયન-સલાવણ્યમ્ મુખમ્ પ્રેક્ષ્ય લવણમ્ ગુરુ-
મત્સર-ભૃતમ્ ઇવ જ્વલને પ્રવિશતિ ।

જિનવરતું વિશાળ નયનોને લઈને 'સલવણુ' (સલ્લણુ) (એવું)
મુખ લેઈને બહુ મત્સરથી ભરેલું 'લવણુ' અગ્નિમાં પ્રવેશે છે.

વૃત્તિ જણિ—

ઉદા૦ (૫) ચંપય કુસુમહોં મઙ્ગિ સહિ મસલુ પઙ્કટુઝ ।

સોહઙ્ ઇંદણીલુ જણિ કણઙ્ વઙ્કટુઝ ॥

શબ્દાર્થ ચંપય-કુસુમહોં-ચમ્પક-કુસુમસ્ય । મઙ્ગિ-મધ્યે । સહિ-સખિ ।
મસલુ (દે.)-અમરઃ । પઙ્કટુઝ-પ્રવિષ્ટઃ । સોહઙ્-શોભતે । ઇંદણીલુ-
ઇન્દ્રનીલઃ । જણિ-ઇવ । કણઙ્-કનકે । વઙ્કટુઝ-ઉપવિષ્ટઃ ।

આથ સખિ, ચમ્પક-કુસુમસ્ય મધ્યે પ્રવિષ્ટઃ અમરઃ કનકે ઉપવિષ્ટઃ
ઇન્દ્રનીલઃ ઇવ શોભતે ।

સખી, ચંપાના ફૂલમાં પેઠેલો અમર સોનામાં બેઠેલા (બેસાડેલા)
ઇન્દ્રનીલ જેવો શોભે છે.

વૃત્તિ જણુ—

ઉદા૦ (૬) નિરુવમ-રસુ પિઁ પિઅવિ જણુ । (બુઓ ૪૦૧/૩) .

लिङ्गमथतन्त्रम् ।।।

वृत्तिः अपभ्रंशे लिङ्गमतन्त्रं व्यभिचारि प्रायो भवति ।

उद्दा० (१) गय-कुंभई दारंतु । (श्रुत्ये। ३४५).

અહીં પુન્દિલિંગનુ નપુન્સક થવું.

जो एहा गिरि-गलण-मणु सो किं धणहे^५ धणाइ ॥

વાહણ ડુંગરને વળગ્યાં. પથિક રટતો (રટતો) બાય છે : જે આવા ડુંગરોને ગળવા ધરતું છે તે પ્રિયાનું શું રક્ષણ કરે (=કરવાને હોતો) ?

અહીં અઢમા એમ નપુંસકનું પુલિંગ થયું.

तो-वि कटारइ हत्थडउ बलिकिज्जउ कंतस्सु ॥

अथा अन्त्रम् पादे विलग्नम् । शिरः स्कन्धम् (प्रति) स्वतम् । ततः
अपि हस्तः क्षुरिकायाम् । (एतादृशः) कान्ताय बलीक्रिये ।

આંતરડું પગે વળગ્યું છે, શિર સ્કંધ પર ઢળી ગયું છે, (પણ) તો એ હાથ (તો) કટારીની ઉપર (જ) છે : (આવા) કંથ પર હું બલિદાન રૂપે અપાઉં છું (=વારી જાઉં છું).

વૃત્તિ અત્ર 'અંત્રડી' इति नपुंसकस्य स्त्रीत्वम् ।

અહીં અંત્રડી એમ નપુંસકનું સ્ત્રીલિંગ થવું.

ઉદા० (૪) સિરિ ચડિઆ જાંતિ ફલહૈં પુણુ ડાલહૈં મોડંતિ ।

તો વિ મહદ્દુમ સડગાહૈં અવરાહિડ ન કરંતિ ॥

શબ્દાર્થ સિરિ-શિરસિ । ચડિઆ (દે.)-આરૂઢાઃ । જાંતિ-જાદન્તિ ।

ફલહૈં-ફલાનિ । પુણુ-પુનઃ । ડાલહૈં-શાખાઃ । મોડંતિ-મોટયંતિ (=મજ્જન્તિ) । તો-ત્રિ-તતઃ અપિ । મહદ્દુમ-મહાદ્રુમાઃ । સડગાહૈં-શકુનાનામ્ । અવરાહિડ-અપરાધમ્ । ન-ન । કરંતિ-કુર્વન્તિ ।

છાયા શિરસિ આરૂઢાઃ ફલાનિ જાદન્તિ । પુનઃ શાખાઃ મજ્જન્તિ । તતઃ અપિ મહાદ્રુમાઃ શકુનાનામ્ અપરાધમ્ ન કુર્વન્તિ ।

માથે ચડીને રૂળ ખાય છે, (અને) ડાળીઓ તોડે છે-તો એ મહાન વૃક્ષો પક્ષીઓને શિક્ષા કરતા નથી.

વૃત્તિ અત્ર 'ડાલહૈં' इत्यत्र स्त्रीलिङ्गस्य नपुंसकत्वम् ।

અહીં ડાલહૈં એમ સ્ત્રીલિંગનું નપુંસકલિંગ થવું.

૪૪૬

શૌરસેનીવત્ ॥

શૌરસેની પ્રમાણે.

વૃત્તિ અપભ્રંશે પ્રાયઃ શૌરસેનીવત્ કાર્યં ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં ઘણી વાર શૌરસેની પ્રમાણે પ્રક્રિયા થાય છે.

ઉદા० સીસિ સેહરુ જળુ વિણિમ્મવિદુ ।

જળુ કંઠિ પાલંબુ કિદુ રદિઈ વિહિદુ જળુ મુંડમાલિઈ ।

જાં પળણ તં નમહુ કુસુમ-દામ-કોદંડુ કામહો ॥

શબ્દાર્થ સીસિ-શીષે । સેહરુ-શેખરઃ । જળુ-ક્ષણમ્ । વિણિમ્મવિદુ-વિતિ-મૈપિતમ્ । જળુ-ક્ષણમ્ । કંઠિ-કળ્ઠે । પાલંબુ-પ્રાલમ્બમ્ । કિદુ-કૃતમ્ । રદિઈ-રત્યા । વિહિદુ-વિહિતમ્ । જળુ-ક્ષણમ્ । મુંડમાલિઈ

મુળ્હલમાલિકયા (=મુળ્હમાલિકા) । જં-યદ્ । પળ્લેણ-પ્રળયેન । તં-તદ્ । નમહુ-નમત । કુસુમ-દામ-કોદંડુ-કુસુમ-દામ-કોદળ્હમ્ । કામહો-કામસ્ય । છાયા યદ્ રત્યા પ્રળયેન ક્ષળમ્ શાર્ષે શેશ્વરઃ વિનિર્માપિતમ્ । ક્ષળં કળ્હે પ્રાલમ્બમ્ કૃતમ્, ક્ષળમ્ (ચ) મુળ્હમાલિકા વિહિતમ્ તદ્ કામસ્ય કુસુમ-દામ-કોદળ્હમ્ નમત ।

જેને પ્રેમથી રતિએ પળમાં શીશ પર શેખરરૂપ બનાવ્યું, પળમાં કળે પ્રાલંબરૂપ કયું, (તો) પળમાં મુહૂર્તમાલિકા રૂપે રાખ્યું, તે કામદેવના પુષ્પમાળાના ધનુષ્યને પ્રણામ કરે.

૪૪૭

વ્યત્યયશ્ચ ।

મર્યાદાની બહાર પણ

વૃત્તિ પ્રાકૃતાદિ-ભાષા-લક્ષણાનાં વ્યત્યયશ્ચ ભવતિ । યથા માગધ્યાં 'તિષ્ઠ-શ્ચિષ્ઠ-' (૪૧૨૯૮) ઇત્યુક્તં તથા પ્રાકૃત-પૈશાચી-શૌરસેનીષ્વપિ ભવતિ ।

પ્રાકૃત વગેરે ભાષાનાં લક્ષણો મર્યાદાની બહાર પણ બળ્ય છે જેમ કે માગધીમાં તિષ્ઠશ્ચિષ્ઠ (૪૧૨૯૮) એમ કહ્યું છે, તે પ્રાકૃત, પૈશાચી ને શૌરસેનીમાં પણ હોય છે.

ઉદા. (૧) ચિષ્ઠિદિ ॥ તિષ્ઠતિ 'બિલો રહે છે'.

વૃત્તિ : અપભ્રંશે રેફત્યાધો વા લુગુક્તો માગધ્યામપિ ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં પાછળના રેફના વિકલ્પે લોપ કહ્યો તે માગધીમાં પણ થાય છે.

ઉદા. (૨) શદ-માણશ-મંશ-માલકે કુમ્ભ-શહશ્ર-વશાદે શંચિદે ।

શબ્દાર્થે શત-માનુષ-માંસ-મારકઃ કુમ્ભ-સહસ્ર વશયા સંચિતઃ ।

સેંકડો મનુષ્યાના માંસથી લડાયેલો, ચરખીના સહસ્ર કુંડના સંચયવાળો.

વૃત્તિ ઇત્યાદિન્યદપિ દ્રષ્ટવ્યમ્ । ન કેવલમ્ ભાષા-લક્ષણાનાં ત્યાદ્યાદેશાનામપિ વ્યત્યયો ભવતિ । યે વર્તમાને કાલે પ્રસિદ્ધાસ્તે ભૂતેઽપિ ભવન્તિ ।

ઇત્યાદિ બીજું પણ બહુવું. માત્ર ભાષાલક્ષણો જ નહીં, કાળવાચક પ્રત્યયોના આદેશો પણ મર્યાદા બહાર બળ્ય છે. જે વર્તમાનકાળમાં પ્રસિદ્ધ હોય, તે ભૂતકાળમાં પણ વપરાય છે.

અન્યા-૯

ઉદા. (૩) અહ પેચ્છઈ રહુ-તળઓ ।

વૃત્તિ ‘અથ પ્રેક્ષાંચક્રે [રઘુ-તનયઃ]’ इत्यर्थः ।

‘પછી રઘુના વંશજે (=રામે) જોયું’ એવો અર્થ છે.

ઉદા. (૪) આભાસઈ રયણીયરે ।

વૃત્તિ ‘આવભાષે રજનીચરાન્’ इत्यर्थः । મૂતે પ્રસિદ્ધા વર્તમાનેઽપિ ।

‘નિશાચરને કહ્યું’ એવો અર્થ છે. (વળી) ભૂતકાળમાં પ્રસિદ્ધ હોય તે વર્તમાનમાં પણ (વપરાય છે).

ઉદા. (૫) સોહીઅ ઇસ વંઠો ।

વૃત્તિ ‘શૂળોત્ત્યેષ વળ્ઠઃ’ इत्यर्थः ।

‘એ વંઠેલો સાંભળે છે’ એવો અર્થ છે.

૪૪૮

શેષં સંસ્કૃતવત્ સિદ્ધમ્

બાકીનું સંસ્કૃત પ્રમાણે સિદ્ધ

વૃત્તિ શેષં યદત્ર પ્રાકૃત-ભાષાસુ અષ્ટમે નોક્તં તત્સપ્તાધ્યાયી-નિબદ્ધ-સંસ્કૃતવદેવ સિદ્ધમ્ ।

બાકીનું જે અહીં પ્રાકૃત ભાષાઓના (પ્રતિપાદન)માં આઠમા (અધ્યાય)માં નથી કહ્યું, તે સાત અધ્યાયમાં નિબદ્ધ સંસ્કૃત પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે.

ઉદા. દેદૃ-દ્વિય-સૂર-નિવારણાય છત્તં અહો ઇવ વહંતી ।

જયઈ સ-સેસા વરાહ-સાસ-દૂરુક્ખયા પુહવી ॥

શબ્દાર્થ-દેદૃ-દ્વિય-સૂર-નિવારણાય-અધઃ-સ્થિત-સૂર્ય-નિવારણાય । છત્તં-છત્રમ્ । અહો-અધઃ । ઇવ-ઇવ । વહંતી-વહન્તી । જયઈ-જવતિ । સ-સેસા-સ-શેષા । વરાહ-સાસ-દૂરુક્ખયા-વરાહ-આસ-દૂરોત્ક્ષિપ્તા । પુહવી-પૃથ્વી ।

છાયા-અધઃ-સ્થિત-સૂર્ય-નિવારણાય અધઃ છત્રં વહન્તી ઇવ વરાહ-આસ-દૂરો-ત્ક્ષિપ્તા સ-શેષા પૃથ્વી જયતિ ।

નીચે રહેલા સૂર્ય (ના તાપ)ના નિવારણ માટે નીચે છત્ર ધારણ કરતી, વરાહના શ્વાસથી દૂર ઉછાળાયેલી શેષસહિત પૃથ્વીનો જય થાય છે.

વૃત્તિ-અત્ર ચતુર્થ્યા આદેશ નોક્તઃ સ સંસ્કૃતવદેવ સિદ્ધઃ । ઉક્તમપિ ક્વચિત્
સંસ્કૃતવદેવ ભવતિ । યથા પ્રાકૃતે ‘ઊરસ્’-શબ્દસ્ય-સપ્તમ્યેક વચનાન્તસ્ય
‘ઊરે’, ‘ઊરમ્મિ’ ઇતિ પ્રયોગૌ ભવતસ્તથા ક્વચિદ્ ‘ઊરસિ’ ઇત્યપિ ભવતિ ।
एवं ‘સિરે’, ‘સિરમ્મિ’, ‘સિરસિ’; ‘સરે’, ‘સરમ્મિ’, ‘સરસિ’ ।
સિદ્ધ પ્રહણમ્ મજ્જલાર્થમ્ । તતો હ્યાયુષ્મચ્છોતૃકતાભ્યુદયશ્ચેતિ ॥

આમાં, ચતુર્થીને આદેશ નથી કહ્યો તે સંસ્કૃત પ્રમાણે સિદ્ધ છે.
(વળી) કહેણ હોય તે પણ કોઈક વાર સંસ્કૃત પ્રમાણે જ થાય છે. જેમ
કે પ્રાકૃતમાં ઊરસ્ શબ્દના, સપ્તમી એકવચનનો (પ્રત્યય) અંતે લાગતાં
ઊરે, ઊરમ્મિ એવા પ્રયોગો થાય છે. તેમ કોઈક વાર ઊરસિ એમ પણ
થાય છે. એ જ પ્રમાણે સિરે, સિરમ્મિ, સિરસિ; સરે, સરમ્મિ, સરસિ.

સૂત્રમાં સિદ્ધ છે તે મંગલ માટે. તેથી શ્રોતાને આયુષ્મન્તા અને
અભ્યુદય (પ્રાપ્ત થાય છે).

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानु-
शासनवृत्तावष्टमस्याध्वायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ।

આમ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રવિરચિત ‘સિદ્ધહેમચંદ્ર’નામક વ્યાકરણની
સ્વરચિત વૃત્તિના આઠમા અધ્યાયનો ચોથો પાદ સમાપ્ત થયો.

समाप्ता चेयं सिद्धहेमशब्दानुशासनवृत्तिः प्रकाशिका नामेति ।
‘સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ’ની આ પ્રકાશિકા નામક વૃત્તિ પણ સમાપ્ત થઈ.

ટિપ્પણ

પ્રાસ્તાવિક

હેમચંદ્રે રચેલું 'અપભ્રંશનું' વ્યાકરણ એક સ્વતંત્ર ને સ્વયંપર્યાપ્ત રચના રૂપે નથી. અપભ્રંશ એ પ્રાકૃતનો જ એક પ્રકાર હોવાથી હેમચંદ્રનું અપભ્રંશ વ્યાકરણ તેના પ્રાકૃત વ્યાકરણનો જ એક ભાગ છે, અને એ પ્રાકૃત વ્યાકરણ પછી તેના સંસ્કૃત વ્યાકરણનો જ એક અંશ છે. હેમચંદ્રના એ બૃહત્ વ્યાકરણનું નામ 'સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન' કે ટૂંકમાં 'સિદ્ધહેમ' 'સિદ્ધહેમ'ના આઠ અધ્યાયમાંથી પહેલા સાતમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણ છે, આઠમામાં પ્રાકૃત વ્યાકરણ. પ્રાકૃત અધ્યાયમાં અપભ્રંશ સહિત છ પ્રાકૃતોનું પ્રતિપાદન નીચેની યોજના પ્રમાણે થયું છે :

પહેલો, બીજો તથા ત્રીજો પાદ :	વ્યાપક પ્રાકૃત કે માહારાષ્ટ્રી
ચોથો પાદ સુત્ર ૧-૨૫૯ :	સંસ્કૃત ધાતુઓને સ્થાને પ્રાકૃતમાં વપરાતા ધાતુઓ—એટલે કે ધાત્વાદેશો.
„ ૨૬૦-૨૮૬ :	શૌરસેની
„ ૨૮૭-૩૦૨ :	માગધી
„ ૩૦૩-૩૨૪ :	પૈશાચી
„ ૩૨૫-૩૨૮ :	ચૂલિકા-પૈશાચી
„ ૩૨૯-૪૪૬ :	અપભ્રંશ
„ ૪૪૭-૪૪૮ :	પ્રાકૃતો વિશે સર્વસામાન્ય

આમ અપભ્રંશના વ્યાકરણે 'સિદ્ધહેમ'ના આઠ અધ્યાયમાંથી છેલ્લા અધ્યાયના ચોથા પાદનો પાછલો અંશ રોક્યો છે—ચોથા પાદનાં કુલ ૪૪૮ સૂત્રોમાંથી અપભ્રંશને ફાળે ૧૧૮ સૂત્રો આવ્યાં છે.

વરુચિથી લઈને માર્ક'ડેય કે અપ્પય દીક્ષિત સુધીના બધાએ પ્રાકૃત વ્યાકરણ-કારો પ્રાકૃતોનું સ્વતંત્ર, અન્યનિરપેક્ષ દષ્ટિએ પ્રતિપાદન નથી કરતા. પહેલાં તે સંસ્કૃતની તુલનાએ પ્રાકૃતનાં સ્થાન અને પ્રતિષ્ઠા ધણાં નીચાં હતાં, અને એમાં સુધારો થતો ગયો ત્યારે પછી પ્રાકૃતોનો સાહિત્ય અને શિષ્ટ વ્યવહારમાં મર્યાદિત વપરાશ જ હતો, એટલે પ્રાકૃતના અભ્યાસનું એવું કશું મહત્ત્વ ન હતું. આથી

જેમ સંસ્કૃતનું સ્વતંત્ર રીતે તેના તત્કાલીન સ્વરૂપનાં સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ ને પૃથક્કરણને આધારે વ્યાકરણ રચાયું, તે જ પદ્ધતિએ કે તેવી નિષ્ઠાથી પ્રાકૃતનું વ્યાકરણ રચાવાની શક્યતા ન હતી. વસ્તુતઃ, સંસ્કૃત જાણનાર સાહિત્યપ્રિય સંસ્કારી શિષ્ટવર્ગને પ્રાકૃતમાં સાહિત્યરચના કરવી હોય તો તેમણે સંસ્કૃતમાં શા શા ફેરફાર કરવા જેથી સંસ્કૃત ઉપરથી પ્રાકૃત બનાવી શકાય—મુખ્યત્વે એ દષ્ટિએ જ પ્રાકૃત વ્યાકરણનિયમો ધડાતા. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સંસ્કૃતને પ્રકૃતિ માની, તેના ઉચ્ચારણોમાં, વ્યાકરણતંત્રમાં તેમ જ શબ્દભંડોળમાં થયેલા વિકારો રૂપે જ પ્રાકૃતો જોવામાં આવતી. અને પરંપરાગત પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં એવા વિકારોની જે નોંધ હોય છે તે સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ દ્વારા તારવેલી વિગતોની વ્યવસ્થિત ગોઠવણી કરીને, કે લાપાનું સ્વરૂપ અને હાઈ સમજવાના આશયથી નહીં, પણ તરત નજરે ચડે તેવા પચીશપચાસ વિકારો અને ભેદક લક્ષણોની એક નોંધપોથી રજૂ કરવાના આશયથી આપી હોય છે. આ પરંપરાગત પદ્ધતિને અનુસરીને હેમચંદ્રે પણ સંસ્કૃતમાંથી મુખ્ય પ્રાકૃત કેમ બનાવવું તેના નિયમો આપી, તે પછી, એ નિયમો ઉપરાંત બીજા જે કેટલાક વિશિષ્ટ નિયમો લાગુ પાડવાથી શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, અપભ્રંશ વગેરે સિદ્ધ થાય છે, તેની નોંધ આપી છે. આટલા વિવરણ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે હેમચંદ્રના અપભ્રંશ-સૂત્રોમાં—અથવા તો બીજા કોઈ પણ પ્રાચીન પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં—શાસ્ત્રીય ધોરણ પ્રમાણેનું સૂક્ષ્મદર્શી વ્યાકરણ નહીં, પણ થોડીક, તરત જ પકડાઈ આવે તેવી લાક્ષણિકતાઓની ઉપરટપકેની નોંધ જ મળે. આમ ‘સિદ્ધહેમ’ નો માહારાષ્ટ્રીવિભાગ તેના સંસ્કૃત વ્યાકરણના પરિશિષ્ટ કે પુરવણી જેવો છે, તો અપભ્રંશસહિત છતર પ્રાકૃતોને લગતા વિભાગો માહારાષ્ટ્રી વિભાગનાં પરિશિષ્ટ કે પુરવણી જેવા છે. જોઈ શકાશે કે અપભ્રંશવિભાગના અભ્યાસીને આગલો માહારાષ્ટ્રીવિભાગ જાણવો એ અનિવાર્ય છે.

સંસ્કૃતની જેમ પ્રાકૃતવિભાગ પણ સંસ્કૃત લાપામાં અને સૂત્રશૈલીમાં રચેલો છે. સૂત્રોમાં તો ખૂબ જ સંક્ષિપ્તતા અને પારિભાષિક સંજ્ઞાઓનો પ્રયોગ હોય. આથી સૂત્રોનો અર્થ ઘટાવવા વિશિષ્ટ નિયમો આપવામાં આવે છે. આ નિયમો અને પરિભાષા સંસ્કૃતવિભાગમાં આપેલાં છે. અપભ્રંશવિભાગનાં સૂત્રો સમજવા માટે એ નિયમો અને પરિભાષામાંથી કેટલુંક જાણી લીધા વિના ચાલે તેમ નથી. સૂત્રોને સમજાવવા હેમચંદ્રે પોતે ‘પ્રકાશિકા’ નામક સંસ્કૃત વૃત્તિ રચેલી છે અને તેમાં તેમણે સૂત્રમાં ગૂંથેલા નિયમનાં અપભ્રંશ ઉદાહરણો પણ આપ્યાં છે.

અપભ્રંશના ૩૨૯ થી ૪૪૬ સૂત્રોનું વિષયવાર પૃથક્કરણ આ પ્રમાણે કરી શકાય :

સ્વરવ્યંજનોના વિકાર — સૂત્ર ૩૨૯, ૩૯૬ થી ૪૦૦; ૪૧૦ થી ૪૧૨.

(કે ધ્વનિપ્રક્રિયા-સૂત્ર)

નામિક રૂપાખ્યાન — „ ૩૩૦ થી ૩૫૪.

સામાન્ય — „ ૩૩૦, ૩૪૪ થી ૩૪૬.

અકારાંત પુલ્લિંગ — „ ૩૩૨ થી ૩૩૯, ૩૪૨, ૩૪૭.

ધકારાંત-ઉકારાંત „ — „ ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૩.

સ્ત્રીલિંગ — „ ૩૪૮ થી ૩૫૨.

નપુંસકલિંગ — „ ૩૫૩, ૩૫૪.

સાવનામિક રૂપાખ્યાન — „ ૩૫૫ થી ૩૮૧.

આખ્યાતિક „ — „ ૩૮૨ થી ૩૮૯.

ધાત્વાદેશ — „ ૩૯૦ થી ૩૯૫.

અવ્યય — „ ૪૦૧, ૪૦૪ થી ૪૦૬, ૪૧૪ થી ૪૨૦, ૪૨૪ થી ૪૨૮, ૪૩૬, ૪૪૪.

ધ્રતર આદેશ — „ ૪૦૨, ૪૦૩, ૪૦૭ થી ૪૦૯, ૪૧૩, ૪૨૧-૪૨૩, ૪૩૪, ૪૩૫.

તદ્ધિત પ્રત્યયો — „ ૪૨૯ થી ૪૩૩, ૪૩૭.

કૃત પ્રત્યયો — „ સૂત્ર ૪૩૮ થી ૪૪૩.

લિંગ — „ ૪૪૫.

સામાન્ય સ્વરૂપ — „ ૪૪૬.

આ નિરૂપણક્રમ કેટલેક અંશ દેખીતો જ તર્કવિરુદ્ધ છે, અને તેમાં સૂત્રોની બને તેટલી ઠરકસર કરવી એ એક કારણ છે,

આ પૃથક્કરણ ઉપરથી પણ જોઈ શકાશે કે પ્રાકૃતથી જે જે બાબતમાં અપભ્રંશ જુદી પડતી હોવાનું તરત જ દેખાઈ આવે, તેવી બાબતોની અહીં હેમચંદ્રે ઠીકઠીક અવ્યવસ્થિત એવી એક યાદી બનાવી છે.

સૂત્ર ૩૨૯. એક સ્વરને સ્થાને બીજા સ્વર :

અહીં ઘણી વાર મૂળના એક સ્વરને સ્થાને અપભ્રંશમાં કોઈ પણ બીજા સ્વર આવતો હોવાનું કહ્યું છે. આગળ ઉપર ૪૪૫મા સૂત્રમાં જુદીજુદી પ્રાકૃતોનાં લક્ષણો તેમની ભાષાની કે અર્થની ન્યાકરણકારે બાંધેલી મર્યાદાની બહાર પણ

જેવા મળતાં હોવાનું કહ્યું છે. આવી આવી વસ્તુઓ પરંપરાગત અપભ્રંશ વ્યાકરણની પદ્ધતિ અમુક અંશે સ્થૂળ કે શિથિલ હોવાથી છોતક છે. વ્યાકરણનો નિયમ એટલે કહેલી શરતો અને મર્યાદાઓની અંદર આવતી બધીયે ઘટનાઓને લાગુ પડતું એક સામાન્ય વિધાન. સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ તેમાં અપવાદ ન હોય. અપવાદ કાં તો બીજા કોઈ નિયમનો—જુદી શરતો ને મર્યાદાઓનો સૂચક હોય. અથવા તો તે કોઈક બાહ્ય પ્રભાવનું પરિણામ હોય. એક સ્વરને સ્થાને કઈ શરતોએ બીજો સ્વર આવે છે કે શા કારણે એક ને બદલે બીજું લિંગ પ્રયોજાય છે એની સમજને અભાવે જ ઉપર કહ્યાં તેવાં વિધાનો કરવાનાં રહે. એના ઉપરથી એમ ન સમજવું કે અપભ્રંશમાં થોડીધણી અવ્યવસ્થા કે શિથિલતા ચાલતી. અવ્યવસ્થા કે શિથિલતા કોઈ પણ ભાષામાં ન ચાલે—ન હોય. ખરી રીતે આવી બાબતમાં નિરીક્ષણ કે વર્ગીકરણ જ ખામીવાળું હોય છે. વ્યાકરણકાર અમુક સામગ્રીનો પોતાના વર્ગીકરણમાં સમાવેશ નથી કરી શક્યો—એનું પૃથક્કરણ એટલે અંશે અધૂરું છે એમ જ સમજવું.

ધણી વાર દેખીતા અપવાદો કાં તો ભાષાની આગલી અને પાછલી ભૂમિકાની અથવા તો બે કે વધારે બોલીઓની સામગ્રીની બેળસેળને આભારી હોય છે. હેમચંદ્રે અપભ્રંશ વ્યાકરણ રચવા માટે ઉપયોગમાં લીધેલી સામગ્રી લિન્નલિન્ન સમયગાળાની અને લિન્નલિન્ન પ્રદેશની હતી, એટલે તેના પ્રતિપાદનમાં વિકલ્પો અને અપવાદો આબ્યા વિના ન જ રહે.

અપભ્રંશમાં દેખાતી શૌરસેની અને માહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતની છાંટ

આ ઉપરાંત વૃત્તિમાં, કોઈ વાર વિશિષ્ટપણે અપભ્રંશ ને બદલે માહારાષ્ટ્રી કે શૌરસેની પ્રયોગ પણ થતો હોવાનું કહ્યું છે. ખરી રીતે તો આનો અર્થ એટલો જ થાય કે અપભ્રંશ ભાષામાં ગ્રંથાયેલી રચનાઓમાં કવચિત્ પ્રાકૃત કે શૌરસેની રૂપો પણ વપરાયેલાં છે. અને પ્રસિદ્ધ અપભ્રંશ સાહિત્ય જોતાં પ્રાકૃત અક્ષરનું મૂળ શું છે તે સમજાઈ જશે. અપભ્રંશમાં માત્ર પદ્યસાહિત્ય જ છે. અને અપભ્રંશ કાવ્યોમાં અપભ્રંશ છંદો ઉપરાંત કેટલીક વાર વિશિષ્ટપણે પ્રાકૃત ગણાતા ગાથા, શીર્ષક, દ્વિપદી વગેરે તેમ જ અક્ષરગણ્યાત્મક વૃત્તો પણ વપરાયાં છે. આવા છંદોની ભાષા પ્રાકૃતબદ્ધ હોય છે. આ ઉપરાંત અપભ્રંશ છંદોમાં કેટલીક વાર છંદોભંગથી બચવા માટે પ્રાકૃત રૂપ વપરાતું. ધણી અપભ્રંશ શબ્દોનો અત્યાક્ષર લઘુ હોય છે, પ્રાકૃત શબ્દોનો ગુરુ. એટલે જ્યાં છંદ-સકટ લાગે ત્યાં કોઈ વાર અત્યલઘુ અપભ્રંશ રૂપને બદલે અત્યગુરુ પ્રાકૃત રૂપ વાપરી કવિ નભાવી લેતો. અપભ્રંશને બદલે કયાંક પ્રાકૃત પ્રયોગ થતા હોવાનું આ જ રહસ્ય છે.

શૌરસેની પ્રભાવનો જોમ અહીં ઉદ્ભવ્ય છે તેમ અપભ્રંશવિભાગના છેલ્લા (= ૪૪૬મા) સૂત્રમાં પણ અપભ્રંશમાં થયેલી વાર પ્રક્રિયા શૌરસેનીની જેવી થતી હોવાની વાત કરી છે. આના ખુલાસા માટે સૂત્ર ૩૯૬ ઉપરનું ટિપ્પણ જુઓ.

ઉદાહરણોમાં સ્વરપરિવર્તન આ પ્રમાણે છે :

इ>उ, अ : कच्चित्>कच्चु, कच्च

आ>अ : वीणा>वीण>वेण; लेखा>लेह, लीह, लिह

ई>ए : वीणा>वेण

उ>आ કે अ : बाहु>बाहा. बाह

ऋ>अ : पृष्ठम्>पट्टि; वृणम्>तणु

ऋ>इ : पृष्ठम्>पिट्टि; वृणम्>तिणु; सुकृतम्>સુકિદુ

ऋ>उ : पृष्ठम्>पुट्टि

अ>इ : पृष्ठम्>पट्टि, पिट्टि, पुट्टि

ल>इ : कलन्नकः>કિન્નર

ल>इलि : कलन्नकः>કિલિન્નર

ए>ई : लेखा>लीह

ए>इ : लेखा>लिह

औ>ओ : गौरी>गोरि

औ>अउ : गौरी>ગઝરિ

ई>इ : गौरी>ગોરિ, ગઝરિ

ભાષામાં થતાં પરિવર્તન નિયમબદ્ધ કરી શકાય તેટલા વ્યવસ્થિત હોય છે. જ્યારે ઉપયુક્ત ફેરફારો અપભ્રંશમાં સાવ અતંત્રતા પ્રવર્તતી હતી કે શું, એવી શંકા ઊભી કરે તેમ છે. અરી રીતે તો આ ફેરફારો જે રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે તે રીત જ વાંધાભરી છે. જુદાંજુદાં બળો ને વ્યાપારો દ્વારા સિદ્ધ થયેલા ફેરફારોની ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં ભેળસેળ કરી દીધેલી છે. ઋ ના અ, ઇ, ઉ ને ઋ, લૃ ના ઇ, ઇલિ; એ નો ઈ, ઇ; ઈ નો એ; ઔ ના અઉ, ઓ; અને આ, ઈ ના અ, ઇ એ પરિવર્તનો ક્રમિક ધ્વનિવિકાસનું પરિણામ છે, જ્યારે બાહુના બાહા, બાહ; પૃષ્ઠમૂના પૃષ્ઠાંત પટ્ટિ, પિટ્ટિ, પુટ્ટિ અને કચ્ચિત્ના કચ્ચુ, કચ્ચ એ પરિવર્તનો સાદૃશ્યમૂલક છે. ક્રમિક ધ્વનિપરિવર્તનોમાં પણ

શબ્દાર બે રહેલા ઋ>રિ, ઓષ્ઠ્ય વ્યંજનો પછી ઋ>ઊ, ઇતર વ્યંજનો પછી ઓલીબેદે ઋ>ઈ કે ઋ>અ અને અપભ્રંશના એક પ્રકારમાં ઋ અવિકૃત (લેખન પૂરતો જ—તેનું ઉચ્ચારણ તો 'રિ' જ હતું); ઔના ઓલીબેદે કે સમયબેદે અઊ ને ઓ; લૂ નો સાશ્વ્ય દ્વારા ઈ ને વિશ્લેષ દ્વારા ઈલિ; પ્રાકૃત ભૂમિકાના અંત્ય દીર્ઘ સ્વરો અપભ્રંશમાં હ્રસ્વ બનતાં, બાહાતું બાહ; ગૌરોનું ગઝરિ કે ગોરિ; ભૂમિકાબેદે વીળ ને વેળ, તથા લેહ, લીહ ને લિહ; એ રીતે ઓલાબેદ કે પ્રક્રિયાબેદને આધારે ક્રમિક ધ્વનિપરિવર્તનો વ્યવસ્થિત રૂપે સમજ શકાય. સાદૃશ્યમૂલક પરિવર્તનોમાં પુલ્લિંગ બાહુ અને નપુંસકલિંગ પૃથ્ઠમ બીજાં કોઈ અંગોના સાદૃશ્યે સ્ત્રીલિંગ બનતાં તેમનો અંત્ય સ્વર સ્ત્રીલિંગ અંગોને અનુરૂપ બને છે. કચ્ચિત્ તું કચ્ચિ ને બદલે કચ્ચુ, કચ્ચ થાય છે તે બીજા ઉકારાંત ને અકારાંત અવ્યયોના સાદૃશ્યે એમ અનુમાન કરી શકાય. સરખાવો વિના>વિણ, અઘ>અઙ્ગુ, સહ>સહુ, જેથુ, તેથુ વગેરે, અનુ, તથા પર, અવસ, જેમ, તેમ વગેરે, જિહ, તિહ વગેરે.

આગલી આવૃત્તિઓ તથા હસ્તપ્રતોમાં કાચ્ચ એવો પાઠ છે, પણ પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ પ્રમાણે એ અશક્ય છે. પ્રાકૃતમાં સંયુક્ત વ્યંજન પૂર્વેનો દીર્ઘ સ્વર વિના અપવાદે હ્રસ્વ હોય છે. એટલે કાચ્ચ એવો પાઠ રાખ્યો છે. મૂળે કવ્વુ, કાવુ = કાવ્યમ્ હોવાની શંકા રહે છે. હસ્તપ્રતોમાં ચ ને વ નો સંભ્રમ સહજ છે. પ્રાચીન ટીકામાં તથા તેને અનુસરીને પિશેલ અને વૈદ્ય વેળ, વીળની પ્રકૃતિ તરીકે સંસ્કૃત વેળી આપે છે. ફકારાંત સ્ત્રીલિંગ અકારાંત બની ગયાનો કોઈ દાખલો આના સમર્થનમાં ટાંકી શકાય તેમ નથી. એટલે અહીં મૂળ શબ્દ તરીકે વોળા સ્વીકાર્યો છે. કિન્નર, કિલિન્નરના મૂળ તરીકે વેલ કિલ્ન આપે છે તે ખરાબર નથી. ૮૧૧૧૪૫માં હેમચંદ્રે આપેલો કલ્લન્ન સ્વીકારીએ તો જ એ સ્વરાણામ્ સ્વરાનું ઉદાહરણ બની શકે. તણુ, તિણુ, તૂણુની જોમ સુકિદુ, સુકદુ (કે સુકડ), સુકુદુ એવી અપેક્ષા રહે છે.

૩૩૦ આ સૂત્રથી અપભ્રંશ રૂપાખ્યાનની વિશિષ્ટતાઓનું નિરૂપણ થાય છે. પહેલાં નામિક રૂપાખ્યાન લીધું છે અને તેમાં નિરૂપણનો ક્રમ એવો છે કે વિભક્તિપ્રત્યયો લાગતાં નામિક અંગના અંત્ય સ્વરમાં શા શા ફેરફાર થાય છે તે ૩૩૦થી ૩૩૫ સુધીનાં સૂત્રોમાં આપ્યું છે, ને પછીનાં સૂત્રોમાં સંસ્કૃત વિભક્તિપ્રત્યયોનું અપભ્રંશમાં કેવું રૂપાંતર થાય છે તે દર્શાવ્યું છે.

શેને માત્ર અગમાં થયેલો ફેરફાર ગણવો અને શેને વિભક્તિપ્રત્યય ગણવો તે અંગેની હેમચંદ્રની દૃષ્ટિની ચર્ચા માટે જુઓ સૂત્ર ૩૩૧ ઉપરનું ટિપ્પણ.

આગલા સૂત્રમાં આપેલા નિયમની જેમ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આપેલા નિયમ પણ સ્થૂળ સ્વરૂપનો છે. ઉદાહરણોમાં અકારાન્ત પુલ્લિંગના પ્રથમા, દ્વિતીયા અને સંબોધન એકવચનમાં હોલ્લા, સામલા (વારિઆ, દીહા)માં અને તેના પ્રથમા બહુવચનમાં ઘોઢા અને નિસિઆમાં નામના અંત્ય હ્રસ્વ સ્વર(અ)નો દીધ્ (આ) થતો હોવાનું ગણ્યું છે, જ્યારે તે જ રીતે અકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ પ્રથમા દ્વિતીયા અને સંબોધન એકવચનમાં મણિઅ, પુત્તિ, મલ્લિ અને પઙ્કટિ (°રેહ, વગ્ગા)માં દીધ્ (આ, ઈ)નો હ્રસ્વ (અ, ઇ) થયો છે. આગળ ૩૪૪ સૂત્ર પ્રમાણે અપભ્રંશમાં પ્રથમા (સંબોધન) અને દ્વિતીયાના પ્રત્યયો લુપ્ત થાય છે—એ વિભક્તિઓમાં કશેા પ્રત્યય લાગતો નથી એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. ખરી રીતે તો અકારાન્ત પુલ્લિંગ રૂપોમાં અંગને અંતે ધણી વાર અને બદલે આ હોય છે તે સ્વાર્થિક ક પ્રત્યય દ્વારા થયેલા અંગવિસ્તારનું જ પરિણામ છે. ડયામલ પરથી સામલ થાય અને ક પ્રત્યય લાગતાં ડયામલક પરથી સામલઅ દ્વારા સામલા થાય

સ્ત્રીલિંગ અંગોમાં અંત્ય સ્વર હ્રસ્વ હોય છે તે અપભ્રંશની એક અગત્યની લાક્ષણિકતા છે. સૂત્ર ૩૨૯ ઉપરના ટિપ્પણમાં કહ્યું હતું તેમ અપભ્રંશમાં અંત્ય સ્વર હ્રસ્વ ઉચ્ચારવાનું પ્રયત્ન વલણુ છે. આમ દીધ્નો હ્રસ્વ અને હ્રસ્વનો દીધ્ થાય છે તેની પાછળ અમુક ચોક્કસ નિયમ રહેલા છે અને તે સાવ જુદીજુદી પ્રક્રિયાને આભારી છે.

સામલા, વારિઆ, દીહા વગેરે દ્વારા હેમચંદ્રીય અપભ્રંશનું એક મહત્ત્વનું લક્ષણ હતું થાય છે. ડયામલક પરથી પ્રથમા એકવચનમાં સામલ તેમ સામલઅ પણ થાય છે. વખત જતાં સામલા જેવાં આકારાંત રૂપો ખડી ખોલી જેવી હિન્દી ખોલીઓમાં (જેમ કે ઘોઢા, લઢકા) અને સામલો જેવાં આકારાંત રૂપો (જેમ કે ‘ધોડો,’ ‘છોકરો’) ગુજરાતી, બજ જેવી ભાષામાં લાક્ષણિક બની ગય છે. હેમચંદ્રે આપેલાં ઉદાહરણોમાં આકારાંત રૂપવાળાં તેમ અકારાંત રૂપવાળાં એમ બંને છે. એટલે આશરે અગ્રીઆરમી શતાબ્દીથી તો આ જાતના બેદનાં બીજ કૂટી ચૂક્યાં હતાં એ સ્પષ્ટ છે. ઉદાહરણોમાં પ્રથમા એકવચનનાં આકારાંત રૂપ માટે જુઓ ભૂમિકામાં વ્યાકરણની રૂપરેખા.

ઉપર કહ્યું છે તેમ વિકલ્પે સ્વાર્થિક ક ઉમેરાર્થને ધણાં યે નામે (અને ખાસ કરીને વિશેષણો અને કૃદંતો)નાં, અપભ્રંશમાં બહુમે અંગ થતાં અને તેમને વિભક્તિ-પ્રત્યયો લાગી ઉપાંત્ય અ અથવા આ ધરાવતાં જેવડાં રૂપો થતાં. એ જ રીતે અંગને અંતે ઈ (જૂનો) કે ઇ (નવો)નો અને ઊ (જૂનો) કે ઊ (નવો)નો વિકલ્પ હતો. હંદની અતુકગતા પ્રમાણે આમાંથી એક કે બીજું રૂપ વપરાતું આ કારણે પણ અંત્ય સ્વરનું માન અનિશ્ચિત કે શિથિલ હોવાની છાપ બીલી થાય તેમ છે.

૩૩૦/૧. 'ધણ' ને 'દોલો' આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં જણીતા છે. કેટલાક ચાલુ ગવાર્તા સીમંતનાં ગીતોમાં 'ધણ' સીમંતિની માટે વપરાયો છે, અને 'દોલામાઈ'ની લોકકથાનું નામ કોણે નથી સાંભળ્યું ?

નાઈ (હિં. નાઈ) એ નાવહનું દૂકું ૩૫ છે. નાવહ<નઠવહ=સંસ્કૃત જ્ઞાતું કમણિ વતંમાન ત્રીજો પુરુષ એકવચન છે. ગુજરાતી 'જાણે'ની જેમ જ તે ઉત્પ્રેક્ષા સૂચવવા વપરાય છે. ગુજરાતીમાં પું. કસવટ્ટાજ નહીં, પણ સ્ત્રી. કવપટ્ટિકા>કસવટ્ટિજ-કસોટી' આવ્યો છે.

આવા જ ભાવના અપભ્રંશ પદ માટે જુઓ 'પરિશિષ્ટ'.

છંદ : ૧૦ (=૪ + ૩ + ૩)/૧૦ (=૪ + ૪ + ૨). પહેલા ચરણમાં દસને બદલે નવ માત્રા છે ત્યાં પાંચ ત્રુટિત હોય.

૩૩૨/૨. સ્વાથિંક હ પ્રત્યય (જુઓ સૂત્ર ૪૨૯) પાછળના સમયના અપભ્રંશની લાક્ષણિકતા જણાય છે. ચારણી અને જૂના લોકગીતોની ભાષામાં (અને તેને અનુસરીને અર્વાચીન કાવ્યભાષામાં પણ) તેના લાડ, લઘુતા કે કોમળતા સૂચવતા કે છંદ-પૂરક પ્રયોગ છૂટથી થયા છે. હેમચંદ્રનાં ઉદાહરણોમાંના સ્વાથિંક હ વાળા શબ્દો માટે જુઓ ભૂમિકામાં વ્યાકરણની રૂપરેખા.

દ્વિરુક્ત અને રવાનુકારી દહ્વહનો અર્વાચીન ગુજરાતી 'દહવડ', 'દહવડી', 'દહવડવુ', 'દહમડ', 'દહમડવુ' સાથે સંબંધ છે. એ સાથે 'ગડમડ', 'તડમડ', 'લથમથ', 'લદમદ', 'કલમલ' અને 'રસમસ' જેવા, તથા 'તરવર', 'ચળવળ', 'ટળવળ', 'સળવળ' જેવા દ્વિરુક્તમૂલક શબ્દોનું ધડતર સરખાવો શકાય. વિહાણુનું મૂળરૂપ કશ્પિત વિમાનમ્ (=વિ+માનું ભૂ.કૃ. નામ તરીકે વપરાયેલું) સમજવું. જેમ પ્રમાત એ પ્ર+માનું ભૂ.કૃ. છે.

છંદ : દોહા. માપ ૧૩ (=૬ + ૪ + ૩ કે -)/૧૧ (=૬ + ૩ - + - કે ૬ + - - + -). મોટા ભાગનાં ઉદાહરણો આ જ છંદમાં છે, એટલે આ પછી દોહા સિવાયનો છંદ હોય ત્યાં જ તે દર્શાવ્યો છે. છંદ વિશે કશું કહ્યું ન હોય ત્યાં દોહા છંદ સમજવો.

૩૩૦/૩. માતાની—સંભવતઃ વેશ્યામાતાની, અક્ષાની, પોતાની પુત્રીને ઉદ્દેશીને ઉક્તિ ભોજનકૃત 'શુગારમજરી કથા' જેવી કૃતિઓમાં, કેવી યુક્તિથી પુરુષને વશ કરી તેનું દ્રવ્ય હરી લેવું તેનું ધંધાદારી શિક્ષણ અક્ષા વેશ્યાને આપે છે, એ વિષય છે.

૩૩૦/૪. મુળોસિમ 'અનિયમિત' રીતે ઘડાયો છે. મનુષ્ય-તું પ્રા મળૂસ-, પુરિસ-ની અક્ષર નીચે. મળૂસ-તું મુળીસ-, અને ભાવવાચક -ઇમ- (જી.) પ્રત્યય લાગી મુળીસિમ = મનુષ્યત્વ.

૩૩૧. હેમચંદ્ર, ધણુખડુ (અંગ+ઉમેરણુ) એવી રીતે નામિક રૂપ છૂટ પાડી શકાય ત્યાં જ ઉમેરણુને વિભક્તિ-પ્રત્યય ગણતા જણાય છે. અને જ્યાં માત્ર અંગનો અંત્ય સ્વર જ વિકાર પામ્યો હોય ત્યાં માત્ર અંગવિકાર થયેલો અને વિભક્તિ-પ્રત્યય લુપ્ત થયેલો માને છે. આમાં એક સપ્તમી એકવચનનું રૂપ અપવાદ જણાય છે. આથી અકારાંત પુલ્લિંગ-નપુ સકલિંગના પ્રથમા એકવચનમાં નરુ, કમલુ જેવાં રૂપ નર-, કમલ-ના અંત્ય અકારનો ઉકાર બનતાં સિદ્ધ થયાં છે અને તેમાં પ્રથમા એકવચનનો કોઈ પ્રત્યય લાગેલો નથી એવું પ્રતિપાદન છે. પુલ્લિંગ પ્રથમા બહુવચનમાં પણ નરા જેવામાં પ્રત્યય લુપ્ત ગણી અંત્ય સ્વર દીર્ઘ બન્યો ગણ્યો છે.

ઐતિહાસિક તેમ જ અર્વાચીન પૃથક્કરણની દૃષ્ટિએ પ્રથમાના ઉ, આ પ્રત્યય જ ગણાય. સં. નરઃ > પ્રા. નરો (સં. નરો યાતિ જેવામાં વપરાતા નરઃના સંધિરૂપ ઉપરથી) અને નરોના અંત્ય ઓનું ઉચ્ચારણ નખળું પડતાં નરો દ્વારા નરુ એ જ પ્રમાણે સં. કમલમ્ > કમલંતું *કમલો ને પછી કમલુ; નરાઃ તું નરા. નાવઙ < પ્રા. નઠવઙ એ સં. જ્ઞાતું કર્મણિ રૂપ છે મૂળ અર્થ 'જણાય છે.'

ઉદાહરણનો વિષય સૂચવે છે કે એ કોઈ જૈનેતર—બ્રાહ્મણીય પરંપરાની રામાયણવિષયક અપભ્રંશ રચનામાંથી લીધેલું ઉદ્ધરણ હોવાનું જણાય છે. જ દ જોતાં એ મૂળરચના અપભ્રંશ પૌરાણિક કાવ્યોની જેમ સંધિબદ્ધ હોય. જ દ પદ્મદી પ્રકારનો ૧૨+૮+૧૨ (પહેલું-ખીનું, ચોથું-પાંચમું ને ત્રીજું-છઠ્ઠું ચરણ પ્રાસબદ્ધ) એવા માપનો છે સંધિ-કડવક-યમઃમાં વહે ચાલેલા અપભ્રંશ મહાકાવ્યમાં કડવકને અંતે આવતી (પ્રાચીન ગુજરાતીના વલણુ જેવી) ધતામાં ઉપરના જેવી પદ્મદીઓ વપરાતી. બ્રાહ્મણીય પરંપરાની કોઈ અપભ્રંશ કૃતિ હજી મળી નથી, એ દૃષ્ટિએ પ્રસ્તુત ઉદાહરણનું સાડું એવું મહત્ત્વ છે. ચતુર્મુખ (અપ. ચઉમુહ) નામે એક અપભ્રંશ મહાકવિના ઉદ્ભવેલો તથા તેની રામાયણ-મહાભારત-વિષયક રચનાઓમાંથી વિચણો મળે છે તે જોતાં, તેમ જ 'ચઉમુહુ' એવી નામમુદ્રા જોતાં, આ ઉદાહરણ ના રામાયણમાંથી લેવાયું હોવાની ધણી સંભાવના છે.

૩૩૦. વિભક્તિ-પ્રત્યયોનો સૂત્રોમાં નિર્દેશ 'પ્રથમા એકવચન' વગેરે રૂપે નથી થતો. તે માટે ખાસ સંજ્ઞાઓ ચોજેલી છે. આ પારિભાષિક સંજ્ઞાઓ નીચે

પ્રમાણ છે :

	એકવચન	બહુવચન
પ્રથમા	સિ (=સ્)	જસ્ (=અસ્)
દ્વિતીયા	અમ્	શસ્ (=અસ્)
તૃતીયા	ટા (=આ)	મિસ્
ચતુર્થી*	હે (=ઐ)	મ્યસ્
પંચમી	હસિ (=અસ્)	"
ષઠી	હસ્ (=અસ્)	આમ્
સપ્તમી	હિ (=ઈ)	સુ

સૂત્રમાં પુલ્લિંગ પ્રથમા એકવચનમાં નામનો અંત્ય સ્વર હ ને બદલે વિકલ્પે ઓ થતો હોવાનું કહ્યું છે. નરુ ને બદલે નરો. ખરી રીતે તો નરો રૂપ શુદ્ધ પ્રાકૃત છે અને માત્ર નરુ એજ શુદ્ધ અપભ્રંશ છે. પણ ઉપર કહ્યું તેમ અપભ્રંશ કાવ્યોમાં વચ્ચે વચ્ચે કોઈ કોઈ અંશમાં પ્રાકૃતપ્રચુર ભાષાનો ઉપયોગ થતો, તથા જંદની જરૂરિયાત હોય ત્યાં અપભ્રંશને બદલે પ્રાકૃત રૂપ મુકાતું. પાછળ ભારવાચક વિ (=અપિ) હોય ત્યારે પણ સંધિ પ્રભાવે ઓકારાંત રૂપ વાપરવાનું વલણ હતું. એટલે ખરેખર તો ઓકારાંત રૂપો અપભ્રંશમાં થતા પ્રાકૃત રૂપોના મિશ્રણનાં જ સૂચક છે.

જો અને સૌ નામિક રૂપો નથી, સાવનામિક છે, જ્યારે અહીં તો નામિક રૂપાખ્યાન પ્રસ્તુત છે. પહેલાખીજ પુરુષ સર્વનામોનાં તથા ઇતર સર્વનામોનાં કોઈ કોઈ રૂપના અપવાદે, સર્વનામોનાં રૂપાખ્યાન નામ જેવાં જ છે.

૩૩૮ના ઉદાહરણમાં પણ આવું છે.

૩૩૨. (૧). ઠાઠનું મૂળ વૈદિક સ્થામ 'સ્થાન' છે. સ્થામ-ઠામ-ઠાવું-ઠાઠ. પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતમાં ન જળવાયા હોય પણ વૈદિક ભાષામાં હોય એવાં કેટલાંક રૂપો, શબ્દો, પ્રત્યયો અને પ્રયોગો અપભ્રંશમાં મળે છે. અપભ્રંશના પાયામાં રહેલી બોલીઓમાં વૈદિક સમયની બોલીઓનો પરંપરાએ વારસો જળવાયો હોવાના આ પુરાવા છે. ઠાઠ રૂપ મધ્યદેશીય છે. ગુજરાતીમાં મૂળનો મકાર જળવાઈ રહે છે. એટલે પશ્ચિમી રૂપ ઠામુ થાય, અર્વા. ગુજ. 'ઠામ.'

૩૩૨. (૨). પિઅ એ પ્રત્યયલુપ્ત પછીનું રૂપ છે. (જુઓ સૂત્ર ૩૪૫).
 હંદખાતર પિઅ-મુહ-કમલુ સમાસને તોડી વચ્ચે જોડાંતિહે મૂકી દીધો હોય
 એવું લાગે.

૩૩૩. પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં સંસ્કૃતની ચતુર્થી અને પછી એક બની ગઈ છે,
 એટલે મહુ અહીં ચતુર્થી અર્થે છે. દિઅહઢા=દિઅહ+હા. દિઅહ-<સં.
 દિવસ-. દ્વિસ્વરાંતર્ગત વ ના લોપનાં બીજા ઉદાહરણ માટે તથા -સૂ->-હ- એ
 પરિવર્તન માટે જુઓ ભૂમિકામાં વ્યાકરણની રૂપરેખા.

પવસંતેણ, નહેણ, તાણ, ગણંતિઈ અને જજ્જરિઆહ પ્રાકૃત ભૂમિકાથી
 ચાલ્યાં આવેલાં રૂપો છે. અપભ્રંશ માટે પવસંતે, નહે, તાહ, ગણંતિહે અને
 જજ્જરિઆહ એવાં રૂપ લાક્ષણિક ગણાય. એ રીતે આ લોકાની ભાષા પ્રાકૃત તરફ
 ઢળતી છે. તાણ ગણંતિઈમાં ગણ- ક્રિયાપદને થોડો ક્રમ વિભક્તિને બદલે સંબંધ-
 વિભક્તિનો પ્રત્યય વપરાયો છે. સંસ્કૃતની અને અપભ્રંશની સંબંધવિભક્તિના
 અલગ અલગ પ્રદેશો હતા. અપભ્રંશના કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રયોગો માટે જુઓ ભૂમિકામાં
 'વ્યાકરણ'ની રૂપરેખા.

૩૩૪. આ સૂત્રમાં નામના અંત્ય સ્વરતું જ પરિવર્તન નહીં, વિભક્તિ-
 પ્રત્યય સહિતના અંત્ય સ્વરતું પરિવર્તન આપેલું છે. ઇ (તલ્લિ) અને ઈ (તલ્લે)
 એમ બે પ્રત્યયો છે, તેનો ખુલાસો એવો છે કે સંસ્કૃત-પ્રાકૃતનો સંપત્તિ એક-
 વચનનો -ઈ અપભ્રંશમાં શરૂઆતમાં હ્રસ્વ (-ઈ) બને છે અને પછીથી -હ.
 આ પરિવર્તન પ્રથમા એકવચનના -ઓ>-ઓ>-હ ને મળતું છે. જુઓ
 ભૂમિકામાં 'વ્યાકરણ'ની રૂપરેખા.

ઘલ્લ-નો 'ફેંકવું', નાખવું' અર્થ અર્વા. ગુજ.માં બદલાયો છે. 'ધાલવું'
 એટલે 'ખોંસવું'. 'નાખવું'ના 'ફેંકવું' અને 'ખોંસવું' એ બે અર્થો પણ આ
 સંબંધમાં પ્યાનમાં લેવા જોઈએ.

સંમાણેહમાં આખ્યાતિક અંગને પ્રત્યય સાથે જોડનારા ચયોજક સ્વર તરીકે
 જ નહીં, પણ ઈ છે (જુઓ 'વ્યાકરણ'). હંદમાં - એવા અંતવાળો શબ્દ
 જોઈતો હોય ત્યારે કેટલીક વાર એ વપરાય છે. પ્રાકૃતમાં ઈ વાળાં રૂપોનો
 વિશેષ પ્રચાર હતો. મૂળે ઈ સંસ્કૃત દસમા ગણના -અચમાંથી જીતરી આવ્યો છે.
 ચલ્લાઈ - પુંદ્લિંગને બદલે નપુંસકલિંગ : જુઓ સૂત્ર ૪૪૫ તથા 'વ્યાકરણ.'

૩૩૫ 'ખોડી' એ દ્રમ, કાકિણી, વરાટિકા કે કપદિકા (= 'કોડી') વગેરે
 એવાં પહેલાં પ્રચલિત એક ચલણી સિક્કો હતો. ૨૦ કોડાની એક કાકિણી કે
 ખોડી મધ્યકાળમાં થતી.

૩૩૬. આ સૂત્રથી હવે વિભક્તિ-પ્રત્યયોનું પરિવર્તન અપાય છે તે ૩૫૯ સુધી ચાલુ રહે છે.

પ્રાપ્ત અપભ્રંશ સાહિત્યમાં પુંલિંગ પંચમી એકવચનમાં 'હુ કે 'હો' પ્રત્યયાંત રૂપો જ મળે છે. 'હૈ' પ્રત્યયાંત રૂપો મળતાં નથી.

મૂળરૂપમાં મૂળનો ઝકાર જળવાઈ રહ્યો છે. જુઓ 'બાકરણ'. વજ્જેહ, કરેહ—આવાં રૂપો માટે ૩૩૪માં સંમાળેહ ઉપરનું ટિપ્પણ જુઓ.

।જવં એ જિમનું રૂપાંતર છે (સૂત્ર ૩૯૭); જિમ માટે જુઓ સૂત્ર ૪૦૧.

ચૂર એ નામ ચૂર ધાતુ પરથી પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભૂમિકામાં સધાયેલું છે. જુઓ 'બાકરણ'.

૩૩૮. સંસ્કૃતના સ્-અંતી અંગો (મનસઃ, સરસઃ) ઉપરથી પળીને 'હૈ' (કે 'હુ') પ્રત્યય ઊતરી આવ્યો છે (મળસો, સરસો > મળહા, સરહા). 'હુ'ની અસર નાંચે સં. જનસ્ય પરથી થયેલા પા. જળસ્સનું અપભ્રંશમાં જળરસુ થયું અને કેટલાક સાવનામિક રૂપોમાં સકાર એકવડો થતાં 'સુ પ્રત્યય સધાયો (તસ્સુ > તસુ). હેમચંદ્ર 'હુ પંચમી પૂરતો જ આપે છે. પણ સાહિત્યમાં પળીના પ્રત્યય તરીકે યે તે સુપ્રચલિત છે.

તસુ સુજળસ્સુ—પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં પળી એ સંસ્કૃત ચતુર્થી અને પળી બંનેનું કામ કરે છે.

વલિકર 'બલિદાન આપવું'. 'વિવરણ' કર્મણિ વર્તમાન પહેલો પુરુષ એકવચન. સરખાવો ૩૮૯ (૧).

૩૩૯. સં. 'સ્-અંતી અંગોનું પળી બહુવચનમાં 'સામ્ થાય; પ્રાકૃતમાં 'સં. પળી 'હૈ, સહનું અપભ્રંશમાં સામાન્યતઃ સહું થાય છે (સૂ. ૪૧૬), પણ અહીં સહ એમને એમ વપરાયું છે. પ્રાયોગિકારત્. ઉદાહરણ એક અન્યોક્તિ છે. વાત સંગ્રામ ખેલતા સુભટોની છે. કાં તો તેમની સહાયતાથી સ્વામી વિજય મેળવે છે, કાં તો તેઓ સ્વામીની સાથે જ પડે છે.

૩૪૦. ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૩ એ સૂત્રો ઇકારાંત-ઉકારાંત અંગો વિશે છે. સાહિત્યમાં અકારાંત નામોનાં પણ 'હૈ' પ્રત્યયાંત પળી બહુવચનનાં રૂપો મળે છે.

૩૪૦. (૨) મરુઆ એ ઢોલ્લા સામલાની જેમ પ્રથમાદિત્રીયા એકવચનનું આકારાંત રૂપ છે. ઉત્તરાર્ધમાં જ જુત્તર જેવું રૂપ સાથેસાથ વપરાયું છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. કિં ને બદલે કિં (એક માત્રા) છંદ જળવવા. પ્રાચીન

સાહિત્યમાં ધવલ (= જાતવાન બળદ)ને જાતવાન સ્વામીલક્ષ્મી સેવકના પ્રતીક તરીકે અન્યોક્તિઓમાં વાપરવાની પ્રથા હતી.

૩૪૧. (૧) મેલ્લ-દેશ્ય છે. ગુજરાતીમાં સોરાષ્ટ્રમાં 'મેલવુ' = 'મૂકવુ'. માણસહ્ં એ સંસ્કૃત ચતુર્થીને સ્થાને પછી છે. રણ-માં અરણ્ય-નો આદ્ય સ્વર લુપ્ત થયો છે. વિશેષ માટે જુઓ સ. ૩૬૮ ઉપરનું ટિપ્પણ. રન્ન-ઉપરથી 'રાન' 'રણ' ને રણ-નો સંજ્ઞા બોડવામાં 'વનિદ્વિટિ'એ મુશ્કેલી છે. મૂળ સં. હરિણ 'નિર્જન પ્રદેશ' હોય.

(૨) પરિહણ સીધો પરિધાન-ઉપરથી નથી. પરિ+ધા પરથી ધાતુ પરિહરન્ન- 'પહેરવુ', અને તે ઉપરથી નામ પરિહણ-'પહેરણ'. અગ્ગલ્ય-, સંસ્કૃત અગ્ર-, પ્રા. અગ્ગ-ને લ-તથા ય-(<ક-)પ્રત્યય લાગીને થયો છે. 'આગળ' અગ્ગલ-માંથી છે. અહીં વિશિષ્ટ અર્થમાં વપરાયો છે. શામળમાં 'ગુણ-આગળો' = ગુણથી અધિક, ચડિયાતો. ગૃહંતિ: અપભ્રંશમાં પ્રકારભેદે ઋદ્ધ અને સંયુક્ત રજળવાર્ધ રહે છે. જુઓ 'વ્યાકરણ', તથા સૂત્ર ૩૯૮.

(૩) મૂળ પદની એક જ પંક્તિ આપેલી હોવાથી અર્થ અધૂરો લાગે છે. છંદ પદ્ધતિ, માપ : ૪+૪+૪+૪-૪ = ૧૬ માત્રા.

૩૪૩. (૧) અગ્ગિમાં ઇં હ્રસ્વ—એક માત્રાનો છે. વાંદમાં એ માત્રાનો. પૂર્વાર્ધમાં ડહાડું છે, અને ઉત્તરાર્ધમાં સોઅલા (એકવચન) છે. સરખાવો ૩૪૦ (૨), ગરુઆ અને જુત્તડ. ડહાડું—ત્તળ પ્રત્યય માટે જુઓ સૂત્ર ૪૩૭.

(૨) વિલ્પિય=અપરાધ. છંદ ખાતર તંતુ તૈં. સરખાવો ૩૪૦ (૨)માં કિં તથા ૩૮૮ (૧)માં કરૈંતુ. અહીં પણ પૂર્વાર્ધમાં 'આરડ અને ઉત્તરાર્ધમાં દડ્ડા છે. સરખાવો ઉપર (૧), તથા ૩૪૦ (૨). ૩૪૪થી ૩૪૭ એ સૂત્રો નામના સર્વસામાન્ય રૂપાખ્યાનને લગતાં છે. વિલ્પિયગારી પુષ્પદંતના 'મહાપુરાણ'માં (સંધિ ૯૩) મળે છે.

૩૪૪. હેમચંદ્રના પ્રતિપાદન પ્રમાણે ઘોઢામાં 'આ'કાર છે, તે પ્રત્યય નથી, પણ સૂત્ર ૩૩૦ પ્રમાણે સિદ્ધ થયેલો છે, તે ન બૂલવું.

(૨) સિક્કલેઈ, તિક્કલેઈના 'ઈ' માટે જુઓ સૂત્ર ૩૩૪ પરનું ટિપ્પણ. વમ્મહ (સં. મમ્મથ-) અને વમ્મ (સં. મર્મ) એ રૂપોમાં આદ્ય મ્ > વ્ એવું પરિવર્તન વૈશ્યત્વ (dissimilation) ઉદાહરણ છે. લગભગ રહેલા એ મકાર-માંથી પહેલાનો વકાર થયો છે.

સરુનો ઉકાર હેમચંદ્રને મતે પ્રત્યય નથી, પણ સ્વરવિકાર છે. જુઓ સૂત્ર ૩૩૨.

ગય-કુંમરૂં એમ ગય-ને સમસ્ત પશુ ગણી શકાય. એમ કરતાં અહમત્તહું
કુમરૂં એ વિશેષણાનું વિશેષ્ય છૂટું હોવાને બદલે સમાસનું અંગ બની
ગણવાનું રહે. આવા પ્રયોગો અમુક ધોરણે શિથિલ ગણાય તો પણ પ્રશિષ્ટ
તમા અને પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં પ્રચલિત હતા. ટીકાકારો સાપેક્ષસ્વેડપિ ગમ-
ન સાધુ: 'સમસ્ત શબ્દ સંબંધની અપેક્ષા રાખતો હોવા છતાં, સમગ્ર
તેમ હોવાથી સાચો પ્રયોગ' કહીને તેમને સ્વીકારી લેતા. પણ પ્રત્યય-રહિત
ઉદાહરણ લેખે ગણાવા માટે ગય- ને છૂટું પદ લેવું જરૂરી છે. ઉપરાંત
૩૩૨ (૨), ૩૮૩ (૩).

અહીં અમ્હારામાં મ્હ સંયુક્ત વ્યંજન નથી. હિન્દી ન્હૂની જેમ તે સાદો વ્યંજન ગણવાનો છે. આથી અની એક જ માત્રા છે. આથી ગિદ્દુ' ૩૫૭ (૨)માં ગિમ્દુમાં મ્હ સંયુક્ત વ્યંજન ગણવાના છે. રકારયુક્ત વ્યંજનના આવા જ ઢીલા ઉચ્ચારણ માટે જુઓ ૩૬૦ (૧).

૨૪૭. (૨) ત્રણ ભાગે તે સરકત કાવ્યશાસ્ત્રમાં જાણીતી ત્રણ રીતિઃ વૈદભી, ગોડી અને પાંચાલી. એક સુકુમાર, બીજી વિચિત્ર, ત્રીજી મધ્યમ. છંદ વસ્તુવદનક કે વસ્તુક કે કાવ્યો-પાછળથી ૧૧ ને ૧૪ માત્રાએ યતિ સાથે તે રાજા તરીકે જાણીતો. માપ : ૬ + ૪ + ૪ + ૪ + ૬ = ૨૪ માત્રા.

૩૪૮થી ૩૫૨ એ સુત્રો સ્ત્રીલિંગ વ્યંગોના રૂપાખ્યાનને લગતાં છે.

૩૪૮ (૨). હંદ સ્કંધક જણાય છે. સ્કંધકમાં $૪ + ૪ + ૪ = ૧૨$ અને $૪ + ૪ + \text{૫} + ૪ + ૪ = ૨૦$ મળીને ૩૨ માત્રા હોય છે. અહીં પહેલી ૭ માત્રા તૂટે છે. બાકીનો ૨૬ માત્રાનો ટુકડો છે. ભાષા પ્રાકૃત છે. ૩૬૫ (૨), ૩૭૦ (૧), ૪૨૨ (૧૦) એ પણ અપભ્રંશને બદલે શુદ્ધ પ્રાકૃત ઉદાહરણો છે.

૩૪૯. (૧). વિતું સ્થાન કરહિ પછી છે, પણ અંધારહ પછી તેને ધટાવીએ તો જ ઉત્તરાર્ધ સાથે નિરોધ ચોટથી પ્રગટ કરી શકાય 'શુ' દૂર સુધી ન જોઈ શકે ?' એમ પણ અર્થ લઈ શકાય.

જાંદ : ૧૩ + ૧૨ માત્રાનો છે. ૬ + ૪ + ૩ અને ૪ + ૪ + ૪ એમ ગણ-
વિભાગ છે.

ઉદા. (૨). જંદ માત્રાસમક. માપ : ૪+૪+૦૦-+૦૦- = ૧૬ માત્રા.

અન્ય-૧૦

૫૦. (૩). અક્ષરણે ન જાણ—વિશિષ્ટપણે અપભ્રંશ પ્રયોગ છે. અમુક ક્રિયા કરવાની અતિ કઠિનતા, અશક્તિ કે અશક્યતા દર્શાવવા અપભ્રંશમાં તે આખ્યાતના હેતુવર્થ કૃદંત સાથે ન અને જા ‘જવુ’નાં વર્તમાનકાળનાં રૂપ વપરાય છે. અર્વા, ગુજ. અને હિંદીમાં સ્વરૂપ અને અર્થના ફેર એ પ્રયોગ ઊતરી આવ્યો છે. આપણે ત્યાં હેતુવર્થને બદલે ભૂતકૃદંત સાથે નકાર કે પ્રત્યાર્થક અવ્યય તથા ‘જવુ’નું રૂપ કે વર્તમાન કૃદંત વપરાય છે (‘જોયું જતું નથી’, ‘ખાધું કેમ જાય?’ ‘સહ્યું નહોતું જતું’ વગેરે). હિંદીમાં ભૂતકૃદંત સાથે ‘જના’ સહભેદ (Passive Voice) સિદ્ધ કરે છે (કહા જાતા હૈ | કયા કયા જાય |). આ પ્રયોગના બીજા ઉદાહરણો માટે જુઓ ‘વ્યાકરણ’, અક્ષરણ’ એવું પાઠાંતર પણ છે. જુઓ સ. ૪૪૧.

મધ્યકાલીન અને જૈન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં પણ કટરિ આશ્ચર્યદ્યોતક ઉદ્ગાર લેખે વપરાયો છે. કટરિતું મૂળ રૂપ કટ્ટરિ હોતું જોઈએ. શુદ્ધ અપભ્રંશ ભૂમિકામાં પ્રાકૃતની જેમ સ્વરાંતર્ગત દ શક્ય નથી. સ્વરાંતર્ગત ક્, ચ્, દ, ત્, જ્, ઘ્ વગેરે અપભ્રંશોત્તર ભૂમિકાની લાક્ષણિકતા છે. હેમચંદ્રના કેટલાંક ઉદાહરણોમાં આવે અર્વાચીનતાનો પાસ દેખાય છે. સરખાવો કટારડ, વપ્પિકી, વગેરે. જુઓ ‘વ્યાકરણ.’

મુદ્ગલદેહમાં સ્વાર્થિક -હ- છે. જુઓ સૂત્ર ૪૨૯. વિચ્ચિચ=વચ્ચે, હિંદી ‘બીચ.’ જુઓ સૂત્ર ૪૨૧.

છંદ રડા. એ ‘માત્રા’ અને દોહા એ બે છંદોના સંયોજનથી થાય છે. પહેલી કડી માત્રાની અને પછીની કડી દોહાની. બંને મળીને એકાત્મક વાક્ય કે ભાવ વ્યક્ત કરતા હોય. માત્રાછંદનું માપ : પાંચચરણ : પહેલું, ત્રીજું અને પાંચમું ચરણ પંદર માત્રાઓનું, બીજું અને ચોથું બાર માત્રાનું. પહેલા ચરણની પંદર માત્રાનો ગણવિભાગ : ૩+૪+૩+૫; ત્રીજું તથા પાંચમું ચરણ : ૩+૩+૪+૫; બીજું તથા ચોથું ચરણ ૫+૪+૩.

ધણખડું પહેલું ચરણ મુક્ત હોય છે, અને ત્રીજું અને પાંચમું પ્રાસબદ્ધ હોય છે. હેમચંદ્રના ઉદાહરણોમાં ૩૫૦ (૧) રડામાં અને ૪૨૨(૬) અને ૪૪૬ માત્રા છંદમાં છે.

૩૫૦ (૨). હેમચંદ્ર બાલદેહનો સંબંધ ત્રીજા ચરણ સાથે લઈ, તેને પંચમીનું રૂપ ગણે છે, પણ તેનો સ્વાભાવિક સંબંધ ચોથા ચરણ સાથે જ છે; ‘દોહો, જાતને જાળવજો. બાળાના સ્તન વિષમ બન્યા છે.’ દેહલીદીપન્યાયે બાલદેહને

ત્રીજા અને ચોથા બંને ચરણો સાથે પણ જોડી શકાય. જે છંદ ખાતર હ્રસ્વ વાંચવાનો છે. અપ્પણા એકવચન છે. સરખાવો હિંદી અપના, અપને કો. છંદ કપૂર. માપ : ૨૮ માત્રા. ૫ દર માત્રાએ યતિ. (૪+૪+૪+૩=) ૧૫ + (૬+૪+૩=) ૧૩=૨૮. આ ૫ઘ પ્રખ્યાત વિદ્યાવિલાસી પરમારરાજ મુંબતું બનાવેલું છે. ૩૯૫ (૨), ૪૧૪ (૪), તથા ૪૩૧ (૧) પણ મુંબકૃત છે.

૩૫૧. ઉદાહરણમાં હિંદીની જેવાં પ્ર. એક. વ. નાં ધણાં આકારાંત રૂપો છે.

લજ્જેજ્જં સં. વિધ્યથં °એયં- પ્રત્યયાંત પહેલા પુરુષ એકવચન પરથી આવેલું અને તુને વાક્યયોગી ગણ્યાં છે. વિધ્યથંનાં એવાં રૂપ અપભ્રંશ માટે ધણાં અસાધારણ ગણાય. °તુને બદલે °ત હોય તો લજ્જેજ્જંત સળંગ શબ્દ ગણી શકાય. એ રીતે તેને લજ્જના ક્રિયાતિપાત્યથે વપરાયેલા કમંભિ પ્તમાન કૃદંત તરીકે ઘટાવી શકાય.

૩૫૨. જૂઠાં શુકન દેનારો છે એમ માનીને નાવિકાએ કાગડાને ઉડાડ્યો અને તે જ ધડીએ તેણે એકાએક પ્રવાસેથી આવી રહેલા નાયકને જોયો. આથી તેનાં અરધાં બલોયાં વિરહજન્ય કૃશતાને કારણે હાથમાંથી નીકળી જઈ ભોંય પર પડ્યાં, જ્યારે બાકીનાં અરધાં પિયુના અણુધાર્યા આગમને હર્ષવિશયી થયેલા શરીરવિકાસને કારણે તડાક દઈને તૂટી ગયાં.

આ દોહાના પાછળથી થયેલા રૂપાંતરમાં અરધાં બલોયાં કાગડાનાં ગળામંથરોવાઈ ગયાંની વાત છે (‘આધા વલયા કાગ-ગલ’).

૩૫૩. ૩૫૩ અને ૩૫૪ એ સૂત્રો નપુંસકલિંગનાં વિશિષ્ટ પ્રત્યયો આપે છે. અર્વાચીન ભાષાઓમાં નપુંસકલિંગ માત્ર ગુજરાતી, મરાઠી અને કોંકણીમાં જળવાઈ રહ્યું છે. આવાં કેટલાંક લક્ષણોને કારણે ગુજરાતી હિંદી કરતાં અપભ્રંશની વધુ સમીપ હોવાનું જોઈ શકાય છે. °આઈ વાળાં રૂપ પરથી ગુજરાતી નપું. બ.વ.નો -આં (‘સારાં’, ‘પાંદડાં’) આવ્યો છે. અસુલહમેચ્છળ=અસુલહ + એચ્છળ. વચ્ચેનો મકાર સંધિમૂલક છે. પ્રાકૃતમાં તે કેટલીક વાર સમાસમાં પાછળનો અવયવ સ્વરથી શરૂ થતો હોય, ત્યાં મળે છે. એચ્છળ (=ઇચ્છળ) ઇચ્છતું હેતવથં કૃદંત છે. જુઓ સૂ. ૪૪૧. આવા પ્રયોગોમાં પાછળથી અર્વાચીન ભાષાઓ સામાન્ય કૃદંત વાપરે છે. (ગુ. ‘ઇચ્છતુ’, હિં. ‘ઇચ્છતા’). એ રીતે આવાં -અળ-અંતી રૂપો હિંદી કરના, રાજસ્થાની કરણો, મરાઠી કરણેનાં પુરોગામી છે.

૩૫૪. અહીં જે રૂપનું પ્રતિપાદન કયું છે, તે પરથી ગુજરાતી નપુંસકલિંગ એકવચનનું °હં- અંતી રૂપ (‘કયું’, ‘સારું’, ‘ઝોકડું’), બીજી આબ્યું છે.

હેમચંદ્ર પ્રમાણે નામના વિલક્ષિત-પ્રત્યયો અને રૂપાખ્યાન નીચે પ્રમાણે છે :

અકારાંત પુલ્લિંગ		નરનાં રૂપાખ્યાન		
એકવચન	બહુવચન	એકવચન	બહુવચન	
પ્રથમા } ૦	૦	નરુ, નરો, નર	નર	
દ્વિતીયા }				
તૃતીયા	અનુસ્વાર, ણ	હિ	નરે, નરેણ	નરહિ, નરેહિ
પંચમી	હે, હુ	હું	નરહે, નરહુ	નરહું
ષઠી	સ્સુ, સુ, હો, ૦	હૈ, ૦	નરસ્સુ, નરસુ, નરહો, નર	નરહૈ, નર
સપ્તમી	હ, ઈ	હિ	નરિ, નરે	નરહિ
સંબોધન ૦	હો	નર	નરહો	

ઉપરાંત આમાં જ્યાં જ્યાં છૂટું પ્રત્યયની પૂર્વે નર છે તથા ત્યાં વિકલ્પે નરા પણ થઈ શકે છે.

અકારાંત નપુંસકલિંગ

સામાન્ય. અંતે ક પ્રત્યયવાળાં		કમલનાં	કમલકનાં
		રૂપાખ્યાન	રૂપાખ્યાન
પ્રથમા	} બહુવચન એકવચન	બહુવચન	એકવચન
દ્વિતીયા		હું	હું
		કમલહૈ, કમલાહૈ	કમલહૈ
બાકીના પ્રત્યયો	અકારાંત પુલ્લિંગ પ્રમાણે.	બાકીનાં રૂપો	નર પ્રમાણે.

અકારાંત અને ઉકારાંત પુલ્લિંગ ગિરિનાં રૂપાખ્યાન

એકવચન	બહુવચન	એકવચન	બહુવચન
તૃતીયા	ઈ, ણ, અનુસ્વાર	ગિરિઈ, ગિરિણ, ગિરિ	
પંચમી	હે	ગિરિહે	
ષઠી	(હે), ૦	હું, હૈ, ૦	ગિરિહે, ગિરિ ગિરિહું, ગિરિહૈ, ગિરિ
સપ્તમી	હિ	હું, હિ	ગિરિહિ ગિરિહું, ગિરિહૈ

બાકીના પ્રત્યયો અકારાંત પુલ્લિંગ પ્રમાણે. ગિરિને બદલે ગિરી બધે આવી શકે છે. સાહુનાં રૂપાખ્યાન ઉપર પ્રમાણે.

સ્ત્રીલિંગ પ્રત્યયો

	એકવચન	બહુવચન
પ્રથમા } દ્વિતીયા }	૦	ઝ, ઓ
તૃતીયા પંચમી } ષષ્ઠી }	ઈ દે	હિ હુ
સપ્તમી	હિ	હિ
સંબોધન	૦	હો

બાલનાં રૂપાખ્યાન

	એકવચન	બહુવચન
	બાલ,	બોલઝ, બાલઓ
	બાલઈ	બાલહિ
	બાલદે	બાલહુ
	બાલહિ	બાલહિ
	બાલ	બાલહો

બાલને બદલે બધે બાલા આવી શકે છે. મહ, નઈ, ઘેણુ, વહૂનાં રૂપાખ્યાન ઉપર પ્રમાણે.

હેમચન્દ્રે સૂત્રોમાં જમની નોંધ લીધી ન હોય તેવાં રૂપો વિશે જુઓ 'વ્યાકરણ'.

૩૫૫. ૩૫૫ થી ૩૮૧ સુધીનાં સૂત્રોમાં સાર્વનામિક રૂપાખ્યાનની વિશિષ્ટતાઓ નોંધેલી છે. કેટલેક સ્થળે હેમચન્દ્રે સાહિત્યમાંથી ઉદ્ધૃત કરીને નહીં, પણ તૈયાર કે 'ધડી કાઢેલાં' હોય તેવાં ઉદાહરણો મૂકી દીધાં છે—પોતે ધડી કાઢ્યાં હોય, કે પછી પહેલાંનાં વ્યાકરણોમાંથી લીધેલાં હોય. પ્રસ્તુત સૂત્રનાં ઉદાહરણો એ પ્રકારનાં છે. તેવું જ ૩૫૬, ક્ષાય ૩૬૧, ૩૬૩ (૨), ૩૬૬, ૩૭૨, ૩૭૩, ૩૭૪, ૩૭૬ (૩), ૩૭૯ (૧), ૩૮૦ (૧), ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૮૩, ૩૮૪, ૩૮૭, ૪૦૩, ૪૦૪ (૨), ૪૦૮, ૪૧૩, ૪૩૫, ૪૪૦, ૪૪૧ ને ક્ષાય ૪૪૨ એ સૂત્રો નીચે આપેલાં ઉદાહરણનું છે.

યસ્માન્ > જમ્હા > જહાં. હોંતઝ એ હો (સં. ભવ-) 'હોણું'નું વતંભાન કૃદંત. આવા પ્રયોગોમાં પંચમીના અનુગ તરીકે કામ કરે છે. આપણા 'થી', 'થકી'ને સ્થાન એ છે. નયરહોં હોંતઝ 'નગરમાંથી'.

આગદો શૌરસેની રૂપ છે. આવી અસરવાળાં પ્રયોગો ૩૨૬, ૩૬૦, ૩૭૨, ૩૭૩, ૩૭૯ (૧), ૩૮૦, ૩૮૩, ૩૮૬, ૪૨૨ (૬), ૪૪૬ એ ઉદાહરણોમાં પણ છે.

૩૫૬. તુટ્ટઝ અને નેહહા એક સાથે વપરાયાં છે. જુઓ સૂત્ર ૩૩૦ ઉપરનું ટિપ્પણ.

તિલ-તારનો અર્થ વૃત્તિકાર ઉદયસૌભાગ્યગણી 'તલ જેવી રિનગધ જેની તારા (=કીકી) છે તે' એમ નાયકનું સંબોધન લે છે. પિશેલ તેને હુતપ્રત્યક્ષ પદી ગણી તહો સાથે સાંધે છે. વૈદ તેનો 'જેમાં કીકી તલ જેવી રિનગધ છે તેનો = તીવ્ર' એમ અર્થ લઈ નેહુદાના વિશેષણ તરીકે ઘટાવે છે. અપભ્રંશ મહાકાવ્ય પુષ્પદંતકૃત મહાપુરાણમાં ૭૫,૩,૧૩ ઉપરના ટિપ્પણમાં તિલરિણનો અર્થ સ્નેહક્રમ્પ કરેલો છે.

૩૫૭. (૨) યસ્મિન્ > જમ્હિ > જહિ. વિરહિણીનું વર્ણન. બોંપપથારી માધમાસ જેટલી ઠંડી. તલના છોક માગશરમાં બળી જાય. કમળ શિશિરના હિમે સ્નાન થાય.

૩૫૮. (૧) જાસુ. અહીં પદી સંસ્કૃત ચતુર્થીના અર્થમાં છે. ઠાલ માટે જુઓ ૩૩૨ (૧) ઉપરનું ટિપ્પણ.

(૨). અવસરિ નિવહિઅહ સતિ સપ્તમી છે.

૩૫૯. કામચલાઉ ઉદાહરણો.

૩૬૦. (૧) ચિટ્ઠદિ, કરદિનો. 'દિ સૂ ૩૬૬ પ્રમાણે. આન્તેના ત્માં રકારપ્રક્ષેપ થતાં ઇન્દ્રિ. ઇં અને ં પ્રાપ્ત અપભ્રંશ સાહિત્યમાં નથી મળ્યાં. વર્તમાન ૩. પુ. એકવચનનો 'દિ પ્રત્યય, પ્રંગણ અને ઇન્દ્રિમાં રકારની બળવણી તેમ જ પ્રક્ષેપ અને ઇં અને ં એ રકારવાળાં તેમ જ અસાધારણ અને વિરલ રૂપો સૂચવે છે કે ઉદાહરણમાં રજૂ થયેલો અપભ્રંશભેદ વિશિષ્ટ છે.

જં ને તંમાં રકારપ્રક્ષેપ થયેલો માની ઘટાવી શકાય. ઇં નો ધ્વનિદષ્ટિએ જં સાથે સંબંધ બાંધવો અશક્ય છે. ઇન્દ્રિ ઉપરથી તે હોય અને ખોટી રીતે જં સાથે તેને સાંકળી દેવાયો હોય એવી શંકા જાય છે. ૪૩૮માં પણ ઇં વપરાયો છે, ત્યાં જં અર્થ થઈ શકે તેમ નથી. ઇન્દ્રિ લેતાં અર્થ અરોઅર બેસી જાય છે. ઇંમાં સંયોગનો ઉચ્ચાર હોય છે. જુઓ ૩૪૫ (૨).

સંદર્ભ વિના અર્થ સ્પષ્ટ ન થાય. પણ ધ્વનિ એવો સમજી શકાય કે મારો પતિ ધરઆંગણમાં દેખાય તેટલો સમય જ તે રણભૂમિમાં નથી હોતો. ધર બહાર જાય ત્યારે તેને રણભૂમિમાં જ જવાનું હોય.

(૨) બોલ્લિઅહ. વિધ્યર્થનો ભાવ છે. ગુજરાતીમાં તે વ્યાપક છે. 'એવું ન બોલીએ.' નિઠ્ઠવહ્નતા રૂપાંતર નિઠ્ઠવહ્ન પરથી ગુજરાતી 'નભે'. ઉદાહરણ એક કહેવતરૂપ છે. ઇન્દ્રિએ એ દોહાનું ૧૩ માત્રાવાળું ચરણ છે.

૩૬૧. કામચલાઉ ઉદાહરણો.

૩૬૨. સાહિત્યમાં પુંલિંગમાં एहुं જ મળે છે. કવચિત્ एकार હ્રસ્વ હોય છે અને લેખનભેદે इहुं પણ હોય છે. મૂળ સં. एषः . इहुं પરથી હિંદી यह. નપુંસકલિંગમાં સાહિત્યમાં एउ , ऐउ , इउ વિશેષ મળે છે.

૩૬૩ (૨) કામચલાઉ ઉદાહરણ.

૩૬૪. વૈદિક ઓલીઓમાં एषः ના एं ની જેમ, વધુ દૂરના પદાર્થ માટે ઓ° સર્વનામ હતું. *ઓષઃ = ઓલો. *ઓષઃ પરથી આવેલો ઓહુ, ચહુ અપભ્રંશમાં વપરાયેલો છે. હેમચંદ્રે તેની નોંધ નથી લીધી. આ इहुं પરથી જ હિંદી वह આલ્યો છે. નપુંસકલિંગનું બ. વ.નું ૩૫ ઓહ. અર્વા. ગુજરાતીમાં 'ઓ.' પ્રાંતિક 'ઓલુ', 'વાં', 'ઉંઆં'. 'ઓમ' વગેરેમાં પણ ઓ મળે છે.

૩૬૫ (૨) ઉદાહરણની ભાષા શુદ્ધ માહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત છે, અપભ્રંશ નથી. હંદ ગાથા—તેનો પથ્યા નામક ભેદ. માપ : ૪ + ૪ + ૪, + ૪ + ૪ + —
 $\text{૪} + \text{—} = ૩૦$ માત્રા. આરે યતિ, એકી ગણોમાં જગણ ન આવી શકે.

૩૬૬. ખરી રીતે સાહુનું મૂળ સર્વઃ સ્વલુ છે. સઠ્ઠુ હુ, સાઠ્ઠુ હુ, સાઠ્ઠુ —હુ અને સાહુ એવો વિકાસક્રમ છે પિશેષ સાહુનું મૂળ સં. શશ્વત્ માને છે, તે સાઠ્ઠુ નથી. સાહુ પરથી સઘિ વગેરેનાં અસર નીચે અર્વા. ગુજ. 'સહુ' 'સૌ' થયાં.

તળેણ પછી કારણેણ અધ્યાહત સમજવું. પર અર્વા. હિંદીમાં પ્રચલિત છે. મોકલહઃ- સં. મુક્ત-નું સાદૃશ્યમળે મુક્ત-, તેમાં સ્વાર્થિક. લ-પ્રત્યય ભળતાં મુક્તલ-, સંયુક્ત વ્યંજન પૂર્વેનો इ અને उ હ્રસ્વ ए કે હ્રસ્વ ઓ ૩૫ે પણ પ્રાકૃતમાં મળતો હોવાથી મોકલ-, અને મોકલ-માં સ્વાર્થિક-હ- પ્રત્યય ભળતાં મોકલહઃ-.

સઠ્ઠવ- ઉપરાંત અપ. સાહિત્યમાં સાઠ્ઠવ- પણ મળે છે. સઠ્ઠવ-માંથી હિંદી સઠ્ઠ અને સાઠ્ઠ- પરથી આપણું 'સાવ' = 'તદન' આવ્યા.

૩૬૭. કાઠ્ઠું = અર્વા. ગુજ. 'કાં.' કવળ- હવે માત્ર કાવ્યભાષામાં આપણે વાપરીએ છીએ. ચાલુ 'કૌણ'. કવળુનો સંબંધ પાલિ કો પન, સં. કઃ પુનઃ સાથે છે.

(૧) નાયિકાનો સંદેશો લઈને ગયેલી દૂતી નાયિકાનો સંગ કરીને આવે છે, ત્યારે પરિસ્થિતિ પામી ગયેલી ચતુર નાયિકા, દંતક્ષત સંતાડવા નીચું નેતી

દ્વિતીને સંબોધીને આ વ્યંગ્યોક્તિ કહે છે. વચન ળિલ્લ છે. 'તારું' વચન ન રાખે' અને 'તારું' વદન—અધર ખંડિત કરે' એમ મે અર્થ.

(૪). કઝજ (સં. કાર્ય-)નો અર્થ અહીં 'કારણ' છે. કઝજે કવણેણ 'શું કામ?' 'કયા કારણે?'

૩૬૮થી ૩૭૪ એ સૂત્રે ખીજા પુરુષ સર્વાનામનાં ત્રિશિષ્ટ રૂપો આપે છે.

૩૬૮. રણ્ણહઙ્. અરણ્ય-નો આઘ સ્વર લુપ્ત થતાં રણ્ણ, સ્વાર્થિક -હ-ને-અ-લાગતાં રણ્ણહઅ-. રણ્ણ પરથી 'રાન.' આઘસ્વરલોપ માટે સરખાવો સં. અરઘટ્ટ નું રહટ્ટ-(રહેટ્ટ'), સં. આક્ષેતિનું અચ્છહ, પ્રા. યુજ. છહ્ ('છે'), સં. અન્યદ્ અપિ, અન્નહ, પ્રા. યુજ. અનહ, નહ (અને, ને); સં. ઉપવિજ્ઞાતિ, પ્રા. વહસહ ('એસે'); સં. ઉપવસથ, પ્રા. પોસહ ('પોસો'); સં. ઉપરિ, ઉત્પરિ, યુજ. 'ઉપર', 'પર' વગેરે. આ જાતનો આઘસ્વરલોપ વાક્યસંધિમૂલક હોય. વાક્યમાં અકારાંત શબ્દ પછી અકારાદિ શબ્દ આવતાં અને ઉકારાંત શબ્દ પછી ઉકારાદિ આવતાં આઘ 'અ' અને 'ઉ' લુપ્ત કરવાનું વલણ બિલુ થયું.

૩૬૯. કામ્યલાઉ ઉદાહરણો. તુમ્હઈનો હકાર 'તહમે' જેવા અર્વાચીન ઉચ્ચારણમાં જળવાઈ રહ્યો છે.

૩૭૦. (૧) અપભ્રંશને બદલે પ્રાકૃત ઉદાહરણ. છંદ ગાથા. લક્ષણ માટે જુઓ ૩૬૫ (૨) ટિપ્પણ

(૩) પહેલા ચરણમાં સતિ સપ્તમી છે.

(૪) કૃદંત. ત-▷દ- અને ઋઋકાર જળવાઈ રહેવો એ પ્રાચીન લક્ષણો છે. જુઓ સૂ. ૩૫૫ ઉપરનું ટિપ્પણ તથા 'વ્યાકરણ'.

૩૭૧. બહુઅ-માં સ્વાર્થે ક (=અ) પ્રત્યય લાગ્યો છે. જુઓ સૂત્ર ૪૨૯.

૩૭૨. (૧) કામ્યલાઉ ઉદાહરણો. તુઘ્ર સાહિત્યમાં નથી મળતું, પણ તુઘ્ર મળે છે. આગદો અને તુઘ્ર એ પ્રાચીન અપભ્રંશભેદનાં સૂચક. હોતત માટે જુઓ સૂ. ૩૫૫ ઉપરનું ટિપ્પણ.

(૨) આ ઉદાહરણ પણ ૨યી કાઠયું હોવાની જાપ પાડે છે. એક દોહામાં જ ત્રણે રૂપો મૂંઝી લીધા છે. વૃત્તિકાર ઉપેત્ય = 'પાસે આવીને' એવો અર્થ ધટાવે છે. ઉત્પત્તિ કયું ૩૫ છે અને આ સંદર્ભમાં તેનો શો અર્થ છે તે સ્પષ્ટ નથી. પિશેલ વૃત્તિકારને અનુસરીને ઉત્પાદ્ય 'ઉપજાવીને' અને વૈદ્ય ઉત્પાદ્ય 'ઉત્પન્ન થઈને' એમ અર્થ લે છે,

૩૭૩.-૩૭૪. કામચલાઉ ઉદાહરણો. તુમ્હાસુ ઠિઅં પ્રાકૃત છે.

૩૭૫થી ૩૮૧ એ સૂત્રો પહેલા પુરુષ સર્વનામનાં વિશિષ્ટ રૂપો આપે છે.

૩૭૬. અમ્હજૂનો હકાર 'હમે' જેવા ઉચ્ચારણમાં જળવાઈ રહ્યો છે.

(૧) યોવાનું મૂળ સં. સ્તોક- , પ્રા. થોઅ છે. એ સ્વર વચ્ચે 'વશ્રુતિ' આવી છે. હઅ-પ્રત્યય લાગી ગુજ. 'થોહુ' થયો.

(૨) અંબળ- , સ. અમ્લ, પ્રા. અંબ- , નામધાતુ અંબ- 'ખાટું કરવું,' ક્રિયા-વાચક નામ અંબળ. અનુમાને 'ખટસવાદ' અર્થ કર્યો છે. જૂની ગુજરાતીમાં અંબ શબ્દ પ્રિયનામના અર્થમાં મળે છે. લાઙ્ગિયે -સર. મરાઠી લાવળેં.

(૩). કામચલાઉ ઉદાહરણો.

૩૭૭. (૧) મહું જાણિઉં અપશ્રંશનો લાક્ષણિક રૂઢિપ્રયોગ છે. 'વિક્રમોવ'શીય'ના ચોથા અંકમાં આવતા અપશ્રંશ પદોમાં પણ આ પ્રયોગ છે. હેમચંદ્રનાં ઉદાહરણોમાં ત્રણ વાર આવે છે (૪૦૧/૬, ૪૨૩/૧). અર્વા. ગુજ. બોલીઓમાં તે જીવંત છે : 'મેં જાણ્યું' જે બૂલી મુજને માત્ર જો, 'મેં ઘેલીએ એમ જાણ્યું' કે સોડમાં દીવો મેલ.

ઘર. સં. ઘ્રા 'ધરાવું' ઉપરથી ધાતુનામ ધરા, ધર. મિઅંકુ = મયંક સ્વય-ગાલ : -સર. 'બેગાળો,' 'કેરીગાળો,' 'લગનગાળો,' 'ગાળો.' જુઓ સૂત્ર ૩૯૬.

૩૭૮. (૧). કામચલાઉ ઉદાહરણો. હોંતહ માટે જુઓ સૂત્ર ૩૫૫ પરનું ટિપ્પણ. ગદો શૌરસેની રૂપ. જુઓ સૂત્ર ૩૯૬.

(૨). હેંતહો = દેતાં, જુજ્જાંતહો = જૂઝતા. જુજ્જા- પરથી પાછલા વ્યંજનની અસર નીચે જ > જ થતાં 'જૂઝવું.'

વ્યાજસ્તુતિનું ઉદાહરણ છે. નિંદાના પરદા નીચે સ્તુતિ છે. દાનની સંપૂર્ણતામાં એટલી ઊણપ કે પતની આપી દેવી બાકી રહી. પૂણી વીરતામાં એટલી ઊણપ કે સર્વ શત્રુનો નાશ કર્યો, પણ તલવાર તો બાકી રહી ! બીજા શબ્દોમાં, અનન્ય દાનવીર અને યુદ્ધવીર.

૩. પારકહ- અને મારિઅહ-માં સ્વાયિક-હ-પ્રત્યય છે. પારકહડા અને અમ્હજૂ તળા એ સુમટ સમજવા. હારજીતનો સમગ્ર આધાર માત્ર પ્રિય ઉપર જ છે. જીત થઈ હોય તો પ્રિયના પરાક્રમથી, હાર થઈ હોય તો પ્રિયના રણમાં પડવાથી.

૩૮૦. કામચલાઉ ઉદાહરણ.

૩૮૧. કામચલાઉ ઉદાહરણ, તે પણ પ્રાકૃત.

૩૮૨થી ૩૮૯ એ સૂત્રો આખ્યાતિક રૂપાખ્યાનની વિશિષ્ટતાઓ નોંધે છે.

૩૮૨થી ૩૮૬ સુધીમાં વર્તમાનકાળનાં પ્રત્યયો.

૩૮૨. 'હિ' પ્રત્યયમાંથી હકાર લુપ્ત થતાં પ્રા. ગુજ. 'હૂં, પછી 'હ અને પરિણામે '(તેઓ) કરે' જેવાં ત્રી પુ. બહુવચનનાં રૂપ. કરહિ > કરહૂં > કરહ > 'કરે'. હિ' પ્રત્યય વિકલ્પે છે. વિકલ્પ (અં)તિ પ્રત્યયનો છે. ઉદાહરણમાં જ લેલ્લેતિ રૂપ છે.

૩૮૬. (૧) 'ચાતક' માટે પપ્પીઅ, બપ્પીહ એ દેશ્ય શબ્દો છે. ગુજરાતીમાં 'અપ્પેયો,' હિન્દી 'પપીહા'.

૩૮૭. (૨) અન્યોક્તિ—કૃપણ ધનિકની પાસે વારંવાર ચાચના કરનારને (કે ઉદાસીન, રૂપવતી સ્ત્રીની પાસે વારંવાર પ્રણયચાચના કરનારને) ઉદ્દેશીને.

'હિ પ્રત્યયનો હકાર લુપ્ત થતાં. 'હ ને પછી '(તું) કરે' જેવા રૂપ. કરહિ > કરહૂં > 'કરે'.

(૩). ગય મત્તહૂં એમ અસમરત ગણીને કેટલાક ગજને ષષ્ઠી બહુવચનના રૂપ તરીકે લે છે. પણ મત્તગય એવા સમાસને છંદ આતર ગયમત્ત—એમ ઉલટાવવો પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં સ્વાભાવિક છે. એટલે ગજને ષષ્ઠી તરીકે લેવાની જરૂર નથી. અન્નિમ્હ-નું મૂળ આ + સ્મિદ્ 'સામે જવું', સામે થવું', અને 'બીડ-વું'નું મૂળ સ્મિદ્-જવું', 'અનાદર કરવો' છે.

૩૮૪. 'હુ માંથી 'હ લુપ્ત થતાં 'હ, પછી 'કરો' જેવાં રૂપ. કરહુ > કરહ > 'કરો'.

૩૮૫. કહ્લહૂં પરથી ગુજ. 'કાહુ'.

(૧). અગ્ગહ 'લાયક હોય'.

૩૮૬. 'હૂં નો હકાર લુપ્ત થતાં પહેલો પુ. બહુવચનમાં અર્વાચીન રૂપ *કહૂં 'અમે કરીએ' એવું થાય. પણ તેને સ્થાને વિધ્યર્થ ત્રીજા પુરુષ એકવચનના 'હાહ પ્રત્યયમાંથી આવેલો 'હા આપણે વાપરીએ છીએ. 'વળવું' એટલે 'મંદવાડમાં દૂબળું થયેલું શરીર ભરાઈ ને સારું થવું'. 'શરીર વળવું' એ વિશિષ્ટપણે ગુજરાતી પ્રયોગ છે. જેમ આવવાનું ન મળતાં દૂબળું પડેલું શરીર ખોરાકથી વળે, તેમ જે યુક્તપ્રિય હોય તે યુક્ત વિના દૂબળો પડી જાય અને યુક્ત મળતાં શરીરે સારો થાય.

વર્તમાનકાળના પ્રત્યયો અને રૂપાખ્યાન :

પ્રત્યયો		કરનાં રૂપ	
એકવચન	બહુવચન	એકવચન	બહુવચન
પહેલો પુરુષ હું, મિ	હું, મુ. કરઉં, કરામિ	કરહું, કરમુ (કરામુ વ.)	
બીજો " હિ, સિ	હુ, હ. કરહિ, કરસિ	કરહુ, કરહ	
ત્રીજો " હિ, (અં)તિ. કરહિ		કરહિ, કરંતિ	

૩૮૭. આચાર્યના વિશિષ્ટ પ્રત્યયો.

એતું રૂપાંતર હ. પ્રા. ગુજ. માં 'હ' પ્રત્યય છે. સૌરાષ્ટ્ર વગેરે પ્રદેશનો બોલીઓમાં યશ્રુતિ તરીકે હળ પછ તે અચ્ચો છે ('કર્ચ', 'બોલ્ય', 'પ્રાચીન કરિ, બોલિ)

(૨), પત્તલ-માં -લ-પ્રત્યય મત્વથીય છે.

(૩). સેલ્લ-ધ્વનિદષ્ટિએ સં. શલ્ય માંથી સિદ્ધ થયો છે. તલવારનો ધા ગત્રુની ખોપરી ચીરી નાખે. લાલાથી વીંધાઈ ને મરેલા શત્રુની ખોપરી આખી રહે. શબ્દો નાયકના ધાની સચોટતાના અને તેની પરાક્રમશીલતાના દ્યોતક છે.

આચાર્ય બીજો પુરુષ એકવચનમાં હું, હ, હ, હિ ને સુ એ પ્રત્યયો અને કરે, કરિ, કરુ, કરહિ, કરમુ—એવાં રૂપો સમજવાં.

૩૮૮. લવિષ્યકાળની વિશિષ્ટતા.

ઘટપટ-ના મૂળમાં ઘટપટ- છે. ભારવાચક રૂપ હોવાથી ગુજરાતી 'ઝટપટ'માં મૂળનો 'ટ' અવિકૃત જળવાઈ રહ્યો છે. 'ઝટપટ'ના મૂળમાં ઘટપટ ઉચ્ચારણ છે. સરખાવે પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ઘટાત્તિ) અને આપણું 'ઝટ'.

અચ્છૂનો 'હોવું' અને 'બેસવું' એ બંને અર્થોમાં ઉદાહરણમાં પ્રયોગ થયો છે.

છંદ ખાતર કરંતુનો અનુસ્વાર અનુનાસિક તરીકે ઉચ્ચારવાનો છે. કરંતુ: 'કરંતો' જેવાં અર્વાચીન રૂપો આ પુરોગામી હોય.

સવાળો લવિષ્યકાળ ગુજરાતીમાં ઊતરી આવ્યો છે. હવાળા લવિષ્યકાળનો અજ, અવધી વગેરે પ્રાચીન હિંદી ભાષાઓને વારસો મળ્યો છે.

૩૮૯માં સૂત્ર એક વિશિષ્ટ રૂપનું અને ૩૯૦થી ૩૯૫ સુધીનાં સૂત્રો ધાત્વા-દેશોનું પ્રતિપાદન કરે છે.

૩૯૬. ખરી રીતે તો કીસુ એ કરના કું એવા કર્મણિ અગ પરથી થયેલું લવિષ્યકાળ પહેલા પુરુષ એકવચનનું રૂપ બ, વર્તમાનકાળનું નહીં. કીસુ= (હું) કરાઈશ. ઉચિત અર્થભારની દષ્ટિએ ત્રિને બદલે જિની અપેક્ષા રહે છે.

૩૯૦થી ૩૯૫ સુધીના સૂત્રોમાં વિશિષ્ટ ધાત્વાદેશો આપ્યા છે.

૩૯૦. સં. પ્ર+મૂ નો પહુચ્-આદેશ થાય છે. ખરી રીતે તો પહુચ્-સંસ્કૃત ચકારાંત ધાતુઓનાં રૂપોના સાદરથે સધાયો છે :

સં. મિચ્ ઉપરથી સિત્તઃ, પ્રા. સિત્તો—સિચ્ચઈ

સં. વચ્ પરથી સં. ઉક્તઃ, પ્રા. વુક્તો—વુચ્ચઈ વગેરેની જેમ

સં. પ્રમૂતઃ, પ્રા. પહુત્તો—પહુચ્ચઈ.

અર્થ 'પૂરા પડવું', 'પર્યાપ્ત થવું' એવો નહીં, પણ 'આપવું' એવો છે.

છેઝઃ સ્વાર્થે ક ઉમેગર્ધ છેઝ- ઉપરથી છેઝક અહીં 'હાનિ' એવો વિશિષ્ટ અર્થ છે. પછીથી હકરના પ્રક્ષેપથી અનેલ છેહઝ એ જ અર્થમાં જૂની ગુજરાતીમાં મળે છે :

‘લાહધ’ વિણિજુ કરેસુ હઉં, દેહઉ માધ’ ચયેસુ’

(‘સાલિભદ્ર-કચ્છ,’ ૫૭)

પણ ‘અંત’ એવા અર્થમાં ‘હઝ પ્રત્યય લાગીને છેહહઝ > ‘છેઝો’ સધાયું છે.

૩૯૧. બ્રૂવ્ રકાર જળવાી રાખતા અપભ્રંશવિશેષનું રૂપ છે. જુઓ સૂત્ર ૩૯૮. બીજા ઉદાહરણનો બ્રો, ૩૯૩નો પ્રસસદિ, ૩૯૪નો ગૃણ્હેત્પિણુ અને વ્રતુ પણ એ કોટિનાં છે. પ્રસસદિનો દિ તથા વ્રતુમાં જળવાયેલો અસાધારણ ત પણ વિશિષ્ટ અપભ્રંશપ્રકારના સૂચક છે.

૩૯૨. આખા અપભ્રંશ સાહિત્યમાં જો વ્યવજન આ વુચ્ ધાતુનાં રૂપો સિવાય ક્યાંયે મળતો નથી. અને તે ક્યાંયે પ્રાપ્ત સાહિત્યમાં મળતાં નથી.

૩૯૩. પ્રસસ- પ્રસિદ્ધ અપ. સાહિત્યમાં દેખાતો નથી.

પ્રસસ-ના મૂળમાં પડય- છે. પડય-નું પસ્સુ- થવાને બદલે રકાર-પ્રક્ષેપથી (જુઓ સૂત્ર ૩૯૯) પ્રસસ- થયું. ‘દિ માટે જુઓ ૩૯૧ પરનું ટિપ્પણ. ઉદાહરણ- પદ નથી આપેલું ઘડી કાઢેલું રૂપ જ આપી દીધું છે.

૩૯૪. ગૃણ્હ- અપ.માં કવચિત્ જળવાઈ રહેલા ઋકારનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. સુક્રુદ્, વૃગ, ક્રૂદંત વગેરે આવાં બીજાં ઉદાહરણ છે. જુઓ ‘વ્યાકરણ’. છોલ્લ તુ કર્મણિ અંગે છોલ્લિજ્જ- અને તે ઉપરથી વર્તમાન કૃદંત છોલ્લિજ્જંત પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં વર્તમાન કૃદંત ક્રિયાતિપત્યર્થના વાચક પણ છે. છોલ્લિજ્જંત અને લહંત આનાં ઉદાહરણ. ગુજરાતીમાં પણ ‘કરત’, ‘જોત’ વગેરે. ‘કમલિ તૃતીયા એકવચનનું’ રૂપ છે, હેમચંદ્રે ત. એકવ. માટે ‘ઈ પ્રત્યય નોંધ્યો નથી.

૩૭૫ (૨) ચૂહ- અને -હલ્-ને -અ- પ્રત્યય લાગી (જુઓ સત્ર ૪૨૯) ચૂહુલ્હય થયુ છે. સં. નિહિ-નુ નિહિઅ- થાય છે. તેમ સદસ્યપણે નિહિત્ત- થાય છે. સં. રજ્-નું રજ્જહ-રત્ત, સં. મુજ્-નું મુજ્જહ-મુત્ત, અને એ બીજા પ્રમાણે સં. નિ+ધા-નું નિહિજ્જહ-નિહિત્ત-. ઉપર ૩૯૦ પરના ટિપ્પણમાંનું પહુત્તા તથા સં. જિ-નુ જિ પ્ર- ઉપરાંત જિત્ત- પણ આજ રીતે સધાયું છે. જ્ઞલક-ના મૂળમાં સં. જ્વલ્- છે. સં. વાઘ્-નું વાઘ્- થવું જોઈએ, પણ અર્ધમાગધી (કે પૂર્વી પ્રાકૃત)ના વલણ અનુસાર વાક-દારા વાહ થયેલ છે—જેમ દીર્ઘ > દીઘ > દીહ.

આ દોહો મુજનો બનાવેલો છે. જુઓ ૩૫૦ (૨) પરનું ટિપ્પણ.

(૩) પેમ્મુ નો 'પ્રિયા' એવો અર્થ લેવો પડે છે, પણ પ્રતીતિજનક નથી. સન્વામણ-રિત્ત-સંભવ = સર્વાશન-રિપુ-સંભવ એટલે કે સર્વલક્ષી (= વડવાનલ)ના શત્રુ (= સમુદ્ર)માંથી જેનો જન્મ થયો છે તે—ચંદ્ર. પર્થિયોક્તિ છે. પારિવૃત્ત > પરિવૃત્ત માં વકારલોપ.

(૪) સુહુક- અને ઘુહુક- માં ધાતુનાં સાદાં ૩૫ *સુહ- અને *ઘુહ- છે. *સુહ- ઉપરથી યુજ. 'ખડખડ-વું' નો 'ખડ-' અંશ આવેલો છે. અર્થ'છાયા ફરી ગઈ છે. ઘુહ- નો 'ઘડ-' યુજ. 'ઘડઘડાટા'માં છે.

વાસારત્ત-નું મૂળ સં. વર્ષારાત્ર- છે. વર્ષારાત્ર = વર્ષાઋતુ. વર્ષા-નું પ્રાકૃત- અપભ્રંશમાં વાસા ચાર, તેમ વિશ્લેષથી વરિસા પણ થાય, એ રીતે વર્ષારાત્ર-નું વરિસારત્ત એવું ૩૫ થાય અને તે પરથી વરસારત્ત અને 'વરસાત', 'વરસાદ'.

પવાસુઅ. પ્ર + વસ્- ને -લક-એ કર્તૃવાચક પ્રત્યય લાગી *પ્રવાસુક- થાય તે પરથી પવાસુઅ. અર્થ 'પ્રવાસી' જ છે વિસમા મધ્યદેશીય ૩૫ છે. જુઓ ૩૩૦ ઉપરનું ટિપ્પણ.

(૫) અમ્મિ માતાનું તેમ જ સખીનું પણ સંબોધન છે. અહીં પહેલુ લેવામાં અનોચિત્ય છે. અર્વા. યુજ.માં પણ 'હા, માડી, હા' 'હા, બાપુ. હા' એમ સમવચસ્કને વાત કરતાં કહેવાય છે.

સંમુહ પરથી સામુહ અને પછી 'સામું', 'સામે'. મજ્જિત એ હેમચંદ્ર (૪૩૯, ૨), ટુંઢિકાકાર, પિશેલ અને વૈદ્ય સમજે છે તેમ સં'અ'ધક જૂતકૃદંત નથી. પણ મજ્જિઅતું ટુંકાવેલું સ્ત્રીલિંગ પ્રથમા બહુવચન છે. કંતહ એ પછી અહીં તૃતીયા અર્થ છે. સરખાવો યુજરાતી પ્રયોગ 'ધરને બળ્યો, ગામ બાજે', 'કેઈનો લીધો જાય, તેવો નથી', 'દૂધનો દાઝ્યો, છાશ ફૂંટાને પીવે', 'હાથનાં કયાં દેયે

વાગે' વગેરે. મગ્ન = 'ભાગેલી', 'નસાડેલી'. થંતિ અને જંતિનો વિરોધ આમ અર્થ ધટાવીને જ પ્રકટ કરી શકાય છે. કાન્ત સામે ટકી ન શકતી ગજધટાઓ કરતાં પણ નિત્ય સંયુગ્મ રહેતા પયોધર કઠોરતામાં ચડે છે.

(૬) જા < જાવ < યાવન્. ખીજઓ જા = યા અર્થ કરે છે— પુત્તે જાએ (તૃતીયા સપ્તમીના અર્થે) સતિ સપ્તમીનો પ્રયોગ લઈને પણ અર્થ ધટાવી શકાય. વપ્પીકી એ વપ્પ-ને મત્વથીય -ફક્-પ્રત્યય લાગી સિદ્ધ થયેલા વપ્પિક-ના સ્ત્રીલિંગ વપ્પિકી પરથી કૂ એકવડો થઈ, પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થતાં, સિદ્ધ થયું છે. આ સંયોગલોપ અને પૂર્વસ્વર-દીર્ઘભાવની પ્રક્રિયા અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય ભૂમિકાનું લક્ષણ છે. અપભ્રંશભૂમિકા સુધી વિશિષ્ટ અપવાદે સંયુક્ત વ્યંજનો જળવાઈ રહ્યા હતા. હેમચંદ્રનાં ઉદાહરણોની ભાષામાં કેટલાંક આવાં અર્વાચીન રૂપો મળે છે—જુઓ 'વ્યાકરણ'.

મુંહડી સુધારી મુંહડો વાંચો. મુંહડીમાંથી -હ-પ્રત્યય કાઢી નાખતાં મુંહી કે મુંહિ રહે, એ મુંમિ એવા ઉચ્ચારણ પરથી, લ્હ < લ્હની જેમ, સિદ્ધ થયું હોય. ચંપ = ચાંપવું.

(૭) તેવહુ—જુઓ સૂત્ર ૪૦૭. આપણે 'ધૂધવે' ને બદલે 'ધૂધવે' વાપરીએ છીએ. ધાતુ જુહો છે. અહીંનો ધાતુ 'ધૂધકારો'માં જોઈ શકાય છે.

સૂત્ર ૩૯૬થી ૪૦૦માં કેટલીક ધ્વનિવિષયક લાક્ષણિકતાઓની નોંધ છે.

૩૯૬. એ સ્વરો લગ્યે રહેલા ક, ગ, ત, દ, પનો લોપ અને ખ, ઘ, ત, થ, ધ, ફ, ભનો હકાર થવાને બદલે ક, ત, પ, ખ, થ, ફનો ધોષભાવ અને ગ, દ, ધ, ઘ, ભની અવિકૃતિ એ શૌરસેનીનાં લક્ષણ ગણાય. હેમચંદ્ર (કે તેના પુરાણામી અપભ્રંશ વैयाકરણોના) આધારભૂત અપભ્રંશ-સાહિત્યમાં આવી પ્રક્રિયા વાળો એક અપભ્રંશભેદ પણ હતો એ કેટલાંક અન્ય સૂત્રો નીચેનાં ઉદાહરણો પરથી પણ પ્રતીત થાય છે. જુઓ 'વ્યાકરણ'.

૩૯૬. (૧) વિચ્છોહ પરથી પ્રાચીન ગુજ.માં 'વછોહો' = વિયોગ, વિરહ. 'કર-નું' 'ગર-થયું' છે. 'કલાગરુ' 'કામગરુ' 'કાજગરુ' વગેરેમાં આ જ જણાય છે. પણ ફારસી 'ઉમગર' 'રફગર' વગેરે પણ ધ્યાનમાં રાખવા ધરે. કૂ > ગૂ માટે અર્વા. ગુજ.નાં ઉદાહરણો નરસિંહરાવે નોંધ્યાં છે, જુઓ ગુજ. લેં. એં. લિટ. ૧, ૪૪૯-૪૫૦.

૩૯૬ (૪) પ્રાપ્-, અકૃત-, પ્રવિશ્-નાં પાવ-, અગિય- અને પવિસ- ન થતાં પાવ-, અકિય- અને પફસ- થાય છે.

૩૯૬ (૫) કણિઆર-માંથી સધાયેલું કણિઆર- એવડો બંજન એકવડો થયાનું ઉદાહરણ છે. જુઓ 'આકરણ'.

૩૯૭. લક્ષણ વ્યાપક હોવાથી છૂટક શબ્દો જ ઉદાહરણ તરીકે આપ્યા છે. -મ્-અવિકૃત રહેવો અને -મ્-નો 'વૃ' થવો એ જુદીજુદી બોલીઓની વિશિષ્ટતા હતી. વ્યાપક સાહિત્યભાષા તરીકે અપભ્રંશમાં જુદી જુદી બોલીઓનાં અતિ વ્યાપક લક્ષણોનું મિશ્રણ ઉત્તરોત્તર વધતું ગયું છે. હિંદીવિભાગની બોલીઓમાં મ્<વૃ લાક્ષણિક છે, ગુજરાતીમાં મ્ જળવાઈ રહે છે. 'ભૌરા'—'ભમરા'; 'જ્યો', 'ત્યો'—'જમ'—'તમ' વગેરે અનેક ઉદાહરણો આપી શકાય.

૩૯૮. આ ભેદ પણ મૂળે તો બોલીગત છે, અર્વાચીન ગુજરાતીમાં ધણા શબ્દો એવા છે જેમાં મૂળનો સંયુક્ત રકાર જળવાઈ રહ્યો છે, બ્યારે હિંદીમાં તેનું સાંસ્કૃતિક થયું છે. 'ભત્રીજો' 'ભત્રીજા', 'ભાદરવો'—'ભાદો', 'છતરી'—'છાતા', 'ત્રીશ'—'તીસ' વગેરે. નમિમાધુએ ઉદ્ધૃત કરેલા અપભ્રંશ વ્યાકરણ સૂત્રમાં પહેલું છે : ન લોપોડપદ્ધંશેડધોરેકસ્યનાં ઉદાહરણ તરીકે આયરુ આપ્યો છે.

૩૯૯. ગુજરાતીમાં આ વલણના ઉદાહરણ માટે જુઓ 'વાગ્વ્યાપાર,' ૨૧૧-૨૧૫. 'શ્રાપ' ('શાપ'), 'સરાણ' ('શાણ'), 'કરોડ' ('કોડિ') વગેરે જાણીતાં ઉદાહરણો છે. નમિમાધુએ ટાંકેલ બીજું સૂત્ર છે : અમૂતોડપિ ક્વચિદ્ધોરેકઃ ક્રિયતે । ઉદાહરણ તરીકે જાચાલડ (= જાચાલઃ) આપેલ છે.

(૧) હેમચંદ્રે અહીં ટાંકેલાં ઉદાહરણ જૈનેતર-વૈદિક પરંપરાના અપભ્રંશ સાહિત્યમાંથી છે. એવી કોઈ કૃતિ હજી મળી નથી આવી, તેથી એમનું મહત્ત્વ ગણાય. ઉદાહરણ ૪૦૨, ૪૩૮ (૩), ૪૪૨ (૧,૨) પણ આવાં જ છે. દિર્ઘો દિર્ઘો માટે જુઓ સૂત્ર ૪૧૯.

(૨) સ્વંમનું મૂળ વૈદિક સ્કમ્મ- 'ટેકો, આધાર' છે. સ્તમ્મ- માંથી 'થંભ' થાય છે. દિર્ઘો દિર્ઘો, સ્વંમ, ઠામ, સંબંધક ભૂતકૃદંતના ટિપ, ટિપ્પણ, તૃતીયા બ. વ. નો 'ઈહિ, ગુણવાચક નામ સાધતો ત્તણ, ટ્પણ પ્રત્યય વગેરે એવી સામગ્રી છે, જેનાં મૂળ વૈદિક સમયમાં છે અને જેને મળતું પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતમાં કશું નથી. અપભ્રંશનો થોડોક અંશ તેના પાયામાં રહેલી લોકબોલીઓ દ્વારા વૈદિક સમયની લોકબોલીઓમાંથી ઊતરી આવ્યો હોવાનું અનુમાન આવી સામગ્રીને આધારે કરાય છે.

૪૦૦. સં. બંજનનાંત સંપદ્- જેવા સ્ત્રીલિંગ શબ્દો શાલા જેવાં આકારાંત સ્ત્રીલિંગ નામોની અસર નીચે આકારાંત બની પ્રાકૃતમાં સંપયા વગેરે બને છે : સંપયાનું અપભ્રંશમાં સંપય અને પછી સંપડ.

૪૦૬. તાવત્ નો વ, કોઈ કારણે અનુનાસિક થતાં તાવ્, તામ, *તામુ પછી તાવ્. સપ્તમીનો 'હિં' લાગી તામહિં વગેરે,

(૧) મદ-ગલ- 'મદગરતા' ઉપરથી મયગલ- 'મેગળ'. પગલે પગલે ઢોલ વાગે છે = બળના ગર્વમાં ધસધમતા ચાલે છે.

૪૦૭. તેવહ-નું મૂળ તેવહ- છે. એ રીતે આ સંયોગલોપનું ઉદાહરણ (અને અર્વાચીનતાનું લક્ષણ) છે. જુઓ 'વ્યાકરણ'.

તેવહહ=તે+વહહ-; વહહ- (દેશ્ય)= 'વહુ' મોડું.' 'તેવહહ=તેવું મોડું'.

(૧). છંદસોળ માત્રાનો (૪+૪+૪+—) વદનક છે. પાછળથી તે 'ચોપાઈ' તરીકે જાણીતો થયો છે.

તેતુલ- પણ મૂળ તેતુલ્લ- છે. તેતુલ્લ=તે+તુલ્લ-. તુલ્લ- < સં. તુલ્ય-. તેતુલ- 'તેના જેવું,' 'તેના જેવા માપનું,' 'તેટલું' એ રીતે અર્થવિકાસ થયેલો છે.

૪૦૮. અવરોપ્પરુમાં પહેલો અંશ સં. અપર-માંથી આવેલો છે.

જાહ્ જોઅંતાહ્ના વિશિષ્ટ પછીના પ્રયોગ માટે જુઓ 'વ્યાકરણ'. સૂત્ર ૪૧૦થી ૪૧૨ ધ્વનિપરિવર્તનની કેટલાંક વિશિષ્ટતાઓ નોંધે છે,

૪૧૦. પ્રાકૃતમાં હ્રસ્વ ઇ અને હ્રસ્વ ઓનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત હતું. સયુક્ત વ્યંજનોના પૂર્વવર્તી ઇ, ઓ નિયમે કરીને, અને શબ્દાંત સ્થિતિમાં કવચિત્. હ્રસ્વ ઉચ્ચારાતા. અપભ્રંશમાં વિસ્તાર થયો છે. અંત્ય ઇ, ઓ અપભ્રંશમાં નિયમે કરીને, અને અનંત્ય વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં હ્રસ્વ છે.

૪૧૧. એ જ પ્રમાણે અનુનાસિકનો પ્રદેશ પણ વિસ્તૃત થયો છે—અંત્ય સ્થાને અનુસ્વાર નહીં, પણ સાનુનાસિક સ્વર ઉચ્ચારાય છે.

૪૧૨. ગુજરાતીને મ્હ>મ્મ એ પ્રક્રિયા અજાણી છે. જુઓ, 'ધીમ' < ગિમ્હ 'આમણ' < વમ્હળ, 'તમે' < તુમ્હ- વગેરે.

૪૧૩. અવરાહસ- ના મૂળમાં *અપરાહસ- છે.

૪૧૪. ચારે રૂપ રકાર જાળવી રાખે છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. પ્રાઈવ એ પ્રાઈમ્વ પરથી આવ્યું હોય. પ્રાઈમ્વનું મૂળ પ્રાઉ એમ્વ=પ્રાયઃ એવમ્ હોય. પર્ગિમ્વ કદાચ પ્રાગ્+એવમ્ પરથી ઊતરી આવ્યું હોય. છંદ ૨૧ માત્રાનો રાસા છંદ છે. અગિયાર કે બાર માત્રા પછી યતિ અને અંતે ત્રણ લઘુ હોય છે. છંદ જાળવવા, અન્ને અને તેના અંત્ય સ્વરોને હ્રસ્વ અને તંને ત્તં ઓલવા પડશે. સર્વત્ર 'નિશ્ચિતપણે' એવો અર્થ પણ લઈ શકાશે, જે પછીથી અખાની રચનાઓમાં જોવા મળે છે.

અભ્યા-૧૧

(૨). ઇંતડી એ રકાર જળવી રાખતું રૂપ છે. આન્તિનું ઇંતિ અને સ્વાર્થિક હ પ્રત્યય લાગતાં ઇંતડી. મણિઅડા માટે જુઓ સૂત્ર ૪૩૦. અજ્જુ-વિ પરથી અજ્જ-વિ અને પછી અજી થવું જોઈએ, પણ અઘ સ્વલ્લુ પરથી અજ્જુહુ-અજ્જહુ (પ્રાચીન હિંદી ‘અજહુ’) અને ‘હજુ’ થયો, તેના હકારની અસરથી ‘હજ’ થયું.

(૩). ઉદ્દ-સૌભાગ્યગણિ, પિશેલ, વૈદ વગેરે સરનો અર્થ સરસૂ ‘સરોવર’ કરે છે. પણ તો સંપેસિઆ સાથે તેનો સંબંધ કોઈ રીતે ન થયે. દૃષ્ટિ-સરની સીધી ગતિને બદલે અશ્રુજલને પરિણામે આડી ગતિ દેખાય છે—થાય છે એવો અર્થ જ સ્વાભાવિક લાગે છે.

(૪) કરેહ એ કારહ એમ પ્રેરક તરીકે લેવાનું છે.

૪૧૫. અનુ<અન્નુ<અન્યદ્. સંયોગલોપનું ઉદાહરણ. પ્રાચીન હિંદીમાં (‘રામચરિતમાનસ’ વગેરેની ભાષામાં) અનુ ધણો જાણીતો. પણ ત્યાં ‘અને’ એવો અર્થ છે. અહીં ‘અન્યથા’, ‘નહીં તો’ એવો અર્થ.

૪૧૫. (૧) ધુમ્મસને લગતી સુંદર ઉત્પ્રેક્ષા.

૪૧૬-૪૧૭. તતઃ>તઓ>તહ>તો, યતઃ>જઓ>જહ>જો એ બીબાં પ્રમાણે કહ.

૪૧૭. (૧) ઉલ્લહ્વહ. સં. હદ્-‘બીનું કરવું.’ પરથી ર-પ્રત્યય લાગી *હદ્-થાય (સરખાવો સમ્+હદ્ર=સમુદ્ર-), તેમ લ-પ્રત્યયથી *હદ્લ-થાય. *હદ્લ >પ્રા હલ્લ-, ઓલ્લ-. પ્રેરકનો અવ્ પ્રત્યય લાગી હલ્લવ્, ઓલ્લવ્. હલ્ >-હ્લ એ પ્રક્રિયાથી હલ્લવ્-, ઓલ્લવ્- ‘ઓલવવું’ (‘હોલવવું’).

૪૧૮. સમ = સમાન. એટલે સમં ‘સાથે’ ઉપરથી આવેલા સમુ = સમાણુ ‘સાથે., ધ્રુવુમાં રકાર જળવાઈ રહ્યો છે, ૩૯૮ સૂત્ર અનુસાર.

(૧) પિયહો પરોક્સહો. અહીં પછી સતિ સપ્તમીના અર્થ છે. વિનાશિત-નો ન્, વિન્નાસિયમાં બંદ ખાતર એવડાયો છે. વિન્નાસિય-(< નિર્ણાશિત-) કથું હોત તો એ છૂટ લેવી ન પડત.

(૬) ચહ્જ્જ, મમિહ્જ વિધ્યર્થ છે. જુઓ ‘વ્યાકરણ’. આપણાં લવિધ્ય આજ્ઞાર્થનાં (‘કરજે’, ‘ભમજે’) રૂપોના મૂળમાં એ છે. હંસિહ્જંત, હંસુતું કર્મણિ વત માન ક્રદંત છે.

(૭). જેમ લવણ પાણીમાં ઓગળી જાય તેમ આ ગોરી, મૂંપડું સમું કરનારો વિદેશ હોવાથી ચૂતા પાણીથી ભીંજતાં, તેનું લવણ (= લાવણ્ય) વિરહ-ક્રશાત્રાં નષ્ટ થઈ રહ્યું છે, એવો ભાવાર્થ સમજાય છે.

(૮). વંકુડઅ-માં હેમચંદ્રે ન નોંધલો-ઉહ-અ-પ્રત્યય છે. વક્ક- > વંક- + -ઉહ-અ- = વંકુડઅ-, પ્રા. યુજ. વાંકુડઉં, 'વાંકડું'.

૪૧૯. દિવેના મૂળમાં વૈદિક દિવે છે. વૈદિક દિવે દિવેની જેમ અપભ્રંશમાં પણ દિવે દિવે છે. અર્વા. યુજ. 'દિએ દિએ'. નાહિ ઉપરથી યુજ. 'ના', પ્રા. હિંદી 'નાહી'.

(૭) ઓહદ્-નું મૂળ અપ + ઘદ્-છે. 'ઘટવું', 'ઘાટો'માં એ ઘાટ છે ઓહદ્- પરથી 'ઝોટ' (નામ). છંદ: ૧૩ + ૧૬ માત્રાનો છે. એકી ચરણો દૂહાનાં એકી ચરણો છે. એકી ચરણો વદનકના છે.

૪૨૦. પશ્ચ-નું પચ્છ-, સ્વાર્થિક પ્રત્યયથી પચ્છઅ-, અને સપ્તમીનું ૩૫ પચ્છઙ્. એમ્વઙ્નું મૂળ એમ-ચિ < એવમ્ + અપિ છે. ચ + એવ = ચૈવ, પ્રાકૃત ચેવ. ન્ચેવ < ઝ્જેઅ, ઝ્જે, પછી ઝ્જે, જે અને ઝિજ, જિ, અર્વાચીન 'જ'. પચ્ચલિઙનું મૂળ *પ્રસ્યલીક હોય. અનીક એટલે 'મોરચો', 'આગલો ભાગ'. અલીક એટલે 'કપાળ'. આ ઉપરથી પ્રત્યલોક એટલે 'વિરુદ્ધ' 'ઊલટું'. સરખાવે પ્રાકૃત પાંડિણીય (= પ્રત્યનીક) 'વિપરીત'.

(૫). આપણે 'મીઠું' લાક્ષણિક રીતે 'અઝલ'ના અર્થમાં વાપરીએ છીએ, જ્યારે પહેલાં લવણ સુદરતાનો લાક્ષણિક અર્થ ધરાવતું. સલવણ 'સુદર' અને તે પરથી અપ. સલોળ-, સલોળય-, સ્ત્રીલિંગ સલોળી અને અર્વા. યુજ. 'સલૂણ', 'સલૂણી'.

પિશેલ નવ-ને સ્વાર્થિક 'નવ-પ્રત્યય લાગી નવન-સિદ્ધ થયો માને છે. પણ નવન-નું પ્રાચીન ૩૫ નવકન-અને હિંદી 'અનોખા', યુજ. 'નોખુ', 'અનોખુ' પિશેજની જાણમાં ન હતાં. નવકન-કાં તો *નવપક્ષ-, *નવવકન-પરતી સંપ્રતિલોપથી સિદ્ધ થયું હોય, અને તો 'અનોખુ'માં 'લોપ'-'અલોપ' વગેરેની જેમ 'અ'નો પ્રદ્રોષ થયો હોય, અથવા નરસિંહરાવે યતાવ્યું છે તેમ અન્યપક્ષ-ઉપરથી અન્નવકન- અને પછી આઘ સ્વરના લોપે નવકન-. આ બીજા વિકલ્પમાં એક મુશ્કેલી એ છે કે અન્નવકન-માં એવડા ન્ન પૂર્વે અઙારનો લોપ થયો માનવો પડે છે. નહીં તો *અન્નવકન- પરથી અર્વાચીન ભૂમિકામાં *અનવકન

થયા પછી જ નવચ્ચ-થઈ શકે, જ્યારે નવમી શતાબ્દી પહેલાંથી જ નવચ્ચ-સંધાયેલું છે.

૪૨૧. સં. ઉક્ત-, કઠ- જેવાનું પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં ઉક્ત-, કઠ- થયું જોઈએ, પણ વચ્ચ-, વહ્- એ મૂળ ધાતુઓની અસર નીચે વુક્ત-, વૂઠ- થાય છે.

વિચ્ચ-ના 'વર્ત્ત્મન્' સાથે ધ્વનિદષ્ટિએ તો સંબંધ નથી જ. પણ અર્થ દષ્ટિએ પણ તે 'માર્ગ' કરતાં 'મધ્ય' સાથે સંબંધ છે. હિંદી 'ખીચ' અને આપણું 'વચ્ચે' એમાંથી આવ્યા છે. 'અધવચ', 'વચાળ', 'વચલુ', 'વચગાળો', 'વચમાં' અને 'વચેટ'માં પણ એ છે. તેના મૂળમાં સં. વ્યક્ત્ હોય.

૪૨૨ (૧) કાયંસાધક સમથં પુરુષને સંબોધીને અન્યોક્તિ છે.

૪૨૨ (૨) ઘંઘલ-ના અર્થ લેખે આપેલો ક્ષકટ શબ્દ બ્રહ્મ પાઠ હોવાનું જણાય છે. સંકટ અર્થ જ બંધ બેસે છે. ઉદાહરણમાં, માઠી દશાથી હતોત્સાહ બનેલા હૃદયને આશ્વાસન છે. જગતમાં સુખની સાથે જ દુઃખ છે. નદીના સુદર પ્રદેશ છે, તેમ નદીના વાંકવળાંક પણ છે.

(૩) સં. આત્મનઃનું અપ્પણુ થયું, અને તે સ્વવાચક સર્વનામ તરીકે વપરાવા લાગ્યું. અપ્પણુના 'પોતે' અને 'બત' બંને અર્થ છે.

દુચ્ચ-દ્વચ્ચડી જેવો પ્રયોગ 'અસહ્ય અશનિપાત', 'વીજળી પડતી' એવા અર્થમાં પુષ્પદંતકૃત 'મહાપુરાણ' (૭, ૧૪, ૨)માં તથા મરણ-દ્વચ્ચડી 'પાહુંડ-દોહા' (૧૦૨)માં મળે છે.

(૬) *દ્રેચ્ચ અને પેહ કે પાહ્ 'જોવું' એમના સંકરથી *દ્રેહ- અને તે પરથી નામ દ્રેહિ થયું હોય.

ઉદાહરણની ભાષા પ્રાચીન છે. નવમી શતાબ્દી પહેલાંના સ્વયંભૂમાં આ પદ ઉદ્ઘટ થયેલું છે, પણ ત્યાં હેમચંદ્રમાં જળવાયાં છે તેવાં પ્રાચીન લક્ષણ નથી જળવાયાં.

છંદ : માત્રા. જુઓ ૩૪૦ (૧) પરનું ટિપ્પણ.

(૭) લેખકમાં અપભ્રંશ ધ્વનિપ્રક્રિયા માટે અસામાન્ય ગણાય તેમ -ચ્ચ- જળવાઈ રહ્યો છે, તેનો 'હ' કે 'ધ' નથી થયો. આ અર્વાચીન વલણ છે.

(૮) કોહુ-ઉપરથી આવેલા ગુજ. 'કોડ'માં અર્થ થોડોક ફરી ગયો છે. 'કોતુક' ને બદલે 'અભિલાષા'ના અર્થમાં તે વપરાય છે.

(૧૦) અપભ્રંશને બદલે શુદ્ધ પ્રાકૃત ઉદાહરણ. 'છંદ અનુકુલ' ચરણદીઠ આઠ આઠ અક્ષર, પાંચમો લઘુ, છઠો ગુરુ, સાતમો એકો ચરણોમાં ગુરુ, એકોમાં લઘુ.

(૧૨) રમણ ઉપરથી 'રમણ્ય' અને પછી રવણ.

(૧૪) શરીરને કુટીનું રૂપક આપ્યું છે. કુટી પરથી કુહી, તેના કુહ-અંગને લઘુતાવાચક સ્વાર્થિક-ઉલ્લ-લાગી, આલિંગનો ર્હ લાગતાં કુહુલ્લી. સરખાવો સં. મઠિકા, પ્રા. મઠિઆ, ગુજ. 'મઠી', 'મઠૂલી'. જુએજુએ-નું મૂળ સં. યુતંયુત- તે પરથી 'જૂજવું' ('નામરૂપ જૂજવાં')='જૂદુખદુ'. બહિણુઅ-સં. મગિનીનું અનિયમિત બહિણી; તેના બહિણ-અંગને સ્વાર્થિક-ઉઅ-પ્રત્યય લાગીને બહિણુઅ- સધાયો છો છે. 'નાનાલાલ' થરથી 'નાનુ,' 'કેશવજી' પરથી 'કેશુ,' 'હિમાંશુ' પરથી 'હેમુ' વગેરે લાડવાચક સક્ષેપોમાં મૂળ આ જ પ્રત્યય છે. આઠમી શતાબ્દી લગભગના રાજસ્થાન-ગુજરાતના શિલાલેખોમાં-ઉક-પ્રત્યયવાળાં વિશેષનામો મળે છે (કકકુક-, શીલુક-, વગેરે). છંદ ૧૬ માત્રાનો વદનક છે. જુઓ ૪૦૭ (૧) પરનું ટિપ્પણ.

(૧૫) પ્રેમપાત્રની પ્રાપ્તિનો વિચાર કર્યા કરે પણ તે અંગે એક પાઈ પણ ખરચે નહીં તેની સરખામણી એવા 'ગેહેનદી' સાથે કરી છે, જે ભાલાનો ખરેખર રણમૂમિમાં ઉપયોગ કરવાને બદલે ઘરમાં બેઠો બેઠો જ મનના ઘોડા દોડાવે છે છંદ વદનક. જુઓ સૂત્ર ૪૦૭ (૧) પરનું ટિપ્પણ. 'હનુમગુ મનવાળો', 'હયુપયુ' એવા અર્થમાં સ્વનફલોભૂષણ જિનેશ્વરસરિના 'કથાકોશ-પ્રકરણ' (ધ.સ. ૧૦૫૨)માં વપરાયો છે (પૃ. ૩૬).

(૧૬) જુઓ ૪૨૦ (૫) પરનું ટિપ્પણ.

(૧૮) અપૂરહ કાલહ = વણખૂદ્યે, કાચી ઉંમરમાં, આયુષ્ય પાક્યા પહેલાં, અકાળે.

(૨૦) 'કેરુ' અને 'તાણુ' ગુજરાતીમાં બિતરો આવ્યા છે. હવે તો માત્ર કાવ્યભાષા પૂરતા જ વપરાય છે. તૃણ-માં ઋકાર જળવાઈ રહ્યો છે.

(૨૧) મઠમીસનું મૂળ મા મૈષી: છે એ ખરું, પણ અર્થનો લક્ષણાથી વિકાસ થયો છે. 'ખીશમાં' એ અભય વચન થયું, એટલે મઠમીસ = અભયવચન, આશ્વાસન. અપભ્રંશમાં મઠમીસ્ ધાતુ તરીકે પણ 'અભયવચન આપવું, આશ્વાસન આપવું' અર્થમાં વપરાય છે.

(૨૩) સં. યાવદ્+દૃષ્ટ - +इका, પ્રા. જાવ+દિદ્ધિઆ, જાઈદ્ધિઅ.

પ્રાકૃત જંપિચ્છઓ 'જે દેખે તે માગતો' (દે. ના. ૩, ૪૪), જંમળઓ 'જેમ ફાવે તેમ બોલતો' (એ જ) આવા જ પ્રકારના શબ્દો છે.

૪૨૩. (૨) ઘુંટ- નો અર્થ 'ઘૂંટડો નહીં' પણ રવાનુકારી લેવાનો છે, એટલે જ 'ધટ ધટ'.

(૪) લોમપટી > *લોવૈવડી > લોવડી > લોઅડી આ ૩૫ મધ્યપ્રદેશના ધ્વનિવલણને અનુરૂપ છે. આપણે ત્યાં લોવડો પરથી 'લોખડી'.

ઉદ્ઠઈ અને વહસઈ પરથી અપભ્રંશભૂમિકામાં પ્રચલિત થયેલા વલણને અનુસરીને સ્ત્રીલિંગ ક્રિયાનામ. ગુજરાતીમાં 'માંગ' 'લાળ' 'પહોંચ', 'સમજ' વગેરે સ્ત્રીલિંગ નામો આ જ પ્રકારનાં.

૪૨૪. એક જ પદમાં સ્વાર્થે હ વાળા ત્રણ શબ્દો એક સાથે વપરાયા છે. ઉત્તરાધીમાં 'વિનાશકાળે વિપરીત શુદ્ધિ' એ જાણીતી કહેવત છે.

વૃત્તિમાં સ્વાઈ નો પણ અનર્થક પાદપૂરક તરીકે નિર્દેશ છે. અર્ધમાગધીમાં સ્વાઈ ના પ્રયોગ મળે છે. જેમ કે તં સે કેળં સ્વાઈ અદટેળં મંતે एवं वुचचइ ('ભગવતી-સૂત્ર' ૧૭, ૨૧) ઔપપાતિક-સૂત્રની ટીકામાં સ્વાઈ નં તિ દેશીભાષયા વાક્યાલંકારે એવું વિવરણ છે ('દેશી શબ્દકોશ').

૪૨૫ (૧) કેહિ પરથી હિંદી કે. પ્રાચીન ગુજરાતીમાં રેસિ વપરાતું રહ્યું છે. તળેળ એ મૂળ તળેળ કારણેળ 'ને કારણે' પરથી. અપભ્રંશમાં અન્યત્ર કિહિ મળે છે :

जं मणु मूढह माणुसह, बंछइ दुल्लह वत्थु ।

तं ससि-मडल-गहण-किहि, गयणि पसारइ हरथु ॥

('કુમારપાલપ્રાતબોધ', પૃ. ૩૭૩)

૪૨૬. પુન:-પુનો-પુણો-પુણુ એવો વિકાસક્રમ. વિનાતું વિણા, પછી વિણ થયું જેથીએ પણ સાદરથે વિણુ થયું છે. અર્વાચીન 'વણુ'=વિના, તેમ જ નગર્થક પૂર્વપ્રત્યય (જેમ કે 'વણુનોતર્યો', 'વણુબોલ્યો'). પદ્યની મૂળભૂત ગાથા માટે શુભો પરિશિષ્ટ.

૪૨૭. અવડય > અવસ > અવસ એવો વિકાસક્રમ છે. સરખાવો > સહસ સહસ > સહસ તૃતીયાનો પ્રત્યય લેતાં અવસેં.

અધીન પરથી અર્ધતત્સમ અદ્વિન્ન- થયું છે. તે પરથી અર્વા, 'આધીન.' આમ આધીન' એ પરાધીન' વગેરે પરથી માત્ર તારવેલું ન પણ હોય; અર્વાચીન ઘડતરનું નહીં, પણ પરંપરાગત હોય.

છંદ ૨૭ માત્રાનો કુક્રમ. એ દ્વિપદી છે. ૧૫મી માત્રા પછી યતિ. માપ ૧૫+૧૨; ગણવિભાગ : ૪+૪+૪+૩ અને ૪+૪+૪.

આ પદ્ય 'પરમાત્મપ્રકાશ' માં પણ મળે છે, જુઓ પરિશિષ્ટ. સૂત્ર ૪૨૯-૪૩૭માં કેટલાક તદ્વિત પ્રત્યયો આપ્યા છે.

૪૨૯. પ્રત્યય -અહ- અને -હહ- છે, તેમને સૂત્રમાં -હહ- અને -હુહ- ૩પે આપેલા છે. આગળ ઉમેરાયેલો હકાર પારિભાષિક છે. સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યયો કે આદેશોના આરંભે એવું સૂચવવા માટે હકાર મૂકે છે કે એ પ્રત્યયો લાગતાં તેમની પૂર્વેનો સ્વર-અંગનો અંત્ય સ્વર-લુપ્ત થાય છે. આવા પ્રત્યયોનું પારિભાષિક નામ હિત્ છે. હિત-અહ એટલે એવો -અહ- પ્રત્યય, જે લાગતાં અંગનો અંત્ય સ્વર લુપ્ત થાય છે. દોસ+અહ=દોસ+અહ=દોસહ-. આ પ્રત્યયો 'સ્વાથે' લાગે છે- 'સ્વઅથે' લાગે છે, એટલે કે એ પ્રત્યયો લાગતાં અંગના મૂળ અર્થમાં કશો ફરક પડતો નથી. પ્રત્યયસહિત કે પ્રત્યયરહિત અંગનો અર્થ એકનો એક રહે છે. એટલે તે સ્વાર્થિક પ્રત્યયો પણ કહેવાય છે. ખરી રીતે તો એવા પ્રત્યયો આત્મીયતા, વહાલ, લાડ, લધુતા, હીનતા, અપકર્ષ વગેરે ભાવજાયાઓ સૂચવવા વપરાતા થાય છે. પછી અતિ પરિચયથી તેમની એ અર્થજાયાઓ ઘસાઈ જતાં તે સ્વાર્થિક પ્રત્યયો બની જાય છે-માત્ર અંગવિસ્તારક પ્રત્યયો બની જાય છે.

સંસ્કૃતમાં ક પ્રત્યય (વાલક વગેરેમાં) પ્રચારમાં હતો. તેમાંથી આવેલા -અ પ્રત્યયનો પ્રદેશ પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં અતિવિસ્તૃત બન્યો. અપભ્રંશમાં તો લગભગ ગમે તે અંગનો-અ-પ્રત્યયથી વિસ્તાર કરવાનું વલણ છે. ગુજરાતીનાં 'છોકરો' ને હિંદીના 'લડકા' એ પ્રકારના અંગો અપભ્રંશના સ્વાર્થિક-અ-પ્રત્યયને આભારી છે. ગુજરાતીમાં વતમાનકૃદંતો, ભૂતકૃદંતો અને 'વિકારી' વિશેષણો વગેરેમાં આ -અ- પ્રત્યય છે.

-હહ-પ્રત્યય, પછીથી -હહ>-અહ- એમ ગુજરાતીમાં ઊતરી આવ્યો છે. મોરુલ્લડ>'મોરલો'.

ખરી રીતે -અહ- અને -હહ- એકલા નથી વપરાતા. -અહય- અને -હહય- એમ -અ-પ્રત્યયના સંયોગે જ તે મળે છે. જુઓ પછીનું સૂત્ર.

હેમચંદ્રનાં ઉદાહરણોનું આધારભૂત અપભ્રંશ સાહિત્ય વિવિધ કક્ષાનું હોવાનું જણાય છે. સ્વયં ભૂ, પુષ્પદંત જેવાની પ્રશિષ્ટ અપભ્રંશ કૃતિઓ ઉપરાંત લૌકિક સાહિત્યમાંથી પણ ઉદાહરણો લેવાયેલાં છે. -અહ- પ્રત્યયનો છૂટા હાથે વપરાશ એ હેમચંદ્રના સમયની સમીપની લોકમોલીનું લક્ષણ હોય એમ લાગે છે. એવા પ્રત્યયવાળા શબ્દો ધરાવતી ભાષા વધુ આ તરફની—વધુ જીવંત છે. આપણા લોકગીતોમાં હ, લ વગેરે સ્વાર્થિક પ્રત્યયોવાળા શબ્દો છૂટથી વપરાયેલા છે ('રાતલડી,' 'વીજલડી,' 'ગરબડિયો,' 'ઝાળીડાં' 'ચૂંદડી,' 'નણુંદલ,' 'પરોણલા,' 'પાણીડાં' વગેરે અનેકાનેક), તે પરથી આવું અનુમાન કરી શકાય છે. ગુજરાતના અંગવિસ્તારક પ્રત્યયો માટે જુઓ 'વાગ્વ્યાપાર', પૃ. ૨૩૪-૨૪૧.

૪૩૦. હેમચંદ્રના વ્યાકરણના પ્રાકૃત વિભાગના પહેલા પાદમાં (સ. ૨૬૯) કિસલય, કાલાયસ અને હૃદયનો ય પ્રાકૃતમાં લુપ્ત થવાનો નિયમ આપ્યો છે, તેને આધારે હૃદયનું હિઅ-ને પછી -અહ- અને -અ-પ્રત્યયો ઉભરાર્ધને હિઅહય-.

બલુલહલહમાં -હલ્લ-, -અહ- અને -અ- એમ ત્રણ પ્રત્યયો સાથે છે. જણાવેલાં કારણો નાચકને વારંવાર યુદ્ધમાં સડોવે તેવાં—તેને ધરથી સતત દૂર અને જોખમમાં રાખે તેવાં છે.

૪૩૨-૪૩૩. આગલા સૂત્રમાં સ્વાર્થિક પ્રત્યયોનું સ્ત્રીલિંગેઈ પ્રત્યયથી સાધવાનો નિયમ આપ્યો છે. પણ ધૂલી જેવા શબ્દ પરથી ધૂલહિઅ અને છે, તે સાધવા આ બે સૂત્રો આપેલાં છે. હેમચંદ્ર પ્રમાણે ધૂલી+અહઅ=- ધૂલહઅ-. ધૂલહઅ-ને સ્ત્રીલિંગનો ફે નહીં. પણ આ પ્રત્યય લાગે છે, અને તે લાગતાં તેની પૂર્વેનાં અનો ફ થાય છે. ધૂલહઅ-ને ઊત્તર આ લાગતાં ધૂલહઆ અને સ. ૪૩૩ પ્રમાણે ધૂલહિઆ.

પરો રીતે તો -અહઅ- પ્રત્યયનું સ્ત્રીલિંગ -અહિઅ- થાય છે. સં-(અ)-ક પ્રત્યયનું સ્ત્રીલિંગ -હકા- છે (બાલક-, બાલિકા-) તે પ્રમાણે ગૌર પરથી *ગૌરહઅ- અને સ્ત્રીલિંગ ગૌરહિઆ થાય. *ગૌરહિઆનું અંત્ય સ્વરના હ્રસ્વભાવના નિયમ પ્રમાણે ગૌરહિઅ, અને ફાનો ફે એમ સ્વરસંકેતની પ્રક્રિયાને લીધે ગૌરહી એમ વિકાસક્રમ છે.

૪૩૨. કુણિ (< ક્વનિ પુ.) અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગ બન્યો છે. કેટલાંક ઇકારાંત પુલ્લિંગ નામો આવી રીતે ઇકારાંત સ્ત્રીલિંગ નામોની અસર નીચે આવેલાં છે. મુજ. 'આગ' (જા.) < આગિ < અગિ < અગ્નિ- આનું બીજું ઉદાહરણ

છે. ગુજ. અને હિંદીમાં ધૂન સ્વાલિંગ છે. હિંદીમાં તો આની અસરથી ફારસી મૂળના આવાજ પણ સ્વાલિંગ છે. અપભ્રંશમાં મૂળના લિંગતંત્રના થયેલા પરિવર્તન માટે જુઓ સૂત્ર ૪૪૫.

૪૩૫. જુઓ સૂત્ર ૪૦૭ (૧) પરનું ટિપ્પણ. ઉદાહરણો ક્રમય લાઉ.

૪૩૭. તલ્લ=સં-તા પ્રત્યય (ચીરતા વગેરેમાં)

‘વ્વણનું’ મૂળ વૈદિક ‘ત્વન’ છે. ‘ત્વન-ના -ત્વ-નો દ્વિવિધ વિકાસ થાય છે. ઉચ્ચારણમાં ઓષ્ઠચત્તા પ્રધાન રહેતા બની ઓષ્ઠચત્તા અને તૂની સંધાપતા મળીને -ત્વ- > -વ્વ- એવો વિકાસ થયો છે, અને દંત્યતા પ્રધાન રહેતાં -ત્વ- > -ત્ત- એવો વિકાસ થયો છે. આથી ‘ત્વન’ માંથી ‘વ્વણ’ અને ‘ત્તણ’ પ્રાપ્ત થાય છે. ‘નાનપણ’, ‘મોટપણ’, ‘પોતાપણ’, ‘બાળપણ’ વગેરેમાં ‘પણ’, ‘પણ’ અને ‘હેરાતન’માં ‘તણ’ ગુજરાતીમાં પ્રચલિત છે. ‘શરાતન’, ‘પુરુષાતન’, સં. ‘શરાયતન’, ‘પુરુષાયતન’ પરથી છે.

સૂત્ર ૪૩૮થી ૪૪૩ કેટલાક કૃત્ પ્રત્યયોને લગતાં છે.

૪૩૮. સં. ‘તઠય’, ‘ફતઠય-પરથી સ્વાથિંક-અ- ઉભરાઈને અપભ્રંશના પ્રત્યયો થયા છે. ‘એઠવડે’ પરથી > ‘એઠવડે’ > ‘ફઠવડે’ > ‘અવું’ > ‘વું’ (કરેઠવડે > કરેઠવડે > કરિઠવડે > કરિઠવડે) એવો વિકાસ થયો છે.

૪૩૮ (૧) રકાર જળજતાં રૂપો ધ્યાનમાં રાખવાં.

ધું માટે જુઓ સૂત્ર ૩૬૦ (૧) પરનું ટિપ્પણ. સંદર્ભ વિના અર્થ અસ્પષ્ટ રહે છે.

(૨) અતિશય અનુરાગને ભાગે સહન કરવાનું પણ ધણું હોય છે. રત્ત-શ્લિષ્ટ છે. ‘રાતુ’ અને ‘અનુરક્ત’ એમ બે અર્થ.

(૩) સોણવા, જમ્ગેવા ક્રિયાવાચક નામ તરીકે વપરાયાં છે. ‘સૂવું’, ‘જળવું’.

૪૩૯-૪૪૦. ‘ફ’ પ્રત્યયવાળા સંયંધક ભૂતકૃદંતો પરથી અર્વાચીન હિંદીના શૂન્ય પ્રત્યયવાળાં રૂપો (માર કર, બોલ કર વગેરેમાંનાં માર, બોલ) પ્રાપ્ત થયાં છે. ‘ફ’ પ્રત્યયવાળાં રૂપો પરથી ગુજરાતીનાં સં. ભૂ. કૃદંતો આવ્યાં છે (કરિડ > કરી). બંને સંસ્કૃતના સોપસર્ગ ધાતુને લાગતા -ય પ્રત્યય (અનુગમ્ય વગેરેમાંના) પરથી થયા હોય : એકમાં ય > ફ, બીજામાં વિશ્લેષથી ‘ફ’.

વૈદિક 'ત્વી' પરથી 'અપિ', 'અપિને' પછી અવિ, અવિ, ઇવિ: વૈદિક 'ત્વીન' પરથી અપિણુ, અવિણુ. સંજ્ઞાક અને હેત્વથ' કૃદંતના ચારપાંચ પ્રત્યયો હોવા એ આધારભૂત સામગ્રીના મૂળમાં વિવિધ ભાલીઓ હોવાનું સ્પષ્ટ છે.

૪૩૯. (૧). 'તો શું આકાશમાં ચડી જઈશું ?' એ જીવંત લોકભાલીનો રૂઢિપ્રયોગ છે.

ચઢાહું, મરાહું. અહીં તેમ જ અન્યત્ર ધણે સ્થળે વર્તમાન ભવિષ્યાર્થક છે. જુઓ 'વ્યાકરણ'.

(૩) વિષ્ણો એક અર્થ 'પાણી' પણ છે. સંભવત: 'મુંજ' સ્પષ્ટ છે. 'મુંજ' ધાસ અને 'મુંજ' રાજ. ઢોહ પરથી અર્થફેરે ગુજરાતી 'ઠાવું' આવ્યો છે.

(૪) 'દૃઢિ' અનુગ છે હિઅય-દૃઢિ એટલે 'હૃદયથી', 'હૃદયમાંથી'. આપણો 'થી' દંત્ય રૂપ થિઢ માંથી છે. પ્રાચીન પ્રયોગોમાં અને અત્યારની કેટલીક ભાલીઓમાં જો 'થો', 'થી', 'થુ' એમ વિકારી છે, તે હોંતડના રૂપાંતર હુતડ > હતડ ઉપરથી થયો છે.

૪૪૦. ઉદાહરણ ધડી કાઢેલું છે

૪૪૧. 'અં' એ વિધ્યથ' કૃદંતનો પ્રત્યય હોઈ હેત્વથ' કૃદંત માટે વપરાય છે. 'અં' એ સંસ્કૃત ક્રિયાવાચક નામ સાધતો 'અન' પ્રત્યય જ છે (ગમન-, કરણ- વગેરેમાંનો). 'અનવાળા' અંગને પછીનો 'હું' અને તૃતીયા-સપ્તમીનો 'હિ' લાગી 'અંજહું', 'અંજહિ' સધાયાં છે.

રાજસ્થાનીમાં કરણો, ફિદી કરના, મરાઠી કરણે વગેરે રૂપોનો સંજ્ઞાક હેત્વથ' માટે વપરાતા 'અંજઅંતી' રૂપો સાથે છે. મુંજજહિ' ન જાડ માટે જુઓ ૩૫૦ (૧) પરનું ટિપ્પણ. ૪૪૨ (૧), (૨) ધડી કાઢેલાં ઉદાહરણ છે.

૪૪૨. ઉદાહરણો પ્રાચીન પરંપરાના સાહિત્યમાંથી છે. કીલદિ, તિદસા-વાસ પ્રાચીન રૂપો છે.

૪૪૩. ગુજરાતીમાં 'જો' ને અદલે 'જણો' પ્રત્યય છે. 'મારજણો' 'માલજણો' વગેરે. આમાં 'માર' વગેરેનો 'ક' પ્રત્યયથી વિસ્તાર થયેલો છે.

૪૪૪. (૨) મૂળ પ્રાકૃત તથા એ જ ભાવના સંસ્કૃત પદ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ.

(૩) ઉદ્ભુ એ ને અદલે જંદખાતર ઉદ્ભુ. ગુજરાતી 'તાગ' શબ્દ 'થાહ'માંથી નથી ઊતરી આવ્યો.

(૪) નજર ઉતારવા—અનિષ્ટને અળગું રાખવા લૂણ ઉતારવાની, મીઠું ઉતારીને દેવતામાં નાખવાની પ્રથા જાણીતી છે. જિનદેવ પરથી ઉતારીને દેવતામાં નાખેલું લૂણ માનો, ‘સલૂણા’ મુખથી થયેલી અદેખાઈથી પ્રેરાઈને અગ્નિપ્રવેશ કરે છે, એવી ઉત્પ્રેક્ષા છે.

(૫) તુલના માટેના પદ્ય માટે જુઓ પરિશિષ્ટ. છંદ : ૧૧ + ૧૦ માપનો જણાય છે. ત્રીજું ચરણ અધૂરું છે. સોદેહ એવો પાઠ કદપીએ તો છંદ જળવાઈ રહે.

૪૪૫. લિંગમાં થયેલા ફેરફારોના મૂળમાં ધણુંખરું કાં તો અંત્ય સ્વરોનું. અથવા તો અર્થનું સાદૃશ્ય હોય. પછીથી સ્ત્રીલિંગનો ઈકાર લઘુતાનો, તો નપુંસક-લિંગ સામાન્ય સ્વરૂપનું વાચક બનતાં, અનુકૂળતા અનુસાર કોઈ પણ પુલિંગ અંગને એ પ્રત્યયો લાગવા માંડ્યા, અને નપુંસકલિંગ અને પુલિંગના ભેદક એકબે પ્રત્યયો હતાં, તે પણ લુપ્ત થવા જતાં, તેમની વચ્ચે કેટલીક વાર ખરેખર સંશ્રમ પણ થતો હોય. અંત્રી ‘આંતરડી’ એ નાનું ‘આંતરકું’ એવા અર્થમાં છે.

૪૪૬. આ સૂત્ર શૌરસેની પ્રભાવવાળા અપભ્રંશ સાહિત્યને પણ હેમચંદ્ર ઉપયોગમાં લીધું હોવાનું સ્પષ્ટ છે. ત્ > દ્ એ પ્રક્રિયાવાળાં ચાર રૂપો અને દ્ને જળવાઈ રાખતું રૂપ ‘શૌરસેની’ પણ દર્શાવે છે.

છંદ ‘માત્રા’. જુઓ ૪૫૦ (૧) પરનું ટિપ્પણ.

૪૪૭-૪૪૮. આ સૂત્રો માત્ર અપભ્રંશને નહીં પણ સમસ્ત પ્રાકૃતપ્રકારોને લગતાં છે. બોલીઓનું વધતુંઓછું મિશ્રણ સાહિત્યભાષામાં અનિવાર્ય હોય છે, અને પદ્યસાહિત્યમાં છંદને સાચવતા કેટલીક વાર પ્રાચીન ભૂમિકાનાં, કેટલીક વાર જોલ્યાલનાં તો કેટલીક વાર સંબદ્ધ બોલીઓનાં રૂપો અને પ્રયોગો પણ વપરાય છે. ઉપરાંત અપભ્રંશ ઉપર સાહિત્યિક પ્રતિષ્ઠાને કારણે સંસ્કૃતપ્રાકૃતનો સારો એવો પ્રભાવ રહેતો—ધણા અપભ્રંશ કવિઓ સંસ્કૃતપ્રાકૃતના વ્યુત્પન્ન પંડિત હતા. એટલે સાહિત્યિક અપભ્રંશમાં સંસ્કૃતપ્રાકૃતની અસરવાળાં શબ્દો, રૂપો, પ્રયોગો છૂટથી વપરાતાં. અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતામાં પણ આપણે પુષ્કળ સંસ્કૃત શબ્દોનો, તો કવચિત વિભક્તિરૂપ કે આખ્યાતિક રૂપનો ઉપયોગ કરીએ જાણીએ ને.

પરિશિષ્ટ

૩૩૦/૧ સાથે સરખાવો :

મરગય-વન્નહ પિયહ ઉરિ પિય ચંપય-પહ-દેહ ।

કસવટ્ટહ દિન્નિય સહહ નાહ સુવન્નહ રેહ ॥

(કુમ'રપાલપ્રતિબોધ; પૃ. ૧૦૮)

‘મરગના વાન વાળા પ્રિયના ઉર પર ચંપાની દેહક્રાન્તિ વાળા પ્રિયા, કસોડીના પથર પર સોનાની રેખા દીધી હોય તેવી શોભે છે.’

૩૬૦/૨ સાથે સરખાવો :

દે સુઅણુ પસિઅ ઇંહિ પુણો વિ સુહાઈ રુસિઅવાઈ ।

પસા મઅચ્છિ મઅલંછણુજ્જલા ગલહ છળ-રાઈ ॥

(સપ્તશતક, ૫/૬૬)

(હે સુતનુ, અત્યારે પ્રસન્ન થા. રસણાં પછી પણ સહેલાઈથી લઈ શકાશે. મૃગાક્ષી, આ ચ દ્રોનજૂવલ ઉત્સવરાત્રી વહી જાય છે.)

ટીકાકાર દે સુઅણુને સ્થાને દે સુહા ‘સુભગ’ એવો પાઠ નોંધે છે. એ પાઠાંતર લેતાં પૂર્વ દળ નાયકને અને ઉત્તર દળ નાયિકાને સખાધીને દ્વિતીએ કહેલો સમજવો. ટીકાકારે નોંધેલું પાઠાંતર લેતાં ગાથાના પૂર્વ દળનો ભાવાર્થ ‘હેમયંદ્રે આપેલા કુહાના પૂર્વાર્ધની નિકટ આવે છે. ‘વજ્રજલગ્ન’ની એક ગાથાનું ઉત્તર દળ પણ આવા ભાવનું છે :

માળેણ મા નહિજ્જસુ ણાણંસિણિ ગલહ છળ-રાઈ ।

(વજ્રજલગ્ન, ૧૨/૩૫)

‘માનીની, માનથી પીડા મા. ઉત્સવરાત્રી વહી જાય છે.’

૩૩૩/૩ સ થે સરખાવો :

કસ ન મિદહિ હિયયં અણંગ-સર-ધોરણિ ઠવ નિવહંતી ।

વાલાઈ વાલિય લોયણ ફુરંત-મયણાલસા દિટ્ટી ॥

‘માલાની તીરછી આંખોમાં સ્ફુરતા પ્રેમને લીધે અલસ અનેલી દટ્ટિ, અનંગની શરધારાની જેમ, પડતાં જ કોનું હૃદય ન ભેદે ?’

૩૩૧ સાથે સરખાવો :

જગદાહ્લાદકશ્રંદ-પ્રતાપોઽસ્ત્રંદ-મંડલઃ ।

વિધિના નનુ ચંદ્રાર્કાવેકીકૃત્ય વિનિર્મિતઃ ॥

(કથાસાગર, ૧૨/૨૪/૫)

૩૩૨ (૨) સાથે સરખાવો :

ઈં સગુણી પિંડ ણિગુણં, ણિલ્લક્ષણુ ણીસંગુ ।

એકંહિ અંગિ વસંતાહં, મિલિંડ ણ અંગહિ અંગુ ॥

(પાહુ-દોહા, ૧૦૦)

આ જ ભાવ 'સુરસાગર'ના ૮૬ માં પદમાં પણ વ્યક્ત થયો છે.

૩૩૩ સાથે સરખાવો :

હત્થેસુ અ પાહસુ અ અંગુલિ-ગણનાઈ અઙ્ગઆ દિઅહા ।

અંહિ ઉણ કેણ ગણિજ્જહંતિ ભાણં રુઅઈ મુદ્ધા ॥ (સપ્તશતક, ૪/૭)

'હાથની અને પગની આંગળીથી ગણના કરતાં (પણ અવધિના) દિવસો બાકી વધ્યા. હવે તે શેનાથી ગણવા?' એમ બોલીને મુઘ્ધા રહે છે.

૩૪૦/૧ સાથે સરખાવો :

વરિ સ્વજ્જઈ ગિરિ-કંદરિ કસેરુ ।

જહં દુજ્જણમહાવંકિયાઈ, દોસંતુ કલુસ-ભાવંકિયાઈ ॥

(મહાપુરણ, ૧/૩/૧૨-૧૩)

૩૪૦/૨ સાથે સરખાવો :

કસરેક-ચક્ર થક્રે ભરમ્મિ ધવલેણ સૂરિયં હિયણ ।

હાર્કિં ન સ્તંભિજ્જહંતુ જુનોહં દોહિ-મિ દિસાહિ ॥

(જ'બ્બુસામિયા, ૭, ૬, ગાથા ૬)

૩૪૧/૧ અને ૨ સાથે સરખાવો :

અહંતેસુ વરં વાસો સમયં હરિણેસુ જત્થ સચ્છંદો ।

ન ય પરિસાણિ સામિય સુવંતિ જહિં દુવયણાઈ ॥

((વમલસૂરિ, 'પદમચરિત્ર' ૩૫/૧૧)

કૂલેસુ ગિરિ-જહંતિ નિવસામિ વરે અરણ્ણ-વાસમ્મિ ।

ન ય સ્વલ-વયણસ્સ ગેહં પવિસામિ પુણો મણઈ રામો ॥ (એ જ, ૩૫/૧૭)

વત્થાઈ વક્કલાઈ વિત્થિન્ન-સિલાયલાઈ સયણીયં ।

અસણં જત્થ ફલ્લં તં રન્નં કહં ન રમણીયં ॥ (નાણપંચમીકહા, ૬/૫૧)

‘જ્યાં વદકલનાં વસ્ત્ર, વિસ્તીર્ણું શિલાતલની પથારી ને ફળોતું ભોજન (સુલભ) છે, તે અરણ્ય કેમ રમણીય ન (માનવું) ?’

૩૪૩/૨ સાથે સરખાવો :

જેળ વિના ણ જિવિજ્જઈ અણુણિજ્જઈ સો કઠાવરાહો વિ
પત્તે વિ ણઅરદાદે મળ કસ ણ વલ્લહો અગ્ગી ॥
(સપ્તશતક, ૨/૬૩)

‘જેના વિના જીવી ન શકાય, તેને અપરાધ કર્યો હોય તો એ મનાવવો પડે. નગર સળગતું હોય ત્યારે પણ અગ્નિ કેને વહાલો ન હોય ?’

‘વજ્રમલગ્ગ’માં (૫૫૭) મળતી આ જ ગાથામાં વલ્લિજ્જઈ ‘(શરીર) ન વળે-ન સાડું થાય’ એવું પાઠાંતર છે. પ્રાકૃતપૈંગલમાં (માત્રાવૃત્ત ૫૫) પણ આ ગાથા મળે છે.

૩૫૦/૨ સાથે સરખાવો :

રવકીયસુદરં મિત્તવા નિર્ગતૌ ચ પાયોધરૌ ।
પરકોયશરીરસ્ય ભેદને કા કૃપાલુતા ॥
(સુભાષિતરત્નભાંડાગાર, પૃ. ૨૫૬, શ્લોક ૨૬૪)

‘સ્તનો પોતીકું ઉદર ભેદીને નીકળ્યા છે, (તો) પારકું શરીર ભેદવામાં (એ) શું દયાળુ થવાના હતા !’

૩૫૧/૧ સાથે સરખાવો :

અન્ના પઈ નિયચ્છઈ જહ પિઠ્ઠિરણમુદ્દે ન દેસિ તુમં ।
મા સહિયણસ્સ પુરઓ ઓગુઠ્ઠિ નાહ કાહિસિમો ॥
(પઉમચરિય, ૫૬/૧૫)

‘ખીજી પતિને એમ દયાણુ કરે છે કે તમે સંગ્રામને મોખરે પીઠ ન ફેરવશો. નાથ, રખે આપણે સખીઓની આગળ હલકા પડીએ.’

૩૫૨ ‘શૃંગારપ્રકાશ’, પૃ. ૧૨૨૨ ઉપર આ દોહો મળે છે. ઉપરાંત સરખાવો :

પાસાસંકી કાઓ જેચ્છદિ દિણ્ણં પિ પહિઅ-ઘરણીણ ।
ઓણંત-કરઅલોગલિઅ-વલઅ-મઙ્ગ-ટ્ઠિઅં પિહં ॥
(સપ્તશતક, ૩/૫)

‘નમતી હથેળીને ઠારણે સરી ગયેલા બલોયાની વચ્ચે રહેલો પિંડ પથિક-ગૃહિણીએ આપ્યાં છતાં, પાશની આશંકાથી, કાગ (ખાવા) ધમ્મતો નથી’.

કાગ ડહાવળ ઘણ સ્વહી, આયા પીવ મહક

આધી ચૂહી કાગ-ગલ, ઓધી ગઈ તહક ॥

(સંસ્થાની દોહા, પૃ. ૨૩૮ ઉપર)

૩૫૭/૨ આ 'સરસ્વતીકંઠાભરણ' ૨/૭૬માં તથા 'શંગારપ્રકાશ', પૃ. ૨૩૮ ઉપર મળે છે.

૩૬૪ સરખાવો :

વિહલુદ્ધરણ-સહાવા હુવંતિ જઈ કે વિ સપુરિસા ॥

[સપ્તશતક, ૩/૮૫(૨)]

'દુખિયાનો ઉદ્ધાર કરવાના સ્વભાવવાળા તે કોઈક જ સપુરુષો હોય છે.'

૩૬૫/૧ સરખાવો :

નયણાઈ નૂળ જાઈસરાઈં વિયસંતિ વલ્લહં દદતું ।

કમલા ઇવ રવિ-કરવોહ્યાઈં મહલેંતિ ઇયરમ્મિ ॥

(બુઝામિનિષ્ઠિદ્યારિય, પૃ. ૨૮, પદ્ય ૩૩)

'ધર્મેપદેશમાલા-વિવરણ' પૃ. ૧૨૭ તથા ૧૫૩ ઉપર,

જાઈસરાઈં મન્ને ઇમાઈં નયણાઈં હોંતિ લોયસ્સ ।

વિયસંતિ પિણ દિદ્ધે અવ્વો મહલેંતિ વેસમ્મિ ॥

(ગાહારયણદોસ, ૫૨)

અહપસણુ મુહુ હોઈ સંભાસણુ પહિવજ્જઈ ।

પુવ્વ-મવંતર-ણેહુ જણ-દિદ્ધે જાણિજ્જઈ ॥

(મહાપુરાણ, ૮/૫/૧૩-૧૪)

'મુખ અતિ પ્રસન્ન થાય, સંભાષણ કરે : (આમ) પૂર્વભવનો શ્રેષ્ઠ લોકોની દૃષ્ટિથી જણાઈ આવે.'

જાઈસરાઈં મન્ને ઇમાઈં નયણાઈં લોઅ-મજ્ઝમ્મિ ।

જં પઠમ-દંસણે ત્તિચય મુણંતિ સત્તુ મિત્તં ચ ॥

(જિનદત્તાખ્યાન, પૃ. ૪૭, પદ્ય ૪૪)

૩૬૬/૧નું અનુકરણ 'પાહુડોહા' ૮૮માં મળે છે :

સયલ-વિ કો વિ તહાપ્પહઈ સિદ્ધત્તણહુ તણેણ ।

સિદ્ધત્તણુ પરિ પાવિયઈ ચિત્તણં નિમ્મલણ ॥

૩૬૭/૧ સરખાવો :

જઈ સો ન ઇઈ ગેહં તા દૂઈ અહોમુહી તુમં કીસ ।

સો હોહી મજ્ઝ પિઓ જો તુજ્ઞ ન સંહણ વયણં ॥

(વજ્રસૂત્ર, ૪૧૭)

‘હે દૂતી તે ઘેર નથી આવતો તેમાં તારું મોં કેમ નીચું છે : તારું વચન (તથા ‘વદન’) જે ખડિત ન કરે તે જ મારો પ્રિય હોય.’

૩૬૭/૩=પરમાત્મપ્રકાશ ૨/૭૬.

(પાઠાંતર બલિકિંઝ માણસ-જમ્મલા દેવલંતર પર સારુ ।)

૩૬૭/૬ સરખાવો :

કિં ગતેન યદિ સા ન જીવતિ, પ્રાણિતિ પ્રિયતમા તથાપિ કિમ્ ।

ઇત્યુદીક્ષ્ય નવમેધમાલિકાં, ન પ્રયાતિ પથિકઃ સ્વમન્દિરમ્ ॥

(ભટ્ટૃહારિ, શૃંગારશતક ૬૭)

૩૬૮. સાથે સરખાવો : માલહ-વિરહે રે તરુણ-મસલ મા રુવસુ નિચ્છરુક્વંઠં ।

(વજ્રમલગ્ગા, ૨૪૧)

‘રે તરુણ જ્રમર, માલતીવિરહે તું જાંચે ગળે ભરપૂર રે નહીં.’

૩૭૦/૨ ઉત્તરાધૃ સાથે સરખાવો :

સા તુજ્ઞ વલ્લહા, તં સિ મજ્ઞ, વેસો સિ તીઅ. તુજ્ઞ અહં । (સપ્તશતક, ૨/૨૬)

‘એ છે તને વહાલી, તું છો મને; તું છો એનું ધિક્કારપાત્ર, (તો) હું છું તારું’

૩૭૬/૧ = ‘કુમારપાલપ્રતિબોધ’, પૃ. ૨૫૭ ઉપરનું પદ.

(પાઠાંતર : થોડા, ઇંડ કાયર ચિંતંતિ, કહ ઉજ્જોડ.)

ઉપરાંત સરખાવો :

અમ્હિ થોવા રિંડ બહુય, એહ અમણૂસહ ગણણ ષયટ્ટહ ।

એકહ સૂરહ ડગયણિ, તારો-નિયરુ અસેસુ-વિ ફિટ્ટહ ॥

(કથાકોશ-પ્રકરણ ૪૬૩, પં. ૨૮-૩૦)

૩૭૭/૧ ‘કુમારપાલપ્રતિબોધ’, પૃ. ૮૬ ઉપરનું પદ.

૩૮૨/૧ સાથે સરખાવો :

ચણસારતાર-ળઅળાણ ગૂઢ-કુસુમોચ્ચયો ચિહુર-મારો ।

સસિ-રાહુ-મલ્લ-જુજ્ઞ વ દસિદમેળ-ળઅળાણ ॥

(કપૂરમંજરી, ૨-૨૧)

‘કપૂર જેમ ચમકતા નયનોવાળી (તે સુંદરીના) કેશકલાપમાં ગૂઢ પુષ્પપુ જ છે. (તેથી એ) હરિણાક્ષીએ જાણે કે શશી અને રાહુનું મલ્લયુક્ત અતાવ્યું.’

૩૮૮/૧ સાથે સરખાવો :

મા સુમરસુ ચંદણ-પલ્લવાણ કરિ-ળાહ ગેળહ તિણ-કવલં ।
જં જહ પરિણમહ દસા તં તહ ધીરા પઢિચ્છંતિ ॥

(વજ્રજાલગ્ગ, ૧૬૨)

‘હે ગજપતિ, ચંદનપલ્લવોને (હવે) ન સંભાર. ધાસનો કોળિયો લઈ લે. જે (ભગ્ય)દશા જે રીતે આવે છે, તેને ધીર પુરુષો તેમ જ સ્વીકારી લે છે.’

૩૮૯/૨ સાથે સરખાવો :

છપ્પય ગમેસુ કાલં વાસવ-કુસુમાઈ તાવ મા મુયસુ ।
મન્ને જિયંતો પેચ્છસિ પડરા રિદ્ધિ વસંતરસ ॥

(વજ્રજાલગ્ગ, ૨૪૪)

‘જમર (જેમ તેમ) વખત ગાળી કાઢ. બહેકાના ફૂલને તો ન જ છોડી દેતો. માનજે કે જીવતો હઈશ તો વસંતની પ્રચુર રિદ્ધિ તું જોઈશ.’

૩૮૯/૧=પરમાત્મપ્રકાશ ૨૭૦.

(પાઠાંતર : વિસય જુ, બલિકિજ્જહં હહં તાસુ, સો દહ્વેણ જિ, સીસુ
સ્વહિલ્લહ જાસુ). તથા સંત-ચ્ચાઈ ચાઈ સ્વલ્લાહો મુંહિઓ ચેવ ।

(પુલ્હધંયંદ-ચરિય, પૃ. ૨૧૭, પં ૨૮, ગાથા ૧૯૩)

૩૯૦. કહ કહ-વિ તુહિવસેણં ।

(જુગાઈજિણ્ણંદચરિય, ગા. ૩૬૪, પૃ. ૩૦.)

૩૯૧/૨. ‘વૃત્તજાતિ-સમુચ્ચય’માં બ્રોદિ = વ્રૂતે મળે છે. એ અપજ્જંશ દોહાની થોડીક અશુદ્ધિ સુધારી લેતાં પાઠ નીચે પ્રમાણે છે :

ણ્યહં મત્તહં અંતિમહ, જાવહિ દુવહહ મોદિ ।

તો તહુ ણામેં રહ્હ ફુહુ, હંદહ કહ-જણુ બ્રોદિ ॥ (૪,૩૭)

૩૯૫/૧ સાથે સરખાવો :

પંહુરં જહ-વિ રજ્જણ મુહં કોમલંગિ સ્વહિઆ-રસેણ ।

દિજ્જણ પુણ કવોલ-કજ્જલં તા હહેજ્જ સમિણો વિહંબણં ॥

(કપૂરમંજરી, ૩/૩૩)

‘હે કોમલાંગી, તારું મુખ ખડીના પાણીથી ધોળવામાં આવે અને ગાલે કાળળ લગાડવામાં આવે તો તે ચંદ્રનું અનુકરણ સાધે.’

અન્યા-૧૨

૩૯૫/૨ = 'કુમારપાલપ્રતિબોધ', પૃ. ૧૦૮ ઉપરતું ૫૬.

(પાઠાંતર : ચૂડહ, નિહિત્તુ, સાસાનલિણ, સંસિત્તુ.)

ઉપરાંત સરખાવો :

કાહિ-વિ વિરહાણલુ સંપલિત્તુ, અંસુજલોહલિહ કવોલે ઘિત્તુ ।

પલદ્દઈં હસ્થુ કરંતુ સુણ્ણુ, દંતિમુ ચૂડલ્લહ ચુણ્ણુ ચુણ્ણુ ॥

(જ'બૂસાભિય(રઉ, ૪, ૧૧, ૧૨)

૩૯૫/૪ 'સંગારપ્રકાશ' પૃ. ૨૬૯ ઉપર તથા ૧૦૬૯ ઉપર બ્રષ્ટ ૩૫માં.

૩૯૫/૬ સાથે સરખાવો :

જેણ જાણ્ણ રિહ ણ કંપંતિ...

તેં જાણં કવંણુ ગુણ્ણુ...

કિં તણ્ણ તેણ જાણ્ણ...

(સ્વયંભૂષંદ, ૪/૨૭)

'તેના જ-મવાથી રિપુઓ ન કંપે...તેના જ-મવાથી શો લાલ...તે પુત્રના

જ-મવાથી થું ?'

ઉપરાંત સરખાવો :

'બેટા જાયા કવણુ ગુણુ, અવગુણુ કવણુ મિએણુ ।

જાં ઊભાં ધર આપણી, ગંજળે અવરેણુ ॥'

(રાજસ્થાની દોહા, પૃ. ૬૨૭)

૩૯૫/૭ તં તેત્તિયં જલં સાયરસ સોચ્ચેવ પરમ-વિચારો

एककं वि पलं तं नत्थि जं पिवासं निवारेइ ।

(છપ્પણ્ણય-ગાહા-કોસો, ૧૪૭)

૩૯૬/૧ ઉત્તરાધ' સાથે સરખાવો :

રે રે વિહવ્વ મા મુયસુ દુઝ્જણં ગિલસુ પુણિમાયંદં ।

(વજ્જલગ્ગ, ૪૮૩)

'રે રાહુ, કુપ્ત પૂણિ'માયંદ્રને છોડી ન દે, ગળી જા.'

૩૯૬/૪ 'દોહાપાહુ' ૧૭૭માં આ બ્રષ્ટ ૩૫ માં મળે છે. ઉપરાંત સરખાવો.

सज्जन बिलुरे जो मिले, पलक न मेलूं पास ।

रोम रोम में मिलि रहूं, ज्यों फूलन में बास ॥

૪૦૧/૪ સરખાવો :

नीचैः शंस हृदि स्थितो हि ननु मे प्राणेश्वरः श्रोव्यति । (અમરુશતક)

તથા 'હરુએ કહુ મો હિય બસત સદા બિહારીલાલ' (સત્તસર્થ)

૪૦૬/૧ તે ઉપરાંત સરખાવો :

તાવ-ચિચય ગલગડ્ડિં કુળંતિ પરવાઈ-મત્ત-માયંગા ।

ચરણ-ચવેહ-ચહક્ક ન દેઈ જાવ દેવ-સૂરિ-હરી ॥

(પુરાતન-પ્રબંધ-સંગ્રહ, પૃ. ૨૬, પદ્ય ૭૧)

અઠ્ઠો કિં નામ મણ વિચ્છોહો કસઈ પુરા રહો ।

પહિયા જેનાકંડે દુક્ખ-ચહક્કા મહ સિરમ્મિ ॥

(જનક-કથાનક, પૃ. ૯૧, પદ્ય ૪૧૦)

૪૦૬/૨ સાથે સરખાવો :

તાવ ચિચય ઢલહલયા જાવ ચિચય નેહ-પૂરિય-સરીરા ।

સિદ્ધતથા ડળ છેયા નેહ-વિહૂળા સ્લીહંતિ ॥

(વજ્રસૂત્ર, ૫૫૮)

‘ત્યાં સુધી જ કોમળ હોય છે—જ્યાં સુધી તેમનું શરીર સ્નેહપૂર્ણ હોય છે : સરસવ તેમ જ વિદગ્ધજન સ્નેહવિહીન થતાં ખલ (૧ કુષ્ટ, ૨ ખોળ) બની જાય છે.’

૪૧૪/૨નો ‘દોહાપાહુડ’ ૧૬૯માં પડ્યો છે. અર્થ ઊલટાંસુલટાં છે.

૪૧૪/૪ સાથે સરખાવો :

પહઈ સો વિ પડથો અહં અ કુપ્પેડ્ડ સો-વિ અણુણેડ્ડ ।

ઈઅ કસ-વિ ફલઈ મણોરહાણં માલા પિઅઅમમ્મિ ॥

(સપ્તશતક, ૧/૧૭)

‘પ્રવાસે ગયેલો એ પણ આવશે, હું કોપ કરીશ, અને તે પણ (મને) મનાવશે —પ્રિયતમ પ્રત્યેના મનોરથોની આવી માળા કોઈકની જ ફળે.’

આવિહિઈ પિઓ ચુંવિહિઈ નિદુરં ચુંવિરૂળ પુચ્છિહિઈ ।

દઈણ કુસલ ત્તિ તુમં નમો નમો તાળ દિવસાળં ॥

(વજ્રસૂત્ર, ૭૮૪)

‘પ્રિય આવશે, ગાઢ સુખન લેશે, ચૂમીને પૂછશે “પ્રિય, તું કુશળ છો ને?” —આવા દિવસોને અનેક નમસ્કાર.’

૪૧૮/૧ ‘શૃંગારપ્રકાશ’, પૃ. ૨૮૦ ઉપર શ્લોક ૩૫માં.

૪૧૮/૬ = ‘કુમારપાલપ્રતિબોધ.’ પૃ. ૧૨ ઉપરનું પદ્ય.

૪૧૮/૭ = ‘દોહાપાહુડ’, ૧૭૬નો આરંભ.

૪૧૯/૧ ધમ્મિ ન વેચ્ચઈ રૂઅડ્ડ । (જિનકતાખ્યાન-દ્વય પૃ. ૨૯, પદ્ય ૧૧૪.)

૪૧૯/૫ સાથે સરખાવો.

જસુ પવસંત ન પવસિયા મુઝઅ વિઓઝ ન જાસુ ।

લજ્જિવજ્જં સંદેસહત્ત દિતી પહિય પિયાસુ ॥ (સંદેશરાસક, ૭૦)

૪૨૦/૩ =સરસ્વતીક ઠાભરણ, ૩/૬૨; 'શંગારપ્રકાશ', પૃ. ૨૬૮ ઉપરનું પદ.

૪૨૧/૧ કસર એટલે 'ગળિયો બળદ', હેમચંદ્ર 'દેશીનામમાલા'માં 'અધમ બલીવદ' એવો અર્થ આપ્યો છે. સ્વયંભૂએ 'પદ્મચરિત્ર'માં જર-કસરા હવ કહમિ સુત્તા 'ધરડા ગળિયા બળદ કાદવમાં ખૂંપી ગયા હોય તેવા' એવી ઉપમા આપી છે. વિશેષ માટે જુઓ, રત્ના શ્રીયાન, A Critical Study of the Deśya and Rare Words from 'Puṣpadanta's Mahāpurāṇa and his other Apabhraṃśa Works', ૧૯૬૯ પૃ. ૧૧૦.

૪૨૨/૨ સરખાવો : સહ કોજ્જરેહિ ગિરિણો, સરિયાઓ વિચિત્ત-વંક-વલિણેહિ ।
વંધલ-સર્ણહિ સુયણા, વિણિમ્મિયા હય-કર્યેતેણ ॥

(પુહધયંદ્યં(રથ, પૃ. ૧૨૮, પં. ૧૬)

૪૨૨/૩ બ્રૂટરૂં 'દોહાપાહુડ' ૧૫૧માં મળે છે.

૪૨૨/૬ 'સ્વયંભૂચંદ' ૪/૨૩માં પાઠ આ પ્રમાણે છે :

૪૨૨/૬. 'સ્વયંભૂચંદ'માં પાઠ નીચે પ્રમાણે છે :

સવ્વ ગોવિંડ જહ-વિ જોણ

હરિ સુદત્તુ વિ આઅરેણ દેહ દિદ્ધિ જહિં કહિં વિ રાહી ।

કો સકહ સંવરેહિ હદ્દ-ળઅળ ણેહે પલોદ્દત્ત ॥

૪૨૨/૮ સાથે સરખાવો.

દૂરદ્ધિઓ વિ ચંદો સુણિવ્વુહ કુણહ કુમુયાળ ।

(વજ્જલસગ્ગ, ૭૮ (૨))

'હર રહો તો ય ચંદ્ર કુમુદોને પરમ નિવૃત્તિઠર છે.'

ગયણદ્ધિઓ વિ ચંદો આસાસહ કુમુય-સંડાઈ ॥

(વજ્જલસગ્ગ, ૭૭ (૨))

'ગગનમાં રહો છો તો ચંદ્ર કુમુદસમૂહને આશ્વાસન આપે છે.'

કત્તો ડગમહ રવી કત્તો વિયસંતિ પંકય-વણાઈ ।

સુયણાળ જત્થ નેહો ન ચલહ દૂરિદ્ધિયાણં પિ ॥

(વજ્જલસગ્ગ, ૮૦)

‘ક્યાં સૂય’ ભીગે છે અને ક્યાં પંકજવનો ખીલે છે ! સજ્જનો દૂર રહેલા હોય તો પણ તેમનો સ્નેહ જ્યાં હોય (ત્યાંથી) ચલિત થતો નથી.’

૪૨૨/૧૧ સાથે સરખાવો :

નયરં ન હોઈ અટ્ટાલપદિ પાયાર-તુંગ-સિહરેદિ ।

ગામો વિ હોઈ નયરં જત્ય છઠ્ઠો જળો વસઈ ॥

(વજ્રમલગ્ન, ૨૭૦)

‘અટ્ટાલપદિ અને ભિંયા શિખરવાળા પ્રાકારથી નગર નથી બની જતું. જ્યાં વિદગ્ધ માણસ વસે છે, (તે) ગામ પણ નગર બની જાય છે.’

૪૨૨/૧૮ સાથે સરખાવો :

જત્તો વિલોલ-પમ્હલ-ધલ્લાઈ ચલંતિ નવર નયણાઈ ।

આયળ્ળ-પૂરિય-સરો તત્તો ત્તિચ ધાવઈ અણંગો ॥

(વજ્રમલગ્ન, ૨૮૪)

‘જે તરફ ચંચળ પાંપણવાળાં શ્વેત નયનો વળે છે, તે તરફ જ કણી સુધી ખેંચેલા શરવાળો અનંગ દોડે છે.’

જત્તો પેસેઈ દિદ્ધિ સરસ-કુવલઆપીડ-રૂઝં સરુઆ

મુદ્ધા ઇદ્ધં સલીલં સવળ-વિલસિરં દંત-કંતી-સળાહં ।

તત્તો કોઝંડ-મુદ્ધિ-ળિહિઅ-સરવરો ગાદમાવદ્ધ-લવ્વો

દૂરં આળાવિદેઓ પસરઈ મઅળો પુઠ્ઠમારુદ્ધ-વવ્વો ॥

(સ્વયંભૂષણ, ૧/૧૧૯)

૪૨૬/૧ સાથે સરખાવો :

સો ગામ-સુમરિજ્જઈ પઠ્ઠમસિઓ જો સ્વળં પિ હિઅઆહિ ।

સંમરિઅઠ્ઠવં ચ કઝં ગઝં ચ પેમ્મં ણિરાલંબં ॥

(સપ્તશતક, ૧/૮૫)

સો ગામં સુમરિજ્જતિ જો પમ્હુસંતિ સ્વળં વિ હિયઆતો ।

સંમરિયાણં ય કતં ગયં ચ તઠ્ઠેલયં પેમ્મં ॥

(ગુણાર્ધજિણિદયરિય, પૃ. ૫૩)

‘સંભારવાતું તો તે હોય. જે હૃદયમાંથી (એક) ક્ષણ પણ ખસે. જે પ્રેમ સંભારવા જેવો ક્યો, તે નિરાધાર હોઈ ગયો (જ નાળુવો).’

૪૨૭/૧ = ‘પરમાત્મપ્રકાશ.’ ૨૭૧.

(પાઠાંતર : પંચહૈં નાયકુ, જેણ હોંતિ વસિ અણ, તરુવરહૈં, અવસહૈં સુક્કહિં પણ).

૪૩૪/૧ સાથે સરખાવો :

અવિઅળહ-પેકલણિજ્જેણ તલ્લખણં મામિ તેણ દિદ્દટેણ ।

સિવિણઅ-પોણ વ પાણિણ તળહ ચ્ચિઅ ણ ફિટ્ઠા ॥

(સપ્તશતક, ૧/૯૩)

‘હે સખી, તે કાણે, જોતાં તૂણા છીપે જ નહીં’ તેવ દર્શનીય તેને જોયાથી, જાણે કે સ્વપ્નમાં પાણી પીધાથી, તૂણા ન જ છીપી.’

૪૩૮/૨ સાથે સરખાવો :

પક્કલુલ્લેખં નહ-સુહ-લ્લંહણં મમર-મર-સમુવ્વહણં ।

હય સહહ થરહરંતી વિ દુલ્લલા માલહ ચ્ચેવ ॥

(વજ્જસૂત્ર, ૨૭૫)

‘પાંખ(તા માર)થી જાંચે ફેંકાવું, નખથી મંજરી તૂટવી, બ્રમરનો બાર ઉપાડવો—(એ બધું) દૂબળી ને થરથરતી હોવા છતાં માલતી જ સહે છે.’

કંદુલ્લેખણં નિઅ-દેસ-લ્લંહણં કુટ્ટણં ચ, કહ્ઠણં ચ ।

અહરત્તા માંજદ્ઠા કિ દુલ્લલ્લં જં ન પાવેહ ॥

(સુકુલસાગર), પત્ર ૯, ઉદ્દક્ષિત-ગાથા ૧, તથા મણિરમાડહા’ પૃ. ૧૬૦, ગાથા ૧૨૯; પાઠાંતર : ‘અધ કહણુ’ ‘અધરતો મંજિકે’, ‘પાવહિસિ.’

૪૩૮/૩ સાથે સરખાવો :

જહ લોઅ-ણિદિઅં જહ અમંગલં જહ વિ મુક્ક-મજ્જાઅં ।

પુલ્લવહ-દંસણં તહ-વિ દેહ હિઅઅરસ ણિલ્લવાણં ॥

(સપ્તશતક, ૫/૮૦)

‘લોકનિર્દિષ્ટ છે, અમંગળ છે, મર્યાદારહિત છે તો પણ પુણ્યવતીતું દર્શન હૃદયને નિવૃત્તિ આપે છે.’

લોઓ જૂરહ જૂરહ વઅણિજ્જં હોહ હોહ તં ણામ ।

ઈહ ણિમજ્જસુ પાસે પુલ્લવહ ણ ઇહ મે ણિહા ॥

(સપ્તશતક, ૬/૨૯)

‘લોક નિર્દે છે? નિર્દેવા દો. અપવાદ થાય છે? થવા દો. આવ પુણ્યવતી, પડખામાં સમા—મને જીંધ નથી આવતી.’

૪૩૯/૪ સાથે સરખાવો :

આમોહિત્ત્વં બલાત્ હૃત્યં મજ્જં ગઓસિ મો પહિઅ ।
હિઅઆત્ જહ્ ય ણીહસિ સામત્યં તો હુ જણિસં ॥
(સપ્તશતક, ૭૪૯, જીવનપાલ ૩૨૩.)

૪૪૪/૨ સાથે સરખાવો :

ભૂમોગયં ન ચત્તા સૂરં દદટૂળ ચક્કવાણ ।
જીયગ્ગલ ઠવ દિન્તા મુણાલિયા વિરહ-મીણ ॥
(વજ્જસૂત્ત, ૭૨૩)

ચંચુપુહ-હિન્ન-નવ-નલિણિ-નાલ-ખંડેણ ચક્ક-મિહુણેહિ ।
મિત્તત્થમણે દિન્ન ઠવ અગ્ગલા જીવ-નિગ્ગમણે ॥
(ગાહી-રયણ-કોસ, ૫૪૦)

‘સુરજને ભોળે અડેલો જોડને વિરહભીત ચક્કવાકે કમળતંતુ (મોમાંથી)
મૂડી ન દીધો-પણુ છવ આડે આગળિયાની જેમ (ગળામાં જ) રાખ્યો.’

ચંચૂ-ખંહિતમુજ્જિતં કથમપિ ત્યક્તં ગૃહીતં પુનઃ
કંઠં નો વિશતિ ... ... સ્વાદિતં જિહ્વયા ।
યક્રાંગસ્ય શુચા મૃણાલ-કવલં પ્રાણૈઃ સમં ધ્યાયતો
નાના દુઃખશતાનિ ચેહ લભતે પ્રેમાર્દ્ર-ચેતા જનઃ ॥

(જિનદત્તાખ્યાનદ્વય, પૃ. ૭૪ ઉપરતુ ૫૬).

૪૪૪/૩ સાથે સરખાવો :

તહ ક્ષીણા તુહ વિરહે અણુદિયહં સુંદરંગ તણુયંગી ।
જહ સિદ્ધિલ-વલય-નિવહણ-મણ ડભિમય-કરા મમહ ॥
(વજ્જસૂત્ત, ૪૩૩)

‘હે સુંદર અંગવાળા, તન્વંગો તારા વિરહમાં દિવસે દિવસે એવી ક્ષીણ
થઈ ગઈ કે હોત્રાં વચ્ચે સરો પડવાના ભયે તે જાંચા હાથ રાખીને ફરે છે.’

૪૪૫/૩ સાથે સરખાવો :

દાહિણ-કરેણ યગ્ગં વામેણ સિરં ધરેહ નિવહંતં ।
અંતાવેદિયચલણો ધાવહ મહો એકમેક્કસ ॥

(વજ્જસૂત્ત, ૧૬૭)

‘જમણા હાથે ખડ્ગને અને ડાબે હાથે ઢળી પડતા શિરને પકડે છે : આંતરડાંથી વીંટાયેલાં ચરણવાળા સુભટ એકમેક તરફ દોટ મૂકે છે.’

૪૪૬ કુસુમ-કય-મુંડમાલો એ શબ્દો ‘જિનદત્તાખ્યાનદ્વય’ પૃ. ૮૨ ઉપર મળે છે.

૪૪૭/૩=‘સેતુખન્ધ’ ૨/૧.

૪૪૮/૧=‘ગઉડવહો’ ૧૫.

પારશિષ્ટનો વધારો

૧. ધવલગીતો

૩૪૦ (૨) આવી અન્યોક્તિઓ ‘ધવલાન્યોક્તિ’ તરીકે જાણીતી છે. ૪૨૧ (૧) એનું બીજું ઉદાહરણ છે. એ પ્રકારનાં ગીતો ઇસવી બીજી શતાબ્દીથી રચાતાં હતાં. વિવિધ પ્રકારનાં ધવલગીતોના છંદની વ્યાખ્યા અપભ્રંશના છંદો-ત્રયોમાં આપેલી છે. પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ રચનાઓમાંથી ધવલગીતોનાં ઉદાહરણ મળે છે. પ્રાકૃત સુભાષિત-સંગ્રહ ‘વજ્રજલગ્ગ’માં એક વિભાગ ‘ધવલા-વજ્રજ નો છે. પછીથી ગુજરાતી, રાજસ્થાની, મરાઠી વગેરેના મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં ધવલગીતોની પરંપરા ચાલુ રહી છે. આજે પણ વૈષ્ણવપરંપરામાં સ્ત્રીઓ રાત્રે એકઠાં બેસીને ધોળ ગાય છે. વિવાહગીતો પણ ધોળનો જ એક પ્રકાર છે. વધુ માટે જુઓ મારો લેખ ‘Dhavalas in the Prakrit, Apabhramśa and post-Apabhramśa Traditions’, Bulletin d’ Etudes Indiennes, ૬, ૧૯૮૮, ૯૩-૧૦૩. આવી ધવલાન્યોક્તિઓ ફરકળ અપભ્રંશ-જૂની ગુજરાતીના સુભાષિત-સંગ્રહોમાં પણ મળે છે. ઉદાહરણ તરીકે—

નમ જાંડી તલિ ચીકણી, પય થાહર ન લહંતિ ।

તિમ કડ્ડિજળે ધવલ ભરુ, જિમ દુજળુ ન હસંતિ ॥

‘નદી જાંડી છે, એનું તળિયું લપસણું છે, પળ ઠેરવી શકાતા નથી, તો હે ધવલ, ભાર ખેંચીને પાર પહોંચજો, જેથી કરીને દુજનો તારી હાંસી ન ઉડાવે.’ (બો. જ. સાંડેસરા, ‘પ્રાચીન ગુજરાતી દુહા’, ‘ઝિમિ’ નવરચના’ પા. ૨૮૬ ઉપર) પલ ૧૨.

૨. જમરા-ચોક્તિ

૩૮૭ (૨). હેમચંદ્રનું આ ઉદાહરણ-પદ જદં લેખે દુહો છે. પણ એક પ્રાચીન સુલાપિત-સંગ્રહમાં તે થોડાક પાઠફેર કુંડળિયા જદમાં રચાયેલા સુલાપિતના પહેલા ઘટક તરીકે મળે છે. કુંડળિયા જદં દોહા + વસ્તુવદનક (= રોળા)નો અનેલો છે. તેમાં દોહાનું છેલ્લા ચરણનું વદનકના આરંભે પુનરાવર્તન થાય છે. એ પદ નીચે પ્રમાણે છે :

ભમરા કકુયધ નિંજડધ, દીહા કે-વિ તિલથુ ।
 ધણ-તરુવડુ જાયા-ખડુલુ. કુલ્લધ જવ કયંથુ ॥
 કુલ્લધ જવ કયંથુ સુરહિ-પાઠલ-સેવંતિધં
 અવરે પડિખહિ દિવસ પાંચ ચંપય-માલતિધં
 ભમરુ કિ કકુયધ રધ કરધ પુણુ દધવઉ સહાવધ
 જમ્મણુ મરણુ વિદેસ-ગમણુ કિં કરસુ વિહાવધ.

(‘પ્રાચીન ગુજરાતી દૂહા’, ભો. જ. સંડેસરા, જિમંનવરચના, ૧૯૭૮, પૃ. ૨૮૬ અને પછીનાં; પદ ક્રમાંક ૧૬).

૩. દ્વિભંગીનાં ભાગરૂપ ઉદાહરણો

અટકળે પંદરમી શતાબ્દીની મનાતી. બીકાનેરના બહા ભંડારની એક સુલાપિત-સંગ્રહની પોથીમાંથી કેટલાક અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગુજરાતી સુલાપિતો ભોળીલાલ સાંડેસરાએ ‘જિમિ’ નવરચના’ના ૫૮૩-૫૮૪મા અંકોમાં (ઓક્ટો.-નવે., ૧૯૭૮, પા. ૨૮૫-૨૯૦) પ્રકાશિત કરેલ છે. તેમાં પાંચ સુલાપિતો એવાં છે જે કાં તો પરસ્પર સાથે સંકળાયેલાં—જોડકાં રૂપે છે, અથવા તો એ ઘટકના અનેલ છે. એ અહીં ઉદ્ઘૃત કરેલ છે. તેમાંથી ચારનો જદં દોહો કે સોરઠો છે. પાંચમો જે એ ઘટકનો અનેલો છે તેનો જદં ‘પ્રાકૃત પૈંચલ’માં જેને કુંડલિયા તરીકે ઓળખાવે છે તે છે—એટલે કે દોહા+વસ્તુવદનક (=રોળા). પહેલાં ચાર જોડકાંને પ્રશ્નોત્તર રૂપે કે ઉક્તિપ્રત્યુક્તિ રૂપે ઘટાવી શકાય તેમ છે. પાંચમામાં દોહામાં નિબદ્ધ અર્થનું રોળામાં વિસ્તરણ થયેલું છે અને ઉલ્લાલની પ્રયુક્તિ (દોહાના ચોથા ચરણનું રોળાના પહેલા ચરણને આરંભે પુનરાવર્તન) થોળ હોવાથી તે પણ ઉપયુક્ત ચારની હારમાં એસે તેમ છે.

આમાં ત્રણ એ દૃષ્ટિએ રસપ્રદ છે કે તેમાંનું માત્ર પહેલું પદ હેમચંદ્રના અપભ્રંશ વ્યાકરણમાં પણ ઉદાહરણ તરીકે મળે છે (૩૩૫, ૪૪૨ ૩-પાઠફેર, ૩૮૭.૨). આથી સવાલ એ ઊઠે છે કે હેમચંદ્રને (કે એના આધારભૂત સ્રોતને) એ દોહા કયા રૂપે જાણીતા હશે ? એટલે કે પ્રશ્નોત્તરના, ઉક્તિપ્રત્યુક્તિના કે દ્વિભાંગી જાંઘના પહેલા ઘટક લેખે કે સ્વતંત્ર મુક્તક રૂપે ? જો પાછલો વિકલ્પ સ્વીકારીએ તો સુભાષિતસંગ્રહમાં જે રૂપે તે મળે છે તેને મૂળ રૂપનું વિસ્તરણ ગણવું પડે. કોઈ ઉત્તરકાલીન કવિએ પુરોગામી રચનાના વિષયનું અનુસંધાન કયું હોય. નહીં તો, હેમચંદ્રમાં માત્ર એક અંશ ઉદાહરણ રૂપે લેવાયો હોવાનું માનવું પડે.

૧. (પ્રશ્ન) : ઇક્કહિં રન્નિ વસંતયહં, એવકુ અંતરુ કાંઈ ।

સિંહુ કવડી નઉ લહધ, મયગલુ લઙ્ગિ વિકાઇ ॥

(ઉત્તર) : મયગલુ ગલિ અંધેવિ કરિ, જહિં લિજ્જમ તહિં જાઇ ।

સીહુ પરિખલવ જઇ સહધ, દહ-લકખે વિકાઇ ॥

૨. (ઉક્તિ) : દેઉલિ દેઉલિ કુક્કિયઇ, ગલિ ધલેવિહુ નત્થ ।

સંખ સમુદ્દહ જાંડિયા, જોઇ જ હુઇ અવત્થ ॥

(પ્રત્યુક્તિ) : ભાઇઅ સંખ મ રોઇ, રયણાયર-નિચ્છોહિયઉ ।

પર-સિરિ પદમ (?) મ જોઇ, જઇ વિહિ લિહિઉ ન આપણઇ ॥

૩. (ઉક્તિ) : હંસિહિં જાણિઉ એઉ સરુ, હઉ સેવિસુ ચિરકાલુ ।

પહિલઇ ચંચુ-ચણ્ણકકઇ, જામટિયઉ સેવાલુ ॥

(પ્રત્યુક્તિ) : હંસા સો સરુ સેવિયઇ, જો ભરિયઇ નિપ્પંકુ ।

જોછઉં સરુ સેવંતયહં, નિચ્છઇ ચકઇ કલંકુ ॥

૪. (પ્રશ્ન) : સસિહર ઝીણુઉ કાંઇ, રોહિણિ પાસિ અપકિયહ ।

અગહ હુય દુકખ-સયાઇ, રમણી રામણુ લે ગયઉ ॥

(ઉત્તર) : કાંઇ ઝૂરહિ તુહું રામ, સીત ગઇ વલિ આવિસિઇ ।

સોતઇ ન લાગઇ કાટિ (?) સામ, માણિકિ મલુ અઇસઇ નહિં ॥

૫. આ ઉપર 'જમરાન્થોક્તિ'ની નીચે આપેલ છે.

૪. જ્ઞાત સાહિત્યપ્રકારો

‘ટિપ્પણ’માં ઉદાહરણોના છંદો વિશે માહિતી આપી છે. તે ઉપરથી જે સાહિત્યપ્રકારોના સંકેતો મળે છે તે વિશે થોડીક અટકળ કરી શકાય.

૧. રડ્ડાખંધ : ગોવિંદકવિ વાળું ઉદાહરણ (૪૨૨.૬) અને સુ. ૪૪૬ નીચેનું ઉદાહરણ રડ્ડાખંધનાં સૂચક છે.
૨. સંધિખંધ : ચતુર્મુખના અપભ્રંશ રામાયણમાંથી લીધેલું ઉદાહરણ (૩૩૧) સંધિખંધનું સૂચક છે.
૩. રાસાખંધ : ૩૫૭.૨ અને ૩૫૦.૧ એ ઉદાહરણ રાસાખંધનાં સૂચક છે.
૪. દોહાખંધ : (૧) ‘દોહા-માત્ર’ પ્રકારના દુહા (૩૩૦.૧, ૨; ૪૨૫.૧).
(૨) અન્ય પ્રેમકથાઓના દુહા (મુંબકૃત : ૩૫૦.૨, ૩૯૫.૨, ૪૧૪.૩, ૪૩૧.૧. મુંબવિશે : ૪૩૯.૩, ૪).
(૩) વીરસના દુહા.
(૪) જૈન અગમનિગમ પરંપરાના દુહા. (૪૨૭.૧).
(૫) આણંદ-કરમાણંદના દુહા જેવા લૌકિક દુહા (૪૦૧.૩).
(૬) સુભાષિતો : શૃંગારિક, વીરરસનાં, ઔપદેશિક, અન્યોક્તિ (૩૬૦, ૩૮૭.૨)
૫. ગીત : ધનલગીત (૩૪૦.૨. ૪૨૧.૧).

૫. પુરોગામીના વ્યાકરણસૂત્રો

નમિસાધુએ રુદ્રટના ‘કાવ્યાલંકાર’ ઉપરની પોતાની વૃત્તિ (ધ.સ. ૧૦૬૮)માં અપભ્રંશનાં બે-ચાર લક્ષણ, સંભવતઃ કેઈ પુરોગામી અપભ્રંશ વ્યાકરણને આધારે (જેનો હેમચંદ્રે પણ ઉપયોગ કર્યો હોય : શબ્દાનુશાસનનો સમય ૧૦૯૪-૯૫) નોંધ્યાં છે :

૧. ન લોપોડપદ્મશેડધોરેફસ્ય ।

ઉદાહરણ : ઞમરુ

- (સર. હે. ૧૯૮ : વાડધો રોલુક્)

૨. અમૂતોડપિ ક્વાપ્યધોરેફઃ ક્રિયતે ।

ઉદાહરણ : વ્રાચાલડ

- (સર. હે. ૩૯૯ : અમૂતોડપિ ક્વચિત્)

૩. તથોદન્તસ્ય (?) દ્કારો ભવતિ ।

ઉદાહરણ : ગોત્રુ ગંજિદ્રુ(૧ દુ) મલિદુ ચારિતુ(૧ તુ) इत्यादि ।
(સર. હે. ૩૯૬, અને ત્રીજા ઉદાહરણમાં કધિદુ)

૪. ઋતુઃ સ્થાને ઋકારો વા ભવતિ ।

ઉદાહરણ : તૃણ-સમ ગણિજ(૧ ઙ્ગ)इ ।

(સર. હે. ૩૫૮ (૨) : તિણસમ ગણइ વિસિદ્ધ, તથા વ્યાકરણની રૂપરેખા પ.૩૨ ઉપર નોંધેલ ઉદાહરણો. પિશેલના વ્યાકરણમાં હેમચંદ્રનાં તેમ જ અન્ય ઉદાહરણો નોંધ્યાં છે. (§. ૨૬૮).

૬. ‘સિદ્ધહેમ’ના અપભ્રંશવિભાગ-ગત ષ્ટલાંક

ઉદાહરણોના અનુવાદનો સ્વાચ્છ

હેમચંદ્રાચાર્યે અપભ્રંશ વ્યાકરણમાં આપેલાં ધણાં ઉદાહરણો કાવ્યદૃષ્ટિએ પણ ધણાં આસ્વાદ્ય છે, અને તે દ્વારા જિંચી કક્ષાની અપભ્રંશ કવિતાના વિવિધ પ્રકારોની આપણને વાનગીઓ મળે છે. એમાનાં ષ્ટલાંક મુક્તકોના ગુજરાતી પદાનુવાદો મેં ‘મુક્તકમંજરી’ (ખીજી આવૃત્તિ : ૧૯૯૦)માં આપ્યા છે. તેની સચિ નીચે આપી છે. અપભ્રંશ ઉદાહરણના સૂત્રાનુસારી ક્રમાંકની યાજુમાં કૌંસમાં ‘મુક્તકમંજરી’માં આપેલો મુક્તકોનો ક્રમાંક મૂક્યો છે.

૩૩૩ (૧૪૪)	૩૯૫.૪ (૧૫૩)	૪૩૪.૧ (૧૪૬)
૩૫૭.૨ (૧૪૦)	૩૯૬.૪ (૧૨૦)	૪૩૯.૩ (૧૪૩)
૩૫૭.૩ (૧૪૫)	૪૦૧.૪ (૧૦૦)	૪૩૯.૪ (૧૦૫)
૩૫૮.૧ (૧૬૩)	૪૦૬.૧ (૧૬૪)	૪૪૨.૨ (૧૩૦)
	૪૧૫.૧ (૧૭)	૪૪૪.૨ (૭૯)
	૪૧૮.૧ (૧૧૬)	
૩૬૬.૧ (૨૧૬)	૪૨૦.૩ (૧૦૪)	
૩૬૭.૫ (૧૫૪)	૪૨૦.૫ (૯૫)	
૩૭૬.૨ (૧૧૧)	૪૨૨.૬ (૧૭૭)	
૩૭૬.૩ (૧૫૯)	૪૨૨.૧૧ (૧૩૬)	
૩૮૨ (૧૧૧)	૪૨૩.૨ (૯૯)	
૩૮૬.૧ (૧૬૨)		
૩૮૭.૩ (૧૬૦)	૪૨૩.૩ (૧૨૭)	
૩૮૯.૧ (૨૧૬)	૪૨૩.૪ (૯૪)	
	૪૩૧.૧ (૧૫૦)	
૩૯૫.૨ (cf)	૪૩૨ (૧૧૪)	✕

शब्दसूची

अइ ४२५.१
 अइ-तुंगत्तण ३६०
 अइ-मत्त ३४५
 अइ-रत्त ४३८.२
 अइस ४०३
 अंग ३३२.२, ३५७.२
 अंगुलि ३३३
 अंतर ४०६.३, ४०७.१, ४०८.१, ४३४.१
 अंत्र ४४५.३
 अंधारय ३४६.१
 अंबण ३७६.२
 अंसु-जल ४१४.३
 अंसूसास ४३१.१
 अ-किअ ३६६.४
 √अकख् ३५०.१
 अक्खि ३५७.२
 अखय ४१४.२
 अगलिअ-नेह-निवट्ट ३३२.१
 अग्ग ३६१.२, ४२२.१२
 अग्गल ३४१.२, ४४४.२
 अग्गि ३४३.१, २
 अग्गिद्वय ४२६.१
 √अग्घ ३८५.१
 अ-चितिय ४२३.१
 √अच्छ ३८८, ४०६.३
 अज्ज-वि ४२३.३
 अज्जु ४१४.२

अ-डोहिअ ४३६.३
 √अणुणे ४१४.४
 अणुत्तर ३७२.२
 अणुदिअह ४२८
 अणुरत्त ४२२.१०
 √अणुहर ३६७.४, ४१८.८
 अण्ण णुयो अन्न
 अत्थ ३५८.१
 °अत्थमण ४४४.२
 अद्ध ३५२
 अद्धिन्न ४२७.१
 अत्तय ४००.१
 अनु ४१५.१
 अन्न (के अण्ण) ३३७, ३५०.१,
 ३५७.२, ३७०.२, ३७२.२, ३८३.३,
 ४०१.२, ४१४.१, ४१८.८, ४२२.१,
 ८, ४२५.१, ४२७.१.
 अन्नह ४१५.२
 अन्नाइस ४१३
 अपूरय ४२२.१८
 अप्प ३४६, ४२२.३
 अप्पण ३३७, ३३८, ३५०.२, ४१६.१
 अप्पण-छंद ४२२.१४
 अप्पाण ३६६.२
 अ-प्पिअ ३६५.१
 अब्भ ४३६.१, ४४५.२
 अब्भडवंचिअ ३६५.३

°અન્મત્થળ ૩૮૪.૧
 ✓અન્મિદ્ધ ૩૮૩.૩
 °અન્મુદ્ધરણ ૩૬૪
 અ-ભગ્ગ ૩૮૭.૩
 અભય ૪૪૦
 અન્મિ ૩૬૫.૫, ૩૬૬.૨, ૪૨૪
 અમ્હ ૩૭૧, ૩૭૬, ૩૭૮, ૩૭૯.૩,
 ૩૮૦, ૩૮૧, ૪૨૨.૧૦, ૪૩૯.૧
 અમ્હાર ૩૪૫
 અરિ ૪૧૮.૭
 અ-લહંત ૩૫૦.૧
 અલિ-ઉલ ૩૫૩
 અવગુણ ૩૬૫.૬
 અવહ-યહ ૩૩૯
 અવર ૩૬૫.૬
 અવરાહસ ૪૧૩
 અવરાહિય ૪૪૫.૪
 અવરોપ્પર ૪૦૬
 અવસ ૩૭૬.૨, ૪૨૭.૧
 અવસર ૩૫૮.૨
 અસદ્દલ ૪૨૨.૮
 અ-સદ્ ૩૬૬.૧
 અસળ ૩૪૧.૨
 અ-સાર ૩૬૫.૭
 અ-સુલહ ૩૫૩
 અ-સેસ ૪૪૦
 અહ ૩૩૯, ૩૪૧.૩, ૩૬૫.૩, ૩૬૫.૫
 ૩૭૯.૩, ૪૧૬.૧, ૪૪૨.૧
 અહર ૩૨૨.૨, ૩૯૦
 અહવહ ૪૧૬.૨
 અહવા ૪૧૬.૩
 અહો ૩૬૭.૧

આહઅ ૪૩૨
 આગદ ૩૫૫, ૩૭૨.૧, ૩૭૩.૧, ૩૮૦.૧
 ✓આણ ૪૧૬.૩
 °આણંદ ૪૦૧.૩
 આદન્ન ૪૨૨.૨૨
 આય ૩૬૫, ૩૮૩.૩
 આયર ૩૪૧.૨
 આલ ૩૭૯.૨
 આલવળ ૪૨૨.૨૨
 ✓આવ્ ૩૬૭.૧, ૪૦૦.૧, ૪૨૨.૧
 આવહ ૪૦૦.૧
 ✓આવદ્ ૪૧૬.૬
 °આવહિઅ ૪૦૧.૪
 °આવલિ° ૪૪૪.૩
 °આવાસ° ૪૪૨.૨
 આવાસિય ૩૫૭.૨
 આસ ૩૮૩.૧
 °ઇ ૩૮૮.૨, ૩૮૮.૧, ૩૯૦, ૩૯૬.૪,
 ૪૦૧.૧, ૪૩૯.૪
 ઇંદળોલ ૪૪૪.૫
 ✓ઇચ્છ ૩૮૪.૧
 ઇદ્ધ ૩૫૮.૨
 ઇત્તય ૩૬૧.૨
 ઇમ ૩૬૧
 ઇયર ૪૦૬.૩
 ઇહ ૪૧૬.૧
 ઉઅ ૩૬૬.૫
 ઉઅહી ૩૬૫.૨
 °ઉચ્ચાહળ ૪૩૮.૨
 ઉચ્છંગ ૩૩૬.૧
 ઉજ્જાળ-વળ ૪૨૨.૧૧

उज्जुअ ४१२.२
 उज्जेणि ४४२.१
 उट्ट-वईस ४२३.४
 √उट्टम्भ ३६५.३
 उट्टिअ ४१५
 °उट्टाण ३३७
 √उट्टाव् ३५२
 उणह ३४३.१
 √उत्तर ३३८
 उट्ट-म्भुअ ४४४.३
 उत्पत्ति ३७२.२
 उत्परि ३३४.१
 √उम्मिल्ल ३५४.२
 √उल्लह्व ४१६.१
 √उवम् ४१८.३
 उवत्त ४१४.३
 उव्वरिअ ३७८.२
 °उव्वाण ४३६.१
 √उव्वारू ४३८.१
 °ऊसास ४३१.१
 √ए ३५१, ४०६.३, ४१४.४
 एअ ३३०.४, ३६२, ३६३, ३८१.२,
 ३८५.४, ३८८.१, ४०२, ४१४.४,
 ४१८.२, ४२२.१२, ४२५.१,
 ४३८.१, ४४५.२
 एक ३३१, ३५७.२, ४१८.६,
 ४२२.१, ४, ८, १४
 एक-इ ३८३.२
 एक-खण ३७१
 एकमेक ४२२.६
 एकसि ४२८
 एच्छण ३५३

एत्तहे ४१८.६, ४३६
 एत्तिअ ३४१.२
 एत्तल ४०८.२, ४३५
 एत्थु ३३०.४, ३८७.२, ४०४.१
 एवढ ४०८.१
 एवँ ३७६.१, ४१८.१
 एवँइ ३३२.२, ४२१.१, ४२३.२,
 ४४१.१
 एवँहि ३८३.३, ४२०.४
 ओ ४०१.२
 ओइ ३६४
 √ओहट्ट ४१८.६
 क ३५५.३, ३५८.२, ३५८.३, ३७०.३,
 ३७६.२, ३७७.१, ३८४.१, ३८७.२,
 ३८५.१, ३८६.२, ४१२.२, ४१५.१,
 ४२०.५, ४२२.४, ६, ७, ४३८.३,
 ४३८.४, ४४१.२
 कइ ३७६.१, ४२०.३
 कइअहँ ४२२.१
 कइँ ४२६.१
 कइस ४०३
 कउ ४१६.१, ४१८.१
 कंगु ३६७.४
 कंचण-कंति-पयास ३८६.५
 कंचुअ ४३१.१
 कंठ ४२०.५, ४४४.२, ४४६
 कंति ३४५, ३५१, ३५७.१, ३५८.१,
 ३६४, ३७८.२, ३८३.३, ३८८.१,
 ३८५.५, ४१६.१, ४१८.३, ४४५.३
 ° कंति ३४८.२, ३८६.५

कच्च ३२६
 कच्चु ३२६
 कज्ज ३४३.२, ३६७.४
 कज्ज-गइ ४०६.३
 कटारि ३५०.१
 कटार ४४५.३
 कड्ड ३३६.१
 √कड्ड ३८५.१
 °कटण ४३८.२
 कणिअ ४१६.६
 कणिआर ३६६.५
 कधिद ३६६.३
 कन्न (कैकण्ण) ३३०.३, ३४.०१, ४३२
 √कप्प ३५७.१
 °कवरिवन्ध ३८२
 °कमल ३३२.२, ३५३, ३६५.१,
 ३६७, ४१४.१
 कय ४२२.१०
 कयम्ब ३८७.२
 √कइ ३३०.३, ३३७, ३३८, ३४०.२,
 ३४६, ३५७.३, ३६०.१, ३७०.२,
 ३७६.१, ३८२, ३८५.१, ३८७.३,
 ३८८, ३६६.३, ४, ४००, ४१४.४,
 ४२०.३, ४२२.२२, ४३१.१,
 ४३८.१, ४४१.१, ४४५.४
 °कर ३४६.१, ३५४.२, ३८७.३,
 ३६५.१, ३, ४१८.६, ४३६.३
 करगुल्लिअ ४२२.१५
 करवाल ३५४.२, ३७६.२, ३८७.३
 °करालिअ ४१५.१, ४२६.१
 √कराव् ४२३.४

करि-गंड ३५३
 °कलंकिअ ४२८
 कलहिअ ४२४
 °कलाव ४१४.१
 कलि ३४१.३
 कलि-जुग ३३८
 °कलेवर ३६५.३
 कवण ३५०.२, ३६७.४, ३६५.६,
 ४२५.१
 कवल ३८७.१
 कवॅल ३६७
 कवाल ३८७.३
 कवोल ३६५.२
 कसवट्ट ३३०.१
 कसर ४२१.१
 कसरक्क ४२३.२
 कसाय-वल ४४०
 √कह् ४२२.१४
 कह् ३७०.१
 कहंतिहु ४१५.१
 कहिँ ३५७.३, ४२२.६, ८, ४३६
 काइँ ३४६.१, ३५७.३, ३६७.१,
 ३७०.२, ३८३.२, ४१८.४, ४२१.१,
 ४२२.२, ४२८, ४३४.१
 काम ४४६
 °कायँ ३५०.१
 कायर ३७६.१
 काल ४१५.१, ४२२.१८, ४२४
 काल-क्खेव ३५७.३
 कावालिय ३८७.३
 किअ ३७१.१, ४२६.१
 किँ ३४०.२

कि ३६५.२, ३६१.१, ४१८.८,
४२२.१०, ४३४.१, ४३८.१,
४३८.१, ४४५.२
कित्ति ३३५
कित्तिय ३८३.१
किद् ४४६
किध ४०१.१
किन्नय ३२८
किर ३४८.१, ४१६.१
किलिन्नय ३२८
कित्रण ४१६.१
किवँ ४०१.२, ४२२.१४
किह ४०१.३
किहे ३५६
✓कील् ४४२.२
कुट्टण ४३८.२
कुंजर ३८७.१, ४२२.६
कुंभ ३४५
कुंभ-यड ४०६.१
कुडुंब ४२२.१४
कुडी ४२२.१४
कुडीर ३६४
कुड्ड ४८६.४
कुमार ३६२
कुरल ३८२
कुल ३६१
कुसुम ४४४.५
कुसुम-दाम-कोदंड ४४६
कृदंत ३७०.४
केत्तल ४०८.२, ४३५

केत्थु ४०४.१
केम ४०१.१
केर ३५६, ३७३.२, ४२२.२०
केवड ४०८.१
केवँ ३४३.१, ३८०, ३८६.४, ४१८.१
केस ३७०.३
केस-कलाव ४१४.१
केसरि ३३५, ४२२.२०
केहय ४०२
केहि ४२५.१
कोत ४२२.१५
कोट्टर ४२२.२
कोड्ड ४२२.८
कोदंड ४४६
कखेव ३५७.३
✓खंड ३६७.१, ४२८
खंड ३४०.२, ४२३.४, ४४४.२
खंडिअ ४१८.३
खंति ३७२.२
खंध ४४५.३
खंभ ३८८.२
खग्ग ३७०.४, ३५७.१
खग्ग-विसाहिय ३८६.१
खण ३७१, ४१६.१, ४४६
खय-गाल ३७७.१
खर-पत्थर ३४४.२
खल ३३४.१, ३३७, ३६५.५, ४०६.२
४१८.७, ४२२.१
खल-वयण ३४०.१
खल्लिहड ३८६.१

સ્વસપ્તસિદ્ધ ૪૨૨.૧૫

✓સ્વા ૪૧૯.૧, ૪૨૨.૪, ૪૨૩.૨,
૪૪૫.૪

સ્વાઈ ૪૨૪ (વૃત્તિ)

✓સુહુક્ક ૩૯૫.૪

સ્વેદ્ ૪૨૨.૧૦

✓સ્વેલ્લ ૩૮૨

સ્વોદિ ૪૧૯.૨

°ગઈ ૪૦૬.૩

ગચરી ૩૨૯

ગંગ ૪૪૨.૨

ગંગા-ળ્હાળ ૩૯૯.૧

ગંજિઅ ૪૦૯

°ગંઠિ ૪૨૦.૫

°ગંઢ ૩૫૩

ગંઢ-ત્થલ ૩૫૭.૨

✓ગઙ્ ૩૬૭.૫, ૪૧૮.૭

✓ગળ્ ૩૩૩, ૩૫૩, ૩૫૮.૨, ૪૧૪.૨

ગદ્ ૩૭૯.૧

ગમ્ ૩૩૦.૨, ૩૩૨.૧, ૨

ગય (ગત) ૩૫૨, ૩૬૭.૫, ૩૭૦.૩,
૩૭૬.૨, ૪૧૯.૫, ૪૨૨.૨૦,
૪૨૬.૧

ગય (ગજ) ૩૩૫, ૩૪૫, ૪૧૮.૩

ગય-ઘઢ ૩૯૫.૫

ગયળ ૩૯૫.૪

ગયળ-યલ્ ૩૭૬.૧

ગય-મત્ત ૩૮૩.૩

°ગર ૩૯૬.૧

ગરુઅ ૩૪૦.૨

✓ગલ્ ૪૦૬.૨, ૪૧૮.૭

ગલ ૪૨૩.૪

°ગલિઅ° ૩૩૨.૧

ગવક્ષ ૪૨૩.૩

✓ગવેસ્ ૪૪૪.૩

ગહ ૩૮૫.૧

ગહીર ૪૧૯.૬

°ગામ ૪૦૭.૧

°ગાલ ૩૭૭.૧

ગિમ્મ ૪૧૨.૧

ગિમ્હ ૩૫૭.૨

ગિરિ ૩૪૧.૧

ગિરિ-ગિલળ-મળ ૪૪૫.૨

ગિરિ-સિગ ૩૩૭

✓ગિલ્ ૩૭૦.૨, ૩૯૬.૧

ગુટ્ટ-ઢિઅ ૪૧૬.૧

✓ગુળ્ ૪૨૨.૧૫

ગુળ ૩૩૫, ૩૩૮, ૩૪૭.૧, ૩૯૫.૬

ગુળ-લાયળ્ળ-નિહિ ૪૧૪.૧

ગુળ-સંપહ ૩૭૨.૨

ગુરુ-મચ્છર-મરિઅ ૪૪૪.૪

✓ગુળ્હ ૪૪૬.૧, ૨, ૩૯૪, ૪૩૮.૧

✓ગુહ્ ૩૪૧.૨

ગોટ્ ૪૨૩.૪

ગોર ૩૨૯, ૩૮૩.૨, ૩૯૫.૧, ૩૯૫.૪
૪૧૪.૩, ૪૧૮.૭, ૪૨૦.૫, ૪૩૧.૧
૪૩૬

ગોરી-મુહ-નિઝિઅ ૪૦૧.૨

ગોરી-વયળ-વિણિઝિઅ ૩૯૬.૫

✓ગોવ્ ૩૩૮

°ગાહળ ૩૯૬.૧

ઘઈ ૪૨૪

ઘંઘલ ૪૨૨.૨

✓ઘઙ્ ૩૩૧, ૪૦૪.૧, ૪૧૪.૧

°घड ३५७.१, ३६५.५
 √घडावू ३४०.१
 घण ४२२.२३, ४३६.१
 घण-कुट्टण ४३८.२
 घण-थण-हार ४१४.१
 घण-पत्तल ३८७.२
 घत्त ४१४.३
 घर ३४१.१, ३४३.२, ३५१, ३६४,
 ३६७.१, ४२२.१४, १५, ४२३.३,
 ४३६
 °घरिणि ३७०.३
 √घल्ल ३३४.१, २, ४२२.३. ६
 घाय ३४६
 घुंटा ४२३.२
 °घुग्घि ४२३.३
 √घुडुक्क ३६५.४
 घृण ३५०.२
 √घेप्प ३३५, ३४१.१
 घोडय ३३०.४, ३४४.१
 चउभुह ३३१
 चंचल ४१८.४
 °चंदिम ३४६.१
 √चंप ३६५.६
 चंपय-कुमुम ४४४.५
 चंपा-वण ३३०.१
 चक्क ४४४.२
 √चड् ३३१, ४२१.१, ४३६.१,
 ४४५.४
 °चडक्क ४०६.१
 चत्तंकुस ३८३.३, ३४५
 √चयू ४१८.६, ४२२.१०, ४४१.२

√चर ३८७.१
 चल ४२२.१८
 चलण ३६६.१
 °चवेड ४०६.१
 चाय ३६६.३
 चारहडि ३६६.३
 √चित् ३६२, ३६६.२, ४२२.१५,
 ४२३.१
 √चिट्ठ ३६०.१
 √चुंम् ४३६.३
 √चुण्णीहो ३६५.२
 चूडललय ३६५.२
 चूर ३३७
 √चेअ ३६६.२
 चिअ ३६५.२
 छइल ४१२.२
 °छंद ४२२.१४
 √छड् ३८७.३, ४२२.३
 छम्मुह ३३१
 छाया ३७०.१
 छाया-बहुल ३८७.२
 छार ३६५.३
 √छिज्ज ३५७.१, ४३४.१
 छिण ४४४.२
 छुड् ३८५.१, ४०१.१
 छेअ ३६०
 ज ३३०.४. ३३२.१, ३३३, ३३८,
 ३४३.१, ३४५, ३५०.१, २,
 ३५६.१, ३६०.२, ३६५.२, ३,
 ३६७.१, ३६८, ३७०.४, ३७१,
 ३७६.२, ३८३.३. ३८८, ३८९.१

૩૯૦, ૩૯૫.૫, ૬, ૩૯૬.૧, ૩,
 ૪૦૧.૨, ૪૦૯.૪૧૨.૨, ૪૧૪.૧,
 ૪૧૮.૩, ૪૨૦.૪, ૫, ૪૨૨, ૩, ૪,
 ૭, ૧૮, ૨૨, ૪૨૬.૧, ૪૨૭.૧,
 ૪૨૮, ૪૨૯.૧, ૪૩૮.૨, ૪૩૯,
 ૩, ૪૪૨.૨, ૪૫૫.૨, ૪૪૬
 જહ ૩૪૩.૨, ૩૫૧, ૩૫૬, ૩૬૪,
 ૩૬૫.૩, ૩૬૭.૧, ૫, ૩૭૨.૨,
 ૩૭૯.૩, ૩૮૪.૧, ૩૯૦, ૩૯૧.૨,
 ૩૯૫.૧, ૩૯૬.૪, ૩૯૯.૧, ૪૦૧.૪,
 ૪૦૪, ૧, ૪૧૮.૬, ૪૧૯.૧, ૩,
 ૪૨૨.૬, ૯, ૧૫, ૨૩, ૪૩૮.૧,
 ૩, ૪૩૯.૧, ૪
 જહસ ૪૦૩
 જહ ૪૧૯.૫
 ✓જંપ ૪૪૨.૧
 °જંપિર ૩૫૦.૧
 જગ ૩૪૩.૧, ૪૦૪.૧
 ✓જગ્ ૪૩૮.૩
 જહ્જરિઅ ૩૩૩
 જળ ૩૩૬.૧, ૩૩૭, ૩૩૯, ૩૬૪,
 ૩૭૧, ૩૭૨.૨, ૩૭૬.૧, ૪૦૬.૩,
 ૪૧૯.૫
 જળ-સામન્ન ૪૧૮.૮
 જળિ ૪૪૪.૫
 જળુ ૪૦૧.૩
 જન્તુ ૪૦૪.૨
 જમ ૪૧૯.૧
 જમ-ઘરિણિ ૩૭૦.૩
 જમ-લોઅ ૪૪૨.૨
 જમ્મ ૩૮૩.૩, ૩૯૬.૩, ૪૨૨.૪

જય ૪૪૦
 જય-સિરિ ૩૭૦.૩
 જર-લંહ ૪૨૩.૪
 ✓જલ ૩૬૫.૨
 જલ ૩૬૫.૨, ૩૮૩.૧, ૨, ૩૯૫.૭,
 ૪૧૯.૬, ૪૧૪.૩, ૪૧૫.૧,
 ૪૨૨.૨૦, ૪૩૯.૩
 જલળ ૩૬૫.૨, ૪૪૪.૪
 જહિં ૩૪૯.૨, ૩૫૭.૧, ૩૮૬.૧,
 ૪૨૨.૬, ૪૨૬.૧
 ✓જા ૩૩૨.૧, ૩૫૦.૧, ૩૮૬.૧,
 ૩૮૮, ૪૧૯.૩, ૪૨૦.૩, ૪૩૯.૪,
 ૪૪૧.૧, ૪૪૪.૩, ૪૪૫.૨
 જાહટ્ઠિઅ ૪૨૨.૨૩
 જાઈ-સર ૩૬૫.૧
 ✓જાળ ૩૩૦.૪, ૩૬૯, ૩૭૭.૧,
 ૩૯૧.૨, ૪૦૧.૪, ૪૧૯.૧,
 ૪૨૩.૧, ૪૩૯.૪
 જામ ૩૮૭.૨, ૪૦૬.૧
 જામહિં ૪૦૬.૩
 જાય ૩૫૦.૨, ૩૯૫.૬, ૪૨૬.૧
 °જાલ ૩૯૫.૨, ૪૧૫.૧, ૪૨૯.૧
 જાવં ૩૯૫.૩
 જિ ૩૪૧.૩, ૩૮૭.૧, ૪૧૪.૧, ૪૧૯,
 ૩, ૪૨૦.૩, ૪૨૨.૧૫, ૪૨૩.૩,
 ૪૨૯.૧
 ✓જિળ ૪૪૨.૨
 જિળવર ૪૪૪.૪
 જિન્નિમદિઅ ૪૨૭.૧
 જિવં ૩૩૦.૩, ૩૩૬.૧, ૩૪૪.૨,
 ૩૪૭.૨, ૩૫૪.૨, ૩૬૭.૪, ૩૭૬.
 ૨, ૩૮૫.૧, ૩૯૫.૧, ૩૯૬.૪,
 ૩૯૭, ૪૨૨.૨, ૨૩

जिह ३३७, ३७७.१
 √जीव् ३६५.५
 जीव ४०६.३, ४३६.३
 जीवगल ४४४.२
 जीबिय ३५८.२, ४१८.४
 °जुअल ४१४.१
 जुअंजुअ ४२२.१४
 °जुग ३३८
 √जुङ्ग ३७६.२
 जुङ्ग ३८२, ३८६.१
 जुत्त ३४०.२
 √जे ४४०, ४४१.२
 जेत्तल ४०७.२, ४३५
 जेत्थु ४०४.१, ४२२.१४
 जेवड ४०७.१
 जेवें ३६७, ४०१.४
 जेह ४०२
 जेह्य ४२२.१
 √जोअ ३३२.२, ३४५, ३६४,
 ४०६, ४२२.६
 जोअण-लक्ख ३३२.१
 जोण्ह ३७६.१
 जोवण ४२२.७
 जिज ४०६.२, ४२३.३
 √झंख् ३७६.२
 झडत्ति ४२३.१
 झडप्पड ३८८
 °झलक्किअ ३६५.२
 √झा ३३१, ४४०
 √झिञ्ज् ४२५.१
 झुपड ४१६.१, ४१८.७

झुणि ४३२
 °दृष्टिअ ४१६.१, ४३६.४
 √ठव् ३५७.३
 √ठा ४३६
 °ठाण ३६२
 ठावें ३३२.१, ३५८.१
 ठिअ ३७४, ३८१, ३८१.२, ४०१.३,
 ४१५.१, ४२२.८
 ठिद् ४०४.२
 डंवर ४२०.३
 √डङ्ग ३६५.३
 डाल ४४५.४
 °डिम ३८२
 डुंगार ४२२.२, ४४५.२
 °डोहिअ ४३६.३
 डक ४०६.१
 ढकरि-सार ४२२.१२
 ढोल्ल ३३०.१, २, ४२५.१
 °ण्हाण ३६६.१
 त ३३०.४, ३३३, ३३६.१, ३३८,
 ३३९, ३४०.१, ३४३.१, २, ३५०.
 १, २, ३५३, ३५५.२, ३५६,
 ३५७.२, ३५८.१, ३५९.२, ३६०,
 २, ३६५.२, ३, ३६७.१, ३६८,
 ३७०.१, २, ३७१, ३७६.२,
 ३७६.३, ३८१, ३८३.३, ३८४.१,
 ३८७.१, ३८८, ३८९.१, ३९०,
 ३९५.७, ३९७.३, ४०१.१, २, ४,
 ४०४.१, ४०६.२, ४०६, ४१२.२,
 ४१४.१, २, ३, ४१८.३, ७,
 ४१९.३, ५, ४२०.४, ५, ४२२.

३, ४, ७, १४, १५, २०, २२,
४२६.१, ४२८, ४२६.१, ४३२,
४३८.३, ४३६.३. ४४२.२,
४४५.२, ४४६

तङ्ज ३३६

तङ्स ४०३

√तक्क् ३७०.३

तड ४२२.३

तड-त्ति ३५२, ३५७.३

√नड-फड ३६६.१

तण ३२६, ३३४.१, ३३६

तण ३६१.१, ३६६.१, ३७६.३

तणु ४०१.२, ४१८.६

तणु ४०१.३

तत्त ४४०

तत्तु ४०४.२

तरु ३४०.१, ३४१.१, २, ३७०.१

तरुअर ४२२.६

तरुण ३४६

तल ३३४.१, २

√तव् ३७७.१

तव ४४१.१, २

तहिँ ३५७.१, ३८६.१, ४२२.१८

ता ३७०.१

ताडँ ४०६.२, ४२३.३

*तार ३५६

ताम ४०६.१

तामहिँ ४०६.३

ताव ४२२.२३

तावँ ३६५.३

ति ३४७.२

तितुन्वाण ४३१.१

√तिक्व ३४४.२

√तिक्वाल् ३६५.१

तिण ३२६

तिण-सम ३५८.२

*तिथ ४४२.२

तित्थेसर ४४१.२

तिदसावास-गय ४४२.२

तिमिर-डिम ३८२

तिरिच्छ ४१४.३, ४२०.३

तिल ३५७.२, ४०६.२

तिल-तार ३५६

तिवँ ३४४.२, ३६७.४, ३७६.२,

३६५.१, ३६७, ४२२.२

तिस ३६५.७

तिह ३७७.१

तु ३५१

*तुंग ३६०

तुंविणि ४२७.१

तुच्छ ३५०.१

तुच्छ-काय-वम्मह-निवास ३५०.१

तुच्छच्छ-रोमावलि ३५०.१

तुच्छ-जंपिर ३५०.१

तुच्छ-मण्ड ३५०.१

तुच्छयर-हास ३५०.१

तुच्छ-राय ३५०.१

तुट्ट ३५६

तुडि-वस ३६०

तुध्र ३७२.१, २

तुम्ह ३६६, ३७१, ३७३, ३७४

*तुलिअ ३८२

तुहार ४३४.१

तुहुँ ३३०.२, ३; ३५७.३, ३६१.१,
३६७.१, ३६८, ३७०, ३७२,
३८३.१, ३८७.३, ४०२, ४२१.१,
४२२.१२, १८, ४२५.१, ४३६.४

तृण ३२६, ४२२.२०

तेत्तहे ४३६

तेत्तिअ ३६५.७

तेत्तुल ४०७.२, ४३५

तेत्थु ४०४.१

तेवड ३६५.७, ४०७.१

तेवड्ड ३७१

तेवँ ३४३.१, ३६७, ४०१.४, ४१८.
१, ४३६.४

तेह ४०२

तेहय ३५७.१

तो ३३६.१, ३४१.१, ३४३.२, ३६४,
३६५.३, ५, ३७६.३, ३६५.१,
४०४.१, ४१८.६, ४१६.३, ४२२.६,
४२३.४, ४३६.१, ४४५.३, ४

तोसिअ-संकर ३३१

त्ति ४२३.१

°त्थल ३५७.२

त्रं ३६०.१

✓थक्क ३७०.३

थण ३५०.२, ३६०

थणंतर ३५०.१

°थणहार ४१४.१

थलि ३३०.४

✓था ३६५.५

थाह ४४४.३

थिरत्तण ४२२.७

थोव ३७६.१

दइअ ३३३, ३४२, ४१४.४

दइव ३३१, ३४०.१, ३८६.१

✓दंस ४१८.६

दंसण° ४०१.१

दडवड ३३०.२

°दडवडय ४२२.१८

दडुठ ३४३.२

दडुठ-कलेवर ३६५.३

दडुठ-नयण ४२२.६

दम्म ४२२.१५

°दह ४४४.३

दहमुह ३३१

°दाम° ४४६

दार ३४५

✓दि ३८३.२, ४१६.५, ४२८, ४३८.१

दिअह ३३३, ३८७.२, ३८८, ४१८.४

दिठ्ठ ३५२, ३६५.१, ३७१, ३६६.१,
२, ४०१.४, ४२२.१८, ४२३.२,
४२६.१, ४३१.१, ४३२

दिट्ठि ३३०.३

दिण ४०१.१

दिणयर ३७७.१

दिण्ण ३३०.१, ३३३, ४०१.३, ४४४.२

दिव ३६६.१, ४२२.४

दिह्व ४१८.४

दिह्वंतर ४४२.१

दिसि ३४०.२

दीह ३३०.२

दीहर ४१४.१

दीहर-नयण-सलोण ४४४.४

दु ३४०.२

दुक्कर ४१४.४, ४४१.१

दुक्ख-सय ३५७.३

दुज्जण-कर-पल्लव ४१८.६

दुह ४०१.१

दुम्भिकख ३८६.१

दुम ३३६.१, ४४५.४

दुल्लह ३३८

दूअ ३६७.१, ४१६.१

दूर ३४६.१, ३५३

दूर-ठिअ ४२२.८

दूरुड्डाण ३३७

दूसासण ३६१.२

√दे ३७६.२, ३८४.१, ४०६.३,
४१४.३, ४२०.३, ४२२.१५, २२,
४२३.३, ४४०, ४४१.१

√देक्ख ३४५, ३४६.१, ३५४.२,
३५७.३, ३६१.२, ३७६.३, ४२०.३

देस ३८६.१, ४१८.६, ४१६.३,
४२२.११, ४२५.१

देसंतरिअ ३६८

देसुच्चाडण ४३८.२

दो ३४०.२, ३५८.२

होस ३७६.२, ४०१.४, ४३६.४

द्रम्म ४२२.४

द्रवक्क ४२२.४

द्रह ४२३.१

द्रेहि ४२२.६

धण ३३०.१, ३५०.१, ३६७.५,
४३०.३, ४४४.३, ४४५.२

धण ३५८.२, ३७३.२, ४४१.१

√धणा ४४५.२

धणि ३८५.१

धणु ३७३.२

धम्म ३४१.३, ३६६.३, ४१६.१

√धर ३३४.१, ३३६.१, ३८२,
४२१.१, ४३८.३

धर ३७७.१

धर ४४१.२

धवल ३४०.२, ४२१.१

√धा ४३६

धार ३८३.२

√धुद्धा ३६५.७

धुर ४२१.१

धूम ४१५.१

धूलि ४३२

धुं ३६०.१, ४३८.१

ध्रुव ४१८.४

न ३३०.४, ३३२.२, ३३५, ३३६,
३४०.१, २, ३४१.१, ३४६.१,
३५०.१, ३५६, ३५८.२, ३६०.१,
३६५, ३६७.१, ३७०, ३७६.२,
३८३.१. २, ३८६.१, ३६०,
३६५, ७, ३६६.३, ४०१.४, ४०२,
४०६.१, २, ४१४.२, ४१६.१,
४१८.६, ८, ४१६.१, २, ५,
४२०.५, ४२१.१, ४२२.१.४, ११,
१५, ४२३.४, ४३२, ४३६, ४३८,
४४१.१, ४४४.२, ४४५.४

नइ ४२२.२

मउ ४२३.२, ४४४.२

नं ३८२, ३८६.५
 √नंद ४२२.१४
 √नच्चाव् ४२०.४
 √नम् ४४६
 नयण ४२२.६, ४२३.२, ४४४.४
 नयण-सर ४१४.३
 यर ३६२, ४१२.२, ४४२.१
 √नव् ३६७.४, ३८८.१
 नव ३८६.४
 नकली ४२०.५
 नवर ३७७.१
 नवरि ४२३.१
 नववहु-दंसण-लालस ४०१.१
 नह ३३३
 नाइ ३३०.१, ४४४.३
 नाथग ४२७.१
 नारायण ४०२
 नालिअ ४२२.१५
 °नाव ४२३.१
 नाबइ ४३१, ४४४.४
 नाँ ४२६.१
 √नास् ४३२
 नाह ३६०.१, ३८०, ४२३.३
 नाहिँ ४१६.६, ४२२.१
 √नि ४३१.१
 निअबिणि ४१४.१
 √निअत्त ३८५.३
 निअ-मुह-कर ३४८.१
 निअय-घण ४४१.१
 निअय-बल ३५४.२
 निअय-सर ३४४.२

निगय ३३१
 निग्घण ३८३.२
 निच्चट्ट ४२२.७
 निच्चल ४३६
 निच्चित ४२२.२०
 निच्चु ३८५.५
 निच्छय ३५८.१, ४२२.१०
 निज्जिअ ३७१, ४०१.२
 निण्णेह ३६७.५
 निह ३३०.२, ४१८.१
 निरक्खय ४१८.३
 निरामय ४१४.२
 निरु ३४४.२
 निरुवम-रस ४०१.३
 °निवट्ट ३३२.१
 √निवड् ३५८.२, ४०६.१
 °निवट्ठण° ४४४.३
 √निवस् ४२२.११
 °निवह ३५७.१
 निवाण ४१८.३
 निवारण ३८५.७
 °निवास ३५०.१
 √निव्वह ३६०.२
 निंसक ३८६.१, ४०१.२
 निसिअ ३३०.४
 √निहल ३७६.१
 °निहि ४१४.१
 निहित ३८५.२
 निहुअ ४०१.४
 √नीसर ४३८.४
 नीसावण्णु ३४१.१

नीसास ४३०.३

नेह ३३२.१, ३५६, ४०६.२, ४२२.
६, ८, ४२६.१

पइह् ३३०.३, ३४३.१, ४३२, ४४४.५

✓पइस् ३६६.४

पओहर ३६५.५, ४२०.४

°पंकय ३५७.२

पंगण ४२०.४

पंच ४२२.१४

पंथ ४२६.१

पंथिअ ४२६.१

पक्क-फल ३४०.१

पक्खावडिअ ४०१.४

पगिगम्ब ४१४.४

पच्चल्लिउ ४२०.५

पच्छइ ०६२

पच्छायाव ४२४

पच्छि ३८८

पच्छित्त ४२८

पज्जत्त ३६५.२

पट्टण-गाम ४०७.१

पट्टि ३२६

✓पठाव् ४२२.७

✓पड् ३३७, ३८८, ४२२.४, १८,
२०

पडह् ४४३

✓पडिपेक्स् ३४६.१

पडिबिबिअ-मुंजाल ४३६.३

✓पडिहो ४४१.१

✓पहु ३६४

✓पणदुठ ४०६.२, ४१८.६

पणहु ४१८.८

पणय ४४६

पस ३३२.२

पत्त ३७०.१

°पत्तल ३८७.२

°पत्थर ३४४.२

पन्न ४२७.१

पफुल्लिअ ३६६.५

पपम्महु ४३६

पमाण ३६६.१, ४३८.३

वम्हुहु ३६६.३

पय ३६५.३, ४०६.१, ४१४.२,
४२०.३, ४४२.१

✓पवंप् ४२२.१०

✓पयहु ३४७.२

पयड ३३८

पय-रक्ख-समाण ४१८.३

पयार ३६५.५

✓पयास् ३५७.१

°पयास ३६६.५

पर ३३५, ३३८, ३५४.२, ३६६.१,
३७६.२, ३६५.७, ३६६.३, ४०६.२,
४१४.३, ४२०.३, ४२२.३,
४३८.१, ३, ४४१.१

परमत्थ ४२२.६

परम-पय ४१४.२, ४४२.१

पराय ३५०.२, ३७६.२

✓पराव् ४४२.१

परिअत्त ३६५.३

परिविट्ठ ४०६

परिहविय-नणु ४०१.२

परिहण ३४१.२

✓परिहर ३३४.१, ३८८.१
 परिहास ४२५.१
 परोक्ख ४१८.१
 पल ३८५.७
 पलुट्ट ४२२.६
 ✓पल्लव ४२०.३
 पल्लव ३३६.१, ४१८.६
 ✓पवसू ३३३, ३४२, ४१८.५,
 ४२२.१२
 मवासुज ३८५.४
 षवाँण ४१८.३
 ✓पवीसू ४४४.४
 पसरिअ ३५४.२
 °पसाय ४३०.३
 °पहाव ३४१.३
 पहिअ ३७६.२, ४१५.१, ४२८.१,
 ४३१.१, ४४५.२
 ✓पहुच्च ३८०, ४१८.१
 पाडिअ ४२०.४
 पाणिअ ३८६.४, ४१८.७, ४३४.१
 पाय ४४५.३
 पारक ३७८.३
 ✓पाल् ४४१.२
 पालेव ४४६
 ✓पाव् ३६६.१, ३८७.१, ३८६.४
 °षि ३८१.१
 ✓पिअ ३८३.१, ४०१.३, ४१८.१,
 ६, ४२२.२०, ४२३.२
 पिअ ३३२.२, ३४३.२, ३५२, ३५४.
 २, ३६५.१, ३६७.१, ३८३.१,
 ३८६.२, ४, ४०१.३, ४, ४१४.४,

४१८.३, ४, ८, ४१८.३, ४२२.१२,
 ४२३.२, ४२४, ४२५.१ ४३२,
 ४३४.१
 पिअ-पन्मट्ट ४३६
 पिअ-माणुस-विच्छोह-गर ३८६.१
 पिअ-वयण ३५०.१
 पिआस ४३४.१
 पिट्ठि ३२८
 पीअ ४३८.३
 ✓पीड् ३८५.१
 ✓पुच्छ ३६४, ४२२.८
 पुदठि ३२८
 पुणु ३४२.१, ३४८.१, ३५८.२, ३७०,
 १, ३८४.१, ३८१.२, ४२२.८, १५,
 ४२५.१, ४२६.१, ४२८, ४३८.३,
 ४३८.१, ४४५.४
 पुत्त ३८५.६
 पुत्ति ३३०.३
 पुत्फवई ४३८.३
 पुरिस ४००.१, ४२२.२
 °पूरय ४२२.१८
 पुरिअ ४८३.१
 ✓पेक्ख ३४०.२, ४१८.६, ४३०.३,
 ४४४.४
 ✓पेच्छ ३४८.२, ३६३, ३६८
 पेम्म ८३५.३
 पेम्म-द्रह ४२३.१
 प्फल ४४५.४
 प्रंगण ३६०.१
 प्रमाणिअ ४२२.१
 प्रयावदी ४०४.१

✓પાસ્ ૩૯૩
 પ્રાઇવ ૪૧૪.૨
 પ્રાઇમ્વ ૪૧૪.૩
 પ્રાસ ૪૧૪.૧
 પ્રિઅ ૩૭૦.૨, ૩૭૯.૩, ૩૮૭.૩,
 ૪૧૮.૧, ૪૩૦.૩, ૪૩૮.૧
 પ્રિઅ-વિરહિઅ ૩૭૭.૧
 ફલ ૩૩૫, ૩૩૬.૧, ૩૪૦.૧,
 ૩૪૧.૧, ૨
 ✓ફિટ્ ૩૭૦.૧, ૪૦૬.૨
 ✓ફુક્ક ૪૨૨.૩
 ✓ફુટ્ ૩૫૭.૨, ૪૨૨.૧૨
 ફુટ્ ૩૫૨
 ફુટ્ણ ૪૨૨.૨૩
 ✓ફુલ્લ ૩૮૭.૨
 ✓ફેડ્ ૩૫૮.૧
 ✓ફોડ્ ૩૫૦.૨
 બડદઠ ૪૪૪.૫
 બડલ્લ ૪૧૨.૨
 *બર્સ ૪૨૩.૪
 *વંધ ૩૮૨
 વલ્લ ૩૯૯.૨
 વળ્પીક ૩૯૫.૬
 વળ્પીહ ૩૮૩.૧, ૨
 વળ્પુડ ૩૮૭.૩
 વંભ ૪૧૨.૨
 વરિહિઅ ૪૨૨.૮
 ✓વલ્ ૪૧૬.૧
 વલ ૩૫૪.૨, ૪૩૦.૩, ૪૪૦
 વલિ-અન્મથળ ૩૮૪.૧
 વલિકર ૩૩૮, ૩૮૯.૧, ૪૪૫.૩

વલિ-રાય ૪૦૨
 વહિણિ ૩૫૧
 વહિણુ ૪૨૨.૧૪
 વહુ ૩૭૬.૧
 વહુઅ-જળ ૩૭૧
 *વહુલ ૩૮૭.૨
 વાર ૪૩૬
 વાલ ૩૫૦.૨, ૪૨૨.૧૮
 વાલિઅ ૪૧૮.૭
 વાહ ૩૨૯, ૪૩૯.૪
 વાહા ૩૨૯
 વાહ-સલિલ-સંસિત્ત ૩૯૫.૨
 વાહુ ૩૨૯
 વાહુ-વલ ૪૩૦.૩
 વિ ૩૬૫.૫, ૩૮૩.૧, ૪૧૮.૧
 વિવાહર ૪૦૧.૩
 વિટ્ટીઅ ૩૩૦.૩
 ✓વુડ્હ ૪૧૫, ૪૨૩.૧
 વુટ્ટી ૪૨૨.૧૨, ૪૨૪
 વે ૩૭૦.૩, ૩૭૯.૨ ૩૯૫.૩, ૪૩૯.૧, ૩
 વોટ્હિઅ ૩૩૫
 ✓વોલ્લ ૩૬૦.૨, ૩૮૩.૨, ૪૨૨.૧૨
 વોલ્લળય ૪૪૩
 *વ્મુઅ ૪૪૪.૩
 ✓વ્રવ્ ૩૯૧.૧
 ✓વ્રો ૩૯૧.૨
 મંગિ ૩૩૯
 મંહ ૪૨૨.૧૨
 મંતિ ૩૬૫.૧, ૪૧૬.૧
 મગ ૩૫૧, ૩૫૪.૨, ૩૭૯.૩, ૩૮૬.૧.
 ✓મગ્જ ૩૯૫.૫

भड ४२०.५
 भड-घड-निवह ३५७.१
 √भण ३३०.३, ३६७.४, ३७०.३,
 ३७६.६, ३८३.१, ३८८.१,
 ४०४.१, ४, ४०२, ४२५.१
 भत्त ४४२.१०
 भद्वय ३५७.२
 भम् ४१८.६, ४२३.३
 भमर ३६८, ३८७.२, ३८७
 भमर-उल-तुलिअ ३८२
 °भमिर ४२२.१५
 °भय ४४०, ४४४.३
 °भयंकर ३३१
 धर ३४०.२, ३७१, ४२१.१
 भरिअ ३८३.२, ४४४.४
 भलि ३५३
 भल ३५१
 भलि ३३०.३
 √भव ४०१.२
 भव ३८७
 भसणय ४४३
 भसल ४४४.५
 भाईरहि ३४७.२
 भारह-खंभ ३८८.२
 भारहि ३४७.२
 √भाव ४२०.४
 भिच्च ३३४.१, ३४१.२
 भुअ-जुअल ४१४.१
 √भुज ३३५, ४४१.१
 भुहडी ३८५.६
 भुवण ४४१.२

भुवण-भयंकर ३३१
 भोग ३८८.१
 भंती ४१४.२
 भेत्रि ३६०.१
 न ३४६, ३५५.२, ३६८.३, ३८४.१,
 ३८७.१, ३८८, ४१८.७, ४२०.
 ३, ४४२.१
 √मउलिअ ३६५.१
 मं ३८४.१
 मंजिट ४३८.२
 °मंडल ३४८.१, ३७२.२
 मकड-घुग्घि ४२३.३
 √मग्ग ३८४.१
 मग्ग ३४७.२, ३५७.१, ४३१.१
 मग्गण ४०२
 मग्गसिर ३५७.२
 मच्छ ३७०.२
 °मच्छर ४४४.४
 √मज्ज ३३८
 °मज्ज ३५०.१, ४०६.३, ४४४.५
 मण ३५०.१, ४०१.४, ४२२.८,
 १५, ४४१.१
 मणाड ४१८.८, ४२६.१
 मणि ४१४.२, ४२३.४
 मणोरह ३८८, ४०१.१, ४१४.४
 मणोरह-ठाण ३६२
 °मत्त ३४५, ३८३.३
 मदि ३७२.२
 मन्भीस ४२२.२२
 मयगल ४०६.१
 मयण ३८७

मयरद्वय-दडवड ४२२.१८
 मयरहर ४२२.८
 √मरू ३६८, ४२०.५, ४३८.१, ४३८.१
 मरगय-कंति ३४८.२
 मरट्ट ४२२.७
 मरण ४१८.४
 मल-जुञ्ज ३८२
 √महू ३५३
 महहुम ३३६.१, ४४५.४
 महव्वय ४४०
 °महा° ४४४.३
 महार ३५१, ३५८.१
 महा-रिसि ३८८.१
 महि ३५२
 महिअल-सत्थर ३५७.२
 महि-मंडल ३७२.२
 महुमहन ३८४.१
 मा ३३०.२, ३, ३५०.१, ४१८.६,
 ४२२.१०
 √माणू ३८८
 माण ३३०.२, ३८७.१, ३८६.२,
 ४१८.३
 माणुस ३४१.१, ३८६.१
 माय ३८८.१
 √मार ३३०.३, ३३७, ४३८.१
 मारणय ४४३
 मारिअ ३५१, ३७६.३
 मालइ ३६८
 माह ३५७.२
 मिअंक ३७७.१, ३८६.१, ४०१.२
 मित्त ४२२.१
 √मिल्ल ३३२.१, २, ३८२, ४३४.१

मुअ ३८५.६, ४१८.५, ४४२.१, २
 मुंज ४३८.४
 °मुंजाल ४३८.३
 मुंड-माल ४४६
 मुंडिय ३८८.१
 मुक ३७०.१
 मुग ४०८
 मुणालिअ ४४४.२
 मुणि ३४१.२, ४१४.२
 मुणिय ३८६
 मुणीसिम ३३०.४
 मुह ४०१.३
 मुद्ध ३४८.१, ३५०.१, ३५७.२,
 ३७६.१, ३८५.२, ४२३.४
 मुद्ध-सहाव ४२२.२३
 °मुह° ३४८.१, ३६७.१, ४०१.२,
 ४२२.२०, ४४४.४
 मुह-कवरिवंध ३८२
 मुह-कमल ३३२.२, ३८५.१, ४१४.१
 मुह-बंकय ३५७.२
 मूल ४२७.१
 √मेल ४२८.१
 √मेल्ल ३४१.१, ३५३, ३७०.४,
 ३८७.१, ४३०.३
 मेह ३६५.५, ३८५.४, ४१८.७,
 ४१८.६, ४२२.८
 मोकल ३६६.१
 √मोड ४४५.४
 °य ३८६.३
 रइवस-भमिर ४२२.१५
 √रक्ख ३५०.२, ४३८.३,
 °रक्ख° ४१८.३

✓रचू ४२२.२३

रङ्ग ४४५.२

रण ३६०.१

रण-गय ३७०.३

रण-दुर्गभक्ख ३८६.१

रण्ण ३४१.१, ३६८

रत्त ४३८.२

रत्ती ३३०.२

रदि ४४६

रयण ३३४.१

रयणनिहि ४२२.३

रयण-वण ४०१.३

रयणी ४०१.१

रवण ४२२.११

रवि-अत्थमण ४४४.२

°रस ४०१.३

रहधर ३३१

°राम ४०७.१

°राय ३५०.१, ४०२

रावण-राम ४०७.१

राइ-पओहर ४२०.४

राही ४२२.६

°राहु ३८२, ३८६.१

रिउ ३७६.१, ३८५.३

रिउ-रुहिर ४१६.१

रिद्धि ४१८.८

°रिसि ३८८.१

✓रुअ ३८३.१, ४

✓रुचू ३४१.१

रुद्ध ४१४.४

✓रुण्णू ३६८

रुद्ध ४२२.१४

°रुहिर ४१६.१

रुअ ४१६.१, ४२२.१५

✓रुस ३५८.१, ४१४.४, ४१८.४

रुसण ४१८.४

रेसि ४२५.१

°रेह ३३०.१, ३५४.२

°रोमावलि ३५०.१

°रोस ४३६.४

रुक्ख ३३२.१, ३३५

✓लग्ग ३३८, ४२०.५, ४२२.७

लग्ग ४४५.२

लच्छि ४३६

✓लज्ज ३५१, ४१६.५

°लज्ज ४३०.३

✓लम्भ ४१६.३

लय ४१४.२

✓लह ३३५, ३४१.२, ३६७.४,
३८३.२, ३८६.१, ३८५.१, ४१४.२

लहुईहूअ ३८४.१

✓लायू ३३१, ३७६.२

°लायण ४१४.१

°लालस ४०१.१

लाह ३६०

लिबड ३८७.२

लिह ३२८

लिहिअ ३३५

लीह ३२८

लुक ४०१.२

✓ले ३७०.३, ३८७.३, ३८५.२,
४४०, ४४१.२

लेख ४२२.७

लेह ३२८

२०८

अपभ्रंश व्याकरण

लोअ ३५०.२, ३६५.१, ३६६.१,
४२०.४, ४२२.२२, ४३८.२,
४४२.२, ४४३

लोअडो ४२३.४

लोअण ३४४.२, ३५६, ३६४.१, ४१४.१

लोण ४१८.७, ४४४.४

लोह ४२२.२३

ल्हसिअ ४४५.३

व ४३६

वंक ३३०.३, ३५६, ४१२.२

वंकिम ३४४.२

वंकुड ४१८.८

वंचयर ४१२.२

√वंद् ४२३.३

०वंस ४१८.२

वक्कल ३४१.२

वग्ग ३३०.४

वक्क ३३६.१.२

√वड्ज् ३३६.१, ४०६.१

वड्जणय ४४३

वड्जम ३६५.५

वडवानल ३६५.२, ४१८.६

ड्ड ३६४, ३६६.१, ३६७.३, ३८४.१

वढ ३६२, ४०२, ४२२.४, ११

√वण्ण ३४५

वण ३४०.१, ३५७.२, ४२२.११

०वण ४०१.३

वण वास ३६६.५

०वण ३३०.१

वत्त ४३२

वहल ४०१.२

वम्मह ३४४.२, ३५०.१

वयंसिअ ३५१

०वयण ३४०.१, ३५०.१, ३६७.१,
३६६.५

वर-तरु ३७०.१

वरि ३४०.१

वरिस-सय ३३२.१, ४१८.४

√वल ३८६.१, ४२२.१८

वलण ४२२.२

वलय ३५२

वल्यावलि-निवडण-भय ४४४.३

वल्लह ३५८.२, ३८३.१, ४२६.१

वल्लह-बिरह-महादह ४४४.३

ववसाय ३८५.१

√वस् ३३८

०वस ३६०

√वसिक्क ४२७.१

√वह् ४०१.१

वहिल्ल ४२२.१

०वहु ४०१.१

वाणारसि ४४२.१

वाय ३४३.१

वायस ३५२

०वार ३५६, ३८३.२, ४२२.१२

वार-ई-वार ३८३.२

वारिअ ३३०.२, ४३८.३

√वाल ३३०.४

०वास ३६६.५, ४३०-३

वास ३६८.२

वासारत्त ३६५.४

वाहिअ ३६५.३

वि ३३०.४, ३३२.१, ३३४.१, ३३५.१

३३६.१, ३३७, ३३८, ३४०.१,

३४१.१.२, ३४३.२, ३४६.१, ३५३,
३५६, ३५८.१, २, ३६५.२, ३६६,
३६७.५, ३७०, ३७६.२, ३७७.१,
३८३.१, ३, ३८७.२, ३८८.१,
३८५.१.७, ४०१.२, ४०२, ४०४.१,
४०६.३, ४१२.२, ४१४.२, ४१५.१,
४१८.१, ४१८.६, ४२०.५, ४२२.१,
४, ६, ८, १४, २२, ४२३.४, ४३२,
४३६, ४३८, ४४१.२, ४४५.३, ४

विआल ३७७.१, ४२४

विङ्गण ४४४.२

विओअ ३६८, ४१८.५

विगुत्त ४२१.१

विच्च ३५०.१

°विच्छोह° ३८६.१

✓विछोद् ४३८.४

विट्टाल ४२२.३

विढत्त ४२२.४

विणट्ट ४२७.१

✓विणद् ३७०.२, ३८५.१

विणास ४२४

विणिज्जिअ ३६६.५

विणिम्मविद् ४४६

विणु ३५७.३, ३८६.१, ४२१.१, ४४१.२

विथार ३८५.७

✓विह्व ४१८.१

विन्नासिअ ४१८.१

विप्पिअ-नोव ४२३.१

विप्पिअयारय ३४७.२

विमल-जल ३८३.२

२५५-१४

विम्हय ४२०.४

विरल ४१२.२

विरल-पहाव ३४१.३

विरह ४२३.३, ४३२, ४४४.३

विरहाणल-जाल-करोलिअ ४१५.१,
४२८.१

°विरहिअ ३७७.१

✓विलम्ब ३८७.२

विलग्ग ४४५.३

विलासिणी ३४८.२

✓विलि ४१८.७

विवड ४००.२

विवरेर ४२४

विसंठुल ४३६

विस-गंठि ४२०.५

विसम ३५०.२, ३८५.४, ४०६.३

विस-हारिणि ४३८.३

विसाय ३८५.१

°विसाहिअ ३८६.१

विसिट्ठ ३५८.२

✓विसूर ३४०.२, ४२२.२

विहलिअ-जण-अब्भुद्धरण ३६४

विहव ४१८.८, ४२२.७

✓विहस् ३६५.१

विहाण ४३०.२, ३६२

विहि ३५७.३, ३८५.१, ४१४.१

विहिद् ४४६

विहि-वस ३८७.१

वोण ३२८

वीस ४२३.४

✓वीसर ४२६.१

✓वुव् ३६२

वुत्त ४२१.१

वुन्न ४२१.१

वेअ ४३८.३

वेगल ३७०.४

✓वेच्च ४१६.१

वेण ३२६

वेरिअ ४३६.१

वेस ३८५.१

व्रत ३६४

व्रास ३६६.१

°वय ४४०

स ३३२.१

सङ् ३३६, ४०२

सउण ४४५.४

सउणि ३४०.१, ३६१.२

संकड ३६५.४

°संकर ३३१

संख ४२२.३

संग ४३४.१

°संगम ४१८.१

संगर-सय ३४५

✓संचि ४२२.४

संत ३८६.१

संति ४४१.२

संदेस ४१६.५, ४३४.१

°संधि ४३०.३

इ

संप ३७२.२, ३८५.१, ४००.२

संपदिअ ४२३.१

संपय ३३५

संपेसिअ ४१४.३

°संभव ३६५.३

संमुह ३६५.५, ४१४.३

✓संवर् ४२२.६

संवलिअ ३४६.२

°संसित्त ३६५.२

स-कण ३३०.३

✓सक्क ४२२.८, २२

सज्जण ४२२.८, २२

सज्झ ३७०.४

सत्थ ३५८.१

°सत्थ ३६६.१

°सत्थर ३५७.२

सत्थावत्थ ३६६.२, ४२२.२२

स-दोस ४७१.४

सवध ३६६.३

सभल ३६६.३

°सम ३५८.२

समत्त ३३२.१, ४०६.१

✓समप्पू ४०१.१, ४२२.४

समरंगण ३६५.५

समर-भर ३७१

समाडल ४४४.२

समाण ४१८.३, ४३८.३

✓सम्माण् ३३४.३

°सय ३३२.१, ३५७.३, ४१८.४

सयल ४४१.२

सय-वार ३५६, ४२२.१२

सर ३४४.२, ३५७.१, ४१४.३

सर ४२२.११
 सरय ३५७.२
 सरल ३८७.१
 सरवर ४२२.११
 सराव ३८६.४
 सरि ४२२.११
 सरिसिम ३८४.१
 स-रोस ४३८.४
 स-लज्ज ४३०.३
 °सलिल ३८५.२
 सलोण ४४४.४
 सल्लइ ३८७.१, ४२२.६
 सव ३६६.२, ४२८.१, ४३८.२
 °सवंग ३४८.२, ३८६.४
 सवंग-छइल्ल ४१२.२
 सव्वायर ४२२.६
 सव्वासण-रिउ-संभव ३८४.३
 ससहर ४२२.८
 ससि-मंडल-चंदिम ३४८.१
 ससि-राहु ३८२
 ससि-रेह ३५४.२
 ✓सह ३८२, ४२२.२३, ४३८.२
 सह ३३६
 सहस-त्ति ३५२
 °सराव ४२२.२३
 सहि ३३२.१, ३५८.१, ३६७.१, ३७६.३,
 ३८०, ४०१.४, ४१४.३, ४४४.५
 सहू ३५६, ४१८.५
 °सामन्न ४१८.८
 सामल ३०३.१

सामि ३३४.१, ३४०.२, ३४१.२, ४०६,
 ४२२.१०
 सामि-पसाय ४६०.३
 सोयर ३३४.१, ३८३.२, ३८५.७,
 ४१८.६
 सार ३६५.३, ३८५.७, ४२२.१२,
 सारस ३७०.४
 °सारिक्ख ४०४.१
 सावण ३५७.२
 साव-सलोण ४२०.५
 सावँलि ३४४.२
 सास ३८७.१
 सासानल-जाल-झलक्किअ ३८५.२
 साह ३६६.१, ४२२.२२
 °सिग ३३७
 ✓सिक्ख ३४४.२, ३७२.२
 सिक्ख ४०४.१
 सिद्धत्थ ४२३.३
 सिम्भ ४१२.१
 सिर ३६७.४, ४२३.४, ४४५.३, ४
 °सिरि ३७०.३
 सिरि-आणंद ४०१.३
 सिल ३३७
 डिलायल ३४१.१
 सिव ४४०
 सिव-तिथ ४४२.२
 सिसिर-काल ४१५.१
 सिसिर ३५७.२
 सि-कटण ४३८.२
 सीअल ३४३.१

सीअल-जल ४१५.१
 सीमा-संधि ४३०.३
 सोल-कलंकिअ ४२८
 सीस ३८६.१, ४४६
 सीह ४१८.३
 सीह-वयेड-चढक ४०६.१
 ✓सुअ ३७६.२
 सुअ ४३२
 सुअण ३३६.१, ३३८, ४०६.३,
 ४२२.११
 सुइणंतर ४३४.१
 सुइ-सत्थ ३६६.१
 सुंदर-सवंग ३४८.२
 सुकिअ ३२६
 सुकिद् ३२६
 सुकुद ३२६
 ✓सुक्क ४२७.१
 सुक्ख ३४०.१
 सुध ३६६.२
 सुट्ट ४२२.६
 सुणह ४४३
 सुपुरिस ३६७.४, ४२२.२
 सु-भिन्च ३३४.१
 ✓सुमर् ३८७.१, ४२६.१
 सुमरण ४२६.१
 सुरय ३३२.२
 सु-वंस ४१६.२
 सुवण्ण-रेह ३३०.१
 सुह ३७०.३, ४४१.१
 सुहच्छि (°च्छी) ३७६.२, ४२३.२
 सुहच्छी-तिलवण ३५७.२

सुहय-जण ४१६.५
 सुहासिय ३६१.१
 ✓सेव् ३६६.५
 सेस ४०१.३, ४४०
 सेहर ४४६
 ✓सो ४३८.३
 सोक्ख ३३२.१
 सोम-ग्गहण ३६६.१
 १/सोह् ४४४.५
 ✓सोसू ३६५.२
 ह ३३०.२, ३३३, ३३८, ३४०.२,
 ३४६, ३६७.१, ३७०.२, ३, ४,
 ३७७.३, ३७८, ३८३.१, ३८६,
 ३८१.२, ३८५.५, ३८६.३, ४०१.४,
 ४०२, ४१४.४, ४१६.१, ४१८,
 १, ३, ८, ४२०.३, ४२१.१, ४२२.
 १, १२, ४२३.१, ३, ४२५.१,
 ४३८, ४३६.४
 ✓हण् ४१८.३
 हत्थ ३५८.१, ३६६.१, ४२२.६,
 ४३६.१, ४४५.३
 हत्थि ४४३
 हय-विहि ३५७.३
 हयास ३८३.१
 ✓हराव् ४०६
 हरि ३६१.२, ४२०.४, ४२२.६
 हरिण ४२२.२०
 हलि ३३२.२, ३५८.१
 हलोइल ३६६.२
 ✓हस् ३८३.३, ३६६.१
 हारिणि ४३६.३

हास ३५०.१

हिअ ३३०.३, ३५०.२, ३५७.३,
३७०.२, ३८५.४, ४२०.३, ४२२.२,
१२, २३, ४३८.१

हिअय-टिअ ४३८.४

हु ३८०

हुअ ३५१

हुंकार ४२२.२०

हुहुरु ४२३.१

हेलि ३७८.२

✓हो ३३०.२, ३४०.१, ३६२,
३६७.१, ३७०.१, ३७७.१, ३८८,
४०१.१, ४०२, ४०६.२, ४१८.४,
४२०.४, ४२२.८, ११. ४२३.२,
४२४, ४३८.४

होतय ३५५, ३७३.१, ३७८.१,
३८०.१

